

ВАСИЛЬ ШЕНДЕРОВСЬКИЙ

КНИГА

I

Переднє слово

Переднє слово... Що в ньому сказати? Про свої теперішні думки, болі та сумніви: чи те робив ти за ці перші десять літ незалежності України, чи можна було зробити більше, інакше?.. Хто зна. Але хоч як би там воно було, щось таки робили для становлення держави, утвердження своєї особистості в цьому переломному періоді життя українського суспільства. Кожний з нас щось планував і робив...

...1995 рік. Урочисте відзначення 150-річчя від дня народження славетного вченого і патріота України Івана Пулюя. Відкриття величного пам'ятника вченому 28 травня в містечку Гримайлові на Тернопільщині. На відкритті присутні внуки Івана Пулюя з-поза меж України, міністри Української держави, депутати Верховної Ради, серед яких і В'ячеслав Чорновіл... Створення Українським телебаченням відеофільму про видатного вченого, наукові конференції в Києві, Львові, Тернополі... Все це робилося в нелегких умовах разом з друзями, колегами, а найбільше — з Володимиром Козирським — другом, однодумцем, як і я, фізиком-теоретиком...

А потім були книги:

- «Збірник праць» Івана Пулюя у двох томах, 1996 рік;
- «Подвижники Нації. Іван Пулюй — Пантелеймон Куліш», 1997 рік;
- «Молитовник» Івана Пулюя, 1997 рік;
- переклад книги Олександра Смакули «Монокристали», 2000 рік.

А ще словники з наукової термінології: Українсько-англійсько-німецько-російський словник фізичної лексики, 1996 рік; Українсько-англійсько-російський словник з радіаційної безпеки, 1998 рік; праця над запровадженням в Академії наук іменної премії Івана Пулюя (1998 рік); підготовка до відзначення 100-річного ювілею ще одного генія українського народу Олександра Смакули...

Нас, як кажуть, запримітили. Почали запрошувати з виступами на радіо, телебачення, на шпальти українських газет. З'ясували, як багато у нас забрано і привласнено визначних українських творців на терені науки і культури і як мало знають про них наші люди. Тож і виринула думка: в кінці другого тисячоліття бодай дещо слід розказати по радіо нашим людям, аби згадали, хто ми є в цьому світі...

Журналісти радіо Василь Марусик і Емма Бабчук допомогли зустрітися з віце-президентом Національної радіокомпанії України паном Анатолієм Табаченком. Запропонована п'ятихвилинна розмова перейшла у більш ніж годинну і закінчилася словами: «Я Вам зателефоную через кілька тижнів» (це було перед Новим роком). Дзвінок пролунав вже на другий день з

пропозицією готувати 20-хвилинні радіопередачі щодругої неділі місяця з кимось із журналістів. Так з'явилася в ефірі авторська програма, над якою працюємо разом з вельми шанованою в Україні журналісткою пані Еммою Бабчук. Запропоновану мною назву програми «Нехай не гасне світ науки» Емма Антонівна схвально підтримала. Ці слова належать видатному українському письменнику, фольклористу, вченому, громадському діячеві, сучаснику і другу Тараса Шевченка Пантелеймону Кулішу. Написав він їх у своїй пречудовій «Молитві», яку присвятив велету думки, українському вченому Іванові Пулюю «на спомин зоряної ночі в Україні, в хуторі»:

Всевишній! Я Тобі молюся,
Молекул космоса Твого...
Де Ти, хто Ти, — даремно б'юся,
Ні, не збагну повік цього!
Повік науці не обняти
Всього, що Ти створив еси...
Даремно розум наш крилатий
Шукає краю небеси!
Знемігшись, на ту пилінку
Спускається, що ми звемо
Вселенною, — що на хвилинку
Її в імперії рвемо.
І тут безодня животвору,
І тут премудрість без кінця...
Однаково горі і долу
Сіяє світ Твого лиця.
Молюсь, не дай мені розпуки
Зректись розуму мого:
Нехай не гасне світ науки
В проміннях сяєва Твого.
Нехай мій дух в земній юдолі
Не знижується до звірят;
З Твоєї пресвятої волі
Нехай вівки буде свят!

Так минуло три роки нашого існування в ефірі України. Як свідчать численні листи радіослухачів, програма стала популярною, її чекають, її слухають, пишуть нам і пропонують свої міркування. А найчастіше в цих листах — прохання подати матеріал про життя і творчість видатних українських (саме українських!) діячів науки і культури, які з тих чи тих причин були замовчувані і до недавнього часу незнані, хай і невеликою за обсягом, але доступною для широкого загалу книгою.

Отож, основу цієї книжки складають матеріали радіопрограми «Нехай не гасне світ науки», яка звучить з кінця 1999 року на хвилях Українського радіо. Тут читач познайомиться з тими українськими творцями науки, які своїми науковими розвідками справляли величезну стимулюючу дію на розвій світової науки і техніки. Про багатьох героїв наших радіопередач ми подаємо більш розширену інформацію, адже часові рамки на радіо не завжди давали можливість вичерпно розповісти про наукову діяльність вченого. З іншого боку, цього вимагає і та обставина, що історія науки за радянської доби мала спотворений і однобічний вигляд, а український народ, який тривалий час не мав власної державності, був позбавлений правдивої історичної пам'яті. А поміж тим лише упродовж останніх століть українська земля подарувала людству цілу плеяду геніїв, які збагатили світову скарбівню культури і науки. Знову ж через колізії історичного розвитку, часом драматичні для українського народу, українським вченим доводилося працювати на теренах чужих держав, і тому їхній талант не був належним чином поцінований у власній вітчизні.

Зрештою, навіть за сприятливих обставин знаходилися одиниці, які замість того, щоби віддавати свої здібності на служіння рідному народу, покидали його. А тих, хто попри всі незгоди працював в Україні, впродовж радянського періоду намагалися всілякими засобами забрати з пам'яті народу. Історична мета цього свавілля — перетворити народ на безпам'ятну масу рабів.

В останні роки стараннями окремих дослідників і подвижників почалося поступове повернення незаслужено замовчуваних та іноді не зі своєї власної вини змушених працювати поза межами України видатних учених світової величини. Повертаються імена, що їх більшовицький режим свідомо вилучив з енциклопедичних видань, шкільних, інститутських та університетських підручників.

А що українська нація подарувала людству цілу плеяду геніальних людей, то в цьому не може бути сумнівів. Ось лише деякі імена: XV століття — Юрій Дрогобич — філософ, астроном, медик, ректор Болонського університету. Він ще мав прізвище Котермак, і є відомості, що свого часу він навчав польського вченого Мікулая Коперника, про якого знають зі шкільної парти.

XVII ст. — Арсеній Сатановський і Єпифаній Славинецький. Виїхали до Росії, а останній залишив по собі дуже цінний «Лексикон греко-слов'яно-латинський».

Теофан Прокопович — архієпископ Православної церкви — знавець не тільки богослов'я та філософії, а й природничих наук — історії, математики. Залишив по собі Російській Академії наук велику (близько 30 тисяч) книгозбірню. З 1704 року викладав у Києво-Могилянській Академії, ставши в

кінці її існування ректором. Після поразки Мазепи переключився на служіння цареві Петру I і з 1716 року залишив Київ задля праці в Росії.

Михайло Балудянський — перший ректор Петербурзького університету від початку його існування. Петро Лодій — професор логіки, метафізики й етики, з 1803 року — професор педінституту, а також викладач та ректор новозаснованого університету (1819).

Або згадаймо феномен Пилипа Кулика, про який говорив весь світ. Це ще один наш співвітчизник, математик, який народився 1 травня 1793 року у Львові і творив на терені Австро-Угорщини.

Михайло Петрович Авенаріус — один зі славних професорів Київського університету, засновник першої наукової фізичної школи в Україні, першої лабораторії експериментальної фізики і фізичного лабораторного практикуму. «Ім'я його не повинно бути забуте і в науці всесвітній», — так писав про Михайла Авенаріуса Олександр Столетов. Саме завдяки Авенаріусу в університеті Святого Володимира була створена школа фізиків, до якої входили такі видатні вчені, як Пильчиков, Косоногов, Де-Метц.

Олександр Смакула — цікава постать в науці, родом з Тернопілля, людина, якій нинішнє покоління повинне бути вдячним. Адже багато хто користується фотоапаратами, іншими оптичними приладами, де використано лінзи, досконалість яких досягнута завдяки відкриттю явища просвітлення оптики, здійсненого Олександром Смакулою. Він вперше виростив монокристали бромйодиду талію, що використовувались німцями в приладах нічного бачення. Це був найбільший у світі на той час секрет.

Українська наука, як бачимо, багата іменами в різних галузях. Одне з чільних місць в біохімії належить Іванові Горбачевському, який прославив і чеську науку, вперше здійснивши синтез органічної речовини.

У наших передачах — розповіді і про Сікорського, одного з творців гелікоптерів і літаків, який прославив Америку; і про Бориса Грабовського, сина видатного українського поета Павла Грабовського, нашого хрестоматійного автора, якого знають всі. Борис Грабовський причетний саме до справи винаходу телевізійного бачення.

Українській науці прислужилися і такі відомі імена, як Михайло Остроградський — зірка першої величини у сузір'ї найвидатніших математиків світу; Степан Тимошенко — всесвітньо відомий механік, один із творців Української Академії наук; Михайло Туган-Барановський — видатний економіст світової слави; Михайло Кравчук — великий математик, поліномами якого користуються навіть в Америці, не менш ніж поліномами Чебишева; Степан Рудницький — великий географ, який працював у

Харкові, його доля теж трагічна, як і доля Михайла Кравчука; Володимир Кубійович — визначний українознавець, багато зробив для становлення в Україні географії; Архип Люлька — творець двигунів для літаків, працював у Москві; Микола Кибальчич — з плеяди таких учених, Емма Бабчук, Василь Шендеровський як Костянтин Ціолковський, Юрій Кондратюк, Сергій Корольов, які доклали своїх знань, щоб людина могла відірватися від Землі і побувати на інших планетах; Володимир Вернадський — славетний учений, один із перших президентів Української Академії наук.

Зовсім недавно ми дізналися про те, що видатний фізик ХХ століття, лауреат Нобелівської премії французький вчений Жорж Шарпак — не хто інший, як наш співвітчизник, родом з Дубровиці на Рівненщині і його прізвище Георгій Харпак.

Тут ми повинні згадати Івана Пулюя, який в одній зі своїх праць писав: «...за тим народом, у якого вища культура, освіта, за тим і побіда». Народ великий не своєю чисельністю, а тим, скільки він дав світовій культурі величних постатей.

Сьогодні в умовах поглиблення соціально-економічних реформ, що здійснюються в Україні, наука і техніка покликані сприяти випрацюванню нового менталітету, формуванню нової громадянської свідомості, щоби прийдешні покоління досягнули велич українського народу на історичному тлі існування людства.

Тож нехай і ця збірка нарисів подасть бодай найзагальніші уявлення про велич наших надбань, про їхню загальнолюдську цінність, про світочів української науки в царині природознавства, про ті духові джерела, які завжди підтримували наш український народ життєдайною силою.

Видання розраховане на широкий загал читачів. Матеріал подається за певним стилем радіопередач, хоча тут ми уникли діалогів. Спершу обумовлюємо чому саме цей учений став героєм передачі, далі подаємо його стисло біографічну довідку, нарисний огляд наукової та громадської діяльності. Насамкінець, подаємо невеличкий список літературних джерел, якими ми користувалися при підготовці передачі. Це, на нашу думку, дозволить читачеві самому ознайомитися з матеріалами, а з другого боку, полегшить пошук інших посилань.

Хочемо висловити подяку всім радіослухачам, які надсилали свої листи, і цим самим задекларували свою небайдужість до історії власного народу.

Наша сердечна подяка режисерам радіо Тетяні Войцешук та Олені Перовій за участь у підготовці передач до ефіру і за їх чудове музичне оформлення.

Окрему сердечну вдячність висловлюємо працівникам Міжнародного Енциклопедичного Бюро з фізики Інституту фізики НАН України Надії Мельник і Олені Полевецькій — за набір тексту, Євгенові Нужному — за майстерне опрацювання світлин, Олені Нужній — за високоякісну комп'ютерну підготовку макета-огиріналу.

**Василь Шендеровський. Нехай не гасне світ науки. Книга перша
За редакцією Емми Бабчук**

ШАНОВНИИ ЧИТАЧУ!

Ти тримаєш у руках незвичайну книгу — тритомове видання книги «Нехай не гасне світ науки», в якій автор відкриває нашим сучасникам видатні особистості, замовчувані в радянські часи. Писати про них було заборонено, їх цілком штучно вилучали з наукової та культурної спадщини України.

Це унікальне видання вміщує близько 150 нарисів (у трьох книгах) про видатних вчених, яких народила українська земля і поза всяким сумнівом воно має важливе значення для утвердження в свідомості молодого покоління гордості за свій український народ, за свою незалежну українську державу.

Київська міська рада передала першу книгу народним депутатам України, через Міністерство закордонних справ її було надіслано до всіх дипломатичних представництв України в зарубіжних країнах, передано до бібліотек України через ЦНБ України, до бібліотек усіх середніх шкіл столиці.

Україні й українцям є ким і чим пишатися. Оприлюднення життєписів видатних українців конче потрібне так Україні й самим українцям, як і цивілізованому світові взагалі, бо без набутків наших видатних земляків світова історія й культура є неповними. Бо тільки пам'ять має майбутнє, тільки народ, який знає свою історію позбавлений перспективи стати народом сліпців.

Переднє слово

Він належав до славетного роду — Олександр Барвінський

Творець університетів та Української Академії наук — Микола Василенко

Перший президент Української Академії наук — Володимир Вернадський

Не уявляв свого життя без служіння рідному народові — Федір Вовк

Творець геометрії чисел — Георгій Вороний

Творець «катюш» і реактивних двигунів — Валентин Глушко

Він був першим міністром охорони здоров'я у світі — Іван Горбачевський

Син поета — творець електронного телебачення — Борис Грабовський

Творець ботанічного саду на схилах Дніпра — Микола Гришко

Український Генрі Форд — Володимир Джус
Людина високих гуманістичних ідеалів — Данило Заболотний
Педагог з великої літери — Мирон Зарицький
Славетний освітянин — Василь Каразин
З роду Кістяківських — Богдан Кістяківський
Геній з Полтави — Юрій Кондратюк
Біля джерел вітчизняної академічної фізики — Йосип Косоногов
Він був ректором у Болоньї — Юрій Котермак
Нарівні зі славетними математиками — Михайло Кравчук
Видатний орієнталіст України — Агатангел Кримський
«Україна понад усе» — Володимир Кубійович
З плеяди геніальних — Пилип Кулик
Неперевершений знавець природи — Володимир Липський
Його ім'ям названо реактивні двигуни — Архип Люлька
Творець української ботанічної номенклатури — Микола Мельник
Вірний син України — Симон Наріжний
Я любив свій народ та свою Батьківщину — Олександр Неприцький-Грановський
Творець української школи гідрологів — Євген Оппоків
Геніальний український математик — Михайло Остроградський
Український Едісон (талановитий винахідник) — Микола Пильчиков
Великий мислитель — Сергій Подолинський
Український дослідник Андів — Юрій Полянський
Він заклав підгрунття відкриття віку — Іван Пуллой ч. 1
Він заклав підгрунття відкриття віку — Іван Пуллой ч. 2
Творець географічної науки в Україні — Степан Рудницький
Лицар ордена Канади — Ярослав-Богдан Рудницький
Видатна просвітителька — Софія Русова
Летовище імені Ігоря Сікорського — Ігор Сікорський
Нелегкий шлях повернення великого українця — Олександр Смакула
«Ми підемо у мандрівку століть з твого духа печаттю...» — Степан Смаль-Стоцький
Видатний український кристалофізик («Люблю фізику, немов свою дитину») — Остап Стасів
Легендарна Степанівна з галицького грона — Олена Степанів
Геній інженерної справи — Степан Тимошенко
Економіст світового виміру — Михайло Туган-Барановський
Видатний геолог-дослідник кінця ХІХ та початку ХХ століття — Павло Тутковський
«Ні, я українець!» — Костянтин Ушинський
Видатний вчений і державотворець (Український вчений — патріарх польського металознавства) — Іван Фещенко-Чопівський
Його народила Волинська земля — Георгій Харпак
Видатний український фізик-теоретик — Зенон Храпливий
Професор математики і творець термінології — Микола Чайківський

Великий український філософ — Памфілій Юркевич
Борець за національне відродження — Матвій Яворський
Показчик персоналій

Комп'ютерний набір Надія Мельник
Олена Полевецька Виготовлення оригінал-макету Олена Нужна Художнє оформлення Євген Нужний

Підписано до друку 9.02.2009. Формат 60×90/16. Папір офсетний № 1. Друк офсет. Гарнітура Baltica. Умови, друк. арк. 25,5. Зам. № 9-9

Видавничий дім «ПРОСТІР» 02068, м. Київ, вул. Вербицького, 10-А, 51 Тел. (044) 592-81-75 E-mail: vdprostir@ukr.net Державний реєстраційний номер 2706 від 29.11.2006 р.

ЗАТ «Книга» 04053, м. Київ-53, вул. Артема, 25 Свідоцтво про внесення до Державного реєстру виготівників Серія ДК № 2325 від 25.10.2005 р.

Ш 47 ШЕНДЕРОВСЬКИЙ Василь. Нехай не гасне світ науки.

Книга перша. 3 вид. / За ред. Е. Бабчук. — К.\ ВД «Простір», 2009. -416 с.

ISBN 978-966-2068-13-9

Перша книга видання містить 50 нарисів про українських вчених, що зробили вагомий доробок до скарбівні світової науки і культури.

Видання розраховане на широкий загал читачів.

ББК 930.1 Ук7

Сканування, розпізнання тексту та публікація на сайті — Олена Виговська.

Він належав до славетного роду — Олександр Барвінський

Олександр Барвінський
Барвінський Олександр Григорович (Псевдоніми: Австрієць, Олег Подолянин; 6 червня 1847, село Шляхтинці, нині Тернопільського району Тернопільської області — †1926, м. Львів) — український історик, педагог, громадсько-політичний діяч.

У 1891—1907 роках — посол до австрійського парламенту. Заснував Християнсько-суспільну партію. У 1918 році був секретарем освіти й віровизнання в першому Державному секретаріаті ЗУНР. Син Григорія

Барвінського, брат Володимира, Івана, Іполита й Осипа, чоловік Євгенії, батько Богдана, Василя та Олександра Барвінських, Ольги Бачинської.

Кожний наш чоловік знає, що ціль наша єсть: вибороти своєму народові поважне становисько між іншими народами, та не заржавілими списками чубатих дідів наших, а живим словом, русько-українською мовою.

Іван Пулюй

Наш час, попри всі його багатозначні виміри¹, увійде в історію як час самопізнання, осмислення історичної ролі свого народу на теренах вселюдства. І чи не тому, скажіть, ми так спрагло припадаємо до джерел, аби з ріки часу винести золоті піщинки правди про самих себе, про кращих носіїв духу, котрі є сіллю нації і незаперечним втіленням її чеснот.

Саме тому на цій дорозі нас чекає багато чого незнаного. Ось і ми, готуючи чергову передачу з історії науки, не раз відкриваємо для себе постаті видатних співвітчизників, які творили славу людства й іноді дивуємося, як вони могли загубитися, щезнути з народної пам'яті.

А відповідь проста. У бездержавної нації не могло бути ані власної історії, ані власної культури. На щастя, прозріваємо. Творяться нові незаідеологізовані енциклопедії, словники, довідники. Вже порадили ми виходом у світ першого тому знаменитої ЕСУ (Енциклопедії Сучасної України) під редакцією трьох відомих у світі українських вчених-академіків Івана Дзюби, Аркадія Жуковського та Олега Романіва.

Добре, що сьогодні за підтримки та сприяння Національної Академії наук України та Наукового Товариства імені Тараса Шевченка осучаснюється та перевидається Енциклопедія Українознавства Володимира Кубійовича. Будемо сподіватися, що до скарбівні духовності нашого народу повернуться всі славетні імена, цілі династії і роди, якими по праву може пишатися Україна.

Додам, що в народних поменниках вони займають найменше місця. Що ми знаємо, скажімо, про рід Барвінських, який залишив помітний слід у рідній культурі?

У пам'яті спливає хіба що ім'я Василя Барвінського — композитора, автора пісень, романсів, музичних обробок, композицій, якого сам Сталін у 1939 році «запрошував» до написання гімну Радянського Союзу...

Ото і вся наша обізнаність, здається. А історія роду Барвінських нараховує кілька сторіч, і всі представники відзначалися подвижництвом на ниві науки і культури.

Найпомітніша — галицька гілка роду: духівник високого сану, ректор Львівського університету Мартин Барвінський; священник Григорій Барвінський і його сини — Олександр, Іполит, Іван, Осип — автор цікавих історичних драм, Володимир — відомий юрист, засновник єдиної української газети «Діло», яка проіснувала від 1880 до 1939 року. Всі вони, як і їхні діти пізніше, самовіддано служили українській справі. Мабуть, саме через це десь у глибоких архівах переховувалася і родинна хроніка Барвінських, яку першим записав священник і просвітителю Іван Барвінський. А продовжили нащадки.

Якби ми відкрили ту хроніку сьогодні, то дізналися б, що 8 червня 2002 року виповнилося 155 років від дня народження одного із найвидатніших представників цього славетного роду — Олександра Барвінського. Але коли такої змоги не маємо, звернемося до «Енциклопедії Українознавства» Володимира Кубійовича, яка не раз виручала нас.

Цитуємо: «Олександр Барвінський, видатний педагог, історик, громадсько-політичний діяч. З молодих років брав участь у громадському житті (львівська „Громада“). З 1868 року учитель гімназії — в Бережанах, Тернополі; з 1888 — професор державної учительської семінарії у Львові; 1891–1907 — посол до віденського парламенту; 1894–1904 — член Галицької Шкільної Ради; 1917 — член австрійської Палати Панів. З 1867 року співробітник „Правди“. Під впливом Куліша створює серію підручників для українських шкіл., заслугою Барвінського є запровадження фонетичного правопису в школах і терміну „українсько-руський“ в підручниках...».

Далі йде перелік наукових праць, книг, товариств, відзначень його доробку, а насамкінець зазначається, що «1918 року Барвінський був секретарем (тобто міністром за сьогоднішніми означеннями) освіти і вів визнання в першому Державному Секретаріаті ЗУНР».

Нещодавно вийшла ґрунтовна праця про Олександра Барвінського «Я жив для свого народу...» Стефанії Павлишин (Львів, «Академічний Експрес», 1997 рік). Кілька слів про автора видання. Стефанія Павлишин — професор Львівської консерваторії ім Миколи Лисенка, голова секції мистецтвознавства Західного наукового центру НАН України, дійсний член НТШ, автор понад 100 наукових досліджень, серед них кільканадцять окремих видань: «Денис Січинський», «Станислав Людкевич», «Ігор Соневицький»... І ще деталь, Стефанія Павлишин є правнучкою Іванки Барвінської, сестри Олександра, Володимира та Осипа.

У вступі до цього видання читаємо: «Олександр Барвінський був засновником товариства «Просвіта» в Тернополі у 1875 році і тут же «Руської бесіди» у 1884 році... Особливо великі його заслуги перед НТШ у Львові: з його ініціативи у 1892 році Товариство ім. Шевченка перетворене у наукове, і

Олександр Барвінський був його Головою протягом 1893-1897 років, а в 1899 році отримав почесне звання його дійсного члена...»

Вже самі лиш ці факти життєдіяльності вченого свідчать, що Олександр Барвінський — яскрава зірка на небосхилі української науки.

* * *

Олександр Барвінський народився 8 червня 1847 року в селі Шляхтинцях неподалік Тернополя у давньому священничому роді. Батько Григорій мав парохію у Шляхтинцях, передплачував часописи, мав бібліотеку, а що найбільш важливо, розмовляв виключно українською мовою.

Початкову науку Олександр розпочав у місцевій сільській школі, а в 4-й клас пішов до німецької школи у Тернополі. Гімназія була німецькою, і українській мові, як і іншим, відводилося лише дві години на тиждень. Незважаючи на утиски, національна свідомість молоді зростала. 1864 року тут з'явилася таємна молодіжна організація «Громада». Олександр Барвінський став її членом.

А присягу приймав у Олександра Барвінського його старший товариш, згодом фізик світової слави, Іван Пулюй. Громадівці присягали «нічого і нікого не зрадити та ціле життя працювати для свого народу». Як і Іван Пулюй, Олександр Барвінський став свідомим українцем і противником москвофільства на все життя.

Дивовижно переплелися долі обох українських світочів. Вони згодом навіть породичалися: з дочкою Пулюя Наталею одружився син Олександра Василь Барвінський, славетний композитор.

По закінченні гімназії у 1865 році Олександр Барвінський вступає до Львівського університету на філософський факультет. В часі навчання, за його участі тут відроджується діяльність студентської «Громади». В 1867 році він починає видавати газету «Правда», а наступного року започатковує святкування у Львові роковин Шевченка. В цьому ж часі він запізнається з Григорієм та його старшим братом Сидором Воробкевичами, з композитором Миколою Лисенком, який саме на прохання Барвінського написав свій славнозвісний «Заповіт». Для самого композитора це стало ідеєю працювати над музичним оформленням Шевченкових поезій.

Закінчивши з найкращим успіхом навчання в університеті у 1868 році, Олександр Барвінський отримує посаду помічника вчителя гімназії у Бережанах. Тут він з великим завзяттям береться за створення українських шкільних підручників. В цьому йому допомагає особисте знайомство з Миколою Лисенком і Пантелеймоном Кулішем. Результатом цієї праці стала з'ява дуже доброго підручника «Виїмки з українсько-руської літератури».

Відтоді і був уведений в літературу цей термін — «українсько-руський». Разом з іншими педагогами Барвінський впроваджував 1892 року до всіх українських підручників фонетичний правопис, тобто трохи змодернізовану кулішівку. Це завдало великого удару по москвофільству, що насаджувалося тоді в Галичині.

З 1871 року спеціальна комісія призначає Олександра Барвінського старшим вчителем семінарії в Тернополі. Тут він багато працює на ниві педагогіки, засновує філію «Просвіти» і започатковує українську історичну археографію — спеціальну дисципліну, що вивчає теорію і практику видання писемних історичних джерел, розробляє принципи і методи публікації документів...

Отож, Олександр Барвінський почав видавати «Руську історичну бібліотеку», що містила наукові праці з історії України у перекладах з російської та польської. Вийшло 24 томи Історії України, а започаткувала її перша писана українською мовою «Історія України» отця Степана Качали, відомого політика, мецената і співзасновника Товариства ім. Шевченка. Ця книга на десятки літ випередила Історії Миколи Аркаса та Михайла Грушевського...

Була у Барвінського родина, якою він так опікувався. Олександр Барвінський був одружений двічі. Його перша дружина Софія 1877 року померла, залишивши йому двоє діток. Син Володимир прожив мало, а донька Ольга стала громадською діячкою. Влітку 1879 року Олександр одружився вдруге з Євгенією з Любовичів. У них народилося ще п'ять синів, з яких один помер у дитинстві, і одна донька. Неабияку шану українського народу заслужили його діти. Найстарший Богдан — відомий історик, Роман — інженер і художник, Олександр — славетний лікар, Василь — один із найвизначніших українських композиторів.

(Зазначу, що в УРЕ є невеличка згадка лише про Василя, але й тут ні слова про його 10-річне заслання до Потьми в 1947 році).

У 1888 році Олександр Барвінський переїздить до Львова. Його призначають викладачем учительської семінарії, обирають послом до віденського парламенту, галицького сойму, 1893-1918 – він член Головної Шкільної Ради — органу автономної влади в Галичині, що керував освітою. У 1917 році він досягає вищого щабля австрійської урядової кар'єри — стає членом Палати Панів. Вчений-педагог багато працює в різних громадських організаціях, запізнається з митрополитом Шептицьким, Лесею Українкою, графом Потоцьким. Багато зумів здобути для українців в австрійському уряді завдяки дружнім стосункам з його членами і особисто з цісарем Францом Йосифом.

Дещо з цього періоду життя Олександра Барвінського наведено в книзі Валентина Онопрієнка, Олександра Реєнта та Тетяни Щербань «Українське

наукове товариство» (Київ, 1998 рік). Ось, приміром: «1891 року Олександр Барвінський був обраний послом від галицьких українців в австрійський парламент і енергійно взявся за порушення справи із заснування кафедри української історії у Львівському університеті і запрошення очолити її Володимира Антоновича... , питання було вирішено позитивно... , однак професор Володимир Антонович не наважився покинути Київ, посилаючись на похилий вік, і рекомендував замість себе на відкриту кафедру свого кращого учня, молодого Михайла Грушевського...»

Створення кафедри української історії сприяло зміцненню українського впливу в університеті. Згодом з'являється ще одна кафедра української мови на філософському факультеті, а 1892 року за великої активності Олександра Барвінського було реорганізовано Товариство ім. Шевченка в Наукове Товариство імені Шевченка з трьома секціями: філологічною, історико-філософською та математично-природничо-лікарською. Барвінського обирають головою у 1893-97 роках до часу, коли керівництво перейняв Михайло Грушевський. За редакції Олександра Барвінського виходять перші чотири томи «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка». Пізніше Олександр Барвінський був головою мовної та археологічної комісії Товариства і залишався на цій посаді аж до самої смерті. У 1899 році Олександр Барвінський стає дійсним членом Товариства у філологічній секції. До філологічної секції, окрім нього, входили визначні українські науковці: Володимир Гнатюк — визначний етнограф, Митрофан Дикарів — етнограф, Ілля Кокоруз, Олександр Колесса, Олександр Кониський, Володимир Коцовський, Степан Смаль-Стоцький, Кирило Студинський, Іван Франко. Що не прізвище, то визначна постать в українській культурі...

І ось уже в перших томах «Записок НТШ» з'явилися праці з фізики, ботаніки, хімії, медицини професорів Івана Пулюя, Івана Горбачевського, Івана Верхратського, опубліковано фундаментальні наукові праці Олександра Кониського, а згодом вийшло 38 томів «Етнографічного збірника» і 20 томів «Матеріалів до української етнології»...

З 1891 року Олександр Барвінський, вигравши вибори до Австрійської Державної ради, а у 1894 році — до Галицького сойму, віддається більше політичній діяльності з метою відродження України. Ось фрагмент з його виступу у соймі: «Як український посол іменем тих українців, які дорогою активної політики, дорогою реальної праці бажають двигнути український нарід і довести його до кращої долі, відстоюватиму їхні права. Українці однак стоять і будуть непохитно стояти на основі національної окремішності українського народу і не спинять їх у тому ні радикали, ні москво-фільство. Може кому видатись, що я зійшов на поле мовне, філологічне, з яким політика нічого не має спільного, не має з ним ніякого діла, бо то справа науки, однак, коли говоримо про збереження і розвиток української нації, про її рівноправність, то не можна тут безоглядно обминути справи української

мови. Мова є власне тим сполучником, що з'єднує індивіди у різко визначені народні індивідуальності, кладе основи до її окремішнього існування і дає зародок до самостійного питомого життя». Ось такі були переконання політичного діяча Олександра Барвінського.

Олександр Барвінський стає одним із творців так званої «нової ери», завданням якої було знайти порозуміння українців з поляками на основі визнання поляками українців рівноправними політичними партнерами.

Наприкінці 80-х років в Європі почало наростати напруження між двома імперіями, що могло перерости у воєнну конфронтацію. За цих умов виникла ідея створення Київського королівства під егідою Австрії, що мало різко ослабити позиції Російської імперії. Реалізація цієї програми не була можливою без приєднання симпатій польських кіл та наддніпрянських українців... До цієї ідеї схвально поставилися Володимир Антонович, Олександр Кониський та інші наддніпрянські культурні та політичні діячі... Але, як згодом з'ясувалося, польські діячі у своїй більшості (а ще більше граф Бадені) і не думали відмовлятися від своєї домінації.

Казимир Бадені — польський політик, намісник Галичини, а з 1895 року прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ Австро-Угорщини. Спочатку за дорученням австрійського уряду налагодив порозуміння з українцями коштом незначних поступок, а згодом змінив політику, допускаючи зловживання і збройний терор проти українців у виборах до галицького сейму і в парламент...

Не виключено, що Олександр Барвінський щиро вірив у можливе порозуміння з поляками. До того ж, з ним рахувалися. Була певна оцінка владою його політичної діяльності: цісар нагороджує орденом Залізної Корони у 1898 році, він отримує титул державного радника. Але коли все-таки згодом він переконався, що стале позитивне порозуміння між українцями і поляками є неможливим, також перейшов в опозицію. Так, в 1903 році, працюючи в парламенті тісно з Романчуком у справі оснування українського університету, він виголошує промову, в якій гостро засуджує політику поляків супроти українців, висуває домагання національної автономії для українців в Австрії...

У 1909 році Олександр Барвінський вийшов на пенсію як «державний радник, кавалер ордена Залізної Корони, член Шкільної крайової ради», і присвячує себе написанню статей, виданню підручників. Він чітко проводить лінію поєднання національного самоусвідомлення і християнського виховання. У 1911 році Барвінський створює партію «Християнсько-суспільний союз».

«Християнсько-суспільна партія, — читаємо в Енциклопедії Українознавства Володимира Кубійовича, — поміркована консервативна партія, заснована у Львові 1911 року з Католицького Русько-Народного Союзу (існував з 1896 року) під проводом Олександра Барвінського... , мала представництво в парламенті і галицькому соймі, її органом був щоденник «Руслан». Активна у 1919-23 роках... Серед її керівників були Кирило Студинський, Дем'ян Лопатинський, Осип Маковей та інші».

Навіть в умовах Першої світової війни Барвінський постійно продовжує писати статті, в яких намагається повернути світову громадськість до думки про загальноєвропейську роль українського народу. Маючи контакти і знайомства в урядах, намагається максимально використовувати їх для справи здобуття Україною самостійності. Ось лише деякі назви статей того часу: «Світова війна і українська проблема» (1915), «Український нарід і його значення для Австро-Угорщини», «Національні і культурні здобутки українців» (Відень, 1915)...

Як тут не згадати, що інший великий українець, вчений-фізик Іван Пулюй також намагався повернути увагу світового співтовариства до долі України і її значення для майбутнього Європи. Це він написав в 1915 році ґрунтовну працю «Україна і її міжнародне політичне значення», яка не втратила важливості і до сьогоднішнього часу.

Наукова діяльність Олександра Барвінського також була належно поцінованою. 1916 року віденська «Архівальна рада» присвоює йому наукове звання — члена-кореспондента. А ще він отримує низку почесних звань різних товариств та осередків, зокрема від архикнязя Франца Сальватора почесну відзнаку «Червоного Хреста». У 1917 році Барвінського іменують досмертним членом австрійської Палати Панів (Сенату). Але найвищою вершиною його громадсько-політичної діяльності була участь, як члена австрійського Сенату, 18 жовтня 1918 року у нарадах Української Національної Ради, що проголосила на західно-українських землях українську державу. В цьому часі і виявилось непримиренне ставлення вченого і політика Олександра Барвінського до польських окупантів. Він стає Секретарем (міністром) віровизнання і керівником Секретаріату Освіти. За короткий час існування ЗУНР намітив багато планів і почав їх реалізацію.

Останні роки свого життя Олександр Барвінський присвятив написанню підручників, а головню «Споминів з мого життя», виданих у двох томах перед Першою світовою війною. Але репресивна радянська машина не минула родину Барвінських. Зошити, а їх було 50, «віддали» на зберігання до відділу рукописів Академії наук у Києві. Сина Василя, відомого українського композитора, разом з дружиною Наталею Пулюй було відправлено на 10-річне заслання до Мордовії, а його твори, що здебільшого існували у рукописах, були спалені, як, певно, й архів Івана Пулюя... У 1947 році було

заарештовано і заслано на 10 років і наймолодшого сина Олександра, котрий був лікарем, організовував відділ охорони здоров'я в уряді Ярослава Стецька.

Отакими крутоярами повела доля славетну українську родину.

Олександр Барвінський став справді визначальною постаттю в українській культурі, науці. Чи не найкраще про нього сказав Богдан Лепкий у статті до його 75-річчя: «Всіх цих здобутків... добувся Олександр Барвінський не широким жестом, грізною поставою та ефектом, як більше важкою, невтомною, по-українськи впертою роботою протягом 60-ти літ життя. Придбавши собі навіть серед ворогів славу чесного, мудрого і розважного чоловіка, він як міг старався щось придбати для здійснення своїх національних ідеалів, для реалізації своєї програми. Не опозицією, а лиш реальною роботою старався добути не одно, чого ніхто другий ніяким другим методом не міг здобути... Це називалося політикою угодовою, за яку на нього не раз сипалися громи непорозуміння. Угодовим був Барвінський до якоїсь міри у способах, а ніколи в цілях і стремліннях. Він від молодости до нинішнього сивого волоса був українцем — самостійником, народовцем у найкращому значінні цього слова.

Багато тертя і каміння стрічав цей невтомний діяч-українець на довгому шляху своєї громадської праці. Але заслуги його на полі української культури величезні і безсумнівні...»

Помер Олександр Барвінський 25 грудня 1926 року, на 80-му році життя. Похований у родинній гробниці на Личаківському цвинтарі.

Поминальне слово отець Дем'ян Лопатинський почав зі слів з листа святого Павла: «Боротьбою доброю я боровся, дорогу скінчив, віру зберіг. Впрочім заховано для мене вінець справедливости, котрий віддасть мені Господь того дня, судія справедливий». І далі продовжив: «Життя його ціле, від літ молодости аж до послідньої хвили, се вірна служба Христу і своєму українському народові... Се личність велика, знаменна, загально знана із-за невсипучої праці і всесторонньої діяльності...

Нехай же українська земля, яку він так любив, для якої так трудився, якої історію, тяжкі і світлі хвили, так вірно змальовував, буде йому легкою. Вічна пам'ять великому, заслуженому і невтомимому народному робітникові».

Можна тільки побажати нашій суспільності, щоб таких витривалих і безкорисливих «робітників» було серед неї якнайбільше.

Література:

Енциклопедія Українознавства. / Гол. ред. д-р Володимир Кубійович. — Молоде життя. — 1955. — Т. 1. — С. 93.

Купчинський О. Вогнище української науки і культури. // Вісник Фонду Смакули. — 1998. — Ч. 2(4). — 36-40.

Петришин С. Сага роду Барвінських. // Вісник НТШ. — 1994. — Ч. 6-7, 8-9, 10-11.

Петришин С. Олександр Барвінський. II Львів: Академічний Експрес. — 1997. — 150 с.

Петришин С. Брати Барвінські. II Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі. — Тернопіль-Львів. — 1998. — С. 649-652.

Творець університетів та Української Академії наук — Микола Василенко

Микола Василенко

Микóла Прóкопович Василенко (2 лютого 1866, Есмань, тепер Глухівського району Сумської області, тоді Чернігівської губернії — †3 жовтня 1935) — український історик, громадський і політичний діяч. Член ТУП. В 1917 р. — член Української Центральної Ради, куратор Київського шкільного округу. За гетьманату 1918 р. — голова Ради міністрів, міністр освіти, голова Державного Сенату. Взяв участь у відкритті українських університетів в Києві та Кам'янці-Подільському. Від 1920 р. — співробітник ВУАН. В 1921—22 роках Президент Всеукраїнської академії наук (ВУАН).

(2.02.1866-31.10.1935)

Якщо якийсь народ сподівається, що можна залишатися неучом і бути вільним..., то він чекає того, чого ніколи не було і ніколи не буде.

Томас Джеферсон

Цілковитим позитивним чинником національного самопізнання¹ є те, що український світ дедалі більше цікавиться українською історією. Фальсифікована ідеологема про те, що «лише з перемогою Жовтневої революції» наука стала надбанням народу і могутньою силою соціального прогресу, сьогодні вже нікого не задовольняє.

Відкриті архіви дають можливість переконатися, що наша справдешня історія була під сімома замками, а «білих» та «чорних» плям і всіляких табу в радянський період було набагато більше, ніж документальної правди.

Зупинимось бодай на національній події ХХ століття — на заснуванні Української Академії наук. Тривалий час її літопис вважався започаткованим на 13-му спільному засіданні вчених, яке відбулося 12 лютого 1919 року. Насправді ж Академія заснована 17 листопада 1918 року за гетьмана Скоропадського. Дотримуватися цієї дати — значить реконструювати події не лише в ім'я історичної правди, а й дати об'єктивну і незалежну оцінку тим

ученим, які творили цю історію, за нелегких умов збагачували скарбівницю світової науки.

Так, Українська Академія існує понад 80 років. Про наукові відкриття наших вчених знає весь світ. Але «сьогодні наука в Україні перебуває на крайній межі», — читаємо у зверненні до Президента України Леоніда Кучми, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів відомих академіків НАН України, директорів провідних наукових інститутів академії, що опубліковане в газеті «Голос України» за 14 жовтня 2000 року. «Не хочеться вірити, що ситуація в Україні розвивається за сценарієм, створеним для неї організаціями, які контролюються найбагатшими країнами світу. За цим сценарієм Україна має бути переважно аграрною країною, постачальником сировини для промислово розвинутих країн світу. А такій країні наука не потрібна...» Прикро це усвідомлювати. Хіба могли думати ініціатори створення Української Академії наук на чолі з Володимиром Вернадським та Миколою Василенком, що вже в незалежній Україні їхнє творіння дійде мало не до загибелі? Адже саме завдяки їхній послідовній цілеспрямованій праці була реалізована ідея створення Української Академії наук, яка виникла вперше серед членів Львівського Наукового Товариства імені Тараса Шевченка. Зазначимо, що НТШ було засноване 11 грудня 1873 року. Цікаво згадати, що трохи раніше, а саме 8 грудня 1868 року, у Львові відбулися установчі збори культурно-освітнього товариства Галичини, якому дали назву «Просвіта». Заснування «Просвіти» стало переломним моментом в культурній історії не лише Галичини, а й інших українських земель. «...Ми хочемо.., щоб — якнайскоріше утворити численну інтелігенцію, щоби прославитися літературою такою, як у других народів, щоби оснувати руський театр, щоби мати руські гімназії і університети, однак треба спершу братися за найважливіше діло, за справу народної освіти...» — так зокрема говорилося у відозві товариства «Просвіта». Отже, розуміння потреби самоствердження нації на кону історії людства через розвиток освіти, культури і науки постало, як ніколи раніше, на повен голос.

І в цій найважливішій справі проявили себе багато подвижників нації. Серед них Микола Прокопович Василенко, активний діяч на терені просвіти і організації науки в Україні. Він був сподвижником Володимира Вернадського, який згодом у своїх спогадах стверджуватиме: «У нього (Василенка) першого виникла думка про створення Української Академії». На жаль, ім'я Миколи Василенка — українського історика держави і права, громадського і політичного діяча, професора, дійсного члена УАН з 1920 року, члена НТШ й багатьох інших наукових товариств було викреслено з історії української науки на довгі роки.

Перша згадка про вченого стала доступною з «Енциклопедії Українознавства», т. 1, Володимира Кубійовича: «...В 1917 році Василенко — куратор Київської Шкільної Округи. В січні 1918 року член Колегії

Українського Генерального Суду. За часів гетьманату 1918 року міністр народної освіти, з серпня 1918 — президент Державного Сенату. Як міністр освіти взяв визначну участь в утворенні українських державних університетів у Києві та Кам'янці й у відкритті Української Академії наук. З 1920 року дійсний член УАН, 1921 року обраний на президента УАН, проте не затверджений советським урядом, 1920-29 — голова Соціально-Економічного Відділу УАН. 1924 року за процесом Центру Дій засуджений советською владою на 10 років в'язниці, однак амнестований. З 1929 року позбавлений змоги провадити керівну працю в УАН...»

Саме так оцінила тодішня влада діяльність Микола Василенка, зусиллями якого в умовах надзвичайно складної політичної і національної боротьби після Жовтневого перевороту 1917 року почала створюватися Українська Академія наук. Його пріоритет у цій справі визнавали сучасники:

«Ви всією душею поклопоталися про заснування Української Академії наук, та й записали нестертими буквами своє ім'я в історію Академії наук», — читаємо в архівних протоколах. Але вже до кінця 30-х років ця людина була абсолютно забута. Академік Микола Василенко, двічі обраний Президентом УАН після Вернадського, був викреслений з історії Академії. У найповажніших джерелах зринало його ім'я хіба що наче випадково, ось як у книзі професора Валентина Терлецького «Академія наук Української РСР 1919-1969» (вид-во «Наукова думка», Київ, 1969 рік). В цій 300-сторінковій книзі лише на одній(!) 25-й сторінці читаємо: «На засіданні комісії по підготовці Проекту Статуту 8 липня 1918 року, в якому брав участь міністр «гетьманського» уряду М. Н. Василенко (віділення наше — авт.), академік В. І. Вернадський заявив: «Колегія з академіків усіх відділів становить Академію наук. Вона вільно і незалежно веде свої справи. Задля того повинна Академія не тільки користуватися повною автономією, але й бути поставлена поза всякий вплив на її внутрішнє життя од органів державного урядування, яке може мінятися». Зауважу, що і в цьому єдиному місці при згадці про вченого допущена неточність в ініціалах... Чому ж такою невдячною до великого подвижника науки виявилась його епоха? Простежимо лінію його життя...

***

Микола Прокопович Василенко народився 2 лютого 1866 року в селі Есмань на Чернігівщині в сім'ї службовця. Після закінчення шестикласної прогімназії у Глухові та дворічного навчання в Полтавській гімназії Василенко 1885 року вступає до Дерптського університету на медичний факультет. Внезабарі він перейшов на історико-філологічний факультет. 1890 року захищає наукову працю на тему «Критичний огляд літератури з історії земських соборів» і отримує звання «кандидата історії». Цього ж року Василенко переїздить до Києва і готується до магістерського іспиту.

В «Енциклопедії Українознавства» Володимира Кубійовича читаємо, що «... з початку 1890-х років Василенко працював у Києві як педагог і журналіст; був членом Старої Громади, пізніше — Товариства Українських Поступовців; співпрацював у журналі «Кіевская Старина». Тут він надрукував свої перші наукові статті: «К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя», «Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII в.», «К биографии Котляревского».

Далі Василенко був співробітником історичного товариства Нестора Літописця, Архіву Давніх Актів, членом Українського Наукового Товариства в Києві і редактором його «Записок». 1908 року його як редактора поступовської українофільської газети «Кіевські отклики» було засуджено на рік до в'язниці...

Відбував він цю кару у петербурзькій в'язниці «Кресты». Звісно, що будучи «політично неблагонадійним», не зміг розраховувати на викладацьку роботу після звільнення.

Відтак Василенко складає іспити Спеціальній комісії при Одеському університеті і отримує право бути адвокатом, спочатку в Одеській, а згодом у Київській судовій палаті. 1910 року складає магістерські іспити, що дає йому право претендувати на місце приват-доцента, але влада позбавила його права викладати. Тому з 1911 по 1917 рік Василенко працює головою одного з численних товариств взаємодопомоги. З вересня 1917 року Василенко отримує посаду товариша міністра освіти в Міністерстві народної освіти Тимчасового уряду, де Володимир Вернадський отримав аналогічну посаду у відділі вищої школи.

Після Жовтневого заколоту Василенко в цьому міністерстві відстоює інтереси вищої школи України, докладає багато зусиль для збереження культурних цінностей України від розграбування, розгортає роботу над створенням національної бібліотеки в Києві і працює над створенням Української Академії наук.

А вже 12 травня з'являється такий запис: «Дедалі більше замислююся над створенням великого наукового центру в Києві... Навіть якщо не вдасться провести — треба пробувати».

19 травня 1918 року Вернадський записує у свій щоденник: «Василенко мені пропонує завідування вищою школою і науковими установами: створення Академії наук в Києві, історичного архіву. Необхідна широка постанова культурної роботи...»

«Ми обидва з Василенком ясно усвідомлювали, що в такий історичний момент треба діяти рішуче, швидко і цілковито вірити один одному...», — згадував учений пізніше.

Повернувшись до Києва, Василенко викладає в університеті курс української історії. Очолює в уряді Скоропадського Міністерство освіти. Результатом діяльності Комісії стало створення Української Академії наук, перші збори якої відбулися 27 листопада 1918 року. Цікаво зазначити, що в Статуті Академії наук було зазначено, що «орудою діяльності в Академії наук є виключно українська мова», а дійсним членом Академії наук не може бути вчений, який в не володіє українською мовою.

Вже за часів радянської влади Микола Василенко почав опікуватися українськими кадрами, сприяв тому, щоб приїхав працювати до Києва великий енциклопедист і вчений Агатангел Кримський, а також відомий історик Баїалій. Василенко обстоював відкриття університетів у Києві та Кам'янці-Подільському, боровся за впровадження української мови в школи України. За його участі було відкрито понад 50 українських шкіл, незважаючи на важкі економічні умови тієї пори.

1920 року Миколу Василенка обирають дійсним членом Академії наук по кафедрі західно-руського права. Важкі часи переживала новостворена Академія: на тлі економічного хаосу працівники практично голодували, не отримували платні (чи не така ситуація сьогодні в Національній Академії наук?).

В листі до Вернадського влітку 1920 року Василенко напише: «Академія, здається, розвалюється... Деякі з академіків перестали її відвідувати. Все ж у «Спілковому засіданні» розпоряджається неодмінний секретар і, як Ваш заступник, Орест Левицький, що сидить безучастно і мовчки в кріслі і ні слова не говорить під час засідання». (Історик Орест Левицький був другим — після Вернадського — президентом Академії наук з 1919 року).

А 18 липня 1921 року було одногосно обрано президентом Всеукраїнської Академії наук Миколу Василенка. Але в цей час почалася реорганізація Академії наук; нею стали пильно опікуватися Комуністична партія (більшовиків) України і Рада Народних Комісарів УСРР. [14 червня 1921 року Рада Народних Комісарів УСРР затвердила Положення про Всеукраїнську Академію наук, згідно з яким ВУАН безпосередньо підпорядковувалася Народному комісаріату освіти УСРР, в складі якого було Головне управління наукових установ (Головнаука), яке керувало всіма науковими установами республіки].

Уряд не затвердив обрання Василенка на посту Президента ВУАН і згодом йому було висловлено недовіру з боку Народного комісаріату освіти.

Незважаючи на це, 3 жовтня 1921 року Загальні збори академіків таємним голосуванням знову обрали Президентом ВУАН Миколу Василенка з іще кращими результатами голосування, ніж це було влітку за перших виборів. Але 27 лютого 1922 року Загальним зборам Академії була надіслана не вмотивована усна рекомендація Наркома освіти Григорія Гринька про усунення Василенка з цього поста. На знак протесту на цих зборах Василенко зняв із себе повноваження, не зважаючи на умовляння всіх присутніх академіків.

Той Гринько був одіозним реформатором науки. Він приєднав до Академії Українське Наукове Товариство, ввів Президію, яку мав затверджувати Нарком освіти, ввів посаду комісара. В УРЕ є відомості про Григорія Гринька як радянського державного діяча, члена ВКП(б) з 1920 року. [Народився на Слобожанщині, був представником боротьбистів (Українська Комуністична партія) з серпня 1919 року разом з Блакитним, Любченком, Шумським, Михайличенком. Був головою Держплану СРСР (1926-29 рр.), 1924-27 він --- член ЦК КП(б)У, обіймав інші високі пости, 1930-37 --- Нарком фінансів СРСР.] Але УРЕ не подає відомостей про трагічний кінець його життя. 1937 року Гринько був заарештований і 1938 розстріляний за процесом «право-троцькістського блоку» у Москві.

Та повернемося до тих сумнозвісних Загальних зборів академіків України, які одногolosно постановили: «...принести академіку Миколі Василенку велику подяку за всенюку тую його невсипущу працю, яку він самовідречено ніс, стоячи на чолі Академії наук, і висловити свій глибокий жаль на те, що його приневолено тую вибірну посаду залишити».

Але з 1921 по 1929 рік Василенко залишався головою III-го відділу, очолював комісію, головним завданням якої було вивчення історії західно-руського та українського права. За редагування Василенка 4 комісія надрукувала 8 томів праць і мала до 20 співробітників. Згодом всі вони були заарештовані, заслані, і доля їхня невідома.

Сам Микола Василенко теж був заарештований у вересні 1923 року. Інкримінували йому причетність до білогвардійської організації «Київський Центр Дій».

«Це був перший політичний процес в Україні, який зачепив ? науковців, — читаємо у 28 випуску щорічника «Наука і культура» за 1994 рік. — На лаві підсудних 18 чоловік. Ось головні пункти з обвинувального акта, опублікованого 1 березня 1924 року: 1) займаючись контрреволюційною діяльністю, «Київський обласний центр дій» прагнув до знищення диктатури Комуністичної партії, вбачаючи шлях до цього в демократизації Рад: боровся за введення загального таємного і рівного виборчого права, сприяв пожвавленню діяльності легальних некомуністичних товариств і організацій:

2) звинувачені таємно листувалися з еміграцією і надсилали статті в безпартійний журнал «Новь», що видавався за кордоном; 3) звинувачені видавали військові таємниці ворожим Росії державам. а саме Польщі і Франції...

7 квітня закінчився суд: чотирьох звинувачених (одна з них — жінка) засудили до страти, велику групу (до якої ввійшов і Василенко) — до десятирічного ув'язнення. Вирок вразив своєю жорстокістю і несправедливістю.

Тому 10 квітня 16 академіків звернулися до влади з листом про пом'якшення вироку. Тим часом Політбюро ЦК КП(б)У 25 квітня 1924 року постановило: «Считать, что Василенко самым фактом осуждения за шпионаж с лишением прав должен быть исключен из числа академиков...». Але завдяки загальному заступництву Академії 23 вересня 1924 року Василенка було визволено і поновлено у званні академіка.

Микола Василенко — автор понад 250 наукових праць. Ось лише невеликий їх перелік: книга «Очерки по истории Западной Руси и Украины» (1916), «Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии», I-III томи, 1901-08, окремо про маєтності Гадяцького й Київського полків. Будучи головою Комісії для виучування західно-руського та українського права і редактором її «Праць» та «Записок Соціально-Економічного Відділу», Василенко видрукував у видавництві УАН такі праці: «Павло Полуботок» (1925), «Як скасовано Литовського Статута» (1926), «О. М. Лазаревський», «Територія України 17 віку» (1927), «Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права 17-18 вв.», «Правне положення Чернігівщини за польської доби» (1928), «Матеріали до історії українського права» (1929) та інші наукові розвідки.

Повернувшись до Академії, планував написати книгу про становище козаків після скасування Січі. Але пережите — прилюдний судовий процес, ув'язнення — дало себе знати. Він тяжко захворів, не міг ходити, місяцями не спав, майже втратив голос і зір. 31 жовтня 1935 року Микола Прокопович Василенко помер.

Яка все-таки несправедлива доля до людини! Здавалось би, великий вчений зробив на терені науки і освіти більше ніж міг, щоби по ньому сьогодні залишилася в енциклопедії для нашої пам'яті така згадка в рядок: «Праці Василенка написані з буржуазно-націоналістичних позицій». Саме це стало вироком на забуття. Ярлик був сильнішим Імені — такий бо час ми з вами пережили. Лише в липні 1991 року чесне ім'я академіка Миколи Василенка було реабілітоване. Добре, що сьогодні в незалежній Україні на

фасаді будинку Національної Академії наук є пам'ятна дошка, що засвідчує і повертає до нашої пам'яті ім'я великого вченого, патріота, зусиллям думки і праці якого було започатковано діяльність цієї вищої наукової інституції держави — Академії наук.

Література:

Енциклопедія Українознавства. / Гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. — Молоде життя. — 1955. — Т. 1. — С. 212.

Матвеева Л. В., Кастерская Л. Д. Очерки истории естествознания и техники. — В. 37. — 1989. — С. 101-106.

Полонська-Василенко Н. Наукова вартість сучасної підсоветської історіографії України. // Визвольний шлях. — С. 451-462.

Матвеева Л, Циганкова Е., Янховський О. Трагічні сторінки. // Наука і культура. — 1994. — В. 28. — С. 80-115.

Терлецький В. М. Академія наук УРСР, 1919-1969. — К.: Наукова думка. — 1969. — С. 295.

Перший президент Української Академії наук — Володимир Вернадський

Володимир Вернадський

Вернадський Володимир Іванович (12.03.1863, Петербург — †6.01.1945, Москва). Український філософ, природознавець, мислитель, засновник геохімії, біогеохімії та радіогеології, космізму. Академік Петербурзької АН (з 1912), професор Московського університету. Один із засновників і перший президент Української Академії наук (з 1919). Засновник першої наукової бібліотеки в Україні (нині названої його ім'ям). Ідеї Вернадського лягли в основу нових провідних напрямків сучасної мінералогії, геології, гідрогеології, визначив роль організмів у геохімічних процесах. Організатор і директор Радієвого інституту, Біохімічної лабораторії (зараз Інститут геохімії та аналітичної хімії ім. В. І. Вернадського Російської АН). Дійсний член НТШ та низки інших академій (Паризької, Чеської).

Наука будується із фактів, як дім із цегли; однак нагромадження фактів — це ще не наука, так само як купа цегли — ще не дім.

А. Пуанкаре

Простір-час глибоко неоднорідний і явища симетрії можуть в ньому проявлятися лише в обмежених ділянках». «... Вчені не повинні закривати очі на можливі наслідки їх наукової праці, наукового прогресу...»

«... Ставлячи за мету розвиток людства, бачимо, що він досягається різними засобами і один з них — наука...»

«Тільки один спосіб існує запобігти падінню науки і мистецтва — це всіма силами і всіма жертвами прагнути розширювати освіту і глибше змушувати проникати її у народні маси...»

Це — розсип думок великого вченого Володимира Вернадського, нашого славетного співвітчизника, який стояв біля початків створення Української Академії наук і був її першим президентом.

Ім'я Вернадського та його колосальна наукова спадщина посідають особливе місце у безмежжі світової культури. З упевненістю можна прилучити це славне ім'я до когорти великих мислителів кінця XIX-го — першої половини XX-го століть. І ми з повним правом пишаємося тим, що Володимир Вернадський був і назавжди залишиться великим сином української землі, хоча в історію світової науки (такий фатальний парадокс нашої бездержавності) увійшов як «замечательный русский ученый», «русский ученый-энциклопедист»...

У його творчому архіві був знайдений чи не єдиний вірш. Написав його Володимир Вернадський сімнадцятилітнім юнаком:

Украина, родная моя сторона,
Века ты уже погибаешь...
Но борешься, борешься, бедняжка, одна,
И в этой борьбе изнываешь.
В минуту гибели крайней твоей
Детей твоих дух пробуждался,
Старались свободу найти от цепей
И ум их тобой восхищался.
Но дела вести до конца не могли,
И вновь начинались раздоры...

Погодьтеся, навіть у цій недовершеній поетичній вправі — безмір зрілого болю, співчуття і, звісно ж, розуміння історії свого народу.

Отож, наша розповідь про Володимира Івановича Вернадського, основоположника геохімії, біохімії, основоположника знань про біосферу та ноосферу, вченого, чий глибокі ідеї збагатили науку і стали іривідними для розвитку сучасної геології, мінералогії та гідрогеології. Оцінюючи внесок Вернадського в науку, член-кореспондент Академії наук Радянського Союзу Семен Микулинський з нагоди 125-річного ювілею вченого писав (у перекладі українською): «Чим більше минає часу, чим далі просувається вперед наука, тим зриміше розкривається значення, важливість і глибина його ідей, і до того ж не в історичному лише аспекті, але і в пошуку шляхів розв'язання нових проблем. З усіх можливих критеріїв оцінки праці вченого, цей, вочевидь, найбезпомилковіший».

Сьогодні про Вернадського написано багато книг, розвідок, видано його вибрані наукові праці, частково — його епістолярну спадщину. Проте ми хочемо розповісти про Вернадського дещо в іншій площині, так, як мало хто його висвітлював і мало хто знає. А саме: нагадаємо про його українське коріння і про те, що він зробив для рідної землі...

Справді, за радянського часу відбувалося послідовне фальшування історії Академії наук і біографій відомих академіків, пов'язаних з нею. Можемо послатися, приміром, на книгу професора Валентина Терлецького «Академія наук Української РСР», видавництво «Наукова думка», 1969 рік. Не були безгрішними, на жаль, і енциклопедичні видання. Зазнав цього фальшування своєї біографії також і президент Академії Володимир Вернадський. Добре, що сьогодні ми маємо можливість пізнати вченого без ідеологічних акцентів і засторог...

***

Вернадський Володимир Іванович походив з давнього освіченого українського роду. Один із предків ученого по батьківській лінії воював у війську Богдана Хмельницького проти поляків. Прадід — Іван Никифорович — навчався в Переяславському колегіумі та Києво-Могилянській академії. Дід Василь Іванович служив штабс-лікарем в російській армії. Батько після закінчення Київського університету Святого Володимира працював викладачем у Петербурзі, Харкові, Москві. Мати — Ганна Петрівна, з роду Константиновичів, предки якої належали до козацько-старшинської верхівки. Материн дядько, Микола Гулак, у грудні 1845 — січні 1846 року разом з Костомаровим та Білозерським заснували Кирило-Мефодіївське братство. Ось таке щедre древо роду українського подарувало нам майбутнього генія. Пізніше у всіх автобіографіях Вернадський підкреслював своє козацьке походження.

***

А народився Володимир Іванович 12 березня 1863 року в Петербурзі, де служив на той час його батько. У популярній біографії вченого Лев Гумілевський пише: «Володя вже підлітком počував себе українцем і залишився ним за своїми уподобаннями і симпатіями на все життя». А ось рядки з дитячих спогадів самого Вернадського: «У батьковій бібліотеці я знайшов окремі номери «Основи» та інші українські видання. Я добував українські книжки з-за кордону. Докладно розпитував батька про Шевченка, Куліша, Максимовича, Квітку-Основ'яненка, а також про Кирило-Мефодіївське братство, про Костомарова та інше.» Звичайно, все це мало вплив на формування світоглядних переконань допитливого й здібного хлопця.

Розпочав Володимир своє навчання 1873 року в Харківській гімназії, а продовжив 1876-го — у Петербурзі. 1881 року був зарахований на природниче відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету. [Варто пригадати, що першим ректором Петербурзького університету був Михайло Балудянський, професор-правник, родом із Закарпаття.] У 1885 році Вернадський одержав ступінь кандидата природничих наук за дослідження фізичних властивостей ізоморфних сумішей. Наступного року він одружується з Наталією Старицькою, з якою прожив, за його висловом, «душа в душу і думка в думку» 56 років. [Батько Старицької був юристом за фахом, знаним судовим та державним діячем, членом Державної Ради. На схилі віку вибрав місцем осідлості Полтаву.] Після закінчення університету Вернадський два роки працює хранителем мінералогічного музею університету, потім поглиблює знання в Італії, Франції, Німеччині. З 1890 року він — доцент, а з 1898-го — професор Московського університету. В цей час він досліджує поклади залізних руд Криворіжжя. З 1914 року Вернадський очолює Геологічний і мінералогічний музей Петербурзької Академії, членом якої — академіком — він стає в 1909 році. За його ініціативою з 1915 року почала працювати Комісія з вивчення природних продуктивних сил Росії.

Характерним упродовж усього цього періоду є інтерес Вернадського до свого родоводу, свого коріння. Ще гімназистом він занотовує у своєму щоденнику: «Чиняться жахливі утиски малоросів. ! Драгоманову навіть в Австрії не дозволяють видавати газету малоросійською мовою. У Росії зовсім заборонено друкувати книги моєю 1 рідною мовою. На канікулах з усім завзяттям візьмусь за неї». А вже у статті «Українське питання і російська громадськість», написаній у липні 1915 року, виразно простежується позиція молодого вченого-патріота: «Небезпека для Росії не в українському русі як такому, а в його трактуванні як шкідливого і до того ж привнесеного явища в державному і національному організмі...

Антагоністи українства не бажають допустити свободи українського руху з побоювання політичного й культурного збитку для Росії... Тоді як українці вважають злочином проти загальнолюдського права протидію освітній та культурній роботі у будь-яких живих національних формах...»

Звичайно ж, ці думки Володимира Вернадського у жодне енциклопедичне видання радянського часу не ввійшли.

Рівнож дуже мало відомо про Вернадського як про українського культурного діяча, учасника національного руху, друга і послідовника Михайла Драгоманова. Але прочитаймо бодай деякі думки нашого співвітчизника, висловлені ним у листі до сина Михайла Драгоманова Світозара, датованому 1 березня 1939 року: «Пам'ять про Вашого батька, Михайла Петровича, мені дуже дорога. Я був у курсі його наукових і науково-ідеологічних праць,

пов'язаних з Україною. Я мав можливість у Петербурзі бути в курсі його українських робіт, нелегальних тоді в Росії, і вони зробили дуже великий вплив на мою молоду свідомість, що тоді формувалася. Коли в Парижі в кінці 80-х років я зустрівся з ним у середовищі спільних нам емігрантських друзів, він побачив у мені, як сам говорив, несподіваного послідовника його поглядів. Це знайомство було мені надзвичайно дороге. Я ніколи тоді не сподівався тієї можливості зростання українського руху, в якому мені довелося до певної міри брати участь. У нашій сім'ї з боку батька — батько і мати мої українці, кияни — була живою українська національна традиція, яку вони свідомо передали мені... У час революції, за мого перебування в Києві, я був в курсі Вашого повернення на Україну. Я надзвичайно радий, що Ви збираєте матеріал про Вашого батька. Постараюсь знайти і прислати Вам копії листів Вашого батька. На жаль, у мене не збереглися листи Павлика, з яким я підтримував зв'язки після смерті Вашого батька».

У 1917 році Володимира Вернадського запросили до Тимчасового уряду на посаду заступника міністра освіти. А вже після Жовтневого перевороту він змушений був залишити Петроград і переїхати в Україну, на Полтавщину.

Його ставлення до більшовизму було однозначне: «В більшовизмі є ідейна сторона, але вона настільки чужа свідомим силам, що врешті-решт сприймається ними як дика руйнівна сила...». А чи міг він інакше оцінювати тодішню революційну вакханалію, яка нічого доброго не провіщала?

У Володимира Івановича була чудова бібліотека. Частина книг йому дісталася від батька, а ще більше зібрав він сам. І ось в роки громадянської війни та революції майже всі вони безслідно пропали. Чимало книг згинуло в Шишаках Полтавської губернії, де будинок Вернадського було пограбовано і спалено. Така ж доля спіткала й книги в будинку, що залишився у спадок від батька у селі Вернадівка Тамбовської губернії.

Отож, згодом, у листі до доньки вчений напише: «Я дивлюся на більшовицький рух як на велике нещастя. В їхньому середовищі і Л, нині відкривається рідкісний в історії обурливий вплив на життя \ J І людей великих злочинців і великих грішників. Убивці, злодії, грабіжники. Люди з цього оточення впливають на життя Росії і всього І світу...»

Такі непримиренні були його думки. Україні він бажав кращої долі.

З жовтня 1917 по березень 1921 року Володимир Іванович жив і працював тут, в Україні. І саме в цей період найяскравіше проявилася його подвижницька діяльність по створенню Української Академії наук. У листі до професора східних мов у Москві Агатангела Кримського Вернадський, запрошуючи вченого до організації Академії наук у Києві, зокрема пише:

«...вважаю важливою цю установу і з точки зору українського відродження, і з точки зору загальнолюдської...»

А потім все життя він пишався своєю участю в організації УАН.

Будьмо справедливими, ідея створення Української Академії найперше виникла серед членів Наукового Товариства імені Тараса Шевченка, заснованого у Львові в 1873 році. Вернадський відзначав, що «Товариство ім. Шевченка намагалось своєю діяльністю наблизитись до таких завдань, які виконує національна академія наук, і на деяких ділянках наукової праці воно з честю могло рівнятись до академій інших націй...» Але ідея потребувала чину.

8 липня 1917 року на засіданні Українського Наукового Товариства сформували Комісію для організації Академії наук. Але лише в травні наступного року, коли міністром освіти в уряді Скоропадського став відомий історик Микола Василенко, почалася робота. Василенко послідовно і наполегливо відстоював кандидатуру Вернадського на посаду керівника майбутньої Академії. Незабаром з Полтави до Києва приїхав і сам Вернадський. Обидва кинулись у вир організаційних клопотів.

«...Академія наук не просте товариство без інститутів (як застаріла щодо організації Паризька, яка, до речі, теж змінюється) — але Академія наук є об'єднання державних наукових установ: бібліотека, архів, геологічні і географічні карти, національний музей, інститути для експериментальних та гуманітарних наук повинні бути забезпечені достатніми засобами...»

Ці думки Вернадський виклав у програмній промові «До заснування Української Академії в Києві» на першому засіданні новоствореної Комісії по виробленню законопроекту УАН 9 липня 1918 року.

Потім були й інші засідання Комісії, гострі дискусії, причиною яких було різне розуміння національного елемента в Академії.

А ще була тривала полеміка Вернадського з професором Михайлом Грушевським, який був Головою Українського Наукового Товариства. Під час їхньої зустрічі Грушевський прямо заявив: «Ви знаєте, що у нас тепер немає достатньої кількості вчених українців за межами українознавства. Отже, ми повинні звернутися до росіян. Мине ще чимало часу, поки сили ці у нас з'являться». Не виключено, що Михайло Грушевський якоюсь мірою не мав рації, хоча його міркування стосовно орієнтації на національні кадри були засадничо правильними. Адже ми з вами добре знаємо, що на час створення Академії наук визнаними вченими були такі українці, як Іван Пулюй — фізик, Іван Горбачевський — біохімік, Степан Рудницький — географ, Володимир Липський — природознавець, математик Михайло

Кравчук, інженер-металург Фещенко-Чопівський... Ці вчені цілком могли б очолити відповідні напрямки в природничих відділах Академії наук. Вернадський це розумів: «Важливо створити сильний центр наукових досліджень українського народу, його історії, його мови, природи України. Звичайно, треба вести ці дослідження не за національною ознакою, а в найширшому загальнолюдському масштабі. Треба якнайшвидше створювати катедри і лабораторії, інститути, які спочатку, можливо, й будуть зайняті росіянами... Але становище скоро зміниться, бо посади в Академії виборні. Дуже скоро заявлять про себе місцеві сили». Так обстоював учений свою позицію в дискусії з Грушевським.

До речі, дуже цікаві спогади самого Вернадського про заснування Академії наук, вперше надруковані у повному вигляді у 22 випуску щорічника «Наука і культура» за 1988 рік. Ці спогади Вернадський написав у 1943 році на прохання тодішнього Президента Академії наук УРСР Олександра Богомольця. Ось одна цитата з його спогадів: «У Києві мого часу і в Українських територіальних університетах — Київському, Харківському, Одеському — ідейно українські вчені на роботу не могли влаштуватися. Навпаки, на історико-філологічних факультетах, де національні традиції могли проявлятися яскраво і сильно, підбір професорів для України був надзвичайно несприятливий. Систематично за понад сорок років Міністерство заміщало катедри історії особами, котрі ставилися до українського руху різко негативно або вороже. В цих університетах завжди існувала більшість, яка систематично проводила тенденцію русифікації». Ця думка вченого, на жаль, актуальна і сьогодні.

Але повернемося до хронології подій.

Не применшуючи ролі УНТ, історична справедливість вимагає визнати, що вирішальну роль у створенні Академії відіграли наукові сили, об'єднані Вернадським і Василенком. 114 листопада 1918 року було опубліковано Закон про заснування Української Академії наук у Києві. У першому її складі було всього 12 дійсних членів.

27 листопада 1918 року відбулося перше засідання вищого органу новоствореної академії. Президентом УАН було одностайно обрано Володимира Вернадського, віце-президентом — Дмитра Баталія, а неодмінним секретарем — Агатангела Кримського.

Довгий час правдива історія заснування Української Академії наук замовчувалася, її з'ява на теренах України відіграла важливу роль у згуртуванні та консолідації патріотичних сил української інтелігенції, сприяло розвитку національної і культурної самосвідомості українського народу. Київ і Україна стали тоді могутнім центром вільної і безцензурної думки. Вийшло багато важливих і цікавих книг. Згадаймо також, що

Володимир Вернадський доклав J багато зусиль до заснування наукової бібліотеки. Ця подія сталася 15 серпня 1918 року, коли гетьман Павло Скоропадський підписав ! закон про Національну бібліотеку та її фонд.

Олена Апанович у своїй статті «Перший президент», вміщеній у вищезгаданому щорічнику «Наука і культура» за 1988 рік, згадує: «До книгосховищ тоді перейшла величезна бібліотека і архів Рєпніних з їхнього маєтку у Яготині, до складу яких входить дуже цінна книгозбірня Розумовських. Вернадський гаряче піклувався долею найціннішого книжкового і рукописного зібрання колишньої Київської духовної академії. Разом з іншими членами Тимчасового комітету розшукував у антикварів і в букіністичних магазинах стародруки та інші раритети.» Зазначимо, що на 1923 рік у бібліотеці накопичилося понад мільйон видань національного за змістом і складом книжкового фонду. Ця бібліотека дожила до сьогоднішнього дня і носить ім'я великого вченого.

Хоча сьогодні маємо достатньо інформації про Володимира Вернадського, але коротко окреслимо основні етапи наукової діяльності великого вченого.

Свої перші наукові розвідки Вернадський присвятив ґрунтознавству, а згодом — пошуку причин мінералоутворюючих процесів. Одним з найбільших досягнень Вернадського в цій ділянці було створення теорії походження і будови алюмосилікатів — мінералів, з яких складається більша частина земної кори. Наступним значним досягненням вченого було відкриття теорії ізоморфізму, що дозволило йому виявити картину життя земної кори — утворення мінералів. Вчений написав підручники з мінералогії та кристалографії, які й нині використовуються у вищих навчальних закладах. Колосальні праці залишив учений у дослідженні хімічного складу земної кори, плідно працював над радіоактивними мінералами, передбачив розщеплення атома ще у 1910 році.

Останні роки свого життя Вернадський присвятив створенню біохімії — науки, яка вивчає взаємозв'язок живої і мертвої природи. Геніальний вчений вперше довів, що органічне життя — фактор, який відіграє в еволюції нашої планети першорядну роль.

Володимир Іванович Вернадський — основоположник вчення про біосферу та ноосферу. Останнє — це якісно новий, вищий ступінь розвитку людського суспільства. Зауважимо, що «ноосфера» — грецьке слово, яке складається з двох слів: «розум» і «куля». В розумінні науки це — оболонка земної кулі, де відбувається взаємодія природи і людського суспільства. Людина, пізнаючи закони природи й суспільства, вдосконалюючи техніку, сама будучи частиною природи, активно впливає на її перетворення. Це особливо стає актуальним у наш час, у вік технократії. Ми надто активно втручаємося в природу, на жаль, не завжди розумно. Прикро, що геніальні наукові

дослідження в ноосфері Вернадського відкидалися, та й сам термін «ноосфера» раніше ніде не згадувався. Більшовизм, вульгаризатори науки відкидали генетику, забороняли кібернетику, не визнавали злету людських інтелектуальних можливостей, тобто стадії ноосфери (сфери розуму), за означенням Вернадського.

Зробив Вернадський для науки надзвичайно багато, збагатив її глибокими гуманістичними ідеями. За його участі було створено у складі Академії наук Радянського Союзу Радієвий інститут, в якому він був директором з 1922 до 1939 року. Він заснував Комітет з історії знань, відділ живої речовини, очолював низку дослідних комісій при Академії наук. Проте світова наукова громадськість шанувала Вернадського значно більше, ніж радянська влада: він був обраний професором Лондонської Школи слов'янських студій, членом Академії наук у Парижі, Чеської Академії наук і мистецтв, дійсним членом НТШ з 1903 року. На честь Вернадського мінерал «хімічного складу $MnOJi20$ названо вернадитом. У себе ж на батьківщині його було нагороджено лише орденом Трудового Червоного Прапора та премією з нагоди 80-ліття. Можновладці добре знали погляди вченого, опозиційні до більшовицької влади. Мирилися, бо надто вже великою постаттю в науці, вченим першої світової величини був Вернадський.

Помер Володимир Іванович 6 січня 1945 року. Похований у Москві, на Новодівичому кладовищі. Володимир Вернадський був і назавжди залишиться в історії людства геніальним ученим, не лише людиною Землі і Космосу, а й великим Сином українського народу. Людиною, чие ім'я навічно вписане в історію Української Академії наук.

Література:

Ситник К. М., Апанович Е. М., Стойко С. М. В. И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. — К.: Наукова думка. — 1988. — 368 с.

Баландин Р. К. Вернадский: жизнь, мысль, бессмертие — М.: Знание. — 1988. — 207 с.

Щербак Н. П. Владимир Иванович Вернадский. — К.: Наукова думка. — 1988. — 106 с.

Лупейко В. Академік Вернадський як дзеркало більшовизму. // Книжкові новини. — Вересень 1997 р.

Ковалевська О. Видатний вчений, освітянин, громадський діяч. // Вісник НАНУ. — 2001. — №5. — С. 58-63.

Читайте також працю К. Ситник, В. Багнюк Він бачив через століття — до 140 річчя від дня народження В. І. Вернадського.

Не уявляв свого життя без служіння рідному народові — Федір Вовк

Федір Вовк

Федір (Хведір) Кіндратович Вовк

(17 березня 1847 р., с. Крячківка, Полтавщина — 29 червня 1918 р. Гомель, Білорусь) — український антрополог, етнограф і археолог. В еміграції у Швейцарії та Франції з 1879 по 1905 роки, в Росії — з 1906 по 1917 роки.

(17.03.1847-30.06.1918)

Першими, хто повертає народу його культуру, його рідну мову, все, що протягом багатьох віків знищувалося і перебувало у гонінні, є українська інтелігенція, діячі культури...

Патріярх Володимир

Людина міряється не з ніг до голови, а від голови до неба.

Конфуцій

Найхарактернішою рисою нашого часу є переосмислення минулого¹. Ми шукаємо правдиву історію в усьому, намагаючись пізнати самих себе. Історія стала своєрідним силовим полем суспільної свідомості. Перед науковцями постає важливе завдання правдиво відтворити історію розвитку науки і культури, повернути до історичної пам'яті народу маловідомі і невідомі імена українських вчених у світовій науці. Це доконечно потрібно, адже ж любимо повторювати: «нас у світі не знають». Байдужість українців Н. до своєї минувшини вже стала обтяжливою традицією. Цікаво, що ще Теофан Прокопович у своєму підручнику з риторики 1706 року картав за недбальство своїх земляків: «Чи не прохає помочі у красномовстві наша Батьківщина, коли стільки її славних учеників пішло зовсім у забуття. Ледве що переказано пам'яті потомства з того, чого довершила вона досі, а це тому, що не дійшли до нас приклади предків. Таке й старання мусимо зробити, щоб бодай сучасні вчинки не zostалися з причин нашої недбалості і неучтва в темноті і в незвістості».

Дивовижно актуальна ця думка й нині, хоча минуло майже 300 літ. Невже й справді наша історія нас нічому не вчить?..

Готуючи цю серію передач, переконуємося, що справді благословенна наша Українська земля великими людьми, які залишили «свого духа печать» у різноманітних ділянках науки та культури і то не тільки українського, а й світового рівня. Ці великі генії творили для всього людства, а найперше для своєї України, творили культуру, укріплювали духовність. Вони ж бо знали, що будь-які втрати в царині культури передвіщають народження

бездуховного покоління. І як тут не згадати рядки нашої славетної поетеси Ліни Костенко, перейнятої болями і тривогами рідного народу:

Руйновище віри і розпач, розпач!
Під попелом смутку похований шлях.
Зажурені друзі сахнулися врозтіч.
Посіяне слово не сходить в полях.

Поетеса-мислитель, можливо як ніхто, відчуває прелюдію трагізму в духовному і моральному зубожінні людей. Але будемо вірити, що корені у нашого народу глибокі, міцні, і він вистоїть у цей нелегкий час. А наша передача прагне бодай якоюсь мірою сприяти цьому процесові.

Оскільки ми заговорили про корені нашого народу, його історичне минуле, то хочу запропонувати розповідь про визначного вченого і громадського діяча кінця ХІХ століття — археолога, етнографа, антрополога, професора Федора Кіндратовича Вовка. Ім'я цього українського вченого надовго було вилучено з пам'яті народу, майже невідоме широкому загалові, а коли де й згадувалося, то завжди причислялося до когорти буржуазних націоналістів. А його наукова і науково-освітня спадщина налічує близько 500 опублікованих праць. Це справжній скарб українознавства.

А між тим відкриємо Українську Радянську Енциклопедію, том 2 за 1978 рік — і довідаємося таке: «Вовк (Волков) Федір Кіндратович — український буржуазний етнограф, антрополог і археолог. Навчався в Новоросійському та Київському університетах. За участь в українському національному русі зазнав переслідувань з боку царського уряду. В 1879-1905 роках — в еміграції... Брав участь у виданні «Кобзаря» у Празі 1876 року, в якому були надруковані безцензурні твори Тараса Шевченка... З 1917 року — професор Петроградського університету... В 1916 році опублікував дві праці, в яких недооцінював спільність культур українського, російського і білоруського народів, висунув науково безпідставну думку, нібито українці за антропологічними ознаками становлять єдиний тип, різко відмінний від російського і білоруського народів. Це хибне націоналістичне твердження Вовка спростували Дмитро Анучин та інші вітчизняні вчені». Нагадаємо, що Дмитро Анучин був російським і радянським вченим-матеріалістом. Він був засновником антропологічного вчення в Росії, академіком Петербурзької Академії наук. Звісно, він стояв на протилежних позиціях і йому були чужі переконання Федора Вовка. Анучин в дусі радянської ідеології обстоював ідею «спільної слов'янської колиски», за якою жодна з трьох націй, а надто українська не мала права на свої особливості. Його «спростування» й визначили подальшу долю праць Федора Вовка. І видно, саме в цьому причина того, що так не визнавався вчений у радянські часи. Але чому у згаданій енциклопедії подаються два тотожні прізвища — Вовк і в дужках Волков? Яке є правильнішим?

Річ у тому, що Федір Вовк походив з роду полтавських козаків. Ще коли його батько, Кіндрат, був малим хлопцем, сім'я переїхала до Криму, куди виселяли українців. Коли хлопець підріс, його забрали до війська, проте він утік звідти, а через певний час, коли дезертирам об'явили амністію, повернувся до армії, дослужився до офіцера й відтоді в документах і почали писати не Вовк, а Волков. Типовий для українців спосіб самозбереження — через російські прізвища.

***

А майбутній вчений Федір Вовк народився 17 березня 1847 року в селі Крячківці, тепер Пирятинського району Полтавської області, яке славне своїми піснями. Освіту здобув у Ніжинській гімназії, а потім деякий час навчався в ліцеї князя Безбородька. [На час навчання Федора Вовка ліцей мав статус Юридичного ліцею, а вже в 1875 році його було перетворено на Історико-філологічний інститут.] У 1865 році Федір Вовк вступає до Новоросійського університету, який саме того року було засновано на базі Рішельєвського ліцею. Згодом Федір Вовк переводиться до Київського університету на природничий відділ фізико-математичного факультету. Цей навчальний заклад мав добру славу і чудових викладачів. Згадаємо хоч би ректора Максимовича, фізика Авенаріуса та інших.

Ще студентом Федір виявив схильність до наукової праці. Але його цікавили і політичні справи. Він активно співпрацює з Драгомановим, Подолинським, Зібром в українській революційній газеті «Кієвский телеграфъ»; стає одним із засновників і активним діячем Південно-Західного відділу Російського Географічного Товариства, стає членом «Старої Громади».

«Громади» — це осередки української інтелігенції, що провадили національно-культурну і громадсько-політичну працю в другій половині XIX й на початку XX століття у межах Російської імперії. Перша Громада виникла в Петербурзі: Костомаров, Куліш, Шевченко, Василь Білозерський, Олександр Кістяківський... Ось які славетні імена! Осередком національно-культурної роботи в 70-х — 90-х роках стала київська — згодом так звана Стара Громада, до якої входили Антонович, Зібер, Вовк, Драгоманов, Чубинський, Тадей Рильський, Лисенко, Старицький, Косач, Подолинський... Всі вони жили інтересами свого народу, його одвічними болями. Зокрема Михайло Драгоманов у цей час у своїх виступах «Антракт з історії українства» і «Пропаций час. Україна під московським царством 1654-1876" говорить: «Чужі держави, що володіли і володіють Україною забрали у народних мас їхній розум, справжню інтелігенцію, школу, науку, мистецтво. Що ж нам була за користь з того, що ми перетерпіли жорстокість Петра I, остервенілість Меншикова і німців Миронових, дурість Петра I, солдатське звірство Аракчєєва, голодну сваволю Миколи I, та й самі ці петербурзькі сановники і виродки натури людської ніколи не вважали нас

українців за своїх, а за «безмозглих упрямых хахлов»". Ось така думка Михайла Драгоманова.

На жаль, це гірка правда... Старогромадівців об'єднувала саме українська мрія. Федір Вовк під керівництвом Володимира Антоновича бере участь в археологічних розкопках на Київщині й Волині, друкує низку наукових праць з етнографії, зокрема дуже цікаву статтю про українську орнаментику. Він стає одним з найактивніших помічників Павла Чубинського в організації та проведенні перепису населення Києва 2 березня 1874 року.

Через загострення урядових переслідувань він змушений був 1879 року надовго виїхати за кордон... Живе то в Женеві, то в Добруджі. Злидарює. Його переслідують хвороби, мучить туга за сім'єю.

Дружина і діти були заарештовані і заслані у В'ятку. У щоденнику за 1880 рік з'являється запис: «Біда та й годі.., чи я нездужаю, чи воно тим, що без людей, на самоті, чи воно вже справді так погано.., а нудно і щодня все нудніше...»

І все-таки він працює. У Празі 1876 року разом з Ляхоцьким Федір Вовк організує мініатюрне видання «Кобзаря». За словами Івана Франка «сей мініятурований «Кобзарик» зробив свого часу велику сензацію в Галичині і певно тисячами примірників був перевезений до Росії, бо його примірник можна було сховати в кишені камізельки...».

У 1879 році вчений друкує в женеvській «Громаді» під псевдонімом Сірко статтю «Тарас Шевченко та його думки про громадське життя». Це була перша докладна розвідка громадсько-політичних поглядів поета. Друкує й інші статті.

З 1887 року Федір Вовк поселяється в Парижі й цілковито віддається науці. У щоденнику він записує: «Надоїв цей моллюскоподібний стан — відчувається бажання підібратися, а то завдяки цій хандрі можна зовсім розпуститися... Буду-но я науками займатися... Так, якщо діло тут не вигорить, то, звичайно, слід навіть будь-що робити — все-рівно час тільки пропадає «.

Займаючись в Антропологічній школі при Сорбонні, Федір Вовк слухає лекції з антропології, порівняльної етнографії та археології таких всесвітньо відомих вчених, як Манувріє, Топінара, Ерве, Амі, Летурно. Проводить власні наукові дослідження. Результатом цієї діяльності стає низка публікацій, серед яких найзначнішою є праця «Шлюбний ритуал і обряди на Україні» (1896). Ця ґрунтовна розвідка про слов'янське весілля, українською мовою була надрукована значно пізніше, у 1927 році, і то лише в Празі в Інституті імені Драгоманова.

З'являються у вченого праці і з археології та антропології. Його докторська дисертація «Скелетні видозміни ступні у приматів та в людських расах», написана 1900 року, приносить йому премію Годара від Російської Академії наук, велику золоту медаль Брока — від Паризького Антропологічного товариства, а також науковий ступінь доктора природничих наук у Сорбонні (1905). Його визнає світова наукова громадськість. Він стає організатором всесвітньої виставки в Парижі в 1900 році. З 1901 по 1905 роки на запрошення Іллі Мечникова та Максима Ковалевського Федір Вовк викладає слов'янську і порівняльну етнографію, антрополію та археологію в Російській Вищій школі суспільних наук у Парижі.

Цікаво нагадати, що Ілля Мечников — видатний біолог, народився в селі Іванівці Куп'янського повіту на Харківщині. У 1886 році став одним із засновників в Одесі першої в Російській імперії бактеріологічної станції тепер Одеський науково-дослідний інститут епідеміології та мікробіології імені Мечникова). У 1888 році він переїхав до Парижа, де організував лабораторію при Пастерівському інституті... 1908 року отримав Нобелівську премію за відкриття у 1883 році явища фагоцитози...

Ковалевський Максим — видатний правник, історик, соціолог і суспільний діяч, родом з Харківщини, член численних наукових товариств і академій, член Російської Академії наук. ...У 1901 році заснував у Парижі Російську Вищу школу суспільних наук, в якій викладав історію України Михайло Грушевський... Також він був членом Державної Думи в 1906 році, головою Допомогового товариства імені Шевченка в Петербурзі, мав праці з української тематики... Ось на запрошення цих видатних діячів культури і приїхав до Парижа Федір Вовк.

У 1904-06 роках Федір Вовк разом з іншими українськими етнографами здійснює експедиції в Галичині, Буковині й Угорщині. На думку Михайла Грушевського, «особливо цінні були його наукові розвідки про кам'яну культуру Київської околиці й палеолітичні знахідки Кирилівської вулиці, неолітичні становища й оселі з мальованою посудом (так звану Трипільську культуру)».

З ініціативи вченого Наукове Товариство імені Тараса Шевченка починає видавати «Матеріали до українсько-руської етнології», сім томів якої виходять за редакцією Федора Вовка. В 1908 році результати досліджень були викладені в статті «Антропометричні дослідження українського населення Галичини, Буковини й Угорщини». Це надзвичайно цінні дослідження і вони актуальні до сьогодні.

1905 року Федір Вовк стає доцентом антропології Петербурзького університету і Кустос-музею Олександра III, де зібрав багату українську колекцію.

Але маючи такий великий науковий авторитет у світовій науці, Федір Вовк, повернувшись до Росії, працює лише на посаді приват-доцента в університеті. У Росії не визнавалися наукові ступені, здобуті за кордоном, а тому Федору Вовку доводилося працювати на цій посаді протягом 10-ти років. І лише 1917 року йому було присвоєно (це в 70 років) ступінь доктора за роботу «Антропологічні та етнографічні особливості українського народу». Це завдяки його зусиллям антропология почала викладатися у Петербурзькому університеті як наука. Він читав лекції, провадив практичні заняття, збирав колекції, докладав зусиль, щоб придбати необхідні інструменти...

У своїх наукових працях Федір Вовк дійшов висновків, що українці становлять окремий антропологічний тип, відмінний від сусідніх слов'янських народів. Особливе значення має його праця «Етнографічні особливості українського народу», де він вперше різнобічно охопив український побут, науково обґрунтував висновок, що український народ і з етнографічного боку являє окремішню цілість. Все це дало йому підставу твердити, що українська територія була заселена здавна і мала розвинену культуру.

Зазначу, що у вересні 1912 року на XIV Міжнародному конгресі з антропології та доісторичної археології в Женеві Федір Вовк прочитав лекцію про розкопки Мізинської палеологічної стоянки, що на Чернігівщині. Його було нагороджено міжнародною премією Кана.

[Мізинська стоянка --- пізньопалеологічна стоянка на правому березі Десни в селі Мізині на Чернігівщині... Зібрано понад 100 тисяч виробів... Тут виявлено унікальні твори первісного мистецтва, в тому числі найдавніший меандровий орнамент та прикраси з кістки... Стоянка датується часом близько 15 тисяч років тому...].

За десять років праці в Петербурзькому університеті Федір Вовк напевно зробив найголовніше — він виховав цілу когорту визначних вчених і учнів. Цьому сприяли його особисті риси характеру — щирість, любов до праці, готовність завжди допомогти. За короткий термін ним була створена у Петербурзі своя школа. Деякі спогади учнів про свого вчителя наводить вчителька історії з міста Борисполя Катерина Крилач у статті, яку надруковано в журналі «Рідна школа», число 5 за 1997 рік.

«Він умів бути не тільки ученим і викладачем, — згадує один з його учнів Золотарьов, — але жив нашими інтересами, спонукаючи нас жити інтересами свого кабінету і науки. Його кабінет на I-й лінії Василівського острова, доступний усім, був для нас найкращим місцем обговорення планів роботи і різних починань».

А ось як згадував учителя ще один учень — П. Стебницький: «Надзвичайно характерні були відносини Хведора Кіндратовича до цієї купки видатної молоді, що оточувала його. Як колись, у стародавні часи, вірні ученики ходили за провідниками філософських та релігійних ідей, так ходили вони за ним. Ставився він до них зі щирою батьківською приязню, але разом і з дуже серйозними вимогами щодо наукової праці...».

Високу оцінку науковій діяльності Федора Вовка давав Михайло Грушевський. За його словами, Федір Вовк «ставив собі за особливу честь, що завдяки сим рефератам термін «Україна» потрохи виробляв собі місце...» З іншого боку, вчений намагався популяризувати в Росії досягнення закордонних науковців, особливо досягнення Французької школи антропологів. Саме за цю діяльність французький уряд 1916 року нагородив Федора Вовка орденом Почесного легіону.

Серед учнів професора Вовка були такі визначні українські вчені і громадські діячі як Іван Раковський, головний редактор «Української Загальної Енциклопедії» (1930-35), професор Сергій Руденко, громадсько-політичний діяч і археолог (член Української Центральної Ради) Левко Чикаленко, один з організаторів Кабінету антропології і етнографії ВУАН Олександр Алешо, член Всеукраїнського Комітету ВУАН Анатоль Носів та інші. За словами того ж Стебницького, «як у Парижі Вовк був ніби послом від української нації до культурного світу Європи, так у Росії він був, сказати б, українським послом від європейської науки».

Але ж так мріяв він бодай на схилі віку жити в Україні й творити для свого народу. І ось 29 жовтня 1917 року його запрошують до Київського університету і обирають на посаду завідувача кафедри географії та етнографії. Що більше, його запрошують також до участі в Комісії з випрацювання Статуту УАН. Здавалося, мрія збулася. 11 червня 1918 року Федір Кіндратович виїхав з Петрограда до України. Але в дорозі він захворів, пролежав два тижні і 30 червня 1918 року помер. Похований у районному центрі Жлобин, Гомельської області. На чужині...

Одному з його учнів, Олександру Алеші з великими труднощами вдалося перевезти колекцію матеріалів, архів та бібліотеку вчителя в Україну. Все це стало основою відкриття Музею антропології та етнології, згодом науковим Кабінетом при УАН. Але настали 30-ті роки — і все це ліквідували...

Ще одне ім'я видатного українського вченого світового виміру було надовго забуте, а вже пізніше було зачислене до сонму «буржуазних націоналістів». Та й сьогодні Федір Кіндратович Вовк маловідомий для широкого загалу. Його останки лежать у чужій землі і чи хоча б хто-небудь навідується до отієї української могили на Гомельщині? А може, й слід її уже пощез... Доле,

доле... Чи настане час повернення великого сина українського народу Федора Кіндратовича Вовка до своєї матері-землі? То наш святий обов'язок...

Література:

Енциклопедія Українознавства. / Гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. — Молоде життя. — 1955. — Т. 1. — С. 294.

Крилан К. ... Буду я науками займатися. // «Рідна школа», — 1977. — Ч. 5. — С. 33-35.

Сегеда С. Антропологія. — К.: Либідь. — 2001. — 41 с.

Творець геометрії чисел — Георгій Вороной

Георгій Вороной

Вороной Георгій Феодосійович (28 квітня 1868 — 20 листопада 1908) — український математик. Народився в селі Журавка, нині Варвинського району Чернігівської області.

Навчався у Санкт-Петербурзькій університеті у Андрія Маркова. У 1894 році захистив магістерську дисертацію на тему «Про цілі числа, залежні від кореня рівняння третього ступеня». У тому ж році був вибраний професором Варшавському університеті, де вивчав ланцюгові дроби. У 1897 році захистив докторську дисертацію на тему «Про одне узагальнення алгоритму безперервних дробів», удостоєну премії імені Буняковського. У Варшаві у Вороного навчався Вацлав Серпінський.

Помер в рідному селі від жовчекам'яної хвороби.

Знаменита теорема Вороного про паралелоедри: всякий примітивний паралелоедр афінно еквівалентний DV-області деяких ґраток. На честь Вороного названі діаграми Вороного, що застосовуються у інформатиці.

(28.04.1868-20.11.1908)

...Наука, між іншим, будується з ідей, а не з фактів.

М. Бунте

Лаври Гавса мені не дають спати.

Фемістокл

Хто сказав, що світ не знає нас і знати не хоче! Може й так, але ж живиться нашими ідеями. Скажімо, думкою вченого, що засвітилася 90 літ тому в останній рік життя вченого Георгія (Юрія) Вороного. Через сім десятків років вона дала поштовх комп'ютерній геометрії. Нині поняття «діаграми

Вороного» входить у шкільні програми Англії. Може, й у наші колись увійде?»

Ці міркування про одного з найславетніших математиків світу наведені на сторінках 30-го випуску щорічника «Наука і культура» за 1999 рік. Автор — Галина Сита, а нарис називається «Мозаїки Вороного».

Англія, бачите, вивчає мозаїки Вороного у школі. А що знаємо ми про свого співвітчизника? Відповім на запитання запитанням. А що, зрештою, ми могли знати, коли майже у всіх довідниках, енциклопедіях радянського періоду і згадки не подавалося про те, що він (Вороний) бодай якоюсь мірою належить Україні.

Не одного великого вченого-українця прибрала «до своїх рук» російська історіографічна наука. Як тут не згадати німецького мислителя Альберта Швейцера, який писав: «... підручники історії — розсадники історичної брехні»? А він був знайомий лише із західними підручниками історії. То що вже говорити про радянські довідкові джерела! Як же ставитись до цих втрат нашої української культури, до цього пограбування, до цього явища «чужих рук»?

Ось хоча б один із прикладів: «Энциклопедический словарь юного математика» для середнього та старшого шкільного віку (1989 року видання, наклад 500 тисяч (!)). Читаємо: Михайло Остроградський — російський математик, один із засновників Петербурзької математичної школи, академік Петербурзької Академії наук». А в книзі члена-кореспондента Академії наук Радянського Союзу Бориса Делоне «Петербургская школа теории чисел», 1947 року, прізвище математика світового рівня Остроградського згадується лише один раз, «між іншим». Не залишилися в боргу й українські видання. Так, в УРЕ т. 8, 1982 року, читаємо, що Михайло Остроградський був російським і українським математиком, а Георгій Вороний — тільки російським вченим.

Такі повідомлення стосуються багатьох і багатьох знаменитих українських вчених. Але якщо наука є об'єктивною, а такою вона повинна насправді бути, то тут поза сумнівом належать до української культури й ректор університету в Болоньї в XV столітті Юрій Дрогобич, Іван Пулюй та Іван Горбачевський, що працювали в Австро-Угорщині, Юрій Кондратюк та Михайло Остроградський, які працювали в Росії. Чомусь ніхто не називає Марію Склодовську-Кюрі французьким ученим, чи приміром Єнріко Фермі — американським, хоча їхні наукові досягнення пов'язані з цими країнами.

Нам сьогодні треба усвідомити, що культура і наука кожної нації належить людству. А наш святий обов'язок згадати й пам'ятати вчених-українців, які зробили помітний внесок до скарбівні світової науки і культури. Це нам

необхідно якраз для того, щоб ми самі зрозуміли, хто ми є у цьому світі і який лишаємо по собі слід в історії людства.

Отже, прагнення істини, відновлення історичної правди про українських вчених, несправедливо викреслених з пам'яті людей, є головним стрижнем нашої програми.

«...Наука, між іншим, будується з ідей, а не з фактів», — сказав приписаний також до російської культури і науки українець Микола Андрійович Бунте, вчений-хімік, один із засновників Російського фізико-хімічного товариства, один із активних організаторів Київського політехнічного інституту. І слова ці якнайвлучніше стосуються творчого доробку видатного українського математика Георгія Феодосійовича Вороного.

«Наукові праці Вороного були визнані геніальними ще його сучасниками, вони стали поштовхом для нових напрямків досліджень в аналітичній теорії чисел, алгебраїчній теорії чисел, геометрії чисел, теорії функцій. Особливо популярною стала остання робота Вороного — про примітивні паралелоедри — у зв'язку з розвитком таких актуальних напрямків науки як комп'ютерна графіка, [розпізнавання образів, створення штучного інтелекту, екологія, молекулярна біологія, радіаційна фізика, космологія, хімічна інженерія, фізична хімія...".

Ця висока оцінка творчості вченого наведена нами з передмови до ювілейного збірника "Вплив наукового доробку Вороного на сучасну науку", яку написали швейцарський учений Енгел та український математик Галина Сита. А відомий вчений Борис Делоне в книзі "Петербургская школа теории чисел" зокрема зазначав, що "... глибина і важливість його різнобічних досліджень залишили глибокий слід в сучасній геометрії чисел".

Вороний належить до найбільш цитованих математиків світу. Його геометричні побудови широко відомі про їхню значимість свідчить хоча б такий факт: в системі Інтернет є окрема рубрика "Діаграми Вороного", яка має понад 400 000 сторінок інформації". ,

***

Розсип думок із щоденника Вороного, що складають уявлення про нього як про:

Студента. "Цифри, цифри. Вчора я так набив ними собі голову, що вони мене мучили цілу ніч. Я по двадцять годин підряд обчислюю об'єми абсолютно непотрібних мені пірамід."

Людину. "Мені все подобається, я люблю оперу до безтями, я і буваю в балеті, я люблю танцювати, просто погомоніти, багато читати, а також вести нескінченні дебати. Одним словом, я весело дивлюсь на Божий світ і в усьому, чого я торкаюсь, я весь віддаюсь із захопленням".

Науковця. "Я знаю, я твердо вірю, що на ґрунті наукової діяльності і тільки на ньому я знайду своє щастя".

Математика. "Тільки математика, як яскрава зірка, блищить переді мною і на неї всі мої сподівання".

***

Георгій (Юрій) Феодосійович Вороний народився 28 квітня (за новим стилем) 1868 року в селі Журавка Полтавської губернії. В козацькі часи, з 1654 року Журавка була сотенним містечком Прилуцького полку, мала дві дерев'яні церкви з козацькими школами. За родинними переказами, прізвище Вороний пішло від далекого предка, козацького осавула. Садиба, де народився Вороний, збереглася до наших днів. Земля була придбана дідом Яковом, уродженцем Лубен, обер-офіцером. Купив він цю ділянку землі після виходу у відставку. Батько Юрія --- Феодосій --- був старшим сином Якова. Він закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Був одним з ініціаторів та організаторів безкоштовних недільних шкіл для бідних. З 1859 року викладав історію у Київській школі на Подолі. Саме в цій школі 1859 року побував Тарас Шевченко, з яким зустрічався батько Вороного. Тарас Григорович подарував цій школі 50 примірників "Кобзаря". Після вислуги літ Феодосій Вороний поселився у своїй Журавці і багато часу приділяв садівництву. Було у нього троє синів. Михайло став агрономом, Леонід --- лікарем, а Юрій --- видатним українським математиком.

Навчався Юрій спочатку в Бердянській (до 5-го класу), а потім у Прилуцькій гімназіях. Останню закінчив 1885 року з такою характеристикою: "... При відмінних здібностях має, незважаючи на свій молодий вік, досить розвинений розум та серйозну любов до навчання. З усіх предметів гімназичного курсу отримав знання дуже добрі, а з математики, до якої має особливу схильність та покликання, отримав знання, що далеко виходять з ряду учнівських успіхів".

Цими успіхами та захопленням математикою в гімназії юнак завдячував викладачеві математики Івану Богословському. Натрапивши на сторінках "Журналу елементарної математики" на запропоновану професором Київського університету Єрмаковим тему розкладу многочлена на множники, що базується на властивостях коренів квадратного рівняння, Вороний захопився нею. І невдовзі в одному з номерів цього журналу

з'явилася його стаття з розв'язком задачі. Це була перша публікація майбутнього вченого.

Батько Вороного був знайомий з Григорієм Галаганом, листувався з ним і попросив благословити сина у самостійну науку. Нагадаємо, що Григорій Галаган, в пам'ять померлого сина Павла, заснував Колегію у 1871 році, обстоював інтереси українського селянства перед реформою 1861 року і листувався з Тарасом Шевченком, Пантелеймоном Кулішем, Володимиром Антоновичем --- істориком, професором Київського університету.

Це Галаган --- великий українофіл, підтримував талановитих українських дітей на шляху здобуття освіти.

Отримавши рекомендаційного листа від Григорія Галагана до ректора Петербурзького університету, Юрій Вороний у 1885 році вступає до цього університету на відділення математики.

Навчався Юрій старанно. На той час лекції читали відомі математики Марков, Коркін, Сохоцький. Матеріальна скрута змушувала хлопця давати приватні уроки: стипендію Вороний отримав лише на четвертому, останньому курсі. У своєму щоденнику він записує: "Лекції з чистої математики все більше захоплюють..." І вже 1888 року він доводить гіпотезу відомого англійського астронома Адамса про подільність чисел Бернуллі. Цей результат дуже сподобався професору Андрію Маркову. За його рекомендацією ця праця була опублікована у вигляді статті в журналі "Сообщения Харьковского математического общества" в 1890 році.

Тоді й записав Юрій Вороний у своєму щоденнику: "... Я знаю, я твердо вірю, що тільки в науковій діяльності --- і лише в ній --- я знайду своє щастя. Я не поет і не відаю того натхнення, яке описують поети, але я знаю хвилини не самовдоволення, не гордості --- все це приходить потім, --- а моменти, коли розум цілком охоплює ідею, що раніше відскакувала, наче м'яч. Тоді я забуваю, що існую, я бачу перед собою ідею".

1889 року Вороний блискуче закінчує університет і його залишають тут для одержання професорського звання. В цьому ж році він одружується зі своєю землячкою із сусіднього села Богдани Ольгою Крицькою. Вона стала йому вірною і дорогою подругою на все життя. До речі, у своєму щоденнику він присвятив їй надзвичайно зворушливі спогади про те, як зароджувалося їхнє кохання, як вони одружилися, і це цікаво було б прочитати всім, хто цікавиться життям Вороного, у щорічнику "Наука і культура" за 1999 рік.

У 1894 році Вороний захищає магістерську дисертацію і його призначають професором Варшавського університету на кафедрі чистої математики. Через два роки він подав докторську дисертацію і блискуче захистив її у квітні 1897

року. Обидві дисертації було відзначено премією імені академіка Віктора Буняковського.

[Це, до речі, теж видатний математик, українець, народився в місті Бар Подільської губернії, віце-президент Петербурзької Академії наук з 1864 по 1889 рік, почесний член всіх російських університетів і багатьох наукових товариств.]

Результати цих двох дисертаційних робіт Вороного надзвичайно високо оцінив академік Дмитро Олександрович Граве, директор Інституту математики в Києві: «Георгій Вороний — геніальний український математик (саме український, підкреслив вчений — авт.). Він під час свого перебування в Петербурзькому університеті займався з гідним подиву успіхом кубічною ділянкою і в цій ділянці він зробив геніальне відкриття. Він узагальнив на кубічну ділянку алгоритм неперервних дробів, що дає алгебраїчні одиниці в квадратичній ділянці. Це узагальнення марно шукали з часів Ейлера протягом XIX століття всі найвидатніші математики. Вийшов таким чином 'алгоритм Вороного».

Ім'я Вороного стає відоме в наукових колах. 1898 року його обирають членом Московського математичного товариства. А 1904 року Вороний виступає з двома доповідями на Міжнародному конгресі математиків у Гейдельбергу, читає курси з аналітичної та нарисної геометрії, теорії ймовірностей, теорії чисел. У 1898 році Вороний починає за сумісництвом працювати у Варшавському політехнічному інституті, певний час очолює деканат механічного факультету. Він змушений був обрати для роботи Варшавський університет. Це було зумовлено імперською політикою царської Росії. Не міг українець Вороний викладати в Києві або Харкові. Подібне практикувалося і за радянської доби, коли фахівців з українських вузів відправляли куди-завгодно, аби не в Україну.

1907 року Російська Академія обирає Вороного своїм членом-кореспондентом з фізико-математичного відділення.

Буремні роки (1905-1907) трагічно відбиваються на долі вченого. Університет з Варшави переводять до Новочеркаська, де створюється Донський політехнічний інститут. Неприятливі умови для життя призводять до загострення хвороби: «Лікарі забороняють мені працювати. Та я й сам помітив, що велике розумове навантаження завжди викликає реакцію в моїй хворобі. Але вони не знають, що означає для мене не займатися математикою. Лише і моя дружина знає, що математика для мене життя, все» — пише Георгій у своєму щоденнику. І тому він працює, будучи надзвичайно хворим.

На літо все ж вирішив поїхати до Журавки, щоб відпочити у батьківській садибі. Тут він завжди набирався сили й здоров'я. Трохи стало краще, але восени хвороба загострилася і у тяжких муках Георгій Вороной помер. Це сталося 20 листопада 1908 року.

Передчасна смерть Вороного була великою втратою для математичної науки. Газета «Правительственный вестник» сповіщала в некролозі від Академії наук: «Помер Георгій Феодосійович Вороной. людина колосальних математичних обдарувань і вельми значна величина шГлише серед вітчизняних, але й іноземних учених-математиків. ... Біль ятрить серце також через те, що ми втратили завжди правдиву, чуйну і сердечну людину...»

Нам залишається сказати кілька слів про наукову спадщину Георгія Вороного і про те, в чому полягав його феномен.

Наукова спадщина Вороного складається всього з 12-ти наукових праць. Його по праву вважають засновником геометрії чисел. А остання його праця, над якою він думав протягом дванадцяти років — це розв'язок знаменитої задачі: n -вимірний простір заповнюється однаковими паралельно розміщеними опуклими многогранниками, що не входять один в один, і з суміжними гранями, — такі многогранники називаються паралелоедрами. За словами академіка Делоне, «мемуар Вороного про паралелоедри — одне з найглибших досліджень в усій світовій математичній літературі, а своєрідність методів чисто геометричної першої частини накладає на мемуар відбиток геніальності...»

І справді, ця робота стала поштовхом для з'яви так званих діаграм Вороного. Вони були вперше введені в теоретичну комп'ютерну науку в 1975 році вченими Шамо та Гое. Ці діаграми використовуються сьогодні повсюдно — від комп'ютерної графіки, геометричного моделювання, конструювання роботів до побудови географічних інформаційних систем. їм присвячено сотні статей. В Англії поняття про діаграми навіть введено у програми шкільної освіти. 1992 року там же видано монографію Окабе, Бутс, Суїїхаре «Поняття та застосування діаграм Вороного» (534 сторінки). Сьогодні є загальноживана термінологія: «діаграми Вороного», «мозаїка Вороного», «клітини Вороного», «розбиття Вороного». Саме він, український вчений, винайшов алгоритм розбиття, який дає можливість для кожного n -вимірного простору побудувати всі примітивні паралелоедри. Майже всі наукові праці Вороного використовуються гучасними дослідниками.

Не можемо не згадати бодай коротко про родину Георгія Вороного. В сім'ї Вороных було шестеро дітей: чотири доньки і два сини. Одна донечка померла в дитинстві. Олександра закінчила Вищі жіночі курси, викладала. Старший син Олександр був лікарем, працював у Яготині. 1938 року був арештований і не повернувся із заслання. Юрій, молодший син, був хірургом,

вченим. Він перший у світі 1933 року зробив пересадку органа людині (нирки). Наймолодша донька Оля стала стоматологом, а Марія Юрївна, середульша дочка, викладала українську мову в школі у Білій Церкві. Її чоловік, Василь Василенко, був закатований, а сама вона теж отримала «строк» — десять літ на Далекому Сході Померла 1984 року.

Багато українських вчених, представників свідомої української інтелігенції пережили тяжкі дні випробувань: образливі допити, тортури з протореною дорогою на Колиму, наругу над рідними. Не оминула зла доля і родину Вороних. Могилу Юрія Георгія Вороного (тіло його було забальзамоване і зберігалося у спеціально збудованому склепі) було знищено у 30-х роках...

На жаль, в Україні ім'я Георгія Вороного можливо вже й відоме фахівцям, але для широкого загалу людей певно, що ні. Невідомий і його науковий доробок. Але є вчені, ентузіасти, подвижники, що докладають іноді неймовірних зусиль для повернення славних імен в науці, їхніх праць. Такою людиною є кандидат фізико-математичних наук, працівник Інституту математики НАН України Галина Миколаївна Сита. Це завдяки її зусиллям видано двотомовий збірник оглядових праць фахівців з різних галузей знань багатьох країн світу: Австрії, Німеччини, Данії, Нідерландів, Англії, Франції, Швейцарії, Фінляндії, США, Канади, Іспанії, України, Росії, Польщі, Литви, Чехії, Японії, Нової Зеландії. Автори статей розкривають можливості застосування геометричних конструкцій Вороного у своїх наукових ділянках, досліджують сучасний стан розвитку ідей Вороного

А закінчити нашу передачу хочеться словами доньки Вороного Марії «Мій дід, батько, його брати та діти — вони були справжні. / Бо нас у родині вчили ніколи не думати про багатство, та багатими ми ніколи й не були, не думали навіть і про славу, а тільки про славу України». Справді-бо, це була велика українська родина.

Пам'ятаймо ж і ми сьогодні великого вченого Юрія Вороного — одну з найяскравіших особистостей в історії математики кінця XIX — початку XX століття.

Література:

Горбачук М. Л. На вершині цариці наук. // Аксіоми для нащадків. Упоряд. О. Романчук. — Львів: Меморіал. — 1992. — 544 с.

Сита Г. М. Мозаїки Вороного. // Наука і культура. — 1999. — №30. I С. 154-170.

Делоне Б. Петербургская школа теории чисел. — М.—Л.: Изд-во АН СССР. — 1947. — 420 с.

Енгел П., Сита Г. Вплив наукового доробку Вороного на сучасну науку. Вид. у 2-ох кн. (англійською мовою). — 1998. — 504 с.

Творець «катюш» і реактивних двигунів — Валентин Глушко

Валентин Глушко

Глушко Валентин Петрович (2 вересня 1908, Одеса—10 січня 1989, Москва) — академік АН УРСР (1958) та АН СРСР, творець багаторазового ракетно-космічного комплексу «Енергія» — «Буран». 1938 року засуджений до 8 років за «шкідництво». Його двигуни підіймали в повітря літаки (Як-3РД, Су-5, Су-7), космічні кораблі «Восток», ракети-носії «Протон». 1994 року його ім'я отримав кратер на видимому боці Місяця.

(2.09.1908-10.01.1989)

...ані влада, ані могутність, лише сила вміння триває вічність.

(на надгробку Тихо Браге у Відні)

... величі справжній не треба

спиратись на плечі нікчем.

Василь Симоненко

Ми продовжуємо цикл наших пізнавальних, саме пізнавальних, а не суто наукових передач¹, у яких розповідаємо про маловідомих або замовчуваних з тих чи тих міркувань, українських вчених, котрі творили задля світового поступу в науці і техніці. Бо хіба ж не прикро, що й сьогодні, у своїй незалежній Україні, ми не знаємо і не шануємо своїх геніїв? Для багатьох із нас, зізнаймося собі, стало відкриттям ім'я творця електронного телебачення, сина великого українського поета, Бориса Грабовського. А чи багато ми могли знати свого часу про світового рівня відкриття в космонавтиці і ракетобудуванні цілої когорти українців? Так, мова — про Миколу Кибальчича, який робив креслення і розрахунки першої космічної ракети на стіні тюремної камери, мова про героя Вітчизняної війни 1812 року генерала Олександра Засядька — нащадка запорозьких козаків-гармашів. Це його ракети у війні з Туреччиною, які, між іншим, нагадують «Катюші» Другої світової війни, відіграли визначальну роль у результатах цієї війни.

А ще згадаємо Костянтина Едуардовича Цюлковського. Про нього повсюди пишуть, як про «видатного російського вченого і винахідника». Чому ж ми так легко його віддали сусідам? Адже Костянтин Цюлковський — прямий нащадок Северина Наливайка, родом з Гусятина на Поділлі. Батько його народився на Рівненщині і мав прізвище Цюлковський-Наливайко. До речі, брат вченого свого часу саме так і підписувався, подвійним прізвищем.

Згадаймо ще чи не найяскравішу зірку на науковому небосхилі полтавця Юрія Шаргея-Кондратюка, про якого у нас уже була передача. Не забудьмо про те, що четверо генеральних конструкторів радянських ракетно-космічних систем, завдяки яким уперше в світі було запущено штучний супутник Землі,

космічний корабель з людиною на борту, досягнуто Місяця, Венери і Марса, створено унікальні орбітальні станції, ракети-носії, ракетно-ядерний щит / СРСР, а саме: Сергій Корольов, Михайло Янгель, Володимир Чоломей і Валентин Глушко були українцями. А з 22 генеральних (головних) конструкторів, які очолювали 10 основних конструкторських бюро СРСР і країн СНД протягом 40 років космічної ери, 11 спеціалістів мають відношення до України (хто народився, хто навчався, а хто працював...). Ось їхні прізвища: В. Глушко, А. Ковтуненко, С. Конюхов, С. Корольов, С. Крюков, А. Недайвода, М. Решетнев, Ю. Семенов, В. Уткін, В. Чоломей. М. Янгель...

А скільки колективів, виробничих і наукових, працювало над завданнями підкорення космосу. Про це нагадав нам наш слухач, нині киянин Андрій Антонович Батрак. Це він віддав авіації і космонавтиці понад 50 років праці і це його, єдиного в Україні, Федерація космонавтики Росії в 1996 році нагородила Золотою медаллю імені Валентина Петровича Глушка...

Андрій Антонович Батрак народився на Київщині. Цього року нашому шановному дописувачу виповниться 83. На його долю випало нелегке життя, голод 33-го, війна, але натомість він, як ніхто певно сьогодні з живих, мав можливість знати, спілкуватися і працювати з визначними творцями авіації і космонавтики Радянського Союзу.

І коли сьогодні з іменем академіка Сергія Павловича Корольова люди пов'язують епохальні події цивілізації: запуск першого штучного супутника Землі, політ на Місяць і Венеру, політ у космос Юрія Гагаріна, як говорить Андрій Антонович, то про його побратима і сподвижника Валентина Петровича Глушка сьогодні знають куди менше.

Справді, в УРЕ, т. 3 за 1979 рік про Валентина Глушка написано дуже скупо: академік АН СРСР з 1958 року, конструктор першого в світі електротермічного двигуна (1929-33) і перших вітчизняних рідинних реактивних двигунів РРД (1929-31). Запропонував нові компоненти пального для РРД Ось і все. Решта інформації — про його нагороди та депутатство. Не більше і в «Советском Энциклопедическом Словаре» за 1982 рік...

Але ж, як згадує Андрій Антонович, ще в жовтні 1959 року, після запуску першого в світі штучного супутника Землі в Польщі вийшла газета «Трибуна люду» з п'ятьма портретами.

«На головному великому портреті — Глушко. Написано, що він — Генеральний конструктор. А далі портрети і підписи під ними: Корольов — займається складанням ракет; Тихонравов — паливом, Барлін — дає метал для камери згорання, Пилюгін — займається керуванням та автоматикою. Згодом, в наших виданнях стали писати, що генеральним конструктором був

Корольов. Але ж Глушко ніколи не був підпорядкований Корольову. Та й з фронтовою „катюшею“ вийшло так, ніби не Глушко її винайшов...»

Ось така була історична плутанина. І, мабуть, саме тому про Валентина Петровича Глушка просить розповісти нашим слухачам і Андрій Антонович Батрак, один із перших його співробітників. «Для мене Глушко, — говорить Андрій Антонович, — назавжди залишився взірцем і конструктора, і керівника, і людини».

Глушко — автор 222 наукових праць і статей з питань ракетно-космічної техніки, зокрема двигунобудування, двічі Герой Соціалістичної праці, лауреат Державних премій, удостоєний золотої медалі імені Ціолковського. Це визнання славетного вченого, а яким був шлях до цього визнання?

* * *

Валентин Глушко народився 2 вересня 1908 року в Одесі. Середню освіту отримав у 1924 році, закінчивши профтехшколу. Зазначу, що саме цю школу і в тому ж році закінчив Сергій Корольов. З тією різницею, що Корольов отримав спеціальність будівельного робітника-черепичника, а Глушко — після піврічної практики на заводі гідравлічної апаратури, отримав диплом слюсаря і токаря.

Треба було обирати дорогу в житті. 15-річного хлопця захопили романи французького письменника Жюль Верна, а згодом — праці Костянтина Ціолковського «Дослідження світових просторів реактивними приладами» та «Поza Землею». Про це він пише самому вченому. Між ними зав'язується листування. Так, в листі до Костянтина Едуардовича від 26 вересня 1923 року Валентин Глушко пише, що проект міжпланетного і міжзоряного подорожування цікавить його «вже більше двох років». В іншому листі від 8 березня 1924 року він ще впевненіше стверджує, що міжпланетні подорожі «є моїм ідеалом і ціллю мого життя, яке я хочу присвятити цій великій справі, на думку про яку я наштовхнувся досить-таки дивним чином. Уже три роки, як я кожна вільну хвилину присвячую їй». Ось таке зізнання. Ціолковський надсилає йому книги. Нагадуємо, що вченому було тоді 67 років, а Валентині — 15-16 років.

Саме тоді, в ті роки ознайомився з працями Ціолковського і Юрій Кондратюк. Це він повторив низку результатів видатного вченого, але отримав ці результати дещо іншим шляхом. Наслідком цієї наукової діяльності постала в січні 1929 року книжка «Завоювання міжпланетних просторів» з передмовою професора Ветчинкіна Один примірник книжки Кондратюк надіслав Ціолковському один — Перельману, автору книги «Міжпланетна подорож». А незабаром Юрій Кондратюк отримав листи-подяки від Ціолковського і від Перельмана, котрий зокрема повідомив, що

книжкою зацікавилася група лєнінградських інженерів на чолі з відомим ракетником Тихомировим. До цієї групи входив і випускник Лєнінградського університету Валєнтин Глушко.

Пізніше він напише: «Поряд з використанням праць Ціолковського з великим інтересом ми вивчали багату новими ідеями цікаву книгу Кондратюка...»

Як бачимо, дороги трьох великих українських вчених перетнулися у часі. 1925 року Валєнтин Глушко вступає до Лєнінградського університету і саме після закінчення його запросили на роботу в Лєнінградську газодинамічну лабораторію (ГДЛ). [Зазначимо, що серед науковців, які працювали там, був і відомий профєсор Ринін --- один із організаторів Секції міжпланетних сполучень і автор першої енциклопедичної праці з історії і теорії реактивного руху і космонавтики...].

Фактично з цього часу Валєнтин Петрович Глушко почав займатися ракетними двигунами. Перші практичні дослідження над створенням електричних реактивних двигунів (ЕРД) було проведено в газодинамічній лабораторії. Валєнтин Глушко пише книгу «Металл как взрывчатое вещество», в якій науково обґрунтовує можливість створення ЕРД і наводить оцінку їх характеристик. Окрім того, Глушко розробив проект космічної рушійної енерго-установки-геліоракетоплана. Для перетворення енергії сонячного променювання він запропонував використовувати термоелектричні генератори, а як рушії — ЕРД. На жаль, в 1931 році ці роботи було припинено через відсутність легких і вискоєфективних бортових джерел енергії. І лише в кінці 50-х — на початку 60-х років роботи над створенням ЕРД поновилися як в США, так і в інших державах світу. Вони завершилися створенням наземних прототипів та політних зразків ЕРД для космічних досліджень.

1929 року Глушко створив електричний ракетний двигун. Вперше цей двигун було використано значно пізніше — в 1964 році — для забезпечення орієнтації та корекції траєкторії на кораблі «Восход» і автоматичної станції «Зонд-2». Він був придатний для космосу, за межами земного тяжіння. В 1930 році вчений починає займатися конструюванням рідинно-реактивного двигуна. Власне, без двигуна такого типу мрія людства сягнути космосу була просто лише — «*fata morgana*»... Тому у вересні 1933 року на базі Лєнінградської газодинамічної лабораторії та Московської групи з вивчення реактивного руху під керівництвом Сергія Корольова було засновано перший у світі Реактивний науково-дослідний інститут. В стінах цього інституту було створено ракети на бездимовому поросі, ракетні снаряди для штурмовиків Ілюшина і легендарні «катюші»... Саме тоді, в 1932 році, перед заснуванням інституту вперше зустрілися Корольов і Глушко...

Але настали страшні часи репресій. Керівників інституту арештовують і звинувачують у шпигунстві, зв'язках з іноземними агенціями. Клейменова і Лангемана розстрілюють. Як згадує Андрій Антонович, — «сиділи» тоді всі: Туполєв, Мясіщєв, Петляков і сотні інших талановитих спеціалістів...

А в березні 1938 року арештовують Валентина Глушка, дещо пізніше — в червні — і Корольова. Так створювалися режимні ВКБ в системі НКВС. Головним конструктором такого ВКБ став Глушко в Казані, де почав розгортати роботи над створенням реактивного пришвидшувача для літака Пе-2, витвором Володимира Петлякова. Ці пікірувальні бомбардувальники наводили страшну паніку на ворога під час війни.

Видатний авіаконструктор Олександр Яковлев писав: «В ділянці бомбардувальної авіації Володимир Петляков... брав участь у створенні майже всіх машин, що конструювалися в КБ Туполєва. Він був одним з улюблених учнів конструктора, мав величезний досвід, чудово знав свою справу і користувався великим авторитетом.» Саме на заводі, де створювалися Пе-2, працював і Андрій Батрак.

Коли справа з ракетними пришвидшувачами налагодилася, 1944 року Валентина Глушка достроково звільнили за рішенням Президії Верховної Ради СРСР. Корольов тоді був провідним інженером з літальних випробувань ракетного двигуна.

Закінчилася війна, і в тому, що СРСР вийшов з неї переможцем, є немала заслуга використання неперевершеної на той час зброї — реактивних снарядів «катюш», створених конструкторським генієм Валентина Глушка...

«Катюша» — народна назва безствольних систем реактивної артилерії. Ця назва з'явилася в часі війни. Як стверджує Андрій Антонович Батрак, — «Катюша» — то витвір наукової думки Валентина Глушка. А згодом, у 1957 році, пріоритет на винахід цієї зброї розглядався (за згодою Хрущова) в судовому порядку. Глушко говорив так: «Є влада, то нехай розв'язує». Треба сказати, що сторону Глушка представляв Сергій Корольов. Суд визнав, що це винахід Глушка.

Після війни, за погодженням зі Сталіним, Глушку дали можливість розширювати свої дослідження і він зі своїм КБ переїхав у Хімкі під Москву. Був у його групі також Андрій Батрак. Згодом 18 жовтня 1947 року в Радянському Союзі було успішно запущено першу балістичну ракету. А далі були двигуни серії РД для ракетноносіїв: «Восток», «Космос», «Протон», «Союз», «Енергія»... «Енергія» — найпотужніший на світі ракетноносій, що може доставити на орбіту вантаж вагою 100 тонн.

Саме за ці фантастичні розробки Валентина Петровича Глушка було нагороджено тогочасною державою, а в 1958 році — обрано академіком Академії наук СРСР.

Валентин Петрович, за словами Андрія Антоновича, був людиною з великої літери. Він завжди думав про людей, дав можливість всім «першим» здобути вищу освіту без відриву від виробництва: лекції читали академіки і доктори наук. Це була дуже скромна людина. Коли керівництву дали житло, то полонені, які працювали на заводі, майстрували для них меблі. Глушко ввічливо відмовився...

Він ставив надзвичайно високі вимоги до себе і до людини, яка присвятила себе науці. Він вважав, що основними рисами такої людини має бути «закоханість у вибрану галузь знань, бажання безроздільно належати їй і тільки їй, уміння вчасно відмовитися від усього, що може завести на манівці, розуміти громадську корисність тієї галузі знань, якій ти присвятив життя. Тільки тоді праця стає джерелом натхнення і радості, хоч би якою складною вона була», — пише Глушко. «І ще одна якість, без якої не мислю справжнього вченого, — передбачливість, уміння дивитися хоч би на два покоління вперед. Всі ці риси були притаманні Костянтину Цюлковському, — він нам приклад». Це цитата з роздумів Валентина Глушка.

А ще хочеться згадати, що Костянтин Цюлковський, який помер 1935 року, заповів свою бібліотеку «Дорогому Вале» — Валентину Петровичу Глушку. Чи не є це визнанням найвидатнішого вченого в галузі космонавтики таланту видатного конструктора міжпланетних балістичних ракет?

Академік, беззмінний керівник відділу рідинних і електричних двигунів і ракет Валентин Глушко був Головним конструктором потужних ракетних двигунів, які використовувалися на всіх радянських ракетах-носіях, що літали до останнього часу в космосі. Він створив школу ракетного двигунобудування. Вчений, конструктор, творець ракетно-космічних систем Валентин Петрович Глушко є уособленням великого генія людини, яка реалізувала фантастичні мрії багатьох землян про завоювання далеких просторів Всесвіту.

Сьогодні в нашій Українській державі це ім'я має бути знане, як ім'я Цюлковського, Корольова, Кондратюка, — великих українців.

Ми щиро дякуємо Андрієві Антоновичу Батраку за допомогу в підготовці передачі, за його бажання залишити людям правду про видатних творців ракетної техніки.

До останніх днів життя Валентин Глушко не залишав улюбленої праці, а помер вчений в 1988 році. Похований на Новодівичому цвинтарі в Москві.

Добре, що є бюст Валентині Глушці в Одесі, а Федерація космонавтики Росії запровадила Золоту медаль імені Валентина Петровича Глушка.

Пам'ятаймо і ми про нього, великого Конструктора, бо то наша національна гордість, то слава України.

Література:

Глушко В. П. Об НЛЮ, о науке и о многом другом, с этим связанным. // «РАУАН». — Алма-Ата. — 1990. — 35 с.

Глушко В. П. Путь к ракетной технике. Избранные труды. — М.: Машиностроение. — 1977. — 504 с.

Романов А. П. Ракетам покоряется пространство. — М.: Изд. Полит. Лит. — 1976. — 112 с.

Він був першим міністром охорони здоров'я у світі — Іван Горбачевський

Іван Горбачевський

Іван (Ян) Якович Горбачевський (5 травня 1854, Зарубинці (Збаразький район) — †24 травня 1942, Прага) — український хімік, біохімік, гігієніст та епідеміолог, громадсько-політичний діяч. Академік АН УРСР. Народився 5 травня 1854 року у селі Зарубинці нинішньої Тернопільської області.

(15.05.1854-24.05.1942)

З культурного і наукового боку український народ виявив себе віддавна. Одним з найкращих доказів цього може бути каменярска праця Нестора сучасних хіміків, славетного українського вченого академіка професора Івана Горбачевського.

Юліас Стокла

Треба поспішати творити безсмертні твори.

Микола Вавілов

Продовжуємо відкривати імена світочів української науки для всіх, хто прагне дізнатися про їх внесок до науки світової. Сьогодні ми розповімо про нашого співвітчизника Івана Горбачевського, який справедливо належить до когорти найвидатніших учених кінця XIX-го — першої половини XX-го століття.

Мало хто з пересічних людей, навіть науковців, зміг би зараз дати відповідь на запитання, в якій державі світу було вперше введено міністерство народного здоров'я, коли і хто був отим першим міністром?

Правильна відповідь така: було запроваджено такий підрозділ у 1917 році в уряді Австро-Угорщини, а першим офіційне призначення на посаду міністра народного здоров'я отримав 20 липня 1918 року Іван Горбачевський, вчений, що став гордістю українського народу і прославив чеський народ, серед якого жив і творив.

Хто ж він такий, Іван Горбачевський? Відомості про цю непересічну людину в енциклопедичних виданнях радянського періоду дуже куці, або ж відповідного гасла і зовсім немає. Але з «Енциклопедії Українознавства» за редакцією Володимира Кубійовича довідуємося таке. Іван Горбачевський — «доктор медичних наук, професор, декан медичного факультету Карлового університету в Празі, ректор цього університету, член Санітарної Ради Чеського Королівства, Найвищої Ради здоров'я Австро-Угорщини у Відні, довічний член Палати Панів Австрійського Парламенту, дійсний таємний радник Імператора, перший міністер здоров'я Австро-Угорщини, ректор Українського Вільного Університету у Відні й Празі». Додаймо до цього: дійсний член Академії наук Української РСР з 1925 року, у 1899 році обраний дійсним членом Наукового Товариства імені Тараса Шевченка, почесний член його математично-природописно-лікарської секції, відомий і невтомний громадський діяч і великий патріот України.

***

Народився майбутній вчений-біохімік, медик Іван Горбачевський у родині греко-католицького священника Якова Горбачевського в селі Зарубинці Збаразького району Тернопільської області. Мати була також з роду священників. Навчався хлопець в польсько-німецькій народній школі, потім — у Тернопільській гімназії. На той час в гімназії уже існувала підпільна українська організація «Громада» і в 1872 році юнак стає головою товариства, девізом якого було «навічно служити своїй українській землі».

У цей час вся увага хлопця була сконцентрована на вивченні медичної літератури без огляду на те, що батьками вже була вирішена його доля. Його надзвичайно цікавила хімія, яку він досконало опанував, оскільки був обдарований феноменальною пам'яттю. До улюблених предметів Горбачевського належала і ботаніка. Під час навчання у вищих класах його дуже захопила і філософія. Після смерті батька Іван вирішив навчатися на медичному факультеті, незважаючи на блага матері продовжувати науку з теології.

Отож, він подав заяву до Віденського університету. Коли у вересні 1873 року прибув на навчання, то відразу записався в члени студентської організації «Січ».

Незабаром Горбачевський став добрим теоретиком медичних наук. По закінченні літнього семестру він попрощався з хімічним інститутом і перейшов до фізіологічного інституту професора Гіртля, а на четвертім семестрі вже працював у лабораторії професора Брікке. Саме тут він написав свою першу наукову працю «Про вестибулярні нерви», чим привернув до себе увагу науковців. У літньому семестрі 1876 року Іван Горбачевський працював у фізіологічному інституті знаменитого професора Людвіга. Саме тут, коли Людвігові на початку вісімдесятих пощастило знайти порівняно новий метод виділення сечової кислоти із сечі, інтерес Горбачевського повернувся до інтенсивного вивчення цієї проблеми і, зрештою, до написання кількох фундаментальних праць.

У 1877 році Горбачевський завершив з відзнакою навчання і як доктор медицини поринув у наукову працю. Вже в 1882 році йому пощастило зробити дуже важливе відкриття: синтез сечової кислоти шляхом розтоплення гліцину сечовиною при температурі 200-230 градусів. Цим відкриттям він увійшов до числа найбільших хіміків світу. У серпні 1883 року ректорат Празького німецького Карло-Фердинандового університету надіслав офіційне запрошення Горбачевському очолити кафедру фармакології. Тому у вересні 1883 року він переселився до Праги. Тут він серйозно зайнявся проблемою чистої питної води. Тоді проблема санітарії у Празі була дуже актуальною. Молодий вчений науково довів, що вода у Влтаві не є прийнятною для споживання людиною. І це було першим важливим результатом його праці у Празі. Невдовзі чехи залишилися йому назавжди вдячні за те, що він застеріг епідемію черевного тифу. Він обійняв посаду члена Санітарної Ради Чеського Королівства.

Його наукова кар'єра набувала свого розвитку. Головними для нього стала праця над підготовкою лекцій, ведення лабораторних вправ в інституті хімічної фізіології, подальші дослідження сечовини. Одночасно він запровадив лабораторні вправи з кров'ю для судової експертизи. Немало часу приділяв також біології та біохімії. Горбачевський належав до тих корифеїв, які не тільки формували хімію та біологію в Австро-Угорській імперії, а й сказали у цих науках своє вагоме слово.

Праця Горбачевського була багатогранною і різноманітною. Його ім'я стало широко знане в Європі. Він неодноразово обирався деканом медичного факультету, а в 1902-1903 рр. був навіть обраний ректором Празького університету.

Працював багато над університетськими підручниками з лікарської хімії, видав їх у чотирьох томах чеською мовою, опублікував власні методи визначення пуринових основ, розробив методикку визначення білків, видав у Празі підручник «Неорганічна хемія» українською мовою. [На той час книг з хімії не було, тож цією книгою користувалися не один десяток років.]

Багато зробив Горбачевський і для свого народу. Він домагався того, щоб у Галичині були відкриті по селах школи, сам розробляв рекомендації щодо правильного харчування людей.

Працював також над створенням української хімічної термінології. З цього приводу він, зокрема, писав: «Я думаю, що наша термінологія мусить бути передовсім така, щоби якнайтісніше прилягала до термінології міжнародної і що втворене і виключає уживане народної, зовсім оригінальної термінології, або термінології, переробленої з близької котрої слов'янської мови невігідне і непотрібне, але навіть некорисне.

Думаю, що було би найвідповіднішим, коли би термінологією хемічною і загалом термінологією природничою занялася осібна комісія, зложена з фахових природників і філологів».

Вчений дбав про розвій української науки. І певно, це вболівання прокинулося в ньому ще з часів навчання в Тернопільській гімназії. А вже згодом, коли у Відні за участі Івана Пулюя було створено товариство «Січ», Іван Горбачевський кілька років очолював це студентське товариство, головним завданням якого було підтримувати українських студентів. Він зорієнтував українських медиків на створення чіткої структурної організації — лікарського товариства. Пізніше ця Спілка українських лікарів, вшановуючи ювілей вченого, зверталася до нього:

«Високоповажний Пане Професоре! В день 70-х роковин Вашого народження Спілка українських лікарів у ЧСР вітає Вас не тільки як свого Почесного члена, але й як одного з найсвітліших українських громадян...

Такі люди, як Ви, роблять честь кожному народові, навіть і багатому культурними та громадськими силами. Тим більше цінити Вас мусить наш народ, бо багато давав культурних сил іншим, але ще мало має своїх. Ми, українські лікарі, вважаємо особливим щастям і честю рахувати в своїх рядах таку чисту духом людину, як Ви. Най ще довгі літа йде Ваша невтомна праця на користь нашої науки і культури...»

Горбачевський завжди був у вирі громадського життя. Його призначають головою Ради здоров'я у Чехії, а з 1906 року — головою найвищої Ради здоров'я Австро-Угорської монархії. Він став членом Панської Палати Віденського Союму і водночас був іменованим радником австрійського двору. У 1896 році був обраний членом Королівського чеського товариства наук, а в 1912 році стає звичайним членом Чеської Академії Наук та Уміння.

Відбувши два роки на посаді міністра, Горбачевський після довгих вагань 1921 року повертається до Праги. У 1923 році він погоджується обійняти

кафедри хімії в Українському Вільному Університеті (УВУ), Українському Високому Педагогічному Інституті ім. Драгоманова (УВПІ) та Українській Господарській Академії в Подєбрадах (УГА). Тут він працює паралельно над підготовкою підручника з органічної, а згодом і неорганічної хімії для українських вищих шкіл, а також над українською термінологією з хімії, яку видрукував в Українському медичному журналі 1923 року.

Хоч усе своє життя Горбачевський працював поза межами України, він залишався щирим і свідомим патріотом своєї нації. Цим він завдячував Віденському товариству «Січ», де було зосередже, не усе українське культурне життя. Тут він познайомився з Михайлом Драгомановим, Федором Вовком, Михайлом Павликом. Впродовж двох років (1875-1877) він керував роботою товариства, багато робив, щоб зберегти організацію, яку намагався закрити австрійський уряд.

Поляки в 1901 р. закрили у Львівському університеті кафедру українознавства, тому Іван Горбачевський та Іван Пулюй багато доклали зусиль, аби понад 500 студентів змогли продовжити навчання у Празі. Тут вони організували Українську громаду, в якій почергово головували. З ініціативи обох професорів був заснований і стипендійний фонд ім. Пулюя, гроші якого були призначені бідним студентам. Ця Українська громада була першою на терені „ Чехії й зробила немалий внесок у чесько-українські взаємини.

Відомо, яку велику роль зіграв у розвитку української науки Український Вільний Університет. Свої стосунки і завдання перед рідним краєм УВУ сформулював ще у 1923 році: «Український Вільний Університет постановив собі за провідну ідею і перший обов'язок — служити потребам краю і рідного народу. Свою задачу за кордоном вважає він за тимчасову, провізоричну, він має приготувляти нашу молодь до діяльності серед рідного народу в своїх інституціях та майбутніх урядах. УВУ має улегшити сформування Українського університету або університетів на рідній землі і має, як готовий організм бути перенесений у відповідний час на рідну територію, туди, де його буде найбільше потрібно». Вірили, що благодатний час для розвитку української науки в Україні таки настане і робили для цього все можливе.

Велич українського вченого була помічена і на Східній Україні. У 1925 році Горбачевський був обраний дійсним членом ВУАН, і радянська влада запросила його викладати хімію в Харківському університеті. Але з огляду на свій похилий вік та на стан здоров'я Горбачевський це запрошення відхилив. Певно те, що вчений не поїхав на Східну Україну, дало йому можливість зберегти своє життя і зробити ще багато для науки. Адже не виключено, що його там чекала така ж участь, як Степана Рудницького, котрий також

працював у Харкові, чи згодом Августина Волошина. Та хоч як би воно було, Іван Горбачевський отримав всевітнє визнання.

У 1925 році він активно включився у створення «Музею визвольної боротьби України» в Празі. Тут було зібрано багато інформаційного матеріалу зокрема й про наукову і культурну діяльність українського народу. Згодом у 1932 році він організує Український науковий з'їзд, на якому обговорювалися досягнення з усіх ділянок науки. Це засвідчило всьому світові, що українська нація має вагомий науковий потенціал.

А ще важливою своєю працею вважав Горбачевський участь в роботі Наукового Товариства імені Тараса Шевченка. Ще 1899 року горбачевський став дійсним членом НТШ, за його участі воно набуло наукового спрямування. У 1937 році його обрано почесним членом Наукового Товариства імені Шевченка у Львові, почесним професором УВУ у Празі, почесним головою Комітету оборони Карпатської України у Празі.

А його наукова спадщина — це вагомий внесок до української, чеської, а зрештою — світової науки. Горбачевський — автор понад 60-ти наукових праць, понад 100 наукових розробок у галузі санітарії, та багатьох наукових відкриттів. Світова наука в галузі лікарської хімії ще й донині живе ідеями геніального українського вченого, а багато проблем, поставлених ним, ще чекають вирішення. Академія наук і чеський народ шанує ім'я Івана Горбачевського. Ось як пише у своїх спогадах професор Кацл: «...за заслуги, які зробив Горбачевський для чеської науки, чеський нарід зостанеться йому вдячним..., він виховав висококласних учителів лікарської хімії (Емануїла Форманека, Карла Черного, Антоніна Гамзіна), тисячі чеських лікарів..., при тім він був зразком патріота,... вірив своєму народові й своїй Батьківщині».

Саме цим і великий Іван Горбачевський у пам'яті України. Його велич з часової віддалі зростає. Горбачевського можна з повним правом зарахувати до когорти таких слов'янських дослідників, як Дмитро Менделєєв, з яким Горбачевський мав щире спілкування, як Павлов, Бутлеров. Всі, хто був знайомий з Горбачевським, відзначали як людські чесноти його відкритість, безпосередність, доброту, чуйність. Горбачевський високо цінував честь. Його мораль була пристосована до заповіту Гіппократа та Кантового категоричного імперативу «Зоряне небо наді мною, а моральний закон у мені».

Коли професор Горбачевський нарешті отримав у 1925 році заслужену пенсію від чехословацького уряду, то через рік відмовився від своєї професорської платні в українських високих школах на користь колег, які мали мінімальну заробітну плату.

За своє життя Іван Горбачевський практично не хворів. А помер він 24 травня 1942 року після короткочасної хвороби. Похований на малому цвинтарі Святого Матея у Шарці під Прагою... Не І заростає туди стежка усіх, хто шанує пам'ять великого вченого, і хто хоче вклонитися його світлому прахові.

Нині ім'я Горбачевського повертається на його рідну землю. ! Його іменем названа медична академія в Тернополі. Наукова спадщина Івана Горбачевського — вагомий внесок до скарбівні української та світової науки і культури.

Професор Іван Горбачевський є символом справжнього вченого-патріота, який усе своє життя віддав науці, служінню рідному народові, а також ідеалам гуманізму.

Література:

Головацький І. Іван Горбачевський. — Львів: НТШ. — 1995. — 126 с.

Юркевич О. Г. Український вчений світової слави. // Аксіоми для нащадків. — Львів: Меморіал. — 1992. — 544 с.

Шендеровський В. А. Він належав до когорти славних українців. // Ваше здоров'я (Київ). — 1996. — №19 (155). — 4-10 травня.

Головацький І. Академік Іван Горбачевський і українське національне відродження. // Український світ. — 1998. — Ч. 4-6. — С. 22-23.

Син поета — творець електронного телебачення — Борис Грабовський

Борис Грабовський

Грабовський Борис Павлович (26 травня 1901, Тобольськ — 1966) — вітчизняний фізик, син видатного українського поета-демократа Павла Арсенійовича Грабовського, творець електронної системи передачі на відстань рухомого зображення.

Національна проблема — найголовніша проблема культурного життя.

Б. Гринченко

У всякого своя доля

І свій шлях широкий;

Той мурує, той руйнує,

Той неситим оком

За край світа зазирає

Чи нема країни,

Щоб загарбать і з собою

Взять у домовину.

Т. Шевченко

Ми продовжуємо повертати українській науці забуті і втрачені імена. На порозі нового тисячоліття мимоволі задумуєшся над тими найвидатнішими відкриттями людського генія у ХХ столітті, що добігло кінця, і ловиш себе на думці: чи не найфантастичнішим здобутком є з'ява телебачення? Це справді дивовижна річ. Натиснеш кнопку — і перед тобою інші світи, інші землі, континенти, народи, культури. Всесвіт, Космос... Телебачення сьогодні — це ще й Інтернет, завдяки якому потрапляємо у віртуальний світ, той, що з позаможливих, ірреальних. Маємо, правда, з цього приводу не лише тріумфальну радість, а й передчуття загрози: чи не той це злий геній, який може полонити людські душі, і не лише добром...

Але звернемося до термінологічного словника: «Телебачення — це передавання на відстань зображень рухомих і нерухомих об'єктів за допомогою електричних сигналів, що поширюються каналами зв'язку». Реалізація цієї ідеї — наслідок творчого натхнення багатьох вчених різних країн світу. Кожний з них долучив свій талант до з'яви цього феномену. Але створити повністю електронну систему передачі на віддаль і реалізувати практичну трансляцію рухомого зображення за цією схемою вперше в світі поталанило нашому співвітчизникові Борисові Грабовському...

І знову маловідоме на Батьківщині ім'я. Варто зазначити, що в УРЕ в другому виданні за 1984 рік у статті «Телебачення» є така інформація: «Наприкінці 20-х років — у 30-х роках важливі роботи у галузі телебачення виконали В. К. Зворикін і Ф. Фарнсуорт (США), К. Свінтон (Великобританія), Б. П. Грабовський, С. І. Катаев, О. П. Константинов, Б. Л. Розинг, П. В. Тимофеев, П. В. Шмаков (СРСР) та інші...»

То ж хто все-таки, хто закладав той фундамент, на базі якого розвинулося телебачення?

Ідею послідовної передачі елементів зображення запропонували, за свідченням дослідників, незалежно один від одного Н. Санлен (Франція), А. ді Пайва (Португалія) і російський вчений П. І. Бахметьев. На практиці цю ідею здійснив польський інженер П. Ніпков, який запропонував метод механічного розгортання (диск Ніпкова) і тим самим започаткував механічне телебачення (1884 рік). Наприкінці позаминулого століття американець Смітт відкрив внутрішній фотоефект (у 1873 році). Росіянин Столетов у 1888 році винайшов так званий зовнішній фотоефект. А у 1895 році Олександр Попов уперше продемонстрував передавання електромагнітних сигналів без дротів. Борис Розинг, викладач Петербурзького технологічного інституту, в 1907 році запропонував використати для відтворення зображень електронно-променевою трубкою. 9 травня 1911 року йому вдалося здійснити першу телевізійну передачу в лабораторних умовах. Передавалося зображення решітки чотирьох смуг, розміщених перед об'єктивом передавача. Саме Борис Розинг отримав перший у світі патент — № 18076 на електронний

телевізор. Передбачаючи велике майбутнє свого винаходу, вчений писав: «Опускаючи приймальні апарати такого телескопа в глибини океанів, можна буде бачити життя і скарби, заховані там... Хворий, прикутий до ліжка, буде бачити все, що відбувається на вулицях, майданах і в театрах...»

Залишилося сконструювати прилад (для передавання також електронним способом зображення) — передавальну телевізійну трубку, одне слово, створити такий собі комплекс, який має сьогодні назву телецентр. Це епохальне відкриття і зробив Борис Грабовський.

Тяжко собі осягнути значення цього відкриття для людства. Адже неможливо знайти бодай яку-небудь галузь людської діяльності, де прямо або побічно не використовувалося б телебачення: космічні дослідження, медична діагностика, комп'ютерна техніка, підводне телебачення, інформаційні технології. Але чи існують незаперечні факти, юридичні документи, що засвідчують першість у відкритті телебачення українця Бориса Грабовського? Адже і в багатьох наукових книгах, які виходили за радянського періоду, та і в американських енциклопедіях можна прочитати, що телебачення було винайдене у США російським емігрантом В. Зворикіним.

Про наукову (і не тільки про наукову) діяльність Володимира Зворикіна можна дещо довідатися з недавно опублікованої статті Марка Рейтмана «Кто изобрел чудо века?» в газеті «Зеркало недели». Ось декілька цікавих цитат: «... система Зворикіна дозволяє передавати і отримувати телевізійне зображення без будь-якої механіки. Ідея, щоправда, як він сам (Зворикін — авт.) свого часу наголошував, належала Розингу. [І британцю Аллану Суїтону, який за збігом запропонував її в тому ж таки 1911 році. Навдивовиж, ідеї літають в повітрі]». Далі: «Всі 30-ті роки пройшли в жорстокій конкурентній боротьбі. Лише в Сполучених Штатах над електронними системами телебачення вдало працювали Файло Фаркуорт, Джон Бейрд, Едвін Армстронг і багато інших. Виграв «поєдинок» (який термін! — авт.) Зворикін: наприкінці 1938 року він нарешті отримав патент (надійшло 11 заявок претендентів на пріоритет) на електронне телебачення, на який чекав 15 років. Зворикін довів, що коли і використав досягнення конкурентів, то робив це законно, купивши права». І коли винахід втратив ореол новизни і став грузнути у виробничих проблемах, центр ваги досліджень Зворикіна перемістився в електронну мікроскопію». Як це схоже на поведінку Конрада Рентгена після відкриття свого часу X-променів в 1895 році...

Про життя та діяльність Бориса Грабовського, про його винахідницькі здобутки в цій ділянці науково-технічного розвитку людства майже нічого не було відомо в Україні.

Отож наша подальша розповідь — про людину, яка винайшла і зреалізувала на практиці електронне телебачення.

***

Батько Бориса, Павло Арсенович Грабовський, — відомий український поет-класик, якого знає кожен школяр. Згадайте: «Рученьки терпнуть, злипаються віченьки. / Боже, чи довго тягти, / З раннього ранку до пізньої ніченьки / Голкою денно верти.» Павло Грабовський за участь у революційній народницькій організації був спершу виключений з Харківської духовної семінарії, згодом заарештований і засланий до Іркутської губернії. За подальшу революційну діяльність був 1889 року ув'язнений, через три з половиною роки в'язниці оселився в Якутії, а від 1899 року жив на засланні у Тобольську. Тут 26 травня 1901 року і народився Борис Грабовський. Після смерті батька 1902 року онука забрала до себе бабуся, яка жила в Україні. Вона і виховувала хлопчика. Згодом родина змушена була перебратися до Середньої Азії і на початку 1917 року опинилася в невеликому киргизькому поселенні Токмак.

Вже в 20-х роках Борис опиняється в дворічній спецшколі у Ташкенті, куди його направили на навчання як талановитого хлопця. Тут він вступив на підготовчий курс Середньоазійського університету. Одночасно працюючи там лаборантом, займається дослідженнями з фізики. Знайомиться з професором університету Г. Поповим, а в його науковій бібліотеці — з роботами Бориса Розинга в галузі електронної телескопії.

Ідея пересилання зображення на відстань захопила талановитого юнака. Незабаром він створює катодний комутатор — першооснову передавальної трубки, за який отримує премію. В чому була принципова відмінність у підході молодого винахідника до розв'язання проблеми пересилання зображення на віддалі? Адже сьогодні добре відомо з наукової літератури, що в кінці 20-х — на початку 30-х років панувало захоплення так званими механічними системами телебачення. Головним елементом цієї системи був диск Ніпкова, що обертався узгоджено з диском передавача. Вперше система була випробувана 1924 року за кордоном. А в Радянському Союзі механічне телебачення почалося з 1930 року під керівництвом Архангельського та Шмакова у Всесоюзному електромеханічному інституті.

Борис Грабовський передовсім заглибився в суть механічного способу передачі імпульсів. Повіривши в слова Бориса Розинга, який ще в 1923 році писав, що «спроба побудови електронних телескопів на основі простої механіки матеріальних тіл, що дає в звичайних умовах такі прості і, здавалося б, легко здійснювані розв'язання проблеми, неминуче приречені на невдачу», він змушує електронний промінь «зчитувати інформацію», як тепер кажуть. Результати обнадійливі, але бракує знань. Борис їде до

Саратова, де живе його тітка (сестра матері), яка знайомить його з математиком Піскуновим та фізиком Віктором Поповим, який ще до того ж був пристрасним радіолюбителем. Результатом їхньої співпраці стала з'ява проекту телеустановки. «Проект заслуговує на те, щоби його теоретичну розробку направити на практичне дослідження... в Москву або Ленінград», — такий висновок голови комісії професора Саратовського університету Леонтєва. Цією справою зацікавилися і військові відомства, які схвалили цю конструкцію.

8 листопада 1925 року Борис Грабовський і його колеги зустрілися в Ленінграді з професором Борисом Розингом на його квартирі. Той довго і зосереджено вивчав пояснювальні записки, схеми і після кількох хвилин роздумування схвильовано сказав: «Дорогі мої! Чи усвідомлюєте ви самі, до чого ви додумалися: зробити обидві сторони електронними, що дає ідеальну синхронізацію! Це — відкриття! Завтра ж подавайте заявку на патент...»

Але лише через три роки дослідники отримали патент № 5592, а згодом, згідно з правилом міжнародної конвенції про винаходи, і додатковий патент № 16733. Саме ці документи і підтверджують пріоритет Бориса Грабовського на першу в світі цілковито електронну систему телебачення.

Винахідники назвали свій пристрій телефотом. Як стверджував Борис Грабовський, можливості застосування «телефота» безмежні: «закривши його в сталевий футляр і приєднавши до нього прожектор, ми зможемо побачити таїни морських глибин. Оскільки «телефот» може бачити невидиме променювання, то не виключене застосування його і в гірничій справі — для пошуку корисних копалин. Уявімо собі телескопічну трубку, де кілька об'єктивів, дзеркальних чи оптичних (однаково), збирають промені від світила, скажімо — далекої зірки, в одне яскраве зображення, відхиляючи його призмою. Поставивши у фокус променів такого телескопа телефот, матимемо збільшене зображення зірки. Можливо навіть (дозволимо собі помріяти) деякі із присутніх тут доживуть до того часу, коли такий телефот — телескоп дасть змогу побачити диск зірки і 5 супутників. Я вірю в геній наших людей і глибоко переконаний, що ми досягнемо чудесного».

Ці слова Борис Грабовський говорив уже в Саратові, куди він повернувся після невдалої спроби реалізувати практичні експерименти на заводі «Світлана». Ці експерименти були зініційовані Борисом Розингом та, за його переконанням, комісією експертів, до якої входили відомі вчені: Мандельштам, Папалексі, Чернишов, Гуров. Лише Чернишов і Розинг вірили в реальність ідеї молодих винахідників. Але завод поставився байдуже до виконання цього замовлення, і термін (всього три місяці) був недостатнім, на що згодом звертав увагу комісії сам Борис Розинг, а Борис Грабовський скаржився: «Деякі виготовлені за нашими кресленнями лампи виявилися зовсім непридатними».

Але цього разу невдача не похитнула намірів Бориса Грабовського. Він працює над удосконаленням телеобладнання, зацікавлює молодого, енергійного дослідника-лаборанта Івана Белянського з Середньоазіатської станції зв'язку. їм допомагають зрештою керівники Узбекистану, робітники майстерень, лаборанти державного університету. І ось плід фантазії фізика, романіста Мітчела Вилсона, описаний ним у книзі «Брат мій, ворог мій», став реальністю...

26 липня 1928 року. В узбецькій столиці — Ташкенті комісія під керівництвом професора університету Златоврацького приймає експеримент, який проводять Грабовський і Белянський. Сталося чудо: на маленькому екранчику всі побачили обличчя Белянського. Це уперше в світі в природних умовах, за допомогою електронного методу, транлювалося рухоме зображення. Газета «Правда Востока» (№ 167) у статті «Новий винахід» писала: «Конструкція телефота Грабовського відрізняється багатьма особливостями, які не зустрічаються в жодному з подібних апаратів, винайдених в інших країнах і у нас, в СРСР».

А 4 серпня 1928 року апаратуру перенесли на ташкентські вулиці. За 30–40 метрів від передавача стояла камера-приймач. Навіть зацікавлені перехожі могли спостерігати зображення на маленькому екранчику: трамвай, що рухався, обличчя людей, різні предмети... Так почала діяти перша в світі телевізійна установка, в якій, за словами Розинга, «вдалося перекласти всю роботу по передаванню зображення на електроніку».

Згадаймо ще раз, що ця подія сталася 1928 року, а Зворикін, якому приписується пріоритет, тільки через рік, 1929 року виготовив кінескоп, а 1931 року — електронно-променеву трубку. То ж кому належить першість?..

Далі доля готувала нові випробовування Борисові Грабовському. Йому було запропоновано продемонструвати апаратуру в Москві. Ретельно упакувавши, відправили її до Москви, в Центральне бюро раціоналізації та винаходів. Через два місяці прийшло повідомлення з Москви про прибуття багажу. Та коли Грабовський (з дружиною) і Белянський, які прибули до Москви, в присутності комісії відкрили ящики, то з'ясувалося, що всю апаратуру розтровошено. Чому так сталося, можемо лише здогадуватися.

Ще більшого удару зазнали винахідники від ідеологів механічної системи телебачення. Павло Шмаков, який стояв біля джерел телебачення в СРСР, а згодом багато зробив для розвитку сучасного телебачення (в тому числі й кольорового), ознайомився з «телефоном» Грабовського і дав йому негативний відгук: «Вважаю телефот безперспективним на даний час. Можливість взаємочину термоелектронів катодного променя і фотоелектронів у запропонованій » схемі сумнівна». В 1931 році Борис

Грабовський ще раз намагався і переконати вчених у перевагах телефота, але спеціалісти назвали проект безперспективним. А чи могло бути інакше, згадаймо багатьох інших геніїв землі української?

Не кожному вдавалося пережити такі удари долі. Справді, після цього Борис Грабовський тяжко захворів. А коли одужав, переїхав і із сім'єю в Бішкек, де проживала його мама. Працював, закінчив університет, займався винахідництвом. Побудував малолітражний гелікоптер, трикрилий планер, сконструював прилад для орієнтації незрячих, апарат для глухонімих. Його запатентована ідея отримання катодного променя була успішно застосована в Інституті електрозварювання, про що засвідчив йому листовно директор інституту Борис Патон...

І все-таки ідея електронного телебачення була здійснена Борисом Грабовським. Президент Міжнародної асоціації преси з радіотехніки і електротехніки Євген Айсбері у французькому науково-технічному журналі «Телевізю» № 157 за 1965 рік писав: «Фактично стовідсоткова телевізійна система, що використовує трубки з катодними променями, була запропонована ще 1925 року російськими винахідниками Б. П. Грабовським, Г. В. Поповим, М. Г. Піскуновим... На жаль, чудовий винахід не був гідно оцінений в роки, коли домінувала механічна система телебачення»...

23 грудня 1963 року Борис Грабовський отримав листа з Державного комітету з радіоелектроніки, в якому зазначалося: «Ваш пріоритет на одержання рухомого зображення за допомогою «апарата для електронної телескопії» незаперечний, а факт видачі патенту юридично скріплює пріоритет за авторами винаходу». Згодом спеціалізована міжнародна комісія з ініціативи ЮНЕСКО дійшла щодо цієї справи незаперечного висновку, яким стверджується «факт здійснення Б. Грабовським та Белянським першого у світі телевізійного пересилання за допомогою електронних телевізійних пристроїв 1928 року...»

Отже, син видатного українського поета Павла Грабовського здійснив одне з найбільших відкриттів ХХ століття.

Ми повинні дякувати народові Узбекистану, який пам'ятає нашого видатного земляка: йому було присвоєно звання Заслуженого винахідника Узбекистану. 1977 року в Ташкенті було засновано Музей електронного телебачення імені Бориса Грабовського. Там зібрано матеріали, експонати, велику кількість документів, листи...

Є музей імені Бориса Грабовського в Тюменському індустріальному інституті, а також у селі Пушкарному (тепер Грабовському) Краснопільського району Сумської області.

Помер Борис Грабовський 1966 року і похований у столиці Киргизії — Бішкеку.

Наш земляк, геній, творець наймасовішого використання людством винаходу — електронного телебачення — заслуговує на більше визнання Батьківщини. І коли вмикаєте телевізор, а їх сьогодні мільярди, згадайте, що до цього дива причетний наш співвітчизник — Борис Грабовський.

Література:

Забудько І. Творці першого телевізора. // Радянська Україна (Київ). — 1963. — 4 серпня.

Різниченко В. Помилка Мітчела Уілсона. // Соціалістична Харківщина. — 1964. — № 232. — 22 листопада.

Пресняков А. Правда о телевидении. // Экономическая газета. — 1961, — 20 листопада.

Дубинский М. Рождено в Ташкенте. // Ташкентская правда. — 1964. — 1 квітня.

Рейтман М. Кто изобрел чудо века? // Зеркало недели. — 1995. — 23 вересня.

Шендеровський В., Козирський В., Форостяна Н. Українці в світовій науці — // Фізика (Київ). — 2001. — № 14.

Сущенко О. Факт видачі патенту юридично скріплює... // Час-time. — 1998. — № 5 (187). — 5-11 лютого.

Сущенко О. ЮНЕСКО пам'ятає про те, що забули українці. // Політика і культура. — 1999. — № 22. — 24-30 вересня..

Творець ботанічного саду на схилах Дніпра — Микола Гришко

Микола Гришко

Микóла Миколáйович Гришко́ (6 січня 1901 — †3 січня 1964) — український ботанік, дійсний член АН УРСР з 22 лютого 1939 року.

Понад 50 праць з генетики, селекції, акліматизації та інтродукції рослин, проблем статі вищих рослин. У 1925 році, з відзнакою закінчивши Полтавський сільськогосподарський інститут, Микола Миколайович як один із найбільш талановитих випускників направляється для продовження навчання на педагогічний факультет Київського сільськогосподарського інституту. Здобувши і педагогічну освіту, в подальшому Микола Миколайович поєднує наукову і педагогічну діяльність. Спочатку в Майнівському сільськогосподарському технікумі на Чернігівщині, згодом у Сумському педагогічному, Чернігівському, Глухівському та Київському сільськогосподарських інститутах. З 1944 року – у Київському університеті, де він викладав курс генетики з селекції рослин.

За період викладання у вищій школі М.М. Гришко опублікував підручник «Курс загальної генетики» (1933 р.), а в співавторстві з професором Л.М. Делоне «Курс генетики», який у 1948 році був перевиданий у Югославії. Після створення у 1931 році в м. Глухові Всесоюзного науково-дослідного інституту конопель, в якому М.М. Гришко очолив відділ генетики і селекції, де працює над розв'язанням проблеми коноплярства – виведенням нових сортів конопель, придатних для механізованого збирання. Виведений ним сорт конопель «ОСО-72» за виходом волокна (35-40%) перевищував культивовані тоді сорти, давав можливість механізувати збирання конопель. За ці роботи у 1936 році М.М. Гришка було нагороджено орденом Леніна і без захисту дисертації присуджено науковий ступінь доктора сільськогосподарських наук, а у 1937 році – наукове звання професора. Знамениті земляки є нашими духовними орієнтирами, вчителями, нашою духовною опорою і гордістю перед усім світом. Не вчіть яблуню яблука родити, а гоніть від неї свиней.
Григорій Сковорода

Надсилають нам не лише листи¹, в яких автори висловлюють свої думки з приводу наших передач, але й цікаві дарунки. Нещодавно одержали ми чудовий новорічний подарунок. Громадсько-політична організація «Жінки в науці України», яку очолює доктор біологічних наук Віра Троян, надіслала нам прекрасний календар «Жіночі постаті в українській науці» з творчими портретами жінок-подвижниць. Тут вміщено чудові розповіді про Наталю Василенко-Полонську, відомого вченого археолога й історика, про відомого міколога Марію Зерову, офтальмолога Надію Пучківську, про етнолога і фольклориста, доньку Михайла Грушевського Катерину Грушевську, про Антоніну Прихотько, директора Інституту фізики, про першого члена-кореспондента Всеукраїнської Академії наук Олену Пчілку, про математика і кібернетика Олену Ющенко, Олену Казімірчик-Полонську, відомого вченого-косміста і багатьох інших подвижниць науки. Кожна з них варта окремої передачі. Ми дякуємо авторам за цей календар.

А сьогодні запрошуємо перегорнути ще одну сторінку шани до вченого, ім'я якого оспівували поети-сучасники.

«Він взяв на плечі нелегкий тягар
На глинищах, на урвищах, на схилах створити сад,
Щоб знявся мов на крилах,
Жоржин явивши і півоній чар».
Олекса Новицький

«Він і поет, його чола торкнулась муза слова грою.
Це він сказав нам, що бджола пропахла воском і весною.
Володимир Сосюра

«Все кудись він поспішає,
Завжди мчиться, завжди лине
Неспокійний, ніби птах.
Він на птаха і подібний
Гостроокий, бистроокий,
Ніби крила, в нього руки,
Мов політ у нього кроки,
Мов політ, думок розмах».
Максим Рильський

Це все про нього, відомого академіка, засновника ботанічного саду Академії наук України Миколу Миколайовича Гришка, якого академік Гродзинський назвав поетом рослинного світу.

Він народився у Святий вечір і зробив святу справу — створив сад-красень над Славутичем, і сад цей став не лише зеленою скарбницею нашої України, а й живим пам'ятником своєму творцеві. Сьогодні він носить його ім'я.

Трохи історії. В одній із передач ми розповідали про одного з найвидатніших ботаніків світу, президента ВУАН у 1922-26 роках Володимира Іполитовича Липського. Це він, перебуваючи у 18-му році на своїй Батьківщині, брав найактивнішу участь в організації Української Академії наук і саме тоді задумав створити ботанічний сад у Києві і вважав це першочерговим завданням у галузі природничих наук.

І ось Постановою Уряду в 1919 році будівництво такого саду площею понад 1000 гектарів планувалося на території Голосіївського лісу. Липський розробив докладний план саду, який мав бути найкращим, за його висловом, садом у світі.

Але цим планам не судилося збутися через буремні роки та розруху. Пізніше Липський порушив питання про придбання землі на мальовничих схилах Дніпра. Були зроблені перші кроки, створені чималі колекції деревних і чагарникових порід. Але під час німецької окупації майже все з цієї колекції було знищене. У березні 1944 року будівництво саду доручили послідовникові ідей Володимира Липського Миколі Миколайовичу Гришку. Цій справі він присвятив 19 років творчого і наукового життя.

Академік Гришко... У кожній із галузей біологічної науки він зумів сказати своє слово. Про цю непересічну постать у науці, послідовника академіка Володимира Липського, прибічника Шмальгаузенівської школи, ім'я якого було ще за життя добре відоме серед ботаніків світу, маємо мало відомостей, хіба що невеличку книгу, яку написали Борис Гришко-Богменко та Олег Пилипчук.

У передмові читаємо: «Задум написати книгу склався у нас у 1991 році — відтоді, як Центральний ботанічний сад Національної Академії наук України — красень над Дніпром — отримав ім'я свого засновника, видатного ботаніка... Гришко увійшов ув історію біологічної науки як автор багатьох праць з генетики, селекції, інтродукції та акліматизації рослин... Маючи талант дослідника природи і садівника, великі наукові заслуги, рідкісну працездатність, він дуже часто зазнавав несправедливого ставлення до себе. Причиною цьому був «найдемократичніший режим в усьому світі».., як це нам стверджували впродовж десятиліть.»

***

Микола Миколайович Гришко народився 6 січня 1901 року в сім'ї військових у Полтаві. «Але доля склалася так, що батько служив у Владикавказі і був тоді штабс-капітаном, а ми з братами Колею і Борисом виховувалися у сім'ї дідуся по материній лінії у гарному будиночку, біля якого був гектар саду,» — згадує у спогадах сестра Миколи Миколайовича, Анфіса. Рід Гришків походить із шляхетної козацької старшини. Засновником роду був Грицько Пантюха-Зарубайленко, — писар Січі Запорізької. По батьковій лінії всі родичі були військовими. Великий вплив на дітей мала їхня мати.

«Скільки хорошого, святого внесла вона в нашу душу. Вона навчила нас поважати людину-працівника. Вона навчила нас любити книжку. Так ми взяли від неї і на все життя затямили, що всі нації рівні, що перш за все треба кожному бачити — який він, а потім уже — хто він. Вона навчила нас любити свою рідну Україну,» — згадувала сестра.

Та недовго тривало щасливе дитинство. Мати захворіла на туберкульоз і одного разу покликала всіх дітей до своєї кімнати, перехрестила кожного (а було в сім'ї трійко дітей) і сказала: «Будьте чесними, правдивими і щасливими. Любіть Україну-неньку». А наступного дня її не стало, було ж їй всього тридцять, а самому

Миколці — лише десять років. Вихованням дітей зайнялися бабуся і дідусь. Коли хто сумував, дід твердив: «Найкращий друг людини — книга, а до бібліотеки (яка у нього була дуже велика) завжди хід відкритий». Удома всі розмовляли українською мовою, хоч вони і були дворянами-панамі. А були вони ще й меценатами — збудували школу, влаштовували безкоштовні обіди.

Ще до вступу Миколи до кадетського корпусу у Владикавказ, де жив батько, він навчився читати і писати за допомогою бабусі і дідуся, який прищепив онукам також велику любов до рідного краю.

Ріс хлопець допитливим і кмітливим.

По закінченні навчання у кадетському корпусі 1917 року Микола вступає до гімназії, яку наступного року і закінчує. Вступає до Сільськогосподарського інституту в Харкові, але через брак коштів на навчання невдовзі змушений був залишити його.

Чого тільки не довелося пережити молодому Миколі Гришку у ці тяжкі буремні роки! І лише 1923 року Микола відновив навчання вже у Полтавському сільськогосподарському інституті, який закінчив у травні 1925 року. З листопада 1925 по вересень 1929 року Микола Гришко працює викладачем генетики, селекції, насінництва і дослідної справи у Майнівському сільськогосподарському технікумі на Чернігівщині.

Характерна риса наукової діяльності Гришка з початку і до останніх років життя — це поєднання наукових пошуків в інтересах практики народного господарства країни.

Молодий викладач технікуму вже 1927 року друкує свою першу наукову працю, а невдовзі публікує підручник з генетики українською мовою.

Микола Миколайович був першим ученим, який описав культурну флору Північного лісостепу України, зокрема зернові та овочеві культури. На дослідному полі він провадив досліди над багатьма сортами озимої пшениці, 17 сортами картоплі, 16 сортами вівса. Особливу увагу він приділяв вивченню впливу різних багаторічних бобових на врожай інших культур. «Культурна флора України є найважливішим селекційним фондом, але його ще мало використали наші селекційні установи» — робить він висновок у своїй черговій науковій праці «Матеріали до вивчення культурної флори Лісостепу України» (1930 р.).

Наукова праця захоплює молодого вченого і вже 1931 року Микола Гришко очолює відділ генетики і селекції Всесоюзного науково-дослідного інституту конопель у Глухові. Вчений береться за розв'язання кардинальної проблеми коноплярства — виведення нових сортів конопель, придатних для механізованого збирання результати досліджень виявилися вражаючими як на той час — він встановив, що в основі механізму статевої диференціації в конопель лежить не перекомбінація окремих хромосом у процесі редукційного поділу, а повторне поєднання геномів чоловічих та жіночих клітин (гамет).

Ось як оцінювали доробок Миколи Гришка у розвитку проблем селекції конопель фахівці того часу: «Миколі Миколайовичу належить пріоритет у вирішенні проблем зміни статі конопель. Його праці з цього питання були

внеском не тільки в розробку теоретичних основ селекції рослин, але мають велике практичне значення для наукового господарства.

Вихід волокна на експериментальних площах конопель, виведених Гришком, сягав 30-40% і давав можливість механізувати збирання конопель. А загалом врожайність насіння зросла в 120 разів», — як писалося тоді в пресі.

Його працю високо оцінили і нагородили у 1936 році орденом Леніна. До слова, така деталь. Коли Сталін побачив ім'я Гришка у списку тих, кого мали нагородити орденом «Знак пошани», він написав: «За особливі досягнення і заслуги у виведенні конопель академіка Гришка нагородити орденом Леніна». У тому ж році Миколі Гришку присуджено вчений ступінь доктора сільськогосподарських наук без захисту дисертації. Через рік він отримав звання професора.

Невтомно працює вчений і на ниві освітянській. Він очолює кафедру генетики і селекції в Київському державному університеті імені Тараса Шевченка. 1933 року виходить його підручник українською мовою «Курс загальної генетики». А згодом у 1938 році разом з професором Делоне він випускає книгу «Курс генетики» російською мовою. Цей підручник протягом десятиріч вважався одним з кращих підручників для вищих навчальних закладів. Його було перевидано в Югославії сербською мовою. Вже в 1939 році Миколу Гришка обирають дійсним членом Академії наук УРСР і доручають керівництво Інститутом ботаніки Академії наук.

Але перед цим українській науці довелося пережити трагічний період, зумовлений ідеологічною боротьбою антинаукових сил, які зумів організувати Трохим Лисенко. Це він твердив, що «науку може рухати вперед і звичайний колгоспник».

Ось чому він очолив велику кількість напівграмотних людей, багато з яких були дуже далекими від справжньої науки. Лисенко твердив, що основною умовою для отримання потрібних результатів повинна бути їхня віра у правильність підходів і це, звичайно, дуже полегшувало демагогію Лисенка і його прибічників.

Лисенківська епопея розпочалася у грудні 1935 року, коли на 4-ій сесії Академії сільськогосподарських наук імені Леніна ВАСГНІЛ відбулася значна дискусія між лисенківцями і класичними біологами. Ще до цієї дискусії влітку 1935 року академіка Вавілова було знято з поста Президента ВАСГНІЛ. Другий диспут відбувся у жовтні 1939 року з ініціативи журналу «Под знаменем марксизма». Це і зрозуміло. Вавілов перешкоджав Трохимові Лисенку своєю видатною науковою і науково-організаційною діяльністю, а тому його треба було знищити, що невдовзі й сталося. В серпні 40-го року Вавілова арештували, а 1943-го року він помер у Саратовській тюрмі. Як і

Вавілов, у сталінських в'язницях загинули й інші видатні вчені — Левитський, Карпетченко, Левін, Беляєв та багато інших.

Не залишився осторонь цієї боротьби у науці й Микола Гришко. Він був одним з тих українських учених, хто активно боровся з апологетами Лисенка і ніколи не відмовлявся від своїх наукових переконань. На початку Другої світової війни Гришко був директором Інституту ботаніки АН Української РСР, головою відділу біологічних наук. Разом з Академією він їде до Уфи, там продовжує дослідження з генетики, очолює Чишлинську селекційну станцію, підтримує всіляко своїх співвітчизників, а коли звільнили від фашистів Київ, він першим повернувся додому і активно взявся за будівництво ботанічного саду. Але не втихомирився Трохим Лисенко, продовжуючи боротьбу з «лженаукою», з генетикою тобто. При підтримці Сталіна і Берії 7 серпня 1948 року розпочалася та зловісна сесія ВАСГНІЛ, яка ліквідувала будь-яку можливість співіснування біології з мічурінською біологією.

Результат зібрання Академії наук УРСР від 4-6 жовтня 1948 року і виступу на ній академіка Палладіна такий: «Звільнити дійсного члена Академії наук УРСР Гришка Миколу Миколайовича від виконання обов'язків голови Відділу сільськогосподарських наук».

Але було у Миколи Миколайовича його дітище — Ботанічний сад.

Микола Миколайович Гришко вважав, що Ботанічний сад повинен мати наукове значення, мусить бути великою науково-дослідною установою. Він повинен мати численні, різноманітні, цінні науково-демонстраційні насадження, експериментальні ділянки, оранжереї, теплиці, спеціальні лабораторії, великий гербарій, музей.

В Ботанічному саду було організовано окремі відділи біології, екології, генетики, селекції, фізіології та біохімії.

Внесок Гришка до розробки теоретичних та прикладних проблем інтродукції та акліматизації рослин величезний. Але понад усе вражає його титанічна праця над створенням експозиційних ділянок Ботанічного саду, його капітальним будівництвом та проведенням наукових досліджень.

Зазначимо, що за особистої участі Миколи Миколайовича Гришка сюди було завезено понад 800 сортів троянд, бузку та інших оранжерейних рослин з Німеччини. Наслідки досліджень з інтродукції та акліматизації нових для України деревних, чагарникових та декоративних квіткових рослин було підсумовано у фундаментальних працях Миколи Миколайовича Гришка цього періоду.

І ось у травні 1964 року красень-сад було відкрито.

«Як у краплі води відбиваються Всесвіту тони, Так збираються тут краєвиди всієї землі. І від дива застиг монастир архаїчний Іони І спинилися з подиву в льоті дзвінкі журавлі», — так відгукнувся на відкриття і на будівництво саду Максим Тадейович Рильський.

На жаль, академік Микола Гришко не дожив до цієї знаменної події всього лише кілька місяців. Передчасна смерть 4 січня 1964 року обірвала творчий шлях видатного вченого, одного з найяскравіших учених ХХ-го століття. Академік Євген Патон вважав, що саме на таких подвижниках і трималася Академія наук. Ім'я Миколи Гришка знаменувало цілу епоху в житті Академії наук. Ця людина була надзвичайно талановита, наділена великою ерудицією і великим талантом спілкування з людьми.

Наукові праці академіка Миколи Гришка, зокрема протягом останніх літ життя, висвітлюють основні теоретичні питання селекції та інтродукції рослин. У 1959 році він написав ґрунтовну працю «Підсумки роботи Ботанічного саду Академії наук УРСР», в якій виокремив внесок українських ботаніків не лише в українську, але й у загальноєвропейську науку.

З його школи вийшов не один десяток учених-біологів. Він підготував понад 40 кандидатів та докторів наук.

Так, сьогодні, з плином часу, бачимо, що Микола Гришко створив живий пам'ятник природи. Ученого знав увесь світ. Але понад усе він любив Україну. Про науковий подвиг Гришка сказав свого часу академік Андрій Гродзинський: «Визначний вчений, умілий організатор, тонкий художник, лірик, закоханий у рослини, у людей, у життя, Микола Миколайович став саме тим, хто здійснив великий задум, вклав у сад свої сили, збагатив і розвинув перший проект.

Тільки наступні покоління можуть оцінити мужність і прозорливість Гришка, який на чолі невеликої групи ентузіастів створив один з найкращих ботанічних садів країни...

Те, що зробив Микола Гришко, — подвиг науковий, будівничий, подвиг самопожертви.

Ми глибоко вдячні Миколі Миколайовичу за створену ним зелену скарбницю України і намагаємося зробити все, аби Центральний республіканський ботанічний сад Академії наук був окрасою нашого міста, зеленим куточком неповторної краси, скарбницею десятків тисяч видів рослин з усіх куточків світу. Ботанічний сад — це живий пам'ятник великому вченому, великої душі людини, поетові рослинного світу».

Він чарує сьогодні, дивуватиме неповторністю завтра. Але як назвати той акт дикого вандалізму, абсолютної безкарності, коли в Ботанічному саду під корінь було зрубано унікальну голубу ялинку, що належить до рідкісного виду, яку було посаджено ще за життя Миколи Гришка і яку співробітники саду дбайливо плекали впродовж 40 (!) років, аби вона виросла і перетворилася на справжню красуню. Зрубано задля задоволення миттєвої примхи якогось негідника. Ось так «оцінило» та «віддячило» нове покоління за наполегливу багаторічну працю-самопожертву колективу саду. Цю втрату неможливо надолужити й за півстоліття!

У ботанічному саду нині працює цілий колектив вчених, ентузіастів, закоханих у свою справу людей. І в цьому також жива пам'ять про творця саду.

Микола Гришко справді був великою постаттю, людиною багатогранною. Серед друзів ученого було багато українських письменників та вчених, державних діячів тієї епохи. Назвемо бодай прізвища титанів науки й освіти, з якими він підтримував дружні стосунки: М. Рильський, М. Бажан, А. Малишко, В. Сосюра, О. Гончар, біолог Палладій, ботанік Фомін, зоолог Шмальгаузен.

Важливу роль у житті Миколи Гришка відіграв Микита Хрущов. Це він виділив землю під будівництво майбутнього саду, сприяв будівництву. Сам Микола Гришко не раз бував на дачі Хрущова, їздив з ним за кордое у складі урядових делегацій. Це давало можливість вченому привозити багато рідкісних рослин та насіння.

Поза сумнівом, академік Микола Гришко був передусім творцем, людиною безмежно закоханою у природу, людиною всебічно обдарованою, вченим світового виміру.

І сьогодні кияни і всі, хто приїздить до Києва з усього світу, милуються чудовим Ботанічним садом на схилах Дніпра-Славути. Це пам'ятник вченому, до якого ніколи не заросте шлях всенародної шани. Його наукові праці — то є слава сторінка в українській біологічній науці. А їх понад 150.

І завжди, коли ми буваємо на схилах Дніпра, у красені Ботанічному саду, милуємося його чудовими квітами, деревами, природою, пам'ятаймо, що творцем цього чудо-саду був видатний вчений ХХ-го століття Микола Миколайович Гришко.

Література:

Гришко-Богменко Б. К., Пилипчук О. Я. Микола Миколайович Гришко. — К.: Наукова думка. — 1995. — 120 с.

Биологи. Биографический справочник. — К.: Наукова думка. — 1984. — 815 с.

Український Генрі Форд — Володимир Джус

Володимир Джус

Я не отримую насолоди, допоки не відчую чисельних значень величин.

Лорд Кельвін

... що буде завтра — невідомо, треба сьогодні жити гідно.

Японська мудрість

Хочу розпочати нашу передачу¹ з одного цікавого листа. Як кажуть — слідами наших виступів. Пише нам Ольга Василівна Панасюк з міста Шепетівки. Вона просить нас відкрити «ім'я українця, який стояв поруч з академіком Ігорем Васильовичем Курчатовим, — Панасюка Ігоря Семеновича, автора монографії «Первый советский атомный реактор» (Москва, Атомиздат, 1967 р.)». Ім'я Ігоря Семеновича Панасюка вона знайшла у кількох книгах про академіка Курчатова ще в 70-х роках у Одеській науковій бібліотеці. Ольга Василівна надіслала дещо з виписок, які їй вдалося тоді зробити. Ось зокрема: «...В липні 1943 року Курчатов чітко визначив задачу Панасюку: працювати над уран-графітовою системою. Панасюк показав йому свій розрахунок — реакція піде при перерізі захоплення нейтронів ядрами графіту близько 4×10^{-27} см². Курчатов згодився, що такий переріз він вважає реальним і додав: «Ігорьок, — так побатьківськи називав Курчатов Панасюка, — всі сили зараз на цю систему». Зі всього видно, що Ігор Панасюк був непересічним вченим-ядерником, і сьогодні було б добре знати це ім'я не тільки близьким і рідним людям, але й широкому загалові українського люду. Адже вам вдалося це здійснити щодо повернення із забуття таких славних вчених, як Іван Пулюй, Олександр Смакула, Борис Грабовський, Пилип Кулик та багато інших. Ви не лише розказали про них у передачах, але й створили відеофільми про Івана Пулюя та Олександра Смакулу», — пише Ольга Василівна.

Ми дякуємо за цікаву пропозицію, якою плануємо скористатися, і додамо, що 7-9 вересня цього року наукова громадськість відзначала вже 101-у річницю від дня народження великого вченого ХХ-го століття — Олександра Смакули.

Невеличка група вчених з Києва, яку очолив заступник міністра освіти академік НАНУ Ярослав Яцків, взяла участь у цих заходах. Були заслухані наукові доповіді, здійснено презентацію двох томів праць ученого. Гості відвідали ліцей у селі Доброводи, чи не єдиний у сільській місцевості,

директором якого є великий ентузіаст своєї справи Любов Іванівна Каплун. (Зазначу, що з 29-ти випускників ліцею цього року до вищих навчальних закладів вступило 24). А ще на цих зібраннях говорилося про потребу завершення праці над створенням відеофільму про Олександра Смакулу. Він так любив українську землю. То ж добре, що Україна гідно вшановує свого великого вченого. Як тут не згадати деякі його думки:

«... Я от уже понад сорок літ скитаюсь на чужині, але своєї Батьківщини не забув і повік не забуду», «Так і лечу думками на Вкраїну далеку...», «Частенько заглядаю до Кобзаря, щоби тугу розігнати...» — так писав Олександр Смакула у 1964 році в листах до рідні у село Доброводи, що на Збаражчині.

І ось у листопаді минулого року нашій групі з шести осіб вдалося завдяки власним зусиллям побувати в Америці. Адже Олександр Смакула майже 40 літ працював у Массачусеттському інституті технологій у Бостоні. Дуже цікавими були зустрічі з науковцями Українського інституту Гарвардського університету, мали ми можливість побувати і в Нью-Йорку. Важко повірити сьогодні, що тих хмарочосів, звідки ми оглядали місто (було це 9.11, а трагедія сталася 11.9) вже немає. Зовсім недалеко від них знаходиться Український інститут Америки. Саме в цьому інституті за сприяння пані Оксани Баб'юк нам (а це були виконавчий директор Фонду Олександра Смакули викладач Тернопільського технічного університету ім. Івана Пулюя Василь Липовецький та викладач Національного медичного університету доцент Наталя Стучинська і я) пощастило мати розмову з віце-президентом цього інституту доктором Ярославом Криштальським. Від нього ми дізналися про ще одного видатного українського винахідника і філантропа, підприємця Володимира Джуса.

Зазначимо, що філантроп — це людина, яка займається благодійною, добродійною та добродійною справою.

Так от, серед численних дипломатичних і культурних місій різних країн світу, Метрополітен-музею, численних мистецьких галерей, музеїв модерного мистецтва, неподалік Мангеттинських хмарочосів у Нью-Йорку, не можна не звернути увагу на невеличку, як для масштабів столиці світу, але надзвичайної краси та архітектурної вартості будівлю. Доктор Ростислав Сочинський писав, що її дехто називає «перлиною», ба навіть «самоцвітом в унікальній оправі». І коли ти українець, то ти вже не зможеш не переступити поріг цього будинку, завваживши на фасаді невеличку табличку — «Український Інститут Америки». Цей будинок з 1955 року став амбасадой української культури завдяки геніальному українцю Володимирові Джусу. Це його у своїй книжці «Творчий Американець» Роланд Лоренс Берн називає «українським Генрі Фордом»... Ось вам найвищий вияв філантропії. Хіба ж ні?

З «Енциклопедії Українознавства» Володимира Кубійовича (бо лише в ній є інформація про цю непересічну українську людину) дізнаємося ось що: «Джус Володимир (народився 1895 року) український промисловець в США, родом з Галичини, винахідник нового типу прикріплювача «Фестепер», використовуваного в авіації, власник фабрики «Джус Фестепер Ко Інк.», заснованої 1933 у Вест Айслін, і фабрик в Англії, Франції й Канаді; фундатор і президент Українського Інституту Америки (1952)».

Багатий фабрикант, виявляється, був великим благодійником щодо рідної землі. Він заснував інститут, який і досі наводить мости між державами.

Український інститут Америки займає один з найграндіозніших будинків, що лишився в Нью-Йорк-сіті у «місті минулого століття». Звернене фасадом до Центрального парку на південному сході, на розі 5-тої авеню та 79-тої вулиці, помешкання спроектоване популярним у той час архітектором Джільбертом для бізнесмена та колекціонера Айзека Флетчера. Дім, стиль якого звичайно характеризують як стиль Франсуа Першого, спочатку був невибагливою кондитерською, призначеною для бідноти зі штату Мен, що прибувала до великого міста на працю. Коли його врешті добудували 1899 року, оздобивши розкішними деталями, то він виглядав цілком як замок епохи французького Відродження. Добудовану ще одним успішним бізнесменом Айзеком Брокоу, цю романтичну будівлю у п'ятдесятих роках було зовсім занедбано, її свавільна руйнація звернула увагу на потребу закону про захист найкращих забудов. Після смерті Флетчера будинок купив нафтовий магнат Гаррі Сінклер, якого у двадцятих роках було викрито як шахрая. У 1930 році Сінклер продав дім останньому нащадку генерал-губернатора Північно-Американської колонії Нові Нідерланди Стайвезанду. 1955 року будинок придбав Володимир Джус. Так описується історія споруди у довідниках.

***

Сам меценат Володимир Джус народився 5 січня 1895 року в селі Чернихівцях, неподалік старовинного міста Збаража на Тернопіллі, в селянській родині Ксенії та Івана Джусів. Село Чернихівці розкинулось на пагорбах Діпковецько-Збараської гряди Подільських Товтр на правому березі річки Гнізна. Унікальна природа Медобор (так ще називають Товтри), що не має аналогів у світі, архітектурні пам'ятки старовинного Збаража, українські народні звичаї мали неабиякий вплив на формування світосприйняття юнака, заклали в його серці на все життя любов до рідного краю.

Батько був заможним селянином, мав 20 моргів поля, мріяв, що син стане добрим хліборобом, і він залишить йому у спадщину своє господарство. Але син хотів учитися і семилітнім вступає до початкової школи, вчиться по

суботах та неділях, має вроджений талант до творчої праці. Переконає батька, щоб дозволив йому стати учнем місцевого столяра. Захоплювався усім, що стосувалося техніки, — машинами, знаряддям, навіть сам почав виготовляти рушниці... Умілі руки прагнули робити все.

Але в Європі настають тяжкі часи. Наближається Перша світова війна. Багато українців емігрує до Америки, шукає кращої долі. Розповіді про «обіцяний край меду й молока» доходять і до родини Джусів. Виїздить до Америки з чоловіком і сестра Володимира... Йде масовий виїзд людей на заробітки до США та Канади...

Це була найпотужніша еміграція українців на американський континент.

Хоча батько не згоджувався відпускати хлопця, Володимир все-таки виїздить спочатку до Канади на кілька місяців, щоб потім отримати дозвіл на виїзд до Америки. Починається тяжка праця, боротьба за життя. Працює по 12 годин на добу на різних важких роботах. Водночас ґрунтовно вивчає англійську мову та механіку на вечірних курсах ремісничої школи. Це дало йому можливість по закінченню курсів знайти більш високооплачувану роботу в місті Орендж у штаті Нью-Джерсі. Побіжно закінчує ще курси креслярства, електро-та автомеханіки.

У 1917 році Володимир одружується з Євою Скалецькою, своєю шкільною товаришкою. Жили тоді в Нью-Йорку, де і народився в них син Теодор. Але дружина захворіла на туберкульоз легенів, сам Володимир, працюючи в гаражі, пошкодив око. Треба було їхати до Монреалю на лікування. По дорозі автомобіль Червоного Хреста перевернувся і Володимир додатково травмувався. Коли повернувся з лікарні, з дружиною було погано, і невдовзі вона помирає...

Але з плином часу, бачачи, що сину потрібна материнська опіка, наперекір своїм давнім настановам, у 1927 році Володимир одружується з Анною Резнік, у якої було власних двоє дітей. Жила родина дуже сутожно.

То було тяжке становлення українців у той нелегкий час їхнього поневіряння по чужих краях. Не минула, як ми бачимо, ця доля й героя нашої передачі. Але попри все Володимир Джус став винахідником і зробив свої геніальні винаходи.

Ще у 1922 році йому вдалось запатентувати один з перших своїх винаходів, який спрощував працю на токарному верстаті. Він частково запатентував винахід на вітряк, що охолоджує радіатор автомобіля, мав й інші винаходи. Але через незнання американських законів з патентування багато його винаходів, які могли принести йому великі дивіденди, а то й багатство,

залишилися творами його улюбленого заняття, яке він трактував як відпочинок після праці.

Новий етап у винахідницькій діяльності Володимира Джуса пов'язаний з його працею на Американській фабриці літаків і моторів у Фірмінгдейлі, штат Нью-Йорк. Авіаційна індустрія захопила Володимира. Працюючи там, він вніс багато пропозицій і зробив чимало винаходів, що стосувались механічної частини літаків та обладнання.

Працюючи безпосередньо на летовищі чи в ангарі, Джус мав можливість спостерігати за польотами літаків, знайомитись з їх конструкцією. Особливу зацікавленість у нього викликав той факт, що під час приземлення літаків «можна було чути дивне деренчання і тріскотіння». Володимир Джус помітив, що кріплення капотів, які прикривали мотор, не були досконалыми і «тому літак здригався, сідаючи на землю, і дзеленчав, ніби десятки металевих баньок вдарялися одна об одну». Для кріплення капотів використовувались дротяні прищіпки, шматки дроту, планки або смужки металу, але ні один з цих закріплювачів не забезпечував відповідної надійності. Це призводило до аварій, а літаки часто через це виходили з ладу.

Маючи вже певний досвід, Джус вирішив спроектувати такий механічний замок, який відповідав би трьом головним вимогам: міцності, надійності і простоті. Кожну вільну хвилину Володимир проводив у своєї власній майстерні. Незабаром перші зразки закріплювача були готові. Це була компактна за формою, недорога у виготовленні «шрубка», яка при монтажі вимагала лише 1/4 обороту. Перевагою цієї «шрубки» над іншими закріплювачами була її властивість самозамикатись. Це забезпечувала заглибина у кулачковім диску, в яку заскакувала дротяна пружина і щільно замикала цей механізм. Джус передав взірці своїх закріплювачів для експериментального літака, збудованого на фабриці, де він працював. Після успішного випробування вони були прийшли до виробництва. Дирекція фабрики наполегливо пропонувала Джусу запатентувати цей винахід від її імені, пропонуючи йому невелику винагороду. Але через минулий сумний досвід своєї винахідницької діяльності він не погоджується на цю пропозицію й вирішує придбати власний патент, за що його звільняють з фабрики.

Це був 1932 рік — пік великої депресії. Без матеріальних засобів, без потрібних верстатів, без сторонньої допомоги мрія про випуск своєї продукції, здавалось, була нездійсненною. Але наполегливість і працелюбність Володимира не знали меж і доля йому усміхнулася. На фабриці літаків бракувало кваліфікованих працівників і Джуса знову прийняли на роботу без будь-яких умов. Працював він натхненно, заощаджуючи кожен долар, щоб придбати устаткування для побудови власної фабрики. І цей час настав. Він придбав старий токарський верстат й інше вживане устаткування. Так

постала на Говлей-авеню у Вест-Айсіпі «Фабрика закріплювачів» Джуса. Перше замовлення він виконав для Амфібіен Ейкрафт Компані, виготовивши 16 закріплювачів на загальну суму 4 долари. Почали надходити інші замовлення, їх обсяги росли з кожним днем. Разом з батьком почав працювати і його син Теодор. Нові замовлення принесли й нові проблеми — потрібне було нове обладнання, обігові кошти. Але завдяки допомозі родини, друзів і навіть чужих людей, які вірили в його талант та майбутній успіх, Джусу вдавалось долати усі ці труднощі. Свій винахід він запатентував у США, Франції, Англії й інших країнах.

Його успішний бізнес привернув увагу багатьох поважних підприємців, які зверталися до нього з різними пропозиціями про спільне виробництво, чи то взагалі хотіли викупити його підприємство за добрі гроші. Але від усіх цих пропозицій Джус відмовився. У 1936 році його фабрика нараховувала 16 механіків, трьох службовців і була зареєстрована як корпорація. Для полегшення різних юридичних справ він найняв адвоката Френціса Клярка, який став його приятелем і скарбником фірми. У 1937 році фабрика переїхала у нове приміщення, а в Англії було відкрито представництво з продажу закріплювачів з річним оборотом в 100 тисяч доларів. Вже через два роки ця сума зросла до півмільйона.

Під час другої Світової війни фабрика Джуса мала величезні замовлення з Англії, США для авіаційної промисловості і працювала безперервно на повну силу. Були засновані її філії в місті Глендейлі в Каліфорнії (будівництво літаків було сконцентровано здебільшого на західному побережжі) та Франції.

Стратегічні матеріали під час війни розподіляла спеціальна комісія уряду США. Фабрика Володимира Джуса забезпечувала авіаційну промисловість і за законом мала пріоритет в одержанні цих матеріалів. Але через бюрократичний недогляд йому в цьому було відмовлено. Ще більшого удару Джус зазнав 25 квітня 1942 року, коли головний прокурор Турман Арнольд, показуючи Джусів закріплювач членам сенатської комісії, заявив, що «ця маленька шрупка гальмує виробництво продукції усієї авіаційної промисловості». Він мав на увазі те, що Джус, використовуючи закон про охорону патентів, сам не може продукувати необхідної кількості закріплювачів і не хоче давати дозволу на їх виготовлення більшим фабрикам. Фактично це було звинуваченням його у саботажі. Джус був викликаний на Сенатську Комісію і впродовж чотирьох годин, разом із своїм адвокатом Даньольом Кейном на основі письмових свідчень довів, що він дозволив багатьом авіаційним корпораціям продукувати його закріплювач. Комісія відкинула всі звинувачення прокурора і звільнила Джуса від відповідальності. Цей випадок мав і неабияку користь для Джуса — після цього він без перешкод зміг отримувати всі необхідні для виробництва матеріали.

І вже в 1943 році фабрика працювала цілодобово, мала понад 500 робітників і випускала в місяць 15 мільйонів закріплювачів. Першим помічником був його син Теодор, який відіграв важливу роль в управлінні фабрикою.

По закінченні війни виробництво літаків зменшилось, що в свою чергу призвело до зменшення замовлень на Джусів закріплювач. Щоб не скорочувати обсяги виробництва і не звільняти робітників, потрібно було шукати нові ділянки збуту і запроваджувати виготовлення нової продукції.

Це змусило Володимира Джуса знову повернутися до своєї улюбленої справи — став за креслярську дошку. В результаті цього з'явилися нові види закріплювачів, які використовувались в автомобілебудуванні, кораблебудуванні, залізничному транспорті. Замовлення знову швидко почали зростати. Новим напрямком Джусового виробництва стали розроблені ним закріплювачі, які використовувались в медичній практиці, — застосовувались при направленні зламаних кісток. Про це навіть були опубліковані статті в журналі Американської Медичної Асоціації, де хвалили винахідника за його внесок у нову ділянку медичної хірургії.

Сьогодні добре відомо, що перед війною, та й після війни, українці, котрі виїхали за кордон, не мали можливості спілкуватися зі своїми родичами, що залишилися в Україні. Адже добре відомо, чим це могло обернутися для них. Графа про закордонних родичів переслідувала кожного радянського громадянина аж до недавнього часу. Незважаючи на «залізну завісу», що існувала тоді, Джус мав відомості про своїх родичів. Після війни він довідався, що його матір, братову дружину і дочку нова «совітська» влада відправила у сибірські табори, через те, що брат вступив в ряди УПА і там загинув. Володимир почав клопотатися, щоб ув'язнених звільнили, але це не мало успіху. Лише через 5 років його матір звільнили, та вже через два місяці вона померла.

Володимир Джус, маючи достатні матеріальні заощадження, хотів щось зробити для українства, української громади. Так в нього визріла думка створити інституцію, яка б допомогла українцям на чужині зберегти мову, культуру, національні традиції. Він почав активно діяти. І 3 травня 1948 року постав заснований і фінансований Володимиром Джусом Український Інститут Америки. Основні завдання інституту були викладені у його статуті: » — збереження для наступних поколінь усіх проявів української культури у формі творів мистецтва, красного письменства, музики, танку, народного виробництва тощо; — допомога у формі стипендій та позичок на студії молодим українцям для здобуття вищої освіти: — допомога українським емігрантам влаштуватися у новій батьківщині і достосуватися до умов американського життя». Це кілька цитат зі статуту. Мета, як бачимо, благородна. Життя підтвердило, що багато наших краян підтримали цю ідею

меценатства, започатковану Джусом. А у 1953 році Володимир Джус закупив за 25000 доларів будинок на Вест-Айсліп на Лонг-Айленді для приміщення інституту. У 1954 році департамент фінансів США звільнив інститут від сплати податків.

Але це приміщення знаходилось далеко від центральної частини Нью-Йорку, тому 1 серпня 1955 року Володимир Джус купив за суму 225000 доларів знаменитий дім Флетчера-Сінклера, про який ми розповіли на початку передачі, і подарував його інституту. У вересні 1955 року інститут переніс свої приміщення до нового будинку, в якому він знаходиться дотепер, виконуючи місію осередка української культури і науки в Америці.

Вже близько 40 років, як немає Володимира Джуса (помер він 19 червня 1964 року), — українського Генрі Форда, але його винаходи, його жертвність гідні подиву всього людства. Його корпорацією нині керує внук Теодор, який, як і його дід, любить безмежно свою, ще не бачену ним, Україну.

Володимирові Джусу не поталанило скінчити великі університети, мати вчені звання, почесні нагороди. Але завдяки своїй натхненній праці й великій українській душі йому вдалося не загубити даний Богом талант, вписавши його навіки в інтелектуальну скарбницю українського народу.

В книзі «Творчий Американець» Рональд Лоренс Берн пише: «Це була людина скромна і беззастережно чесна. Його життя — безперервна боротьба, змагання до, здавалося б, недсяжної мети, підсилюване пристрасною вірою у перемогу. Його життєпис, це — наче уосіблення великої американської мрії — перемоги саїтньої людини над найтяжчими життєвими обставинами, де вона осягає ціль інтелектом, тяжкою працею і незмінною вірою у слухність своїх ідеалів».

Пошануймо і ми пам'ять про нього, нашого співвітчизника, талановитого винахідника і філантропа Володимира Джуса. І нехай порадіє його душа, що завше линула до рідної України.

Література:

Липовецький В., Шендеровський В. Український Генрі Форд. // Урядовий кур'єр. — 2001. — № 208. — С. 11.

Людина високих гуманістичних ідеалів — Данило Заболотний

Данило Заболотний

Данило Кирилович Заболотний (1866, Чоботарка Ольгопільського повіту Подільської губернії (нині — Заболотне Крижопільського району Вінницької області) — †1929) — український мікробіолог, епідеміолог, Президент

ВУАН (1928—1929), засновник Інституту мікробіології та епідеміології в Києві.

Якщо завдяки чомусь світ одужує, а людство випростовується, то тільки завдяки подвигам і стражданням тих кого не можна було ні зігнути, ні купити, хто волів розлучитися з життям, але не зі своєю людяністю.

Герман Гессе

Я наш нарід цілим серцем люблю і душа моя віщує, що його велика доля жде.

Юрій Федькович

Хоч би що хто говорив¹, але сьогодні світ, а відтак і наша ще і молода незалежна Україна переживає тривожний час. Хотілося б, щоб у своєму поступі наша Україна більше враховувала уроки власної історії. Але байдужість українців до своєї минувшини стала сумною традицією. Згадаймо Теофана Прокоповича:

«Чи не прохає помочі у красномовстві та Батьківщина, коли стільки її славних учеників пішло зовсім у забуття? Ледве що переказано пам'яті потомства з того, чого довершила вона досі, а це тому, що не дійшли до нас приклади предків, таке й старання мусимо зробити, щоб бодай сучасні вчинки не zostалися з причин нашої недбалості й неуцтва у темноті й незвісності».

А як по-сучасному звучать слова видатного українського вченого, найгуманнішої людини світу, яка присвятила своє життя врятуванню людства від епідемій чуми, холери й інших інфекційних захворювань, академіка Всеукраїнської Академії Наук у 1928–29 роках Данила Кириловича Заболотного. У його вірші «Пісня про волю» читаємо: «В краю, де воля — голос правди, в краю неволі — все брехня; Там є багато тільки кривди, царить в законі розбійня».

Або згадаймо рядки з його вірша «До товариства»: «... Підем разом на роботу для неньки-України, нехай з нами, козаками, вона не загине!» Але цих поетичних рядків вченого не знайдемо ні у його науковій спадщині, ані в монографії про Данила Заболотного хіба що в художніх творах про нього. Чому? А тому, що не гоже, виявляється, було йому, відомому в офіційних колах серйозному науковому діячеві «бавитись» у лірику та ще й висловлювати патріотичні почуття до неньки. Скажімо, у довіднику «Биологи» («Наукова думка», 1984 рік) читаємо, що Заболотний — радянський мікробіолог і епідеміолог, академік АН СРСР з 1929 року, академік АН УРСР з 1922 року, а в 1928–29 роках був її президентом... у 1929 році організував у Києві Інститут мікробіології та епідеміології (тепер це Інститут мікробіології та вірусології НАН України ім. Данила Заболотного). В 1897–99 роках брав участь в експедиціях для вивчення чуми в Індії, Аравії, Китаї, Монголії, Персії, а в 1910–17 роках сам керував

експедиціями в Одесі, Маньчжурії, Туркестані, на Україні й Донщині. Далі — інформація про його наукові здобутки і ніде жодного слова, що вчений ще в студентські роки писав вірші, які високо цінувала Леся Українка, котра була з ним особисто знайома.

Забігаючи наперед додамо, що велика поетеса і зацікавилися цим «паничем з Молодої Громади», студентом Новоросійського університету через те, що він пише українські вірші. Про це вона написала братові Михайлові. Справді ж бо, що є нашими чеснотами на тлі епохи?

Отож, сьогодні розповідь про славетного мікробіолога і засновника епідеміології, колишнього президента ВУАН Данила Заболотного.

Але спочатку кілька слів про людину, яка залишила для нащадків оті невідомі сторінки з життя академіка. Доля мені дарувала можливість знати цю чудову людину, вченого Віталія Гнатовича Западнюка, професора, доктора медичних наук, керівника лабораторії експериментальної фармакології Інституту геронтології. Це він написав свого часу спогади про вченого, що надруковані в журналі «Київ» за 1999 рік, число 3–4. Немає серед нас вже давно самого Віталія Гнатовича, а мою увагу на цю публікацію звернув його син Андрій. Процитуємо дещо з цієї розвідки.

«Про життя й діяльність Данила Кириловича Заболотного чув я від свого батька, — пише Віталій Гнатович, — якому пощастило працювати з ним в адміністрації Ольгопільського повіту на Поділлі. Восени 1918 року по дорозі до Петрограда всього за пару годин їзди до місця призначення — Крижополя — померла дружина вченого... У розпалі громадянської війни Заболотний не мав змоги повернутися до Петрограда... отож, прийняв пропозицію повітової влади очолити народний комісаріат охорони здоров'я, в якому батько був народним комісаром народної освіти... Довідавшись, що і Данило Кирилович пише вірші, не без труднощів умовив професора опублікувати деякі з них у газеті повітової організації боротьбистів... Заболотний передав батькові свого щоденника, який вів у грубому зошиті в коленкорових палітурках, де зеленим чорнилом було написано: «По світах і людях». Майже всі записи у щоденнику та всі вірші були написані українською мовою і в кожному вірші він згадував Україну...»

«Чи довго ще чути, як стогнуть в неволі в кайдани закуті, як гине без долі козацька сила, бідніє свята Україна мила. Та ні ж бо, не буде, на згубу за волю за луччу долю, за долю Вкраїни.» Ця сторінка життєпису академіка Заболотного була і для нас приємним відкриттям. То ж розповімо детальніше про вченого.

***

Як пише сам академік Заболотний в автобіографії: «Народився 16 грудня (за старим стилем) 1866 року в селі Чоботарці Подільської губернії у селянській родині. Батько був хліборобом, а мати — дочкою сільського писаря, який мав велику родину і жив у сусідньому селі Соколівка... Садиба наша, розміром близько десятини, розташована посеред села, поблизу ставу і недалеко від школи... На садибі ветха хатина на дві кімнати з сіньми...»

1877 року помирає батько, і мати з дітьми переїздить до Ростова-на-Дону до рідного брата Макара Сауляка. Тут 1880 року Данило закінчує прогімназію і переїздить до Одеси. Закінчує класичну гімназію і 1885 року вступає навчатися на природничий факультет Новоросійського університету. (Новоросійський університет заснований 1865 року на базі Рішельєвського ліцею, названого так на пошану новоросійського генерал-губернатора Рішельє. Він вважався одним з найкращих навчальних закладів на Україні і в Російській імперії. Спочатку мав три факультети, а з 1900 року започаткував своє існування і медичний факультет. У 1945 році йому надано ім'я Іллі Мечникова.)

Навчався Данило добре. Захопився науковими дослідженнями з мікробіології і під керівництвом видатного професора Іллі Мечникова провів цікаві дослідження.

Саме в той час до Мечникова звернулася мати царя, щоб він порекомендував здібного студента аби той навчав її онука основам біології. Професор Мечников високо цінував здібність, працьовитість і порядність студента Заболотного і саме Данило Кирилович став репетитором спадкоємця престолу. Під впливом Заболотного, який був всього на два роки старший від свого учня, царевич

Микола захопився біологією, залюбки вивчав мікроскопічну будову рослин, комах, мікробів. За уроки Заболотний отримував платню, а тому мав змогу мало не щовечора відвідувати одеські театри.

Але у 1889 році за участь у студентській сходці його було виключено з університету, арештовано і ув'язнено. Через три місяці через тяжке захворювання його звільнили і Данило стає практикантом на Одеській бактеріологічній станції, де працює помічником у директора Якова Бардаха.

1891 року за підтримки кількох професорів Заболотному було дозволено скласти екстерном державні іспити в університеті на ступінь магістра природничих наук. Після цього він вступає на третій курс медичного факультету Київського університету Святого Володимира. Цього ж року він одружується з Людмилою Владиславівною Радецькою. У весільну подорож молоді відбули до рідної Чоботарки.

По приїзді до Києва Данило з головою поринає у наукову роботу на кафедрі загальної патології під керівництвом професора Володимира Підвисоцького. Він продовжує роботу над пошуком протихолерної сироватки. Про фінал експерименту, якому судилося увійти в історію світової медицини, сповістила газета «Русский врач». І набув цей експеримент такого розголосу саме через те, що Данило Заболотний разом із своїм товаришем Савченком випробували цю сироватку на собі.

Із щоденникового запису: «...Першого травня об 11-ій годині 30 хвилин натщесерце, нейтралізувавши свій шлунковий сік прийомом 100 куб. см одновідсоткового розчину солі, ми в присутності професорів Підвисоцького та Леша, а також працівників лабораторії прийняли у воді 0,1 куб. см 24-годинної бульйонної розводки холерних вібріонів, вирощених при температурі 37°C. Водночас з тієї ж пробірки було впорскнуто двом дорослим кроликам у черевну порожнину: одному 0,5 куб.см розводки, другому — 1 куб. см. Один з кроликів загинув надвечір, другий — вночі того ж дня, тобто не доживши доби. Дієта весь час після досліду залишалася нормальною. Самопочуття весь час після досліду було цілком задовільним. Жодних хворобливих явищ не помічалось з самого початку досліду і до останнього часу (9 травня). Д. Заболотний, І. Савченко.»

А пізніше майже всі протинфекційні сироватки Данило Заболотний випробував на собі. Цього ж року до університету завітав Ілля Ілліч Мечников, познайомився з молодими науковцями і навіть запропонував Данилові попрацювати з ним у Парижі, в Пастерівському інституті. Це була спокуслива пропозиція. Але молодий науковець 1894 року закінчує медичний факультет університету Святого Володимира і відправляється на роботу до Подільської губернії, де була епідемія холери та дифтерії. Тут він створює бактеріологічну лабораторію у Кам'янці-Подільському.

У 1895 році повертається до Києва, керує заразним відділенням та лабораторією Київського окружного військового шпиталю. Його обирають на посаду асистента кафедри загальної патології медичного факультету Київського університету.

Проте доля не завжди була ласкавою до Заболотного. Тяжким ударом для нього була смерть синопка Петрика. Переживши особисте горе, Данило Заболотний поринув у вир боротьби з хворобами масового нищення людей на всій планеті. Ось лиш перелік тих експедицій, в яких учений як лікар і керівник брав участь: 1897 рік — поїздка до Бомбею у складі експедиції під керівництвом Високовича для вивчення епідемії чуми в Індії; поїздка до Джидди та інших міст Аравійського півострова для вивчення можливих шляхів перенесення чуми. Вона справді була, за думкою вченого, соціальною хворобою. «Ще за імператора Юліана «чорна смерть» забрала половину населення Римської імперії. Страшна пошесть 1348-1350 років знищила

понад 40 мільйонів душ, чверть населення всієї Європи тих часів. Цілі міста перетворювалися на кладовища і пізніше пошесті виникали мало не кожного десятиріччя то в одному, то в іншому районі світу. Так що боротися з цією чорною смертю настала пора».

Наступний рік — робота у Пастерівському інституті на запрошення Іллі Мечникова. Згодом поїздка до Китаю та Монголії для вивчення місцевих вогнищ чуми. Цього ж року Данило Заболотний створює першу в Росії (у Петербурзі) самостійну кафедру медичної мікробіології. 1899 року — поїздки до Персії, Аравії та Месопотамії, відрядження на спалах чуми у Шотландії, Португалії, Марокко, Саратовській губернії, на Чорноморське узбережжя Кавказу...

А ще — інтенсивна наукова праця. Данило Кирилович публікує праці про сірчановодневі та сірчані бактерії, в Парижі в кінці 1907 року опрацьовує матеріал експедиції до Індії, публікує курс лекцій під заголовком «Основи загальної мікробіології», бере участь у XIV Міжнародному гігієнічному конгресі в Берліні й роботі X Пироговського з'їзду в Петербурзі, випускає 1909 року підручник «Загальна бактеріологія», а у 1908 році у Військово-медичній академії захищає дисертацію на ступінь доктора медицини. І завжди, де б він не перебував, на дні його валізки лежав Шевченків «Кобзар», і часто-густо він згадував слова:

Чума з лопатою ходила,
Та гробовища рила, рила,
Та трупом, трупом начиняла
І «со святими» не співала.

Подвижництво вченого високо цінувалося в наукових колах. Процитуюмо листа доктора Ру (помічника директора Інституту Пастера) на адресу влади: «Ми звертаємося до Вас з проханням доручити ці досліди панові Заболотному, який добре обізнаний з ними і краще від інших зможе їх завершити».

Та чого тільки не було за оті незлічені кілометри подорожей по світу з метою вивчення місцевих вогнищ чуми. Рятуючи одного разу хвору, Заболотний поранив собі руку шприцом через різкий рух пацієнтки. Це призвело до зараження вченого чумною паличкою і сам він був на порозі смерті. І лише завдяки наявності захисної сироватки з лабораторії доктора Ру, вченому вдалося видряпатися з пазурів «чорної смерті».

На жаль, його колега, молодий лікар Ілля Мамонтов, вихованець Петербурзької військово-медичної академії, який перебував разом із Заболотним у Маньчжурії, не врятувався. Ось рядки з його листа: «Дорога мамо, захворів якоюсь юриндою, але оскільки на чумі нічим, окрім чуми, не хворіють, то це, мабуть, і є чума.

Люба мамо, мені дуже прикро завдавати вам болю, але нічого не поробиш. Слово честі, з мого боку не було жодного бажання похизуватись. Навпаки, мені здавалося, що немає нічого кращого за життя, однак я не міг тікати від небезпеки, якій піддаються всі, отже, смерть моя буде лише обітницею виконання службового обов'язку. Життя окремої людини — ніщо перед життям громадським, а для майбутнього щастя людства потрібні жертви... Треба вірити, що люди доб'ються, хоча б шляхом багатьох страждань, справжнього людського існування на землі... Ну, мамо, прощайте... Цілую всіх... Ваш Ілько.»

Справді, це був героїзм людей заради майбутнього людства...

І знову експедиції. Цього разу, 1911 року, Данило Заболотний задля вивчення епідемії легеневої чуми вирушає до Маньчжурії та Китаю. Результатом стало встановлення переносника хвороби чумного тарабагана та виділення чистої культури чумної бактерії.

Паралельно — наукова праця: участь у низці міжнародних конференцій, присвячених боротьбі з чумою, у наукових комісіях з вивчення хвороби, вихід у світ збірника «Чума в Одесі в 1910 році», організація перших в історії медицини протичумних лабораторій.

Далі — нові відрядження до Астраханської губернії та до Туркменії. Тут він зустрічає санітарного лікаря Іполита Деминського. Дванадцять років ця мужня людина вела пошуки рознощика захворювання і знайшла його, але якою ціною — ціною власного життя:

«Я заразився від ховрахів легеневою чумою (згадаймо тут слова Заболотного: «вдихнеш повітря на повні груди — вбереш у себе смерть»). Приїздіть, візьміть добуті культури. Залишаю записи. Решту розповідь лабораторія. Труп мій розігніть, як випадок лабораторного зараження людини від ховрахів. Прощайте. Деминський.»

З початку Першої світової війни Данило Кирилович був зайнятий організацією боротьби з епідеміями на Галичанському, Західному, Східному, Кавказькому фронтах та в тилу. А в 1918 році Заболотний організує епідеміологічний відділ Інституту експериментальної медицини, створює вакцинно-сироваткову комісію при Петроградському міськздорвідділі.

Тяжкий то був період в країні. Навколо руїна, епідемії. А тут ще його люблена дружина Людмила Владиславівна захворіла на легені. Професор вирішує відправити її у Чоботарку. Клімат там кращий, та й прохарчуватися на селі легше.

Як би то знав... І ось у Чоботарці зачорніла ще одна могила... Над нею схилився згорблений чоловік.

«... Не вберіг єдиного синочка Петруся, а тепер — і дружину... Як я буду жити — не знаю...», — лягають рядки до щоденника...

Саме в цей період на Україні діяли загони різних отаманів, які боролися за волю України. Данило Заболотний нікуди не виїздив з рідних місць, нікуди не тікав, він просто працював. Та ось одного разу до його кабінету зайшов отаман Заболотний, син двоюрідного брата. Там вони прогомоніли вічна-віч дві години. Після цього отаман наказав своїм козакам прилюдно покарати професора за службу більшовикам. Професору добре перепало шомполами. Виявляється, що професор Заболотний сам попросив так учинити, аби чекісти не мали підстав звинуватити його у зв'язках із петлю-рівцями.

У серпні 1919 року Данило Кирилович переїздить з Ольгополя до Тульчина, а потім до Одеси, де його було обрано першим ректором Одеської медичної академії. Тут 1920 року Заболотний організує комісію з вивчення висипного тифу, засновує першу в країні кафедру епідеміології, перший у світі будинок санітарної освіти. В цей час він дізнається, що народний суд Ольгополя розглянув за його проханням цивільну справу про усиновлення Андрія Жванецького, Тимофія Вихристюка та Яна Гуя і прийняв ухвалу: «... На випадок смерті усиновлювача Данила Кириловича Заболотного всіх трьох вищезазначених усиновлених прирівняти до рідних дітей...»

Ось таким був цей великий чоловік. Перебуваючи в Одесі, Данило Кирилович Заболотний домагався, аби у Вінниці відкрити медичний інститут. Адже саме там, у Вінниці, є добра клінічна база — обласний шпиталь імені Пирогова і там можна буде навчати дітей не лише з Поділля, але й вихідців з Галичини, Буковини, Закарпаття., бо лікарі-українці будуть кориснішими своєму народові, ніж ті лікарі, які не знають і не розуміють його мови, культури та звичаїв, — вважав учений.

Але вже після смерті Данила Заболотного його колега Левко Іванович Медвідь, усвідомивши аргументи великого вченого на користь заснування у Вінниці медичного інституту, доповів обласному керівництву про цю ідею Заболотного. Медичний інститут було відкрито навіть без погодження з ВУЦВК. Через рік нарком освіти Микола Скрипник з обуренням критикував керівництво Вінниччини, але коли академік Медвідь доповів, що це — втілення бажання покійного президента ВУАН, то це пригасило гнів Скрипника, і медінститут було узаконено.

А в грудні 1922-го, вже будучи дійсним членом Всеукраїнської Академії наук. Заболотний виїздить у відрядження до Петрограда. Має намір невдовзі

повернутися до Одеси, але наступного року їде до Парижа як представник Радянської країни для участі у святкуванні сторічного ювілею Пастера.

З Петрограда Данила Заболотного вже не відпускають. Його обирають завідувачем кафедри мікробіології Військово-медичної академії, членом-кореспондентом Російської Академії наук. Наступного голодного 1924 року його призначають начальником кафедри мікробіології з епідеміологією та курсу дезинфекції Військово-медичної академії у Ленінграді, а 1926 року обирають дійсним членом Академії наук СРСР.

Учений активно працював на науковій ниві і в цей час. Так, у 1926 році виходить з друку книга «Чума на Південному Сході СРСР», наступного року — перший том підручника «Основи епідеміології», а ще через рік виходить книга «Курс мікробіології». Цього ж року Данило Заболотний взяв участь у Міжнародному серологічному конгресі у Копенгагені. Данські газети видрукували портрет ученого з підписом: «Славетний борець з чумою». Прийшла заслужена світова слава до вченого з українською душею.

У травні 1928 року Данило Кирилович іде до Києва у зв'язку з тим, що сесія Ради ВУАН обрала президентом ВУАН саме його, Данила Заболотного. Треба було реалізувати широку програму перебудови діяльності ВУАН, розвитку тих галузей науки, що мали найактуальніше значення для відбудови народного господарства, підготовки наукових кадрів Академії наук. Робота захопила вченого, адже він добре усвідомив за життя мудрість староіндійського прислів'я: «Благодіяння, учинене тобою, піде тобі ж на користь».

І як тут не згадати, що Данило Кирилович намагався все віддавати дюдям. Овдовівши, вчений знаходив утіху в тому, що допомагав сиротам, за свій кошт навчав 13 дітей, яких усиновив. Тринадцятою була Федора Яковенко із села Китайгорода (тепер Тростянецького району на Вінниччині). Це вона на прохання Данила Кириловича, коли він був хворий на грип і мав ускладнення, читала йому фрагменти зі щоденника, а також переписала пошкоджені сторінки рукопису.

Та цей щоденник, на палітурці якого був напис «По світах і людях», 1937 року зник. Цікаво, що письменник Андрій Пилипович М'ястківський, працюючи над книгою про життя вченого, сподівався відшукати щоденник в архівах Вінниці, але натрапив лише на акт: «Дневник академика Д. К. Заболотного как содержащий буржуазно-националистические взгляды подлежит уничтожению путем предания его огню Г» Енкаведистів не зупинило навіть те, що Заболотний був членом урядів СРСР, УРСР, академіком АН СРСР, президентом ВУАН... Без жалю спалено епістолярну спадщину одного з найвидатніших учених ХХ століття, аби його нащадки не знали поглядів щирого_українця. Адже вони могли породити нові покоління

людей-патріотів, яких у післяреволюційний період називали «петлюрівцями», а після Другої світової війни — «бандерівцями». Після знищення щоденника Данила Заболотного почали проголошувати мало не поборником комуністичної ідеології.

Так намагалися знищити все, що свідчило про любов ученого до України. І якби вчений дожив до сумнозвісного для українського народу 1937-го року, його неодмінно розстріляли б десь в одному з незліченних таборів...

Але Данила Кириловича Заболотного не стало 15 грудня 1929 року. Останніми його словами були: «Діти мої дорогі, любіть науку і правду». Поховано його на подвір'ї батьківської хати у рідному селі поруч з його дружиною Людмилою Радецькою, надійним порадником і другом.

Безмірна велич українського вченого Данила Заболотного, його внеску в науку, його подвижницького життя заради врятування людства від епідемій.

Тож пам'ятаймо цього велета української науки, подвижника і великого патріота України. Це він, академік Данило Кирилович Заболотний, учений-поет, закликав: «...Підемо разом на роботу для неньки-України, нехай з нами, козаками, вона не загине!» Пам'ятаймо великого сина України.

Література

Калита В.Т. Данило Заболотний. — К.: В-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1981. — 244 с.

Западнюк В.Г. Царить в законі розбійня. // Київ. — 1999. — №3-4. — С. 114-118

М'ястківський А. П. Через вогонь. — К.: Веселка. — 1971. — 167 с.

Педагог з великої літери — Мирон Зарицький

Мирон Зарицький

Мирон Онуфрійович Зарицький — (21 травня 1889 — † 19 серпня 1961) український математик, професор Львівського державного університету, дійсний член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (з 1927 р.), фундатор української математичної культури.

Математика є завершенням цілого людського знання., хто поборє математичну символіку і вдумається в глибокі царини математичного світу, той відкриє в ній такий Ідеальний світ і таку величаву поезію і стільки естетики і краси, як в ніякій Іншій науці.

В. Левицький

Людство необхідно повертати в добропорядність.

А. Франс

Історична пам'ять нашого народу не підвладна часові. Вона, на І щастя, зберегла і найважливіші події, і славетні імена багатьох українців, які творили інтелектуальну ауру нації, примножували її доробок у світову культуру. І хоча доба нині така, що й тепер, на десятому році державності, актуально і болісно звучить докір славетної української поетеси Ліни Костенко: «... зневажені тут мова і народ, який усіх століттями годує». Ми все ж поволі повертаємо собі забуте і втрачене, стираємо білі плями власної історії.

«Ми всі мусимо здолати зневіру, мусимо продовжувати святу справу наших українських велетів духу Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Івана Пулюя, Лесі Українки, Михайла Грушевського... Ми мусимо стати собою.» Так пишете ви, наші шановні радіослухачі.

Ось, скажімо, лист Ольги Петрівни з Києва (на жаль, прізвища свого не вказала): «Спасибі всім, хто нам подає передачу «Нехай не гасне світ науки». Тут ми дізнаємося про таких талановитих людей, якими по праву може пишатися наша наука. Про багатьох з них раніше ми нічого не знали. А ще хочу Вам запропонувати продовжити передачу про славетний рід Вороних. Адже син відомого математика Юрій... першим у світі пересадив нирку. З його легкої руки сотням людей продовжено життя. Ви ж про нього тільки згадали».

Ми намагаємось враховувати ваші побажання, шановні наші дописувачі. А сьогодні подякуємо всім і скажемо, що ми готуватимемо передачі для вас і надалі, коли будемо мати відповідні матеріали. Бо тема — невичерпна, бо маємо кого згадати добрим словом.

А я згадав зараз свого колегу, талановитого фізика-теоретика, чудову людину, професора Вадима Владимірова. Рано обірвалося його життя, у розквіті творчих сил. Це про таких, як він, кажуть, що вони визначають обличчя і суспільну вагу інститутського академічного закладу. Не раз він мені говорив: «Василію, обов'язково напиши в Українській Енциклопедії фізики (на жаль, ще до сьогодні цей проект не здійснено) про мого вчителя професора Мирона Зарицького. Це завдяки йому я полюбив науку, і не тільки я. Це була велика людина, — педагог з великої літери».

Отож, я хочу виконати прохання свого колеги Вадима Владимірова і розказати людям про його вчителя у цій радіопередачі.

***

В Українській Радянській Енциклопедії т. 4 за 1979 рік читаємо: «Зарицький Мирон Онуфрійович (народився 23.05.1889 року, с. Могильниця, нині

Трудове Тереховлянського району Тернопільської області — помер 19.08.1961 року, Львів) — український радянський математик. Закінчив Віденський (1907) та Львівський (1912) університети. До 1939 року працював у галицьких гімназіях. З 1939 року — у Львівському (з 1945 року професор), у 1950-55 роках — Ужгородському університетах. Наукові праці з теорії множин, математичної логіки, теорії ймовірностей, математичної статистики, теорії функцій дійсної змінної».

Це досить-таки об'єктивна інформація, хоча варто було б зазначити, що Мирон Зарицький був одним із фундаторів української математичної науки на західноукраїнських землях, дійсним членом Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка — цього вогнища української науки і культури, яке довгий час діяло лише за кордоном.

***

Народився Мирон Зарицький в родині українського сільського пароха. Був первістком у сім'ї, але ріс не дуже здоровою дитиною, хоча розвивався досить швидко. Згодом батьки переїхали до Нового Села Підволочиського району. Початкову школу малий Мирон закінчив у селі Кривому в свого діда Антона Слоневського. Коли хлопцеві виповнилося десять років, він вступає до Бережанської гімназії, перші два класи якої закінчує на «відмінно».

[Бережанська гімназія, заснована 1789 року з німецькою мовою викладання, з 1874 року --- польською мовою і лише з 1905 року було введено паралельні класи --- українською.] Гімназія відіграла помітну роль в національному відродженні Галичини, згуртувала видатних педагогів, випустила у світ багато визначних діячів. Тут працювали такі відомі діячі культури, як Лучаківський, Олександр Барвінський, Насальський, Богдан Лепкий, Томашівський, Зілінський, брати Антон і Мар'ян Крушельницькі. Жваву діяльність проявляв у Бережанській гімназії таємний український гурток «Молода Україна», заснований Зеноном Кузелею 1900 року. Незважаючи на утиски польських властей, українство пробивалося до світла, плекало молоде пагіння на своєму дереві

На третьому році навчання батьки перевели Мирона до Тернопільської української гімназії. Навчався хлопець добре, але на багатьох уроках йому було нецікаво. Це призвело до одного конфлікту з учителем, і його виключили з 3-го класу. Наступного року він самостійно підготувався і здав екстерном екзамен за 6-й клас та вступив до 7-го класу класичної гімназії в Перемишлі.

«Перемишльська державна гімназія, — читаємо в «Енциклопедії Українознавства» Володимира Кубійовича, — з українською мовою навчання друга (після Академічної гімназії у Львові) за часом виникнення і значенням українська гімназія у Галичині».

Дозволю собі один ліричний відступ у цьому місці. Дрогобицька видавнича фірма «Відродження» випустила у світ унікальне видання «Українська державна чоловіча гімназія у Перемишлі». Тут вміщено історію цього навчального закладу, списки та фотографії випускників та викладачів. Є там відомості і про нашого героя, до речі. Перемишль — одне з найстаріших міст Галичини. Він був свого часу столицею окремого князівства, а згодом — важливим осередком українського культурного життя. Всупереч діям польських властей, які не брали українців на роботу, забороняли українські товариства, громади, забороняли навчання дітей рідною мовою, представники української спільноти добивалися своїх прав.

12 травня 1895 року з 8-ми паралельних українських класів, була утворена ця гімназія. Над її входом засвітилися жовто-синім кольором Шевченкові слова: «Учіться, брати мої, думайте, читайте. І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь».

А вже згодом один з викладачів, Іван Околот, зазначав, що «чим більше користало учнів з української гімназії, тим вище підносився ступінь національної свідомості». Так от саме в цій славетній гімназії Мирон склав іспити на зрілість і написав батькам таку телеграму: «Матура з відзнакою, порожній гаманець в кишені». Бідував, звичайно. 1907 року Мирон Зарицький вступає до Віденського університету, де студіює природознавство та філософію. Проте через брак коштів на прожиття, після закінчення першого курсу університету, батьки не відпустили хлопця до Відня, і він вступає до Львівського університету. Тут він вивчає математику, фізику, філософію. Стає активним у студентському та громадському житті.

Ще більшу любов до математики прищеплюють йому провідні на той період у Львівському університеті математики професори Юзеф Пузина та Вацлав Серпінський, який сам був учнем видатного українського математика Георгія Вороного.

1912 року Мирон Зарицький закінчує навчання у Львівському університеті. Саме цього року австрійський уряд погодився (після домагань галицьких українців) заснувати український університет, не пізніше початку 1916 року, але війна перешкодила реалізації цього проекту.

Через рік Мирон Зарицький складає учительський іспит і отримує звання вчителя середніх шкіл з математики і фізики. Розраховувати на можливість викладати у вищій школі українцеві в умовах того часу було нереально. Отож, Мирон Зарицький працює учителем у приватних українських гімназіях Белза та Збаража, а згодом — у державних гімназіях Коломиї та Тернополя. Нарешті, у 1925 році він переїздить до Львова, де спочатку працює у польській, а згодом — в українській Академічній гімназії. Слід зауважити,

що Мирон Зарицький не лише викладає в цій найстарішій українській гімназії Галичини, а й веде наукову роботу.

Про наукову зрілість Мирона Зарицького свідчить обрання його 1927 року дійсним членом Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка. Він активно працює у математично-природописно-лікарській секції. Друкує свої наукові праці у «Збірнику НТШ», а за працю «Деякі основні поняття аналізу положення з точки зору алгебри логіки», надруковану в журналі «Fundamenta Mathematicae», Львівський університет 25 жовтня 1930 року присудив йому вчений ступінь доктора філософії.

Його обирають членом Німецького математичного товариства, Львівського польського математичного товариства. Він зближується з видатними польськими математиками Штейнгаузом та Банахом.

Цікаво, що Стефан Банах — польський і український математик, професор Львівського університету (1924-1945), один із творців сучасного функціонального аналізу. Його іменем названо повні лінійні нормовані простори. Математики знають, що таке «Банахів простір». Основна праця — «Теорія лінійних операцій» — видана польською, французькою та українською мовами. З 1939 року до кінця життя Банах був деканом фізико-математичного факультету Львівського університету.

Ось до нього й прихилився Мирон Зарицький у ці роки. Він перекладає працю Банаха з французької на українську. Після смерті Банаха в 1945 році Мирон Зарицький стає деканом фізико-математичного факультету, а з 1948 року керує кафедрою загальної математики.

21 квітня 1945 року йому присвоюють звання професора, а 6 липня 1946 року — вчений ступінь кандидата фізико-математичних наук.

Мирон Зарицький у цей період активно працює як науковець і як організатор математичних кафедр у Львівському та Ужгородському університетах, читає лекції з вищої математики. Він був неперевершеним педагогом. На науку дивився як на «правду і красу, що вивищує людину духовно». Ще 1927 року на ювілейному зібранні, присвяченому 30-ій річниці математично-природописно-лікарської секції НТШ, Мирон Зарицький виголосив доповідь «Правда, краса і математика».

«Кого не манить ні краса, ні мистецтво, хто живе вбогим духовним життям, той нічого не дасть математиці. Поезія не різниться від математики вищим легом уяви, а математик різниться від поета лиш тим, що все і всюди розуміє... Але як у мистецтві, так і в математиці лише твори гарні переживають століття і виховують цілі покоління», — писав Мирон Зарицький, а ми подаємо цей фрагмент зі статті Богдана Пташника, яка має

назву «Поет математики» і надрукована у книзі, на яку ми часто посилаємося: «Аксіоми для нащадків».

Наука для Мирона Зарицького була потребою і насолодою, працею і відпочинком, як він сам часто говорив.

Учений справді найбільше любив математику, був великим знавцем історії математики, надрукував кілька праць з історії науки, зокрема, «Хрестоматію грецької математики» 1936 року польською мовою. Варто сказати, що він добре знав до десятка чужинецьких мов, серед них навіть старогрецьку, захоплювався астрономією і заохочував студентів університету спостерігати зоряне небо. Любив поезію і навіть переклав окремі розділи поеми Пушкіна «Євгеній Онегін» українською мовою.

Основні наукові праці Мирона Зарицького стосувалися теорії множин і теорії функцій дійсної змінної. Він навіть підготував до друку монографію «Теорія множин», але вона не була надрукована. Головною ж тематикою його творчості була теорія Булевих алгебр, де він розв'язав кілька задач. Досягнення нашого вченого на терені математики досить вагомі. Про це свідчать хоча б спогади його сучасника професора, видатного математика і педагога Миколи Чайківського. Він пише, що про значення наукових здобутків Зарицького «може свідчити хоча б той факт, що на праці українського вченого посилаються або цитують їх окремі положення французькі та німецькі математики Фреше та Гільберт, колишній вчитель нашого земляка професор Вацлав Серпінський та інші».

Надто цікавими є спогади вчених, яким доводилося слухати лекції Мирона Зарицького. Про це говорив і мій колега Вадим Владимиров. А професор Львівського університету Михайло Сеньків у своїх спогадах пише:

«Професор Зарицький читав лекції виключно українською, ігноруючи наказ адміністрації про читання лекцій. Про його педагогічну майстерність сказано багато: треба бути педагогом найвищого класу, щоб поєднувати простоту і доступність викладу з високим науковим рівнем... Характерна деталь: більше половини студентів приїхало з Польщі (Краків, Познань, Варшава) і ніколи не чули української мови. Всі вони акуратно відвідували і конспектували лекції професора Зарицького... Він навчив нас більше, ніж теореми математичного аналізу, він навчив нас гуманности, любови до людей, тому, що сам їх любив...».

Цікаво зазначити, що Сеньків написав невеличку статтю про Івана Пулюя до Української Радянської Енциклопедії, яку було вміщено у першому виданні УРЕ. В другому ж виданні цієї статті вже не було, а сам Сеньків трохи не позбувся своєї наукової праці в університеті. Такі були часи...

Інший слухач лекцій Мирона Зарицького Лянце згадує: «Головним була та атмосфера, яка панувала на лекціях Мирона Онуфрійовича. Я маю на увазі ту глибоку, майже релігійну, пошану до великого творіння людського духу, яким є математичний аналіз. Коли Мирон Онуфрійович називав великі імена — Архімеда, Ньютона, Лейбніца, Коші, Вейєрштраса, Ейлера, Кантона, Гільберта., лише з одного того, як він про них говорив, ми розуміли, що справжні боги не ті, що в Кремлі (а тоді там був Сталін)...».

І трохи далі: «Особливо хочу сказати про мову лекцій Мирона Онуфрійовича. Нас і сьогодні прикро вражає підміна української мови якимись її сурогатами: польсько-українським, російсько-українським, чиновницькою мовою офіційних повідомлень... Мову Мирона Онуфрійовича, його українську мову, вирізняла якась кришталева чистота, дивовижна милозвучність, істинність, непідробність... Своїм способом буття він ніби підкреслював: мова народу — його найцінніше надбання, надбання, яке треба берегти, примножувати. Це — скарб не тільки даного народу, але й всього людства...».

Справді, Мирон Зарицький був не тільки великим вченим, а й людиною сильного духу. Ми сьогодні добре знаємо долю національно свідомих українців Західної України і за польської і за

І радянської окупації. Доводиться лише дивуватися, як уберегла доля Мирона Зарицького. Адже його донька — Катерина Зарицька була провідним членом ОУН. 1934 року її арештували разом з провідними членами ОУН за участь у замаху на міністра внутрішніх справ Польщі Юзефа Перацького. Тоді на лаві підсудних разом з членами Крайового проводу ОУН Бандерою, Стецьком, Лебедем та іншими були дві панянки — Гнатківська і Зарицька. Катерину засудили | на 8 років позбавлення волі...

За німецької окупації вона бере участь у русі опору разом з романом Шухевичем, організовує і очолює підпільний Український Червоний Хрест при УПА...

Наприкінці 1947 року, внаслідок зради, Зарицьку заарештовують і засуджують до 25 років позбавлення волі. У березні 1952 року з пересильної Лук'янівської в'язниці їй вдалося надіслати батькам звістку: «Я жива, мною не журіться»... Вийшла на волю, коли вже батька не було в живих, 21 вересня 1972 року, із заборонаю жити в західних областях... Додамо, що її чоловіком був Михайло Сорока, з яким вони побралися у листопаді 1939 року, провідний діяч Організації Українських Націоналістів, ідейний патріарх політв'язнів радянських концтаборів.

Дозволимо собі висловити припущення, що самого Мирона Зарицького від ув'язнення оборонив його власний науковий авторитет...

Зі спогадів багатьох людей довідуємося, що в сім'ї Мирона Зарицького панувала атмосфера шани до батька як глави сім'ї, і разом з тим доброта, висока гуманність і доброзичливість. Це ж вони: Мирон Зарицький і його дружина Володимира виховали сина Катерини Богдана, якого вона народила у Львівській в'язниці «Бригідки» й у восьмимісячному віці зуміла передати на волю...

Очевидно, все пережите не додавало здоров'я Мирону Зарицькому. На схилі віку він тяжко хворів. Відійшов у вічність 19 серпня 1961 року. Його поховано на Личаківському цвинтарі у Львові.

Своїм життєвим подвигом Мирон Зарицький ще раз ствердив, що (закладені у свідомість з дитячих років національно-патріотичні ідеали не можуть бути знищені жодними життєвими незгодами, а подвижницька праця на користь свого народу є сенсом життя. Він творив добро для людей, навчаючи гуманності, любові до життя, любові до людей.

Тож пам'ятаймо славного сина українського народу, поета математики, педагога з великої літери Мирона Онуфрійовича Зарицького.

Література:

Пташник Б. Й. Поет математики. // Аксіоми для нащадків / Упорядник О. Романчук. — Львів: Меморіал. — 1992. — 544 с.

Енциклопедія Українознавства. / Гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. — Париж — Нью-Йорк: Молоде життя. — 1962. — Т. 1. — С. 755.

Гусяк Дарія. Незабутня. // Тернопілля-96. — Тернопіль: Збруч. — 1996. — С. 143-145.

Славетний освітянин — Василь Каразин

Василь Каразин

Карáзін (Каразин) Васи́ль Назáрович (30 січня (10 лютого) 1773, Кручик, тепер Харківська область — † 4 (16) листопада 1842, Миколаїв) — український вчений, винахідник, громадський діяч. Засновник першого у східній Україні Харківського університету (1805), ініціатор створення одного з перших у Європі Міністерства народної освіти, автор ліберальних проектів реформування державного устрою і народного господарства. Праці з агрономії, конструювання сільськогосподарських машин. Зробив численні відкриття в галузі органічної і неорганічної хімії, першим запропонував створення мережі метеорологічних станцій по всій державі.

Ідеал людини — це те найкраще, що створив народ в розумінні властивостей людської особливості та її призначення — служіння Богові і Україні

Григорій Ващенко

Дозвольте мені, пане професоре, на правах ведучої від імені І Національного радіо щиро привітати Вас, нашого невтомного автора, із вашим високоліттям, яке так тепло відзначили наукові кола. Древні греки говорили, що життя — це не прожиті роки, а те, що залишається у пам'яті нащадків. А я нагадаю нашим шановним слухачам, що Ви увійшли в історію української науки і культури як учений — енциклопедист, творець Словника фізичних термінів, автор багатьох наукових праць і розвідок, відкривач зірок першої величини на небосхилі української науки. Це завдяки Вам побачила світ Біблія, перекладена українською мовою Кулішем, і безцінна книга творчого спадку Ганни Барвінок. Ви один із перших фізиків удостоєні Огієнкової премії, заслужили також премію фонду Тараса Шевченка. Нині очолюєте Міжнародне Енциклопедичне бюро з фізики. І віриться, що й тут подивуєте Україну. Даруйте, не все зроблене і відкрите я зможу перерахувати зараз, але хочу побажати Вам від усього нашого колективу такої ж дивовижної працездатності, і сили духу, невичерпної енергії і великого людського щастя, звичайно. Нехай не гасне ясна зоря долі Вашої, нехай не гасне світ науки.

— Дякую, Еммо Антонівно, а мені хочеться сьогодні привітати всіх наших слухачів, а особливо тих, хто вчить і вчиться з днем знань. Знання — це найбільше наше багатство. Ще дуже мало знаємо самі про себе, і я справді вдячний українському радіо за можливість доносити до людей те, що вдалося пізнати мені. Без знання історії свого краю, свого народу не матимемо самоповаги. Згадаймо слова Михайла Грушевського, написані у передмові до першого тому його знаменитої праці «Історія України-Руси»: «Вправді, невеселий переважно образ дає нам наша історія, сумніший, може, часом, ніж інші, але суспільність, що має віру в себе, мусить мати й відвагу глянути на неприкрашену правду минулого, щоб зачепнути в ній не зневагу, а силу».

Ось і ми в наших передачах намагаємось повертати людям бодай невелику частину нашої історії, втілену в долях її кращих синів і дочок. Здається, робимо для України добру справу.

Принаймні, хочемо вірити, що це так і є. Але не за нами тут слово, за нами діло. Отож, ми сьогодні розкажемо про грецько-український рід Караджі-Каразиних, найяскравішим представником якого був Василь Назарович Каразин, якого сучасники і дослідники життя й діяльності називали «палким українським Ломоносовим».

Доля Василя Каразина засвідчила, на думку його першого біографа Якова Абрамова, один із найвиразніших прикладів несправедливості історії: видатна особистість, котра за науковими знаннями та ідеями стояла на ціле століття попереду свого часу, залишається забутою для суспільства.

Що це, справді, — химера долі, чи історичні колізії?

На ці запитання дав відповідь наш час. Василь Назарович Каразин на повен зріст стоїть тепер на залізному постаменті при вході до Харківського Національного університету, що від 1999 року носить його ім'я. А в Миколаєві на цивільному кладовищі є напівзабута могила-склеп, у якому покоїться прах цього велета духу — Василя Каразина. Усередині — стела з написом: «Виновник учреждения в России Министерства Народного просвещения, основатель Харьковского университета, учредитель и правитель дел филотехнического общества, помещик, поставивший первым крепостных людей на степень людей свободных, возводитель цветущей торговли и благосостояния граждан Харькова, естествоиспытатель, подавший первую мысль о возможности сделать из метеорологии науку точную, полезную для людей, почетный член двух университетов — Московского и Харьковского, член разных обществ, русских и иностранных, штатский советник и «кавалер»". Ця стела і цей напис стоять тут від 1842 року.

Напис і пам'ятник. Чи це все, що залишив по собі цей геніальний чоловік, цей греко-українець, як він сам себе називав, на рідній українській землі?

Відповідь почуєте у подальшій розповіді. Найцікавіші розповіді про героя нашої передачі почерпуємо із книги Олени Узбек: «Василий Каразин из рода Караджи», що вийшла у Харківському видавництві «Майдан» цього року. Цікаво, що в цій російськомовній книжечці вміщене українське слово прапраправнучки Василя Назаровича Каразина по братові Іванові — Лариси Дешко. Ми вдячні цій людині за пропозицію підготувати передачу про свого знаменитого предка. Я прочитаю це слово: «Несхожі шляхи наші в сьогодні, — пише Лариса Дешко, — несхожа доля спіткала і пам'ять Каразиних в різних частинах України. Але в ювілейний для мого прапрадіда рік довелося відчутти, як тисячі невидимих ниток в'яжуть нас, сучасників, з часами минулими, що всі ми разом і кожний поодиноці є нащадками наших батьків і дідів, спадкоємцями нашої непростой, але незабутньої історії. І хочеться сказати всім: «Дорогі нащадки! Вклонімося могилам наших предків, розчистімо їх від бруду та бур'янів, відновімо знищені хрести! Згадаймо, як любили вони, наші предки, свою (нашу) землю, що несли їхні високі душі людям. Може, це допоможе нам в сьогодні, може озвуться наші серця, адже тече в наших жилах та сама кров, і ті ж космічні промені пронизують нас, і той же генетичний код несемо ми в собі. І повірте, очистившись в такий економічно скрутний час від бруду непам'яті, ми станемо героями для своїх дітей, як наші предки стали героями для нас...»". Прекрасні слова для духовного заповіту нам.

А тепер — життєпис Василя Назаровича Каразина.

***

Народився Василь Каразин 10 лютого 1773 року в селі Кручик нині Харківської області. Хлопчика батьки мали намір назвати Богданом, але при хрещенні дитині дали ім'я Василь. Його батько Назар Олександрович був офіцером, який прославився в багатьох війнах Російської імперії і за це був пожалуваний царицею Катериною II у вічне і потомствене володіння селом Кручик з 244 душами кріпаків. Через нещасний випадок помер в 52-річному віці. Епітафію на могильній плиті написав сам Григорій Сковорода. Перші рядки були такі: «Назару Александровичу господину полковнику Каразину память буди и буди и успокоение».

Мати Василя, Варвара Яківна, походила з козацького роду Ковалевських — одного з древніх родів України. По батьківській лінії рід Ковалевських походив від козацького старшини Семена Ковалевського, брат якого командував кіннотою у Богдана Хмельницького.

Ось у такій сім'ї народилося двоє синів, Василь та Іван. Так чи ні, є версія, що в ролі домашнього вчителя дітей Каразина був Григорій Савич Сковорода.

Початкову освіту Василь Каразин набув у приватному харківському пансіонаті. В 10-річному віці граф Румянцев записав його до кірасирського полку, аз 1791 року він вступає на військову службу сержантом в лейб-гвардію Семенівського полку в Петербурзі. Перед ним відкривається шлях діда й батька до військової кар'єри. Проте хлопця вабила наука. Він відвідує лекції у гірничому училищі, де удосконалює знання в ділянці математики, фізики, хімії, медицини. Врешті-решт молодий юнак задумується над реаліями життя і під впливом французької революції доходить думки, що саме простий народ є істинним творцем життя, історії. Тому восени 1795 року він приймає рішення залишити військову службу і повернутися на Україну до свого маєтку в Кручик. Наступного року, всупереч рідним, одружується з чотирнадцятирічною кріпачкою Домною, вихованкою матері.

Завершувалося XVIII століття, наступили значні переміни на російському престолі після Петра та Катерини. Спочатку престол зайняв син Катерини Павло, який почав провадити політику гоніння на ліберальні думки. Запроваджувалася жорстока цензура на видання, заборонялися поїздки за кордон, перейменовувалися міста. Як сприйняв ці переміни молодий Василь Каразин? Каразин настільки був обурений свавіллям сорокадвохрічного царя Павла, що надумав виїхати за кордон. З молодою дружиною при надії і ще одним кріпаком відправився він через Псков до кордону. На березі Німану їх було схоплено та ув'язнено спочатку у Віленській фортеці, а пізніше перевезено до Санкт-Петербурга. Не перенівши стресів, у фортеці помирає

його молода дружина під час пологів. Василь Каразин пише листа цареві, в якому вказує на його жорстокість. І все ж, незважаючи на це, Павло I призначає молодшу людину в канцелярію державного скарбника і директора медичної колегії колежським перекладачем. За короткий час Василь Каразин написав фундаментальну працю «Історія медицини в Росії» та історико-політичний трактат «Про причини поступового падіння курсу (рубля) і про заходи підняття його».

Але влада на царському престолі знову міняється. Імператора Павла I було задушено, а престол посідає його син Олександр I, який виказує ліберальні настрої. Як же склалися взаємини Василя Каразіна з новим імператором?

Каразин подає йому спершу програму реформ в державному керуванні, господарюванні, культурі, пише про необхідність поступового скасування кріпацтва, про дозвіл на приватну власність, поліпшення умов розвитку сільського господарства, промисловості, зовнішньої та внутрішньої торгівлі. Відповідь імператора при першому побаченні була непередбачуваною:

«Говоріть зі мною і надалі так відверто». Каразіну дозволено писати імператору в обхід канцелярії. Цар присвоює йому чин колегієвського радника, їхні стосунки стають дружніми.

Це надихає Каразіна і він поринає з головою у справу організації народної освіти. Так, за його ініціативою у вересні 1802 року було створено Міністерство народної освіти, аналогів якому не мала жодна країна Європи.

«Народна освіта,» — який прекрасний вислів! — писав він у захваті, доводячи, що тільки народна освіта приведе російську імперію до процвітання. Ставши державним чиновником, живучи турботами про освіту, культуру і економічний розвій Росії, чи не забував Василь Каразин своєї Батьківщини — Слобожанщини?

Адже ж він певно добре знав, що населений працьовитим і талановитим народом південний край Росії, себто Україна, мав лише Києво-Могилянську академію (1631 рік) та Харківський Колегіум (1726 рік).

Зрештою, в усій Російській Імперії було всього три університети: Московський (1755 р.), Віленський (1779 р., реорганізований в 1803 р.) та Дерптський (1762 р. реорганізований в 1802 р.). Питання про запровадження в Росії нових університетів справді було на той час актуальним, і Олександр I погодився з рішенням Комісії училищ про відкриття ще двох університетів — у Києві і Казані. Але несподівано рішення комісії було змінено: замість Києва вирішено було відкрити університет у Харкові. Саме завдяки Василю Каразіну. Це унікальний приклад того, що може зробити воля однієї людини. Неймовірно уявити, скільки зусиль доклав Каразин, щоб подолати всі

труднощі: це насамперед, відсутність в першу чергу коштів, кадрів, матеріальної бази, до того ж змінюється милість імператора Олександра I на зневагу до нього, та й дворяни не вірять у можливість реалізації цих планів. І все-таки 24 січня 1803 року було дозволено відкрити університет в Харкові.

Але Василь Каразин 1804 року був усунений від університетських справ, звільнений і з Міністерства освіти. І це попри те, що він ставив перед собою високу мету: «Блажен вже стократно, коли випадок дав мені можливість зробити найменше добро моїй милій Україні, вигоди якої так міцно у розумінні моєму пов'язані з вигодами велетенської Росії».

Та зусилля вченого не залишилися марними. Його справу продовжили вихованці Києво-Могилянської академії, професори Ілля Тимківський та Іван Рижський (саме він стане згодом першим ректором університету). І от 29 січня 1805 року відбулося урочисте відкриття університету в Харкові. Самого Василя Каразіна на відкритті не було. Не взялося до уваги і те, що він сам збирав кошти, залазив у шалені борги, закладав свій маєток, переймався усім — від чорнильниці до місць в студентському гуртожитку, а також подарував університету свою бібліотеку.

Очевидець тих урочистостей, товариш і соратник Василя Каразіна, Фотієв писав йому в Кручик: «Велике зібрання дворян і громадян із сусідніх губерній були невимовно задоволені і радісні; самі зоїли у захваті запитували і визнавали, що цим щастям, поза всіма сумнівами, Україна Вам одному зобов'язана. Ті, хто Вам були віддані, кому сердечні почуття і наміри Ваші були відомі, захоплено благословляли Ваше ім'я».

Університет було відкрито. Ім'я Василя Каразіна на урочистостях не згадувалося. А чи згадувалося ще одне ім'я, що було і є символом слави науки, культури, мистецтв України XIX століття, ім'я Григорія Сковороди? Не знаємо. Але університет в Харкові без впливу та зусиль Сковороди не міг з'явитися. Ось як пише про це видатний фольклорист, етнограф і літературознавець, дійсний член ВУАН (з 1919 року) Микола Сумцов: «Не зшитки його творів, що пересилалися від автора до мирних приходських священиків і друзів його поміщиків, а життя і усне слово Сковороди діяли потужно. Найліпшим доказом сили Сковороди є те, що без нього, певною мірою, ще довго не було б засновано першого в Україні університету. Заходи Каразіна щодо відкриття його у Харкові були успішними й тому, що у 1803 році перші з тих поміщиків, які підписалися на нечувану суму у 618 тисяч карбованців сріблом для заснування його, були здебільшого непомітно підготовлені до цього: всі вони були або учні, або знайомі та друзі Сковороди».

[Цікава деталь, що Микола Сумцов був не лише видатним вченим, етнографом, істориком, який працював над створенням систематичної історії

української літератури XVIII віку, а й відомим популяризатором української культури. Сумцов першим серед харківської професури почав читати 1906 року лекції українською мовою, аж поки влада не заборонила. Він був одним із перших засновників Харківської громадської бібліотеки, написав близько 800 наукових праць.]

А опальний Василь Каразин перебуває з 1804 року у своєму запущеному маєтку в Кручику. Тут він побудував першу школу для селян, звільнив своїх кріпаків від визискувань духовенства, передав селянам у спадкове володіння землю. Тут вдруге одружується. Його дружиною стає Олександра Василівна Бланкеннагель, дідом якої був історик Іван Голиков. Згодом його велика бібліотека, що налічувала близько півтисячі друкованих і рукописних книг, перейшла до Василя Каразина. А ще він передплачує багато наукових журналів. Впродовж усього життя його захоплювала наука, а найбільше наукові досягнення в різних ділянках природознавства. Найбільш перспективними і цікавими він вважав хімію і метеорологію. Він вперше обґрунтовує створення мережі метеорологічних станцій по всій Росії. І лише через півстоліття ця думка була повторена французьким астрономом Левер'є і сприйнята науковим світом. 1814 року Каразин звертається до царя з проханням допомогти у реалізації дослідження атмосферної електрики, у своїй праці «Про можливість прикласти електричну силу верхніх шарів атмосфери до застосування людиною» він пише: «Людина може примусити собі підкоритися і електричну силу, подібно тому, як підкоряються їй тварини, вода, повітря і вогонь. О, як бажав би я, аби доля саме Росії дозволила зробити цей важливий крок задля науки і користі роду людського».

Прикро, але жодної підтримки винахідник від царя не отримав. Не знайшла підтримки його ідея парового двигуна, яка була реалізована лише через тридцять три роки в Англії. Василь Каразин робить другий винахід — парове опалення. І знову-той самий результат: 1841 року якийсь собі німецький інженер Кіпферлінг отримує авторське свідоцтво на парову систему опалення.

Наукова діяльність вченого була багатогранною. Ось лише перелік його наукових зацікавлень та отриманих результатів винахідництва: 1814 року розробляє спосіб отримання селітри на добриво за допомогою електролізу, в Кручанській лабораторії Василь Каразин виготовляв такі лікарські засоби і хімікалії, як скипидар, соду, крохмаль, нашатир, мідний купорос, есенції трав, желатин; і удосконалив засоби топлення сала, виготовлення свічок із воску, добування вапна, добування рослинної олії, виготовлення мила і цементу. Каразин запропонував новий спосіб вичинення шкіри, виведення нових сортів пшениці, ячменю, жита; одержання спирту з картоплі; розробив нові способи консервування та сушки плодів; спосіб бальзамування тварин.

Навдивовиж багато працював Василь Каразин. Недарма його визнали наукове співтовариство країни. Він був почесним і дійсним членом семи наукових товариств Росії, обирався в різні роки членом колегій Московського та Харківського університетів, Московського товариства природознавців, Товариства любителів російської словесності при Московському університеті, Товариства історії та старожитностей та багатьох, багатьох інших. Був він жалуваний і «ласкою» царя. 26 листопада 1820 року його було ув'язнено на 6 місяців у Шліссельбурзькій фортеці, а потім заслано у село Кручик. До самої смерті йому було заборонено проживати у Москві та Санкт-Петербурзі через бурхливу діяльність, через поради царям не втручатися у життя чужих країн і через реформаторські ідеї щодо суспільного устрою Росії. Насамкінець життя Каразина, Леонтій Дубельт — управитель третього відділу царської канцелярії, той самий, що виявляв особливу ненависть супроти Шевченка у справі розслідування Кирило-Мефодіївського братства, напише у доповідній записці царю, що Каразин «вже за віком своїм не може бути шкідливим».

Хотілося б розповісти про ще одну ділянку діяльності Василя Каразина. Його наукові інтереси поширювалися і на гуманітарні галузі. Він написав ряд оригінальних праць з історії рідного краю. Таких як. «Про давнину Слобідсько-Української губернії», «Погляди на українську старовину» тощо.

Найбільш влучну характеристику діяльності Каразина дав його біограф, письменник українського походження Григорій Данилевський в книзі «Українська старовина. Матеріали з історії, української літератури і народної освіти», що була видана у Харкові в 1866 році, назвавши Василя Каразина «палким українським Ломоносовим», людиною, яка все своє життя сповідувала одну мету — творити для процвітання рідного краю.

1811 року Василь Каразин засновує у Харкові філотехнічне товариство, до якого входили землевласники багатьох губерній України. Мета товариства — об'єднати діяльність землевласників, щоби спільними зусиллями берегти природу, раціонально вести господарство, розвивати промисловість. До 1918 року з 19 тисяч карбованців, витрачених цим товариством, 10 було з коштів Каразина. Для популяризації діяльності товариства Каразин видавав щомісячний журнал «Об'яви громаді від філотехнічного товариства».

Український вчений і письменник, професор історії техніки, академік Академії наук УРСР Віктор Данилевський, відзначаючи роль Каразина і його однодумців, зазначав: «Розвиток цих починань привів у другій половині ХІХ століття до створення Російського технічного товариства, Товариства технологів, Політехнічного товариства, Товариства цивільних інженерів, Електротехнічного та інших технічних товариств, на чолі яких стояли видатні російські діячі в галузі техніки та технічних наук».

В останні роки перебування в Кручику вчений зайнявся виноградарством та виноробством. І тут він започаткував кілька методик отримання високоякісного вина. За пропозицією Міністра державного майна Каразину було дозволено перевірити свої методики на Тавриді, в Криму. Восени, повертаючись додому із численних експедицій, Василь Каразин добре промок і застудився. То ж хворим прибув до Миколаєва, де служив при головнокомандуючому чорноморського флоту адміралові Лазареву його улюблений син Філадельф. Василь Каразин думав, що скоро видужає і повернеться до Харкова. Але хвороба не відступала. Йому ще вдалося дописати звіт про кримську поїздку «Неупереджений погляд на південний берег Тавриди і на його вироби».

4 жовтня 1842 року Василь Каразин у присутності сина Філадельфа помер. Поховано його на цивільному цвинтарі в Миколаєві, а ім'я генія надовго було забуте.

Доля не була надто прихильною до Василя Назаровича Каразіна. А був він людиною видатною в усіх вимірах своїми унікальними здібностями, людиною, яка на століття випередила свій час, взірцем незвичайної моральної висоти, сміливості і прямоти, людиною, яка мала право сказати: «Я тішусь тим, щоби принести і колись, може, уже не раніше, як після моєї смерті, користь дорогій моїй Вітчизні. І тоді сподіваюся бути виправданим».

Цей час настав. Хай не згасає пам'ять про славетного сина двох великих народів — українського і грецького — Василя Назаровича Каразіна. То наша слава.

Література:

Енциклопедія Українознавства / Гол. ред. д-р Володимир Кубійович. — Молоде життя. — 1959. — Т. 3. — С. 958.

Бублик С., Шматко О. «...Був людиною всесвітньою». // Світ. — 1998. — №19.

Узбек Е. Василий Каразин из рода Караджи. — Харків: ООО «Майдан». — 2002. — 132 с.

З роду Кістяківських — Богдан Кістяківський

Богдан Кістяківський

Богдан (Федір) Олександрович Кістяківський (4 (16) листопада 1868, Київ — 16 квітня 1920, Єкатеринодар) — правознавець, громадський діяч, український філософ права і соціолог неокантіанської орієнтації, один з організаторів Академії наук України. Наукові праці присвячені теорії права і соціології. Писав на політичні теми в російських журналах: обороняв правопорядок і демократичні принципи, обстоював конечність конституції,

критикував «убожество правової свідомості» російської інтелігенції. Завзятий драгомановець. За гетьманської держави член юридичної комісії для громадянства.

(16.11.1868-29.04.1920)

Народ мій є! Народ мій завжди буде! Ніхто не перекреслить мій народ!
Пощезнуть всі перевертні й прибуди І орди завойовників-заброд!

Василь Симоненко

Наука з плином часу втрачає свої досягнення, і знову стихійно до них приходить.

Володимир Вернадський

У нас сьогодні нелегка задача — розповісти про дивовижно талановиту українську родину Кістяківських, з якої вийшли відомі юристи, хіміки, біологи, фізики, культурні і державні діячі. Сьогодні далеко не всі знають, що наш співвітчизник Джордж (або Георгій) Кістяківський — вчений хімік зі світовим ім'ям, професор Гарвардського університету, який був радником президента Ейзенхауера з питань науки і техніки, співтворцем американської атомної бомби, а потім борцем проти неї — також виходець із цієї славетної родини.

Сподіваємося, що ми підготуємо передачу про Георгія Кістяківського і про його братів. А сьогодні наша розповідь про його батька — Богдана Кістяківського. Почну ось з чого. В кінці минулого року мені з групою колег пощастило бути в Бостоні, в Массачусетському технологічному інституті. Мета — створення відеофільму про визначного українського вченого — фізика Олексу Смакулу. Довелося нам побувати і в Українському науковому інституті Гарвардського університету. Теперішній директор інституту професор Роман Шпорлюк в обмін на книгу про Івана Пулюя подарував нам книгу асоціативного професора історії Сюзани Хойман «Кістяківські». Саме ця книга і відкрила історію роду і постать Богдана Кістяківського.

Ім'я Богдана Кістяківського не знайдемо в жодному енциклопедичному виданні чи персоналіях Академії наук УРСР. Це при тому, що певно немає іншої такої славетної родини в Україні, яка б впродовж століття дала цілу плеяду талановитих вчених. І лише в наш час з'явилася книга Лариси Депенчук «Богдан Кістяківський», у 1995 році у видавництві «Основи». В анотації до книги читаємо: «Богдан Кістяківський — філософ, правознавець, публіцист, дійсний член Академії наук України, обраний до її складу в 1919 році. Учений належить до числа тих подвижників, які зробили чималий внесок у розвиток науки, але згодом були викреслені з радянської офіційної історії. Син відомого українського правознавця Олександра Кістяківського, спадкоємець політичних поглядів Михайла драгоманова, послідовник неокантіанської філософії, Богдан Кістяківський займає визначне місце в історії світової та української філософії і політології».

Знову трохи історії...

У списку реєстрових козаків значився український рід Безбородьків. Найвідоміші представники роду: Андрій — генеральний писар; Олександр — «світлійший князь Російської імперії» XVIII століття та Ілля — генерал, учасник турецької війни 1787-1791 років.

Саме його стараннями 1820 року відкрито у Ніжині ліцей імені князя Олександра Безбородька. Це він, граф Безбородько, дав вільну кільком хазяйновитим, письменним кріпакам. Серед відпущених на волю був і Омелян Васильович Кістяківський, управитель родового маєтку графа Іллі Безбородька у Стольному на Чернігівщині. Від Омеляна Кістяківського й пішла ця славетна гілка роду Кістяківських. Так, син Омеляна Федір закінчив Чернігівське духовне училище, став священником у селі Городище, тепер Бахмацького району. Чернігівської області. Мав семеро синів, які отримали також духовну освіту. Найвідомішим серед синів отця Федора став Олександр — «український історик права, вчений-криміналіст. В 1857 році Олександр закінчив юридичний факультет Київського університету. З 1864 року — приват-доцент, а з 1869 року і до кінця життя (помер 1885) — професор кримінального права та процесу. Досліджував українське звичаєве право, судовий устрій Гетьманщини. Дослідив і видав збірник законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1879 рік)...

У Києві Олександр близько затоваришував з Володимиром Антоновичем — істориком, професором Київського університету та з етнографом і громадським діячем Павлом Чубинським. Стає активним учасником «Старої Громади», історичного товариства Нестора-літописця.

У 1884 році, за рік до смерті, Олександр Кістяківський занотовує у щоденнику таку думку про головний напрям розвитку світового українства 1870-1880-х років: «... Драгоманов мріяв створити соціалістичне радикальне українофільство, я ж думаю про створення українофільства як національної свідомості. Українофілом повинен бути практично кожен житель Малоросії... Українофільство повинно бути практичним, кожен, працюючи у своїй галузі на своєму терені, на який поставила його доля, повинен бути національним, — це так звана мала політика, на відміну від великої, так званої драгоманівської політики».

Олександр Кістяківський обстоював погляд на спадкоємність між політичними ідеями Кирило-Мефодіївського товариства та діяльністю громад. Він зокрема писав: «Українська Громада мала своєю програмою-мінімумом яскраву конституційну організацію і відіграла видатну роль у загальноросійському конституційному русі».

До речі, його книга «Дослідження про смертну кару» принесла йому велику славу. Навіть Лев Толстой був у захваті й використав її у пізніших своїх творах.

В сім'ї Олександра Кістяківського було четверо синів. Троє з них стали юристами, а один — Богдан — успадкував від батька нахил до філософського дослідження проблем права і порівняльно-історичний підхід до їхніх розв'язань.

Ігор став приват-доцентом Київського, а потім Московського університетів, міністром внутрішніх справ в уряді гетьмана Скоропадського, емігрував до Парижа і закінчив життя як діяч російської еміграції.

Старший син Володимир служив лише науці і в політику не втручався. Це про нього можна знайти статті у різних наших та зарубіжних довідниках та енциклопедіях. Зокрема, в Українській Радянській Енциклопедії читаємо: «Володимир Кістяківський — радянський фізико-хімік, ... закінчив 1889 року Петербурзький університет. У 1903-34 — професор Петербурзького, потім Ленінградського політехнічного інституту, 1934-39 — директор Колоїдно-електрохімічного інституту АН СРСР (тепер це Інститут фізичної хімії). Він — засновник сучасної вітчизняної електрохімії, творець плівкової теорії корозії металів. Вважав себе учнем Дмитра Менделєєва. В буремні часи революції Володимир Кістяківський з великими труднощами дістається до Києва і вже на початку 1919 року його обирають дійсним членом Української Академії наук. Але в Києві він не затримався довго. У травні 1922 року він погоджується зайняти залишену посаду у Ленінградському політехнічному...

***

Другий син Олександра Богдан, про якого наша сьогоднішня передача, народився 16 листопада (за новим стилем) 1868 року. рЛати, Олександра Іванівна, була донькою російського офіцера, за походженням з остзейських німців. Її мати належала до родини Чубинських. Павло Чубинський, автор слів гімну «Ще не вмерла Україна», був її двоюрідним братом. Хрещеним батьком Богдана був Володимир Антонович — представник народництва в українській історіографії, творець «київської школи» істориків. З хрещеником у Антоновича в майбутньому склалися гарні стосунки. Він, на відміну від свого старшого брата Володимира, постійно тягнувся до громадсько-політичних подій. Так, навчаючись у гімназії, Богдан організував гурток «саморозвитку», в якому читали українську нелегальну літературу. Це призвело до виключення хлопця з гімназії.

Коли Богданові виповнилися 17 років, помирає його батько. Слід сказати, що він на все життя зберіг повагу до свого батька, став згодом видавцем однієї з

найзначніших праць Олександра Федоровича «Дослідження про смертну кару».

Після смерті батька Богдан багато часу проводив у домі своєї тітки Варвари Іванівни та хрещеного батька Володимира Антоновича.

На прохання матері, у 1886 році Богдана прийняли до Чернігівської гімназії. Він багато вчиться, маючи на меті вступити до університету. 1888 року він екстерном складає випускні іспити у гімназії в Ревелі і вступає на історико-філологічний факультет Київського університету Святого Володимира.

Відомо добре, що юнацькі роки є важливим періодом у формуванні світогляду людини. Згодом Богдан Кістяківський напише про цей період свого життя так: «Я народився в одному з найбільших, а, значить, зрусифікованих міст України, ...походжу з дуже інтелігентної родини... до цього часу я проклинаю свою долю за те, що виховувався не в рідній школі, що в дитинстві мало слухав рідні пісні, що моєю фантазією володіли не рідні казки, що з літературою познайомився не на рідній мові і що я ріс чужий тому народові, серед якого жив, чужий моєму рідному народові. Лише в юнацькі роки я почав серйозно вивчати українську мову, познайомився з українською поезією, піснею, літературою, полюбив український театр, і вважаю, та й завжди вважав, що лише з цього часу я почав ставати особистістю, культурною людиною. Ті душевні переживання, що пов'язані з цим періодом мого життя, надзвичайно посилили мої здатності сприймання, на мене стала справляти глибоке враження російська і європейська лірика, тоді ж я раптом зрозумів суть драми, і в мене створився зовсім новий погляд на літературу». Це цитата зі статті Кістяківського «До питання про самостійність української культури», надрукованої в журналі «Русская мысль» в 1911 році, коли Богдан став справжнім українофілом.

Окрім згаданого професора Володимира Антоновича, сильний вплив на Богдана справили Михайло Драгоманов і галицькі радикали — Іван Франко та Михайло Павлик. На початку червня 1889 року він три дні перебував у Львові, де його гостинно приймала родина Франка. Він навіть хрестив сина Франка, Тараса. Дружина поета, Ольга Федорівна, запропонувала йому відпочити у Карпатах — у рідному селі Франка Нагуєвичах. Цілий місяць він жив там, ходив пішки до Борислава, їздив до Угорщини, у Чернівці, Брав участь у розповсюдженні літератури, яка проповідувала вільнодумство. Але все закінчилося арештом. У жандармському донесенні, зокрема, йшлося: «За повідомленнями австрійських властей, у названих студентів (Кістяківський, Маршинський, Деген) знайдено листи з Києва, Парижа, Женеви і Болгарії, між іншим, від емігрантів, зміст яких явно свідчить про участь цих осіб у революційному русі».

Наслідки: виключення з університету. Далі був Харків — знову виключення, потім — Дерпт (Юр'єв, тепер Тарту), юридичний факультет. Тут він серйозно займається наукою, відвідує лекції професора Бодуена де Куртене, вивчає німецьку, сербську, французьку, англійську, естонську, польську, болгарську, чеську. Має намір перевидати дисертацію свого батька (цю ідею подала мати Олександра Іванівна). Але полонить Богдана нове захоплення. Польські студенти знайомлять його з марксизмом. Він так захопився цією ідеологією, що переклав російською мовою «Ерфуртську програму», яка вперше була опублікована в Коломиї зусиллям Михайла Павлика. І знову — арешт, і знову — виключення.

І не дивно. За спогадами сучасників, якщо Богдан звертав свою увагу на якесь явище в суспільному житті, він прагнув оволодіти ним всебічно, вивчаючи, аналізуючи, узагальнюючи. Вже тоді помітні були в ньому задатки наукового мислення, які так виразно проявилися пізніше в його наукових працях. Захоплення марксизмом та соціал-демократичним рухом, зв'язки з нелегальними діячами не могли бути не поміченими. То ж зазнав він і переслідувань, і Лук'янівську в'язницю звідав. Під час обшуку у нього знайшли 50 номерів журналу «Народ» і заборонену марксистську літературу. Відсидів 6 місяців і на два роки був позбавлений права навчатися в російських університетах. Отож, Богдан Кістяківський вирішує поїхати до Берліна для завершення навчання. 1895 року вступає на філософський факультет, де навчається під керівництвом професора Зіммеля, відомого філософа і соціолога, згодом продовжує навчання в Страсбурзькому та Гейдельберзькому університетах. В 1899 році Кістяківський захищає дисертацію і стає доктором філософії. Цього ж року він повертається до Росії, у Петербург, де його чекає наречена — донька відомого українського педагога, діяча «Старої Громади» Вільяма Беренштама, який був організатором порівняно повного видання «Кобзаря» Тараса Шевченка, автором спогадів про Костомарова. Марія, ставши дружиною Богдана, також провадила національно-просвітницьку роботу серед селян, допомагала видавати просвітницькі книги. До речі, за цю діяльність вона також була засуджена і на три роки відправлена до Вологди, незважаючи на те, що у них уже було немовля (отой син Георгій, який став радником Президента США). Була в їхньому житті й така гірка сторінка. Після захисту дисертації марксизм повністю вивітрився з голови Кістяківського. Він стає одним з найпереконливіших критиків насильницької суті цієї теорії. «Не треба сприяти заміні самовладдя Романових Божою милістю самовладдям Леніна в ім'я самодержавного народу», — писав згодом Богдан Кістяківський.

Але на 1902 рік припадає його тісна співпраця з Петром Струве у штудгардському виданні «Визволення» і у «Проблемах ідеалізму».

[Петро Струве --- російський буржуазний економіст, філософ, представник "легального марксизму". Згодом став супротивником революційного

марксизму, особливо вчення про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату. З низки питань приставав до вульгарної політичної економії, заперечуючи існування об'єктивних економічних законів. Один з теоретиків і організаторів буржуазного "Союзу визволення".]

На цей час припадає найяскравіший період науково-творчої роботи Богдана Кістяківського. Він викладає в Москві, де обіймає посаду приват-доцента в університеті. Пише книгу «Соціальні науки і право», бере участь у підготовці книги «Віхи» (збірник статей визначних російських мислителів). Ця невелика книга містила статті семи відомих філософів, яких сьогодні ми можемо назвати великими: Бердяєва, Булгакова, Струве, Гершензона, Ізгоева, Франка і Богдана Кістяківського. Вони були непримиренними ворогами насильства, доводили хибність революцій для людського прогресу, обстоювали зверхність духовних цінностей над політичною боротьбою. Богдан Кістяківський опублікував у цій книзі свою статтю «На захист права» («Інтелігенція і правосвідомість»).

«Правовий устрій являє собою складний механізм, в якому частина сил діє суто механічно, — писав Кістяківський. — Проте для приведення в дію цього апарату і правильної його роботи необхідна неперервна духовна активність усіх членів суспільства. Кожна особа повинна постійно внутрішньо і вочевидь працювати над здійсненням і творенням права. Напружена духовна діяльність особи перетворює в суспільному житті необхідне в потрібне. Тут здійснюється правдива творчість».

З часом сталося ідейне розходження з Петром Струве. Причиною було ставлення Струве до українського питання: він заперечував необхідність вирішення цього питання навіть в царині мови й освіти. Струве доходить висновку, що гегемонія російської культури в Росії є продуктом всього історичного розвитку країни і фактом цілком природнім, а українська культура створюється купкою інтелігентів штучно.

Кістяківський відповів Струве статтею, підписаною «Українець». У ній він стверджував, що «головна риса, яка характеризує ставлення російської громадськості до українства, продиктована не цензурними умовами та іншими зовнішніми обставинами, а чітко окресленим егоїзмом». Ще одна цитата: «Залишається визнати, що народу українському властива особлива воля чи якась містична сила, що спонукає відстоювати його самобутню національну індивідуальність. Отже, прагнення України до своєї самобутньої культури — Божа справа, то жодні земні сили його не поборють. Всякий істинно культурний рух є вияв духу Божого у людині і тому він святий, а насилля над ним є гріх».

У лютому 1917 року Богдан Кістяківський захищає докторську дисертацію в Києві. Його запрошують обійняти кафедру права, він з радістю погоджується, згодом стає деканом юридичного факультету.

Революційні події зустрів без ентузіазму, але з надією. В ці роки він з ентузіазмом сприйняв пропозицію Вернадського і Василенка включитися у розробку статуту та організації Української Академії наук. Плідно працює над здійсненням реформ вищої освіти та наукових закладів України, стає членом Українського Наукового Товариства. В січні 1919 року відділ УАН, на основі рекомендації голови відділу Туган-Барановського, висуває кандидатуру Кістяківського в дійсні члени Академії.

У відгуку академіка Федора Тарановського (цього вченого також не знайдете в академічних довідниках, один з перших 12 дійсних членів УАН, затверджених Скоропадським) вказувалося зокрема: «В його працях ми знаходимо не лише методологічні вказівки, а й зразки їхнього пристосування до найважливіших питань про право і про державу. Особливо багато зроблено Кістяківським для виявлення культурної цінності права і пристосування його як до політичного, так і до соціального устрою... В особі Кістяківського ми маємо визначного представника наукового філософського напряму в суспільних науках, зокрема у плані про державу, й глибокого знавця державного права».

25 січня 1919 року Кістяківського було обрано до складу УАН на кафедру державного, адміністративного та міжнародного права, а вже 8 березня Академія надає йому право зайняти посаду штатного академіка на кафедрі соціології. В цьому ж році він має відрядження від УАН до Ростова для переговорів з Денікіним про умови збереження УАН. Але відповідь Денікіна була: «Украинской академии не существует».

Наступного року Кістяківський іде до Катеринодара, де обіймає посаду професора політехнічного інституту. До Києва повернутися він уже не зміг. На той час його здоров'я було підірване. У квітні він змушений був погодитися на операцію з приводу жовчокам'яної хвороби. Хоча операція минула вдало, проте серце не витримало навантажень, і 29 квітня 1920 року Богдан Кістяківський помирає.

У некролозі по смерті Богдана Кістяківського академік Микола Василенко напише: «Коли переглядаємо зшитки і виписки, які, у великому порядку, залишив після себе Богдан Кістяківський, такий сум бере: стільки невимовлених думок, стільки намічених планів для наукових робіт, стільки свідочств упертої творчої наукової праці, яка не задовольнялась старим, а шукала нового, нових шляхів і нових наукових досягнень».

Прикро, але відразу після його смерті ідеї про правову державу були надовго забуті, як було забуто багатьох зі славетної родини Кістяківських. Обставини змусили багатьох з них працювати поза межами України. Доля розкидала їх в різні куточки Землі, а іноді й по різні ідеологічні сторони. Сьогодні, переосмислюючи минуле, маємо повернути славу кращих синів України, відродити славу династії Кістяківських, видати їхні наукові праці, встановити меморіальні дошки, іменні премії та стипендії Олександра (батька) та Богдана Кістяківських.

Література:

Депенчук Л. Богдан Кістяківський. — К.: Основи. — 1995. — 174 с.

Лийиик В. Блиск і затемнення Кістяківських. 11 Голос України. — 1994. — №230. — 3 грудня.

Кістяковский Б. В защиту права (Интеллигенция и правосознание). // Наше наследие. IV. — М.: Искусство. — 1990. — С. 3-12.

Депенчук Л. П. Богдан Александрович Кістяковский. // Очерки истории естествознания и техники. — 1989 — №37. — С. 107-109.

Геній з Полтави — Юрій Кондратюк

Юрій Кондратюк

Юрій Васильович Кондратіюк (справжнє ім'я Шаргей Олександр Гнатович; 21 червня 1897, Полтава — початок жовтня 1941 (42) або 25.02 1942, Орловщина, Росія) — український вчений-винахідник, один із піонерів ракетної техніки й теорії космічних польотів. Автор так званої «траси Кондратюка», якою подорожували на Місяць космічні кораблі «Аполлон».

Я кожен раз дивуюсь схожості нашого мислення.

К. Цюлковський

Тільки за можливості у найближчому ж майбутньому почати посправжньому господарювати на нашій планеті і потрібно бачити основне велике значення для неї у завоюванні просторів Сонячної системи.

Ю. Кондратюк

Між тими новими звіздами сяє певно й наша Малоруська Звізда, присвічуючи новим астрономам до «нового діла».

П. Куліш

«Земля — колыска розуму, але не можна вічно жити в колысці» — цей афоризм Костянтина Цюлковського свого часу досить часто цитували. Ще б пак. Людство таки зробило рішучий крок з колыски, таки сягнуло Космосу. «Per aspera ad astra», — казали древні, — «через терни до зірок». Для скількох дослідників неба це було найзаповітнішою мрією! Великий учений-косміст Цандер писав: «Хто не здіймав очі в ясну зоряну ніч на небо, на якому сяють мільйони зірок? Які незчисленні цінності доставлені були б на Землю, якби вдалося перелетіти туди».

Свій погляд на небо здіймало не одне покоління... 12 квітня 1961 року, майже 40 літ тому, вперше в історії людства було здійснено політ навколо Землі на космічному кораблі «Восток». Здійснив його Юрій Гагарін.

У своїх суєтних буднях ми мало не забули, що 12 квітня у радянських календарях вважалося Днем космонавтики. Сьогодні — це День працівників ракетно-космічної галузі України. Президент України Леонід Кучма висловив привітання працівникам цієї галузі народного господарства. «У цих та інших здобутках, — говориться у привітанні, — знаходять продовження славні традиції, започатковані попередніми поколіннями вчених, конструкторів, робітників, символами яких стали імена Кондратюка, Корольова, Янгеля, Уткіна, Макарова». Так, з 22-х генеральних конструкторів, які очолювали 10 основних конструкторських бюро у Радянському Союзі, а пізніше в СНД, протягом 40 років космічної ери, 11 фахівців мають стосунок до України: хто народився, хто вчився, хто працював, хто сам був українцем. До цієї плеяди вчених світового виміру належить і Юрій Кондратюк. Із цим прізвищем він став відомим світові, увійшов до історії космонавтики.

Ім'я нашого земляка вписане золотими літерами в історію світової космонавтики, нашому землякові на космодромі Канаверал (США) встановлено пам'ятник, його ім'ям названо не тільки вулиці та навчальні заклади, а й малу планету та кратер на зворотному боці Місяця. Проте навіть спеціалісти в цій ділянці науки недавно відкрили для себе справжнє ім'я вченого, який не мав ніякого наукового ступеня. Правда, після запуску першого штучного супутника 4 жовтня 1957 року й після польоту Юрія Гагаріна широкий загал людей пов'язував ці космічні успіхи лише з іменем видатного творця теоретичних основ космонавтики Костянтина Ціолковського. І навіть не всі спеціалісти знали (або лише здогадувалися) про причетність до справи Генерального конструктора Сергія Корольова, Головного теоретика Мстислава Келдиша, творця космічних двигунів Валентина Глушка (народився в Одесі). Але майже ніхто не згадував ім'я людини, яка теоретично розробила практичні основи космонавтики.

Письменник-історик, лауреат Шевченківської премії Валерій Шевчук ще 1996 року сказав, що ім'я Кондратюка належить Україні, він — один зі світових геніїв космонавтики, за його земною філософією робиться майже все у цій галузі, у цьому він перевершив Ціолковського та інших космістів, і саме за його схемою відбувся політ американських астронавтів на Місяць. «Генієм в обмотках» назвав цей персонаж у своєму оповіданні Олесь Гончар. А повернуто це ім'я нам таки ж американськими вченими, які завдяки дослідженням Юрія Кондратюка першими побували на Місяці. Саме в американському журналі «Лайф» 31 березня 1969 року один з керівників програми «Аполлон» Джон Губольт писав, що в момент запуску «Аполлона-

9» він думав про видатного українського вченого й інженера Юрія Кондратюка. Після висадки американців на Місяць інший американський вчений Лоу зізнався: «Ми розшукали маленьку, мало чим примітну книжечку, видану в Росії зразу ж після революції. Автор її, Юрій Кондратюк, обґрунтував і розрахував найекономнішу схему польоту на Місяць з поверненням на Землю. Цією схемою ми й скористалися».

Сьогодні про Юрія Кондратюка відомо досить багато, але є і не до кінця з'ясовані моменти в його біографії. Багато статей, розвідок про вченого написав один із дослідників життя і творчості Кондратюка журналіст Микола Сорока. Писали й інші дослідники. Чимало років життя присвятив дослідженню життєпису Юрія Кондратюка його двоюрідний брат Анатолій Даценко. До речі, в щорічнику «Наука і культура» за 1988 рік надруковано спогад Анатолія Даценка під заголовком «Всього 104 сторінки». Саме на стількох рукописних сторінках вмістилося геніальне відкриття Юрія Кондратюка.

***

Справжнє прізвище Юрія Кондратюка — Олександр Шаргей. Народився 21 червня 1897 року у Полтаві. Батько Гнат Бенедиктович Шаргей був студентом юридичного факультету Київського університету. Мати Людмила Львівна Шліппенбах була вчителькою географії Києво-Подільської жіночої гімназії. На жаль, так склалося, що вона брала участь у студентській демонстрації протесту у відповідь на спалення в Петропавлівській фортеці народоволки Марії Ветрової, була арештована і перебувала в Лук'янівській тюрмі. Там вона втратила душевне здоров'я й померла, коли синові виповнилося тринадцять років.

Не знав він і батька — «вічного» студента. (Спочатку той навчався у Київському університеті, потім у Вищій технічній школі у Дармиггадті, після повернення з Німеччини поїхав до Санкт-Петербурга, де також продовжував навчання. Там він взяв цивільний шлюб з іншою жінкою, але невдовзі захворів і помер в тому ж 1910 році.

Отож малий Олександр був з шестирічного віку під наглядом своєї бабусі Катерини Кирилівни і нерідного діда Якіма Микитовича Даценків.) От якраз у спогадах Анатолія Даценка детально описується цей період життя Олександра Шаргея. Дитинство у нього було важке, сирітське, але він закінчив гімназію у 19 років у Полтаві зі срібною медаллю. І в атестаті його було зазначено, що ця медаль дана «во внимание к отличным успехам в науках, особенно в физике и математике». Юнак, не знаючи праць Цюлковського, вивів основну формулу ракети для космічного польоту, запропонував принципово новий спосіб польоту на Місяць з поверненням за допомогою багатоступеневої ракети. Ці основні розрахунки та ідеї він виклав

у чотирьох шкільних зошитах і це лягло в основу книги, яка згодом була надрукована у 1929 році. Але цьому передувало складне життя.

Здавалось би, срібна медаль давала йому можливість без іспитів вступити до Петроградського політехнічного інституту. Начебто намічалась щаслива стежка в житті. Ні, склалося зовсім інакше. Провчився Олександр всього сорок днів і його, студента-першокурсника, у жовтні призвали до армії і направили у школу прапорщиків при Петроградському юнкерському училищі. Закінчивши училище, молодий офіцер отримав призначення на Закавказький фронт, поїхав туди через Полтаву. Свої зошити з розрахунками ВІН залишив у мачухи, Олени Петрівни (другої дружини батька). Прослужив він проте недовго: у березні 1918 року військово-революційний комітет Кавказької армії видав постанову про демобілізацію. Олександр мав намір дістатися до Києва (через Полтаву знову ж таки).

Але під час цих подорожей він разом зі своїм другом дитинства Скринькою потрапив у Добровольчу армію генерала Корнілова і лише в травні 1918 року їм пощастило з неї втекти. У Полтаві вже не було бабусі (вона померла), а дід вибрався на село. Олександрові довелося працювати на різних роботах і водночас продовжувати працю над космічними проектами. У вільні хвилини він сідав за свої зошити. Життя було складним, часи тоді були непевні, і не кожна людина, навіть досвідчена, могла розібратися у заплутаних політичних та військових перипетіях тих днів. Олександр, тікаючи від денікінців з Києва вже разом з іншим другом дитинства Борисом Арабажиным, опинився в місті Смілі, де йому дали притулок давні знайомі — родина лікаря Радзевича. Тут він погодився на пропозицію стати робітником націоналізованої олійниці та в млині у Малій Висці (весна 1921 року).

Мачуха весь час шукала можливості допомогти Олександрові. Саме в цей час у Києві помирає від туберкульозу Георгій Васильович Кондратюк, родич знайомого її приятельки. Вона передає з великою осторогою метрику небіжчика у Малу Виску. Так Олександр Шаргей став Юрієм Кондратюком 1890 року народження. Це було у 1921 році, 15 серпня. Певно ж і далі доля не була прихильною до нього. Зі спогадів двоюрідного брата Олександра Даценка, співробітника Кондратюка Бориса Романенка, журналіста Миколи Сороки дізнаємося, що наступні двадцять років у житті Юрія Кондратюка були надзвичайно складними і напруженими. Були арешти, але були і зустрічі з Орджонікідзе, Сергієм Корольовим, професорами Ветчинкіним, Риніним, було листування із самим Костянтином Цюлковським. Юрій Кондратюк, на жаль, не отримав вищої освіти (а такі намагання були у нього у 1922 році), проте не покидає своїх наукових досліджень, знайомиться з першою частиною праці Цюлковського «Дослідження світових просторів реактивними пристроями», працює над рукописом власної книги і в січні 1929 року книга Кондратюка накладом 2000 примірників побачила світ у друкарні «Сибкрайсоюза». Багатьом відомим вченим розіслав Кондратюк цю

книгу. Потрапила вона і до бібліотеки американського конгресу, і саме ця праця відіграла визначну роль у плануванні американської місячної програми. Зазначимо, що 1972 року Товариство українських інженерів Америки здійснило її переклад українською.

Визначальним у наукових розробках Кондратюка є те, що він розглядав завоювання міжпланетних просторів як засіб покращення життя людей на Землі. Він обґрунтував можливість досягнення космічних швидкостей лише при застосуванні багатоступеневих ракет, провістив посадку на Місяць невеликого модуля, що й було реалізовано американцями. А ще його ідеї були використані при будівництві Кримської віпроенергетичної станції, втілені у проекті Останкінської телевізійної вежі, працюють і досі елеватори та ковші в них, які побудував Кондратюк. Все це є тріумфом його генія.

У його долі було багато цікавих і непересічних пам'ятних зустрічей. Лев Троцький запрошував його на роботу в один з науково-дослідних інститутів (це після того, як була опублікована його праця), була зустріч зі вченим інженером-механіком Ветчинкіним, який підтримав і надихнув Юрія Кондратюка на подальші дослідження. Цікавим є те, що в Сибіру він побудував найбільше дерев'яне зерно-сховище на 10 тисяч тонн «Мастодонт». На табличці напис: «Збудовано у 1930 році за проектом та під керівництвом Ю. Кондратюка». Поруч стоїть пам'ятник Юрію Кондратюку. Не тільки Лев Троцький запрошував Кондратюка на роботу: були й пропозиції з боку Сергія Корольова. На жаль, Юрій Кондратюк не зміг прийняти це запрошення, очевидно, боявся за свою «нереволуційну» біографію. Не обминула його і тюрма. Він був звинувачений у шкідництві і три роки довелося йому відбувати на засланні. Але скільки патентів він отримав на різні винаходи і пристрої! Орджонікідзе добився повернення Кондратюка з цього заслання, адже були потрібні його ідеї. Високу оцінку космічним розрахункам Юрія дав Цюлковський. Він відзначив його високу математичну ерудицію і підтвердив, що свої відкриття юнак зробив сам. От що може дати самоосвіта, постійна праця над собою і постійне бажання досягнути своєї мрії.

На жаль, історія не зберегла відомостей про те, як закінчилося земне життя нашого видатного земляка. Найбільш ймовірною версією є така. Коли розпочалася війна, Юрій Кондратюк записався до Київської ополченської дивізії Москви і на початку жовтня під час бою загинув. Пізніше на основі деяких матеріалів та розповідей свідків встановлено, що Юрій Кондратюк загинув 23 лютого 1942 року на Орловській землі. Але достеменною правди і досі не знає ніхто...

На жаль, наші генії вмирили часто за інтереси імперій, які потали їхню Батьківщину. І все-ж ім'я Юрія Кондратюка повергається в Україну. Відсвятковано у 1997 році столітній ювілей, який відзначався в рамках

ЮНЕСКО, є навіть передмова Президента України Леоніда Кучми, колишнього ракетника, до першого видання творів Кондратюка українською мовою. Передовий косміст з нестандартними, але продуманими рішеннями, піонер космічної діяльності Юрій Васильович Кондратюк — скарб усієї науки, початок надбання українського народу. Так поцінують його сучасники

Література:

Завалішин А. П., Даценко А. В. Ю. В. Кондратюк (О. Г. Шаргей) — основоположник космонавтики. — Київ. — 1997. — 64 с.

Дормідонтов А. Г. Творець космічної траси. — Київ — 1997. — 50 с.

Кондратюк Ю. Про завойовування міжпланетних просторів. — К.: В-во КМУЦА. — 1996. — 118 с.

Грань Г., Ніколаєнко А. Сяйво згаслої зорі. // Голос України. — 1997. — 21 червня.

Ємченко О. Геній в обмотках, або «Я не жалець на цьому світі...41 // Урядовий кур'єр. — 1997. — 21 червня.

Чуприна Ф. Космічний геній з Полтави. // Вечірній Київ. — 1996. — 13 червня.

Сорока М. Юрій Кондратюк: хто він? // Урядовий кур'єр. — 1999. — 23 жовтня.

Біля джерел вітчизняної академічної фізики — Йосип Косоногов

Йосип Косоногов

Косоногов Йосип Йосипович (31 березня 1866 року — 22 березня 1922 року) — український фізик, геофізик, метеоролог, ординарний професор Київського університету, академік АН УРСР.

... я не отримую задоволення від формул до тих пір, поки не відчую чисельних значень величин.

Лорд Кельвін

«Сучасний стан людства є значною мірою вислідом прогресу наукового фізичного знання»¹. Цю цікаву думку, яку підтвердило життя, висловив фізик Йосип Йосипович Косоногов.

Я сам працюю в Інституті фізики понад тридцять років і маю підстави сказати, що сьогодні є певні причини для занепокоєння долею фізики. Під гаслом гуманітаризації науки ми бачимо сьогодні наміри розвивати ті дисципліни, які не пов'язані з природничими науками. Але ж саме вони є основою прогресу сучасного цивілізованого світу. І про це слід пам'ятати... Минулого року наш Інститут фізики відзначив своє сімдесятиріччя з часу заснування. І, звичайно ж, була віддана належна шана одному із засновників інституту вченому фізику Йосипу Косоногову.

«Ім'я талановитого українського фізика-експериментатора Йосипа Косоногова несправедливо забуте, незважаючи на те, що він стояв біля джерел створення Української Академії наук, був організатором низки наукових товариств у Києві» — так написали у статті «Перший український академік-фізик», що надрукована у «Віснику Національної Академії наук України», Анастасія Глебова та Юрій Храмов. На жаль, творча діяльність цієї непересічної людини, вченого-організатора науки у сучасній історії науки практично не досліджена.

Косоногов — учень і співробітник Михайла Авенармос — одного з творців першої фізичної школи в Україні. Це він, видатний фізик, запропонував новий метод мірвання електричної проникності рідин для сантиметрових хвиль, створив теорію електричних коливань, пояснив яскраве забарвлення тіл неоднорідної структури на основі відкритого ним (незалежно від американського фізика Роберта Вуда) явища оптичного резонансу.

Понад 20 років Йосип Косоногов очолював кафедру географії університету, а від 1895 року — Київську метеорологічну обсерваторію. Написав посібник «Конспект лекцій з атмосферної електрики і земного магнетизму», який тривалий час був єдиним підручником з цих галузей знань. Опублікував методичний посібник для вчителів «Збірка лабораторних вправ». Саме Косоногов обгрунтував на засіданні підкомісії для організації фізико-математичного відділу Академії наук потребу створення фізичного інституту, його головні напрями. «Українська держава має перед собою дуже нагальне завдання культурного, економічного і промислового розвою, і ніякі затрати і матеріальні жертви, які потрібні для вирішення цього завдання, не можуть вважатися великими, бо нарід, котрий одержав знання, верне затрачене на його з надвишкою. Відкриття нових університетів і Українська Академія наук — це перші кроки по цьому шляху будучого розцвіту України», — так говорив Косоногов.

До речі, говорячи про «знання», Косоногов мав на увазі передусім знання фізичні. Він вважав, «що фізику визнано в сучасний момент підставою природознавства. Фізичні методи досліду широко застосовуються сьогодні в хімії, мінералогії, ботаніці, фізіології. Вислідом фізичного знання користуються в значній мірі медична діагностика та терапія; трудно було би вказати на яку-небудь царину сучасної техніки, котра могла б обійтися в тій чи іншій мірі без користування фізичними знаннями. Не приблїшу я, коли скажу, що сучасний стан людства є в значній мірі вислідом прогресу наукового фізичного знання», — писав Косоногов. Зазначу, що ці думки вченого у виданні «Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали» (Київ, Наукова думка, 1993) вилучено редакційно, порівняно з оригіналом 1919 року. Очевидно було багато тих, хто думав інакше про

фізику тоді. Але це думка вченого, якому не було байдужим майбутнє України.

***

Народився Йосип Косоногов у сім'ї козака в станиці Каменська Облaсті Війська Донського (тепер Ростовська область) 31 березня (за ст. ст.) 1866 року. Зауважу, що землі ці належать до української національної території, і хлопець зростав в оточенні, де кожен відчував свою крeвну спорідненість з Україною.

Батько Йосип Андрійович добре навчався, мав похвальні грамоти. Мати не мала освіти, але зуміла збудити в сина «охоту до праці та знання». Самостійно навчився читати у чотири роки, в шість з половиною сам вже навчався в училищі, а згодом — у Каменській прогімназії.

У своїх спогадах Йосип Косоногов згадував, що вже з 11-ти років мав «уроки», навчав дітей, бо жилося сім'ї тяжко. 14-річним юнаком вступає до Ніжинської гімназії. Найбільше його приваблювали астрономія і фізика. Отримував стипендію, стільки ж заробляв уроками, що давало можливість допомагати батькам. По закінченні гімназії отримав золоту медаль. В серпні 1884 року юнак вступає на фізико-математичний факультет, математичне відділення. Київського університету Святого Володимира. Надалі вся його життєва дорога була пов'язана з університетом.

Закінчив університет Йосип Косоногов 1889 р. Його залишають на кафедрі фізики. 1901 року він успішно захищає магістерську дисертацію на тему «До питання про діелектрики», після чого його призначають екстраординарним професором. 1903 року він очолює кафедру теоретичної фізики і фізичну лабораторію. У 1904 році захистив докторську дисертацію на тему «Оптичний резонанс як причина вибіркового відбиття та поглинання світла» і здобув посаду ординарного професора.

Він виховав таких відомих вчених, як Гольдман, Лінник, Тартаковський, Каляндик, Бялобжецький. Один із його учнів, Лапинський, відзначав, що «за довгий більш ніж 30-ти річний період наукової діяльності в стінах Київського університету, ... Косоногов набув широкої відомості як блискучий лектор і здобув серед своїх численних учнів глибоку прихильність як вчитель».

Зі спогадів учня, а згодом першого директора Інституту фізики Української Академії наук академіка Олександра Гольдмана дізнаємося: «Йосип Йосипович умів притягувати до себе молодь, підбадьорював її та підтримував її ініціативу; невтомний експериментатор, що майже як поет захоплювався красою спостережених явищ, він передавав своє захоплення і молоді, яка гуртувалася навколо нього; щодня, годинами працюючи в своїй

лабораторії, він власним прикладом навчав упертій, тривалій роботі в науковому дослідженні...».

Результатом викладацької праці Косоногова стали навчальні посібники: «Основи фізики» (три видання), «Концентричний підручник з фізики для середніх учбових закладів» (три видання), «Початкова фізика. Курс першого ступеня» (українською та російською мовами), «Перші бесіди з фізики», «Теорія світла».

А ще була громадська робота. Відомо, що він очолював Київське фізико-математичне товариство, був членом фізико-хімічного, фізико-медичного товариств. Брав безпосередню участь у заснуванні Київських вищих жіночих курсів. Налагодив періодичне видання «Відомості київської рентгенівської комісії».

Під час Першої світової війни професор Косоногов здійснив винахід приладу для автоматичного попередження надходження отруйних газів, який використовувався у бойових умовах.

Він неодноразово ставив питання про будівництво фізичного інституту при університеті, брав участь у виготовленні проекту інституту, розробці кошторису до нього, бо розумів, що фізична наука ставала конче потрібною для прогресу. Отож, восени 1918 року, за гетьманування Павла Скоропадського, засновується Українська Академія наук. Установчі збори відбулися 27 листопада 1918 року, першим головою УАН обирається Володимир Вернадський. Вернадський разом з Василенком створили комісію з відомих фахівців, яким запропонували підготувати Записку про майбутнє академічної установи, і цю записку про фізичний інститут мав подати професор Косоногов.

На жаль, сталося так, що серед чотирьох членів фізико-математичного відділу УАН, які були затверджені гетьманом Павлом Скоропадським, не було жодного фізика. Це сьогодні можна пояснити так. Фактично УАН з перших днів свого існування не орієнтувалася на «чисту науку». Можливо саме тому кандидатура Косоногова на завідування кафедрою фізики в УАН навіть не розглядалася: його мало знали. З іншого боку, у грудні 1918 року під головуванням академіка Тимошенка, який прибув з Петрограда, відбулося засідання Комісії з організації Фізичного інституту УАН. Тимошенко запропонував кандидатуру Абрама Йоффе, колишнього однокласника по Роменському училищі на Полтавщині.

Йоффе було запропоновано балотуватися в академіки. Якою була його відповідь — невідомо. Пізніше в 1919 році на спільному засіданні УАН була запропонована кандидатура Ейхенвальда з Москви, який дав згоду. Згідно зі

статутом Академії, його було обрано академіком, але і він не з'явився у Києві.

До слова, коли створювалася УАН, головною вимогою до академіків було обов'язкове володіння українською мовою. І коли претендент на посаду дійсного члена УАН не відповідав цій вимозі, то він не міг бути обраним до УАН ні за яких обставин.

Із розшифрованих автентичних записів, знайдених останнім часом у фондах Інституту архівознавства Національної бібліотеки України дізнаємося, що саме Косоногов впродовж 1918-1923 років докладав багато зусиль до створення фізичного інституту.

У 1921 році професора Косоногова обирають першим членом Російської Асоціації фізиків. А вже у березні 1922 року його було обрано по кафедрі фізики дійсним академіком УАН. З'явився реальний шанс змінити статус фізики у ВУАН. Косоногов був ученим, здатним перетворювати потенціальну енергію рішень і постанов на творчу енергію організаційних дій. Та, на превеликий жаль, 22 березня 1922 року раптова передчасна смерть ученого позбавила Академію цього шансу.

А мрія Йосипа Косоногова створити Інститут фізики була здійснена значно пізніше: 1929 року було засновано Науково-дослідний інститут фізики. Першим директором цього інституту, створеного на базі науково-дослідної кафедри фізики, став учень Йосипа Косоногова Олександр Гольдман.

Можна стверджувати, що Йосип Косоногов був справді непересічною людиною, вченим світового виміру, організатором науки і освіти. Він був відзначений нагородами: Орденом Святого Станіслава II ступеня (1905 рік), Орденом Святої Ганни II ступеня (1909 рік), Орденом Святого Рівноапостольного Володимира IV ступеня (1912 року). Не був забутий і після смерті новою владою. В архівах знайдено таке: «На основании ордера Киевского Губотдела Госполитуправления по борьбе с контрреволюцией, шпионажем и бандитизмом за №507 от 20 октября 1925 года произведен обыск у гражданки Косоноговой Ксении Михайловны (дружина вченого — авт.)». Тоді було вилучене листування з наукової роботи професора Косоногова на 26 листках... Шпигуноманія була у розквіті і очевидно навколо імені Косоногова, якому йшла кореспонденція з-за кордону, теж залягло оте його утаємнення. Певно що так, бо тоді це було загальноприйнятою практикою боротьби з ворогами побудови соціалістичного суспільства. Йшло винищення цвіту української нації, сплановане і добре продумане.

На жаль, наукова спадщина Йосипа Косоногова не вивчена ще повністю. Косоногов доклав своєї наукової думки до вивчення ультрамікроскопічних

явищ при проходженні струму в електролітах; досліджував електричні коливання та електромагнітні хвилі; розробив власний метод визначення залежності діелектричної проникності від довжини хвилі; відкрив явища оптичного резонансу і створив його теорію...

Рано пішов з життя великий вчений, але його ідея створення фізичного інституту була втілена в життя і сьогодні Інститут фізики — один із найстаріших науково-дослідних інститутів країни. З нього вийшли Інститут металофізики, Інститут фізики напівпровідників, Інститут ядрових досліджень, теоретичної фізики. Вченими зроблено не одне відкриття. І треба пам'ятати, особливо сьогодні, що від рівня розвитку науки, зокрема фізики, залежить потенціал та престиж будь-якої держави у світовому співтоваристві. На цьому наголошував ще 100 років тому великий вчений — Йосип Йосипович Косоногов.

Література:

Глебова А., Храмов Ю. Перший український академік-фізик. // Вісник НАНУ. — 1999. — №1. — С. 59-66.

Козирський В., Лень А., Шендеровський В. Біля джерел вітчизняної академічної фізики. // Вісник НАНУ. — 1999. — №8. — С. 47-54.

Лень А, Шендеровський В. Йосип Косоногов — засновник Київської рентгенівської комісії в 1914-17 роках. // Історія української науки на межі тисячоліть. — Київ. — 1999. — С. 174-176.

Козирський В., Шендеровський В. Фрагменти української фізики ХХ-го століття. // Вісник Фонду Смакули. — Тернопіль. — 2000. — №1(5). — С. 30-37; Фізика. — 2001. — №14. — Травень.

Він був ректором у Болоньї — Юрій Котермак

Юрій Котермак

Юрій Михайлович Котермак з Дрогобича, більш відомий як Юрій Дрогобич — лат. Georgius Drohobicz de Russia, Magister Georgius Drohobicz de Russia (бл. 1450 у Дрогобичі; †4 липня 1494 у Кракові) — руський філософ, астроном, астролог, перший український доктор медицини. Він є першим українським автором друкованого твору (латинською мовою). Діяч східноєвропейського Відродження. Професор, ректор Болонського університету (Італія), професор Краківського університету.

Браття моє, не будьте дітьми розумом. Будьте дітьми серцем, а розумом — дорослі

Слова Святого Павла

Сьогоднішня передача¹ — про одного з видатних українців у світовій науці Юрія Котермака, видатного вченого-енциклопедиста, філософа, астронома,

медика XV століття, ректора Болонського університету. Чи багато відомостей про нього знайдемо в наших українських енциклопедіях та довідниках?

На щастя, маємо заборонену раніше «Енциклопедію Українознавства» Володимира Кубійовича. Заглянемо в неї.

«Дрогобич (Дрогобицький) Юрій (1450–1494) перший доктор медицини на Україні, родом з Дрогобича, магістр Краківського університету, доктор університету в Падуї (1476). В 1481–82 роках ректор університету в Болоньї, з 1484 року професор університету в Кракові. Видав у Римі книгу «Indicium p̄nosticon Magistri Georgi Drohobicz de Russia» (1483) («Прогностична оцінка поточного 1483 року майстра Ю. Дрогобича з Русі, доктора мистецтва і медицини Болонського університету»), відому лише в одному примірнику; це була перша книга, видана українцем за кордоном».

«Саме в цій книзі вперше в історії друкарства названо Вільну, Кафу (Феодосію), Москву, а також рідні міста Дрогобича — Львів і Дрогобич», — віднаходимо це вже в УРЕ, том 3 за 1979 рік. А найповніше висвітлено постать Юрія Дрогобича у книзі Ярослава Ісаєвича, що вийшла в Києві 1972 року у серії «Життя славетних».

До речі, Ярослав Ісаєвич у цій книзі зазначив, що перше наукове дослідження творчої спадщини Юрія Дрогобича здійснив західноукраїнський історик і бібліограф Іван Кривуцький. 1932 року він написав ґрунтовну працю «Прогностик Юрія Дрогобича — наша перша печатна книга». Але чи багато хто з дослідників нашого недавнього минулого міг прочитати її. Ми будемо послуговуватися сьогодні в передачі книгою Ярослава Ісаєвича, аби розповісти слухачам про цього славетного співвітчизника, який прагнув жити ДЛЯ людей, для науки і якого вже в кінці дороги точили сумніви, чи не завинив він перед Батьківщиною, працюючи майже весь вік на чужині, чи зрозуміють земляки, що так склалися життєві обставини, чи знають вони, що Юрій, де б не був, завжди прагнув бути корисним рідному краєві, бо «dulce ed de cogum est pro patria mori», як казали латиняни: «Солодко й почесно вмерти за Батьківщину».

Цього Юрій Дрогобич навчав сам своїх учнів.

***

Отже, Юрій Котермак-Дрогобич. Хто він у нашій і світовій історії науки? Спершу дещо з історії. Місто Дрогобич розташоване над річкою Тисменицею на Підкарпатті. Відоме за Київської Русі в XI-XII століттях добуванням і торгівлею сіллю. Найбільшого розквіту Дрогобич досягнув в останні десятиріччя існування Галицько-Волинського князівства. За часів перебування міста під владою Польщі рада міста і суд були у руках багатих

купців. Саме тоді в середині XV-го століття у родині вбогого дрогобицького ремісника Михайла Котермака народився хлопчик. Назвали його Юрієм. Дитячі роки хлопця проходили серед простих людей, часто він бачив несправедливість міських патрициїв, що засіли в магістраті. Рано померла його мама, і малий Юрко ріс з батьком і старшою сестрою Оленою. Навчався грамоти у дяка церкви Юра. Навчився не тільки читати Псалтир та Часословець, Житіє Києво-Печерських угодників, а й писати. Дізнався Юрій від монаха Євтимія, який багато часу приділяв складанню пасхально-календарних таблиць, про рух небесних світил. Ще ретельніше почав вивчати латинську мову, яка тоді вживалася в усіх вищих школах Європи. Від італійських купців, які зачастили до Дрогобича, малий Котермак швидко навчився італійської мови. Від родича жупника дрогобицького Айнольфа Тедадьді, пана Ніколло Джустіні Юрко довідався про знаменитий Болонський університет і поклав за мету навчатися в ньому.

«Болонський університет — один з найстаріших університетів Європи, заснований в XI столітті як юридичний навчальний заклад. У XIV столітті відкрито філософський, медичний, теологічний факультети. В університеті навчалися й жінки, а в XIV-XV століттях з'явилися й жінки-професори. В наступні віки університет поступово втрачає автономію, підпадає під вплив католицької церкви. В XX столітті Болонський університет є важливим навчально-культурним центром Італії... У бібліотеці університету понад 750 тисяч томів», — читаємо в довіднику. Але шлях до цього знаменитого закладу для Юрія був довгим.

Батько любив свого сина, але незабаром, після весілля сестри Олени, батька не стало. Урядник Ніколло запропонував хлопцеві, якому йшов вже шістнадцятий рік, найнятися писарчуком до львівської контори пана Айнольфа.

«Що ж, синку, їдь, — сказав старенький отець Євтимій, — у Львові вправлятимешся в латинській мові. А це велике діло. Знатимеш добре латину — пізнаєш висоти науки, зможеш стати магістром, доктором. Немає в нас таких людей, а вони ой як потрібні... їдь, і куди б тебе не закинула доля, не забувай про рідний край. І чужинцям про землю своїх отців розповідай. Хай знають, що й ми маємо чим пишатися, що й наш край колись був славний. І ще може бути, як візьмемося за науку». Прекрасні слова, і як би хотілося, щоби їх чула наша молодь сьогодні!

Отож, хлопець відправився до Львова. Тут він опанував ще й польську та німецьку. Пан Айнольф відправляє хлопця разом з купецькими караванами до Сучави, Білгорода й до Кафи (тепер Феодосія). Він довідався в мандрах і про Геродота з Галікарнасу, «батька історії», і про знаменитого поета Овідія, і про історію міста-порту Кафи. На зворотньому шляху побував у Черкасах, Києві, захоплювався Успенським собором Києво-Печерської лаври, фресками

Михайлівського монастиря... У Львові Юрій мав змогу навчатися в кафедральній школі, але його мрією був університет. Найближчим до України був університет в Кракові...

Краківський, або ще Ягеллонський, університет — один з найстаріших університетів у Польщі. Заснований 1364 року, у 1400-му році реорганізований Ягайлом на зразок Паризького. У XV-XVI століттях називався Краківською академією. Тут свого часу працювали видатні польські вчені Мікулай Коперник, Ян Снядецький, Гуго Коллонтай; навчалися першодрукар-білорус Франциск Скорина, українські письменники Василь Стефаник, Ярослав Галан, польсько-українська письменниця Ванда Василевська, багато інших відомих діячів. Ягеллонська бібліотека налічує понад 995 тисяч томів, 310 тисяч примірників періодичних видань, майже 15 тисяч манускриптів...

Певно серед цих тисяч томів книг бібліотеки в Кракові є немала частина книг, подарованих Ягеллонському університетові великим вченим, математиком-феноменом, доктором філософії, деканом філософського факультету Празького університету, ректором університету в Грацу Яковом Пилипом Куликом. Про цього українця зі Львова у нас була одна з передач. Між тим, вже у 20-му столітті у Краківському університеті на філософському факультеті навчався мій покійний тесть Ярослав Гайдукевич, професор гімназії. З 1970 року він був у складі авторського колективу з опрацювання українською мовою за ініціативою Академії наук тритомового видання творів Теофана Прокоповича...

Але повернімося до нашого героя, Юрія Котермака. 1469 року він залишає Львів і вирушає до столиці Польського Королівства — Кракова. Коли черга дійшла до Юрія, щоби записатися до списку студентів, хлопець не мав змоги заплатити відповідної суми грошей. Магістер взяв від Котермака лише один грош: певно сам походив з убогих міщан.

Сьогодні можна тільки уявити, яким все-таки тяжким було життя студента Юрія Дрогобича. Юрій мріяв стати вченим, і тому відвідував всі лекції, а щосуботи — публічні диспути магістрів. І ось 1470-го року Юрій Котермак стає бакалавром вільних мистецтв.

Щоб отримати звання магістра в Краківському університеті, бакалаврам необхідно було прослухати обов'язково всі лекції, на яких чільне місце займало коментування творів Арістотеля — «Метафізики», «Етики», «Політики», «Економіки» та «Фізики». Важливе місце в навчанні займали арифметика, музика, теорія планет, геометрія, астрологічні спостереження, а це означало відвідування лекцій з астрономії. Термін навчання складав два роки після бакалаврського екзамену.

І знову настав урочистий момент. Успішний диспут завершено, і промотор оголосив про присвоєння бакалаврові Юрію Дрогобичу, синові Михайла Доната, титулу магістра мистецтв і право читати і пояснювати одну з книг фізики Арістотеля.

Але мріялось про далеку Італію, де він зміг би стати доктором медицини. Назбиравши трохи грошей, разом зі своїм старшим колегою Миколою Водкою з Квідзина, вирушає пішки, отримавши відпустку від факультету, до Італії з наміром знову повернутися до Краківського університету. Спочатку була Угорщина, а потім Венеція, Падуя і нарешті Болонья.

Болонья — місто на Півночі Італії.. З кінця VI-го століття до нашої ери це столиця етрусків, у XIII-XVI століттях це важливий торговельно-економічний центр Південної Європи. З 1506 року — папське місто... Окрім одного з найстаріших університетів у Болоньї, двох похилених в різні боки веж — Асінеллі й Карісенди, є ще славна Академія мистецтв, в якій навчався, а згодом був її членом український композитор Максим Березовський. Це його ім'я сяє золотом поруч з іменем Моцарта на стіні Болонської академії..

Університет медиків і артистів був головним чином осередком гуманістичної науки. І Юрій Котермак стає членом ультрамонтанської нації (так називалося земляцтво, що складалося з гостей з-за меж Італії). Писар записав його як Джордано да Леополі — оскільки він ніколи не чув про місто Дрогобич, що було недалеко від Львова.

Слухачі платили викладачам за лекції. Найкоolorитнішою фігурою серед викладачів був Галеотто Марціо з Нарні, що читав риторику й поезію. А ще викладач філософії, а згодом медицини Манфреді, що здійснив разом з Марціо латинський переклад «Космографії» Птолемея. Саме Манфреді познайомив Юрія Котермака з німецьким астрономом Йоганном Мюлером.

Але життя студентське було сутужним. Він просить допомоги про працевлаштування у познанського міщанина Миколи Чепеля, що поселився у Римі. Ось цитата з цього листа: «Я прибув до Болоньї, маючи зовсім мало грошей. Багато міг би я осягнути в науці, коли б не мусів турбуватися про найнеобхідніше. Прошу Вас, будьте мені батьком і матір'ю. Нехай хоч порада Ваша підбадьорить мене в боротьбі з суворістю долі і дасть надію дочекатися такого щасливого дня, коли зможу сказати: тепер споживаю свій хліб насущний без сліз, забувши голод і спрагу. Що з того, що людина знає всі науки, коли вона бідна і знедолена».

У цей час Юрій Котермак готує прогностик — оцінку стану небесних світил протягом березня — грудня 1478 року. В цій праці на основі докладних спостережень було визначено час двох місячних затемнень, подано дні з'яви і повні місяців на весь рік, приділено увагу подіям, що відбувалися у

європейських країнах, Єгипті, Туреччині, Індії. На працю звернули увагу науковці Італії, Франції, Німеччини. Її переписав для себе відомий німецький вчений-гуманіст Гартман Шедель.

А наступна праця-трактат присвячена сонячному затемненню 29 липня 1478 року. На додаток він розрахував час місячних затемнень — 15 липня 1478, 8 січня і 4 липня наступного року. Чимало місця в цьому трактаті присвячено географії, впливу астрономічних явищ на земні події, здоров'я людей.

По закінченні курсів навчання йому присвоїли звання доктора філософії. Його запрошують читати астрономію. Це тривало два наступні роки. Паралельно Юрій Котермак розпочав вивчення медицини, адже на той час вважалося, що медицина нерозривно пов'язана з усіма філософсько-філологічними науками. Лекції читалися видатними вченими того часу: Гарцоні, який любив повторювати слова Гіпократата: «Кожна хвороба має свою причину, все відбувається згідно з природою». Анатом Дзербі завважував, що саме в Болоньї вперше запроваджено розтини для учнів. Але життєві умови змусили Юрія переїхати до міста Насале — столиці невеликої північно-італійської держави Монферрату — посівши посаду придворного астролога. Через рік він повертається до Болоньї, і 24 березня 1481 року його обирають ректором університету медицини і вільних мистецтв. Цікаво знати, як це було. Прочитаємо про це у книзі Ярослава Ісаєвича: «Студенти голосували, вкидаючи до урни чорні або білі кульки. Коли урну відкрили, то чорних кульок майже не було. Більшість студентів проголосувала за дрогобичанина, гостя з далекої країни, який за кілька років життя в Болоньї встиг завоювати собі неабиякий авторитет».

Через вісім місяців після обрання на посаду ректора Юрій Котермак склав екзамен на звання доктора медицини. Відтепер його титулували «маестро».

За роки навчання Юрій Дрогобич зібрав собі велику бібліотеку. Як на той час, — це був скарб. В нього були книги Ібн-Сіні, Гіпократата, Птолемея, Арістотеля, Ціцерона, Вергілія, Овідія і багатьох інших визначних вчених.

Після завершення ректорського терміну (а це був один рік), Юрій Котермак отримав право пожиттєво бути громадянином Болоньї. Він 1483 року видає свою знамениту книгу «Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русь, доктора філософії і медицини Болонського університету». Книгу надрукував римський друкар Евхаріус Зільбер. У віршованій передмові до книжки читаємо: «Хоч і далекі від очей простори неба, та не такі віддалені для розуму людського. Ми знаємо із наслідків про їх причини, а з цих останніх — наслідок ми пізнаєм...»

Проголошення таких засадничих істин — це безперечна заслуга автора першої української друкованої книжки. Він працював над нею з однією

метою — «прагнучи допомогти людям...» До нас дійшли лише два її примірники. Один з них у бібліотеці Чарторийських у Кракові, другий належить Штудгартській бібліотеці, але зберігається у бібліотеці Тюбінгенського університету в Німеччині.

Наступні кілька років Юрій Дрогобич вирішив присвятити подорожам, щоби більше пізнати світ науки. Він переїздить до Риму, знайомиться з римським друкарем Евхаріусом Зільбером, той друкує його працю, і нарешті приймає рішення повернутися до Кракова, щоби допомагати землякам отримувати освіти.

Тут він, провівши диспут, увійшов до складу медичного факультету...

«... В давнину приписували створення медицини богам. Але правдиві перекази свідчать, що мистецтво лікування започаткували пастухи і рільники. Займались медициною греки та інші народи.

Ескулапа за те, що розвинув цю галузь науки, було зараховано до богів. Такої почеси не удостоївся у свого народу жоден полководець, що керував найбільшим військом, жоден монарх, що мав найбільшу владу», — це витяг з промови професора Юрія Дрогобича.

Знайомство з королем Казимиром, лікування його, сприяло отриманню титулів крушвіцького схоластика і пароха Зимної Води, що давало йому можливість отримувати певні прибутки.

Ректор університету 21 травня 1488 року на загальних зборах оголосив про надання Юрію Дрогобичу під будівництво помешкання порожню ділянку, де невдовзі було збудовано будинок, в якому і оселився вчений. Він викладає в університеті медицину, філософію, допомагає у видавничих справах Фіюлеві Швайпольту, який менше ніж за рік надрукував чотири книжки: «Осьмогласник», «Часословець», «Тріюдь пісну» і «Тріюдь цвітну», а ще лекції. Серед студентів факультету мистецтв восени 1491 року з'явився вісімнадцятирічний Мікулай Коперник з Влацлавка.

Мікулай Коперник — польський астроном, основоположник геліоцентричної системи світу... Найвідоміші праці Коперника в галузі астрономії... Правдоподібно, що саме Котермак посіяв у душі майбутнього автора трактату «Про обертання небесних сфер» (1543) перше зерно думки про геліоцентричність нашої планетарної системи. В 1616 році католицька інквізиція внесла працю Коперника у список заборонених книг, в якому вона значилась до 1828 року. Вчення Коперника підтримувалось передовими мислителями того часу, розвивалось далі у працях Галілея, Кеплера і Ньютона... в Україні Єпіфанієм Славинецьким, Теофаном Прокоповичем, Григорієм Сковородою... Як переплітаються шляхи відомих людей!

Здавалось, можна було радіти Юрію Котермаку. Він обіймає посаду декана медичного факультету, навчає студентів. Не склалося лише сімейне життя, хоча будучи у Львові і думав побратися зі вдовою з підльвівського села Зимні Води Катериною Вайсганушовою. Але сирітське життя, постійний брак коштів підірвало здоров'я. І 4 лютого 1494 року перестало битися серце вченого. Юрія Котермака поховано на одному з цвинтарів у Кракові.

Рано залишив життя великий вчений, патріот, який жив і творив для Батьківщини. Він був у розквіті творчих здібностей, завжди прагнув бути корисним своєму народові. Доля так вирішила, що йому довелося спочити вічним сном не на своїй землі, а під чужим небом. Але пам'ятаймо вірного сина землі української, його діяння, творчість, славу — то наша слава, то наша гордість.

Література:

Ісаєвич Я. Юрій Дрогобич. — К.: Молодь. — 1972. — 122 с.

Енциклопедія Українознавства. / Гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. — Молоде життя. — 1957. — Т. 2. — С. 1150 (597).

Ісаєвич Я. Д. Юрій з Дрогобича // Аксіоми для нащадків. Упорядник О. Романчук. — Львів: Меморіал. — 1992. — 544 с.

Козирський В., Лень А., Шендеровський В. Прологомени української фізики // Фізика. — 1999. — №13 (25). — С. 5-8.

Радевич-Винницький Я. Кому належить Юрій Дрогобич. // Українці від мови до нації. — Дрогобич: Відродження. — 1977. — С. 296-299.

Нарівні зі славетними математиками — Михайло Кравчук

Михайло Кравчук

Михайло Пилипович Кравчук (27 вересня 1892, Човниця, Волинь — †9 березня 1942, Колима) — український математик, академік АН УРСР (з 1929). Професор, вчитель Архипа Люльки — конструктора реактивних авіадвигунів та Сергія Корольова — конструктора радянських космічних кораблів, майбутнього академіка Володимира Челомея. Методи М. Кравчука використані в США, Японії та інших країнах при моделюванні кібернетичної техніки. Наукові праці М. Кравчука широко використовували американські автори першого у світі комп'ютера.

(27.09.1892-9.03.1942)

Така прекрасна і мальовнича Україна! За неї варто вмерти. З вірою страждать! Молитися за неї-ламати грати! Боротись за мету, достатки й благодать І перемогою нащадкам волю дати!..

О. Неприцький-Грановський. «Сни зруйнованого замку»

Характерною рисою нашого часу є переосмислення минулого 1.

Історія стала своєрідним силовим полем громадянської свідомості. Тим важливіше правдиво відтворити історію розвитку культури і науки в Україні, де діяли видатні вчені, яскраві особистості, доля яких перепліталася з бурхливими подіями у житті країни. Чимала наукова спадщина багатьох з них чекає на своє цілковите повернення, адже багато праць ще за життя їх авторів було вилучено з наукового обігу, а якщо й залишалися, то заплямовані глузом. Тільки останніми роками вони повертаються до нас. За поданням Міжнародного математичного союзу ЮНЕСКО своїм рішенням проголосила 2000-й рік всесвітнім роком математики. Україна по праву пишається своєю математичною школою, іменами всесвітньо відомих геніїв числа. Національний університет «Київська політехніка» провів 11 травня 2000 року 8 Міжнародну наукову конференцію імені академіка Михайла Кравчука. Багаторічним організатором і натхненником цих конференцій є професор університету доктор фізико-математичних наук Ніна Вірченко. «Досліджую життя видатного математика і творчість його і все щось знаходжу нове, відкриваю і дивуюсь, що за людина той учений», — говорить вона. За пропозицією шановної Ніни Опанасівни підготували і ми розповідь про вірного сина України.

Зі сторінок спогадів:

«Михайло Кравчук — найталановитіший алгебраїст нашого століття»
(Микола Боголюбов).

«Михайло Кравчук — математик широкого масштабу. Його ім'я добре відоме у світовій математичній науці. Світ не знав лише, що він українець»
(Євген Сенета, професор математики з Австралії).

«Уже самою зовнішністю він нагадує людей цільних, як злиток сталі, дерзновенних, як весняний грім, відданих справі, як Сонце Землі і людям»
(письменник Борис Харчук).

«Жодне явище у створенні математичної науки в Україні не сталося без його участі: перші українські школи, перші курси, перші університети, українська математична термінологія та наукова мова — все це творилося за активної участі Михайла Кравчука» (з характеристики на звання академіка).

Слава, визнання — і забуття. Світова велич — жорна сталінських репресій. Світла мрія — і жорстока відплата. Система не любила талантів. Система нищила найкращих. Простежмо це на одній долі, долі Михайла Кравчука.

***

Народився Михайло Кравчук 27 вересня 1892 року в селі Човниці (тепер Ківерцівського району) на Волині в сім'ї землеміра. Батько, син селянина-шевця (ще одна цікава деталь), зміг все-таки закінчити Петровсько-Розумовську академію. Початкову освіту малий Михайлик здобув удома. 1901 року батьки переїзять до Луцька, багатого на історичні події міста над річкою Стиром. У 1920-30-их роках Луцьк був головним осередком українського політичного і культурного життя Західної Волині. Зауважу, що лише «Просвіта» мала тут 134 філії, була приватна українська гімназія, діяло товариство імені Петра Могили. Гімназію Михайло закінчив 1910 року із золотою медаллю. Вже тоді він найбільше любив математику і в нього визрівала думка присвятити себе цій найдавнішій науці на Землі.

1910 року Михайло Кравчук вступає на фізико-математичний факультет Університету Святого Володимира. Тоді на факультеті працювало ціле сузір'я видатних математиків: Дмитро Граве — творець математичної школи на Україні, Пфейффер, Букресєв, Єрмаков та інші. Закінчив Михайло університет 1914 року з дипломом 1-го ступеня, і Граве просить залишити Кравчука, як найталановитішого свого учня, при університеті професорським стипендіатом для підготовки до наукової та викладацької роботи.

На зиму 1915-1916 року у зв'язку з евакуацією університету Михайло Кравчук переїздить до Москви, щоб ознайомитися з інтересами московської школи математиків.

Успішно склавши магістерські іспити у вересні 1917 року, він одержав звання приват-доцента.

Молодого, сповненого енергії, жадоби знань вченого захоплює піднесений революційний 1917-й рік з пориваннями національно-культурного відродження його України. Його позиція в цей час була надто активною. Він працює як науковець: викладає математику в українських гімназіях Києва, в Українському народному університеті, стає членом Українського наукового товариства у Києві, працівником новоствореної Української Академії наук, членом комісії з математичної термінології при Інституті української наукової мови УАН, перекладає українською мовою відомий підручник з геометрії Кисельова, згодом разом з академіком Федором Калиновичем він уклав тритомник українського математичного словника.

У 1919-21 роках Михайло Кравчук виїздить на село, стає викладачем і директором школи у селі Саварці на Київщині. Саме тут він зустрів і підтримав 10-річного хлопця Архипа Люлька — майбутнього творця авіаційних двигунів. В історію науки Архип Люлька увійшов як конструктор з авіаційної техніки, автор конструкції першого в світі двоконтурного турбореактивного двигуна, творець літаків з надзвуковою швидкістю.

Академік Академії наук Радянського Союзу мав своїм першим вчителем Михайла Кравчука. Ім'я свого вчителя Архип Люлька завжди згадував з великою повагою, навіть у часи, коли воно було викреслене з науки сталінським режимом. У Саварці Кравчук, до речі, подружився з поетом Миколою Зеровим.

А ще треба згадати, що Михайло Кравчук читав лекції у Київському політехнічному інституті майбутньому генеральному конструкторові космічних кораблів Сергієві Корольову. Певно ж, умів запалювати у своїх слухачів любов до математики, бо й сам невтомно працював на науковій ниві.

У 1924 році Михайло Кравчук блискуче захищає докторську дисертацію на тему «Про квадратичні форми та лінійні перетворення». Зазначу, що основні результати цієї праці зачитав на Міжнародному математичному конгресі в Торонто єдиний представник від УАН Микола Крилов. У 1925 році Михайлові Кравчукові присвоєно звання професора.

Його запрошує на наукову працю Асоціація американських математиків. Восени 1928 року Кравчук їде на Міжнародний конгрес математиків в Італію, де зазінається з такими видатними математиками того часу, як Гільберт, Адамар, Леві-Чевіта та іншими.

1929 року Михайла Кравчука висувують у дійсні члени Всеукраїнської Академії наук і 29 червня його було обрано одностайно. Разом з ним академіками ВУАН стали Дмитро Яворницький, Павло Тичина, Степан Рудницький, Євген Патон та багато інших відомих згодом діячів науки та культури в Україні. Цього ж року виходить його монографія «Алгебраїчні студії над аналітичними функціями».

Чи не найбільше місце у науковій спадщині Михайла Кравчука займають дослідження з теорії диференціальних та інтегральних рівнянь. Він публікує фундаментальну двотомову монографію «Застосування способу моментів до розв'язання лінійних диференціальних та інтегральних рівнянь» (I — 1932, II — 1935).

Михайло Кравчук — автор понад 180 наукових праць, результати яких дістали найвищу оцінку визначних математиків того часу: Граве, Гільберта, Лузіна, Крилова, Пфейффера, Адамара, Куранта та інших.

Сьогодні можна почути думку, що поліноми Кравчука є більше відомі вченим-математикам Америки, ніж поліноми Пафнутія Чебишева, — академіка Петербурзької академії наук, засновника математичної наукової школи. Але ж Чебишева знали. Знав уесь цивілізований світ і Михайла Кравчука — видатного українського вченого в галузі диференційних та

інтегральних рівнянь, теорії множин, теорії функцій та вищої алгебри, математичної статистики, теорії ортогональних поліномів, наближених обчислень та фахівця з історії математики. Про його визнання як великого вченого свідчить і те, що в 1925 році його було обрано дійсним членом НТШ у Львові, членом Німецького математичного товариства, членом Французького математичного товариства, членом математичного товариства в Палермо (Італія). Він бере участь в роботі 8-го Міжнародного математичного конгресу в Болоньї, а повертаючись з Італії, робить доповідь на засіданні Французького математичного товариства. Отже, світова слава до вченого прийшла.

Але, на жаль, наступають трагічні для української культури й науки роки. Ці міжнародні зв'язки, ці успіхи Кравчука, його знання чужих мов і листування з математиками всього світу були пізніше інкриміновані йому як звинувачення у шпигунстві, у зраді інтересів держави, як не дивно. А вже 1929 року почалися перші арешти, а наступного 1930 року відбулися гучні відкриті судові процеси над учасниками т. зв. «Спілки визволення України» — міфічної «контрреволюційної української буржуазно-націоналістичної підпільної організації», як це подається в тій же Українській Радянській Енциклопедії, т. 10, за 1983 рік.

Звичайно, культурно-громадська активна діяльність Михайла Кравчука робила його стовідсотковим кандидатом на причетність до цієї міфічної спілки, керівництво якою приписували віце-президенту ВУАН Сергію Єфремову. Отож, на цьому процесі Михайлові Кравчуку, новообраному академіку, запропоновано було виступити «громадським обвинувачем». Він відмовився.

А що значила на той час така відмова? Це вирок самому собі.

Серед арештованих цього часу було багато знайомих Михайла Кравчука, тих людей, з якими він мав наукові товариські зв'язки. Це математик Холодний — науковий співробітник Інституту наукової мови, Іваниця — з яким вони разом входили до редколегії журналу «Записки Кіно», Гермайзе — товариш зі студентських років, вчений секретар історичної секції ВУАН, секретар словника живої мови, Дурдуківський — директор школи імені Тараса Шевченка, в якій певний час викладав і Михайло Кравчук.

Вже в 1937 році Михайлові Кравчукові влаштовують ганебні псевдосудища у стінах інституту математики, політехнічного інституту, університету. Його звинувачують у буржуазному націоналізмі, шпигунстві, у тому, що він начебто листується з польськими запродавцями, є членом НТШ у Львові, та й взагалі, — знає багато мов.

21 лютого 1938 року Михайла Кравчука було заарештовано.

Як міг сприйняти вчений цей жорстокий і несправедливий поворот власної долі? У статті Галини Ситої «Слідча справа Михайла Кравчука» (щорічник «Наука і культура», випуск 28 за 1994 рік) відзначено, що при арешті у нього забрали папку з особистим листуванням, друкарську машинку, облігації і навіть його золоту обручку, а також золоту брошку і шість срібних чарочок... Це була наруга над вченим, уже не кажучи про те, як відбувалося слідство.

Він таки поставив свій підпис під явно фальшивими свідченнями та обвинуваченнями. Ось як він пояснював це сам: «Я был ошеломлен (подаємо мовою оригіналу) этими дикими обвинениями, разбит физически ночными допросами, в частности полным лишением сна в течение 11 суток, обострением болезни сердца, мерами прямого физического воздействия, морально на меня воздействовали криками, стонами истязаемых в соседних комнатах людей. Сломали меня окончательно угрозы, — в случае запирательства и отказа принять на себя не совершенные преступления, — арестовать и уничтожить мою семью. Ради спасения семьи я и решил оклеветать себя, — тем более, как было вполне ясно, мои обвинители, сами не веря своим обвинениям, имели совершенно определенную цель, — сделать из меня преступника».

Неможливо без болю читати ні ці розповіді, ні нариси, ні документи, які зараз відкрилися. Ось в одному з чисел газети «Урядовий кур'єр» вміщено найсвіжіші документи зі слідчої справи академіка Кравчука (автор Микола Сорока). Стаття називається «Як загинув академік Михайло Кравчук». Читаєш і думаєш, яка ж то була страшна сталінська машина. Михайло Кравчук не міг собі усвідомити, як його можна звинуватити у шпигунстві: «Признаков шпионажа, вольного или невольного, не могу найти в своей работе. Готов давать ответы следствию на улики и на разные вопросы по этому поводу. Признав себя националистом, я не могу отказать себе в праве любить свою родину и не наносит ей ущерба таким гнусным способом, как шпионаж».

Це рядки з його болісного зізнання, пояснювальних записок, тих численних прохань, які він надсилав до прокуратури СРСР, до Верховного Суду. Але Москва не чула голосу і прохань вченого: на жоден лист, на жодне звернення відповіді не було.

Цікаво, що отими «польськими запроданцями», з якими листувався Кравчук, були Мирон Зарицький — один з фундаторів української математичної культури на західно-українських землях та Микола Чайківський, якому Кравчук допоміг перебратися через кордон з української приватизованої гімназії в Рогатині на Радянську Україну та ще й улаштував заступником директора Інституту математики. У справі Кравчука останнього було визнано одним із керівників одеської контрреволюційної групи.

Три роки каторжної праці остаточно виснажили Михайла Кравчука. 9 березня 1942 року він помер на Колимі й навіки залишився у колимській мерзлоті, поряд з тисячами знаних і незнаних, закатованих і убитих, українців і неукраїнців.

І тільки 28 травня 1956 року Есфір Йосипівна Кравчук, дружина Михайла Кравчука, одержала довідку про реабілітацію чоловіка, в якій йшлося: «Приговор Военной Коллегии Верховного суда СССР от 23 сентября 1938 года по делу Кравчука Михайла Филипповича отменить, а дело о нем прекратить за отсутствием состава преступления». Ось і все, жодного слова жалю, ані тині печалі, ані натяку, що хтось шукатиме винних за загублене велике життя.

Така сувора правда. І сьогодні необхідно було б видати праці Михайла Кравчука, ввести іменну його премію в Національній Академії наук, — адже це ім'я з повним правом стоїть у когорті найвидатніших математиків світу ХХ-го століття.

Письменник Євген Сверстюк, виступаючи на відкритті 1-ої Міжнародної наукової конференції, присвяченої пам'яті Кравчука, 23 вересня 1992 року, зазначив, що «академік Михайло Кравчук для нас не лише велике ім'я в світі математики. Для багатьох поколінь він ЗАЛИШИТЬСЯ образом українського інтелігента, який втримав протистояння страшній системі комуністичного насильства, олжі і зневаження особи. Він заплатив життям за збереження національної гідності, за збереження лиця».

Цими словами Євгена Сверстюка ми закінчуємо розповідь про видатного вченого Михайла Кравчука.

Література:

Михайло Пилипович Кравчук. / Укладачі: Н. О. Вірченко, Г. М. Сита. — К.: Наукова думка. — 1992. — 40 с.

Сита Г. Слідча справа Михайла Кравчука. // Наука і культура. — Київ. — 1994. — № 28 — С. 116-127.

Вірченко Н. О. Корифей української математики. // Аксіоми для нащадків. / Упор. О. Романчук. — Львів: Меморіал. — 1992. — 544 с.

Мушинка М. Пошуки істини. // Вечірній Київ. — 2000. — 11 травня.

Никанорова О. Крізь «вікна» слідчих справ. // Урядовий кур'єр. — 2001. — 24 березня.

Сорока М.О. Михайло Кравчук. — К.: Молодь. — 1985. — 192 с.

Унгурян О. В лагере на Колыме Михаил Кравчук сделал важнейшее математическое открытие, запись о котором... бесследно исчезла. // Факты. — 2002. — 19 марта.

Видатний орієнталіст України — Агатангел Кримський

Агатангел Кримський

Ага́тангел Юхі́мович Крї́мський або Агафа́нгел Юхі́мович Крї́мський (3 січня (15 січня) 1871; † 25 січня 1942) — український історик, письменник і перекладач кримськотатарського походження, один з організаторів Академії Наук України (1918). Літературний псевдонім А. Хванько.

(15.01.1871-25.01.1942)

Україно, ти моя молитва...

Хай гримить над світом люта битва

За твоє життя, твої права...

Василь Симоненко

Насамперед¹ хочу щиро подякувати нашим слухачам за увагу — за листи, телефонні дзвінки, за розуміння і підтримку ідеї нашої програми — повертати народу історичну пам'ять, аби він збагнув свою велич, збудити у ньому жагу самопізнання.

Особливо вдячні ми за підказані теми, за цікаві пропозиції. Ось, скажімо Віолета Михайлівна Авдеєнко з Конотопа Сумської області пропонує відкрити слухачам ще одне ім'я малознаного співвітчизника. «Я не пропускаю жодної вашої програми, — пише вона. — Про багатьох вчених, які прославили Україну в світі, ми дізналися завдяки вашій праці. І за це вам низький уклін.

Я праправнучка видатного вченого, члена-кореспондента Петербурзької Академії наук, історика, біолога, поета і бібліографа Пономарьова Степана Івановича, ім'я якого занесено до Української Енциклопедії.

У серпні наступного року виповниться 175 років від дня народження нашого славного предка. В його родині були меценати, які побудували міську лікарню, мали книгозбірню з 15 тисяч книг, яка була доступна усім людям, багато доброго зробили для України. Степан Іванович спілкувався з Тарасом Шевченком, Максимовичем, Некрасовим, був бібліографом світового рівня, Багатющій архів Пономарьова був вивезений з Конотопа до Москви ще 1922 року і відтоді ім'я його в Україні не вшановувалось. Можливо, підготуєте передачу про нього? А ми, нащадки, допоможемо...»

Що ж, якщо вдасться відшукати матеріали, ми готові розповісти Україні про цього цікавого вченого і, можливо, якоюсь мірою віддати борг його світлій пам'яті.

А сьогоднішню передачу ми присвятили пам'яті титана української науки — вченого-поліглота, орієнталіста-сходознавця, письменника, історика української мови та літератури, дослідника фольклору, співзасновника і дійсного члена ВУАН та НТШ Агатангела Кримського.

Ім'я його оповите нині славою у наукових колах і малознане широкому загалові.

Вже сам той факт, що Агатангел Кримський володів 56-ма мовами, був чудовим перекладачем з багатьох мов іранської і тюркської мовних груп засвідчує, що ця постать унікальна в історії української науки.

Справді, доля людини значною мірою визначається морально-етичним підґрунтям, якого вона тримається. В цьому можна вкотре переконатися, ознайомившись з історією Академії наук України і постатями вчених, які стояли біля першопочатків її заснування.

Згадаймо, що в квітні 1918 року, коли до влади прийшов гетьман Павло Скоропадський, було зібрано комісію для вироблення законопроекту про заснування УАН. До складу комісії увійшов і ординарний професор Лазаревського Інституту східних мов Агатангел Юхимович Кримський...

А згодом, вже на першому установчому засіданні Спільного зібрання УАН, 27 листопада 1918 року, таємним голосуванням було обрано одноголосно президентом УАН Володимира Вернадського, і Агатангел Кримський так само успішно був обраний неодмінним секретарем. Світового рівня орієнталіст був тоді в апогеї своєї наукової слави.

Нашим слухачам нагадаємо, що орієнталістика або сходознавство — наука, що вивчає історію, економіку, літературу, етнографію, мистецтво, філософію, пам'ятки матеріальної і духовної культури народів Азії та Африки...

Найзначнішими сходознавцями в кінці XIX — на початку XX-го століття були Іван Срезневський, Агатангел Кримський, Марин Дринов...

На Україні орієнталістика почала широко розвиватися у 1920 році, і її розвиток у ВУАН пов'язаний саме з діяльністю Агатангела Кримського.

Але у 1931-33 роках всі установи, що мали бодай якесь відношення до орієнталістики, були ліквідовані, співробітники ув'язнені або заслані... Кримському було заборонено друкувати написані ним монографії, і лише з 1939 року було дозволено мати аспірантів зі сходознавства. Між ними був відомий тюрколог-ісламіст Омелян Пріцак...

Саме професор Гарвардського університету Омелян Пріцак написав чудову розвідку про свого вчителя Агатангела Кримського до 120-х роковин його народження. Вона була опублікована в щорічнику «Наука і культура», випуск 25, за 1991 рік.

Це його, Омеляна Пріцака, випускника Львівського університету, академік-історик Іван Крип'якевич передав сходознавцеві Агатангелу Кримському. Згодом він стане всесвітньо відомим вченим, заснує центр українських досліджень в Гарвардському університеті.

Додам, що у 1990 році Академія наук Української РСР обрала Омеляна Пріцака своїм членом, а в 1991 році його призначено директором створеного в Києві академічного Інституту сходознавства.

Створення Інституту сходознавства в Україні стало одним із заходів (із чотирьох пропозицій Омеляна Пріцака) по увічненню унікального наукового подвигу Агатангела Кримського.

Дещо з історії славетного роду Кримських...

***

Ще в 1698 році у Мстиславлі на Волині (територія Могилівської області Білорусі) оселився кримський втікач — татарський мулла, прийняв християнство, одружився з місцевою жінкою — і з цього роду пішли цікаві родини — Куторги і Киримли (тобто Кримські — у перекладі з тюркської).

1863 року російський царський уряд вирішив деколонізувати «Юго-західний край», засновуючи на Волині російські середні школи, куди запрошувались на працю українці зі сходу. Таким чином, у 1866 році у Холмі народився Михайло Грушевський, син учителя Сергія з Київщини, 1871 року у Звягелі — Лариса Косач, пізніше Леся Українка, донька Петра Косача з Гадяча, а також «найкращий кримський подарунок Україні», як сказав Омелян Пріцак, — Агатангел Юхимович Кримський — з родини вчителя історії та географії Євфимія Кримського та його дружини, литовської польки Аделаїди Сидорович, які приїхали з Білорусі.

***

Отож, Агатангел Кримський народився 15 січня 1871 року у Володимирі Волинському. Після народження сина батько переїздить до Звенигородки над Тікичем неподалік Києва, будує там дім і відтепер сім'я Кримських стало осіла на українській землі.

Сина, який умів читати з трьох з половиною років, у п'ятирічному віці віддали до «Городського училища», де він пробув наступних п'ять років. Дуже багато читав: у батька була чимала бібліотека. Це призвело до часткової втрати зору ще на 12-му році. Коли йому було 10 років, його віддали до протогімназії у місті Острозі на Волині, де жила сестра батька. Тут теж була велика бібліотека, з якої хлопець не виходив.

У 1881 році його переводять до четвертого класу Другої київської гімназії Кромера. А вже через рік він навчається у відомій на всю Україну колегії Павла Галагана.

У листі до львівського професора української літератури Омеляна Огоновського Агатангел Кримський пише: «Мабуть, Ви не відаєте, що таке колегія Галагана, тим-то я позволю собі сказати про неї два слова. Це дуже невеличка школа, «закрита» (себто з інтернатом), приймаються туди найкращі ученики з 4-ої класи гімназійної по конкурсному екзамінові. Видима річ, що через це в Колегії збирається дуже живий, дуже свіжий елемент, вельми сприяючий розумовому розвитку: виробляється пошана до розумової праці й до науки; виробляється навіть жадність до знання. Іменно такий вплив мало на мене колегіальне навчання. Щасливий я був і в тім згляді, що вчителем словесності був у колегії Павло Гнатович Житецький — людина, що її вплив я й далі на собі відчуваю...».

Вже тоді Агатангел Кримський прийшов до усвідомлення українськості. «Кожнісіньку вольну від «офіціальних» занять часину я присвячував Україні, — пише він у листі до Грінченка. — Перша ознака національності є мова. Я нею найперше заклопотався, пильно читав усякі книжки, особливу увагу звертав на етнографічні матеріали, перечитав усякі філологічні праці. Далі я знайомився з нашою літературою... кинувся до літературної праці: перекладав, писав оригінальні твори...

У мене чисто практичною дорогою (через читання і писання по-малоросійському) непомітно і поступово виробилися свідомі національні переконання..., коли я прочитав передмову Михайла Драгоманова до повістей Юрія Федьковича: «...мене нове світло осіяло. Я зрозумів, що я мусю бути українофілом — і це я зрозумів цілком свідомо. В цій свідомості була певна частина одсвіту на мої мучительні сумніви, і от я жадібно ухопився за українство»".

З Михайлом Драгомановим у Агатангела Кримського були дуже непрості взаємини. Так, коли в одній із своїх статей Драгоманов висловився з недооцінкою значення національної справи та національної мови, то юнак написав до Львівського журналу «Правда» рецензію, що закінчувалася запитаннями: «Тепер я Вас питаю, яким способом можна і треба українцям для здобуття прав і вольности (між іншим, певне, і прав національності)

сполучитися з неприхильними до них москалями, та й не потопитися при тім в «общем ; русском море»? Або яким способом перетворити російську нетолерантність в толерантність? Коли Ви можете дати на це пораду (та, Бога ради, не загальними фразами, а точно!), тоді будьте певні, і ніхто Вам, крім щирої подяки, нічого не скаже».

А далі: «Нам же одібрано усякі мінімальні, елементарні права Для нас і говорити своєю мовою, то вже є злочин; нашій нації — І гірше, ніж усім іншим націям. Тим-то дуже важлива для нас річ — Л 1 придбати собі хоч первісні права, хоч право на мову, бо без неї і неможлива ж просвіта нашого дорогого нам народу... Маючи хоч і мову законом дозволену, українофілам можна буде освічувати народ і впливати на народ — тоді й народ може статися помічником | для інтелігенції в справі здобуття дальшої волі; а без участі народної маси — хто знає, чи багато вдіє сама інтелігенція?..».

Які актуальні для сьогодення України слова! Агатангел Кримський все-таки пізніше високо оцінить велич Драгоманова. У некролозі він напише: «На мою думку, смерть Драгоманова, — це таке велике горе, якого ми ще не зазнали після Тарасової смерти».

Своє навчання Кримський продовжив у Лазаревському інституті східних мов у Москві, де практично навчали східних мов майбутніх дипломатів та політиків. Наука тривала три роки. Хоч як зваблювали після закінчення інституту талановитого юнака до Санкт-Петербурга, Агатангел Кримський залишається у Москві. Він продовжує навчання у Московському університеті на історико-філологічному факультеті, який успішно закінчує у 1896 році.

Коли помер професор русько-української філології Львівського університету Омелян Огоновський, доктори Кониський і Барвінський пропонують Агатангелу Кримському обійняти цю посаду. Але він отримав від Лазаревського інституту стипендію на два роки: один рік — на студії в одному із західноєвропейських університетів, другий — на перебування в арабських країнах, і змушений був відмовитися від Львівської кафедри.

Цікаво зауважити слухачам, що Лазаревський інститут східних мов у Москві був започаткований в 1815 році на кошти багатой вірменської родини Лазарян (Лазаревих). Там викладалися арабська, перська, турецька, вірменська, азербайджанська і грузинська мови. З 1919 року — це Вірменський інститут, а з 1921 року — Московський інститут сходознавства.

Отож, у 1896-98 роках Агатангел Кримський перебуває у Сирії і Лівані. З 1898 року він стає доцентом, а з 1900 аж до 1918 року — професором арабської філології й історії Сходу в Лазаревському інституті східних мов у Москві. За цей час написав капітальні праці з історії та літератури: «Історія арабської літератури», «Історія перської літератури», «Мусульманство і його

будучність», опублікував понад 500 статей з історії мов, літератури, етнографії народів Близького і Середнього Сходу.

Вирішивши остаточно справу своєї національної приналежності як української Агатангел Кримський з пошаною ставився до батьківщини своїх предків.

Чи не в єдиному огляді кримсько-татарської літератури у 1930 році він напише: «Історія нового кримсько-татарського письменства, що його зумів створити народ, який налічує не більше 178 тисяч душ, вся розгорнулася на моїх очах. Я прихильно почав за нею стежити з 1889 року, здавна знайомий був з патріархом кримського письменства Ісмаїлом Гаспринським і його співниками, далі з великою симпатією підтримував і підтримую особисті знайомства з головними діячами кримського літературного життя. Через те мені хочеться вірити, що в тім стислім історичнім нарисі, який я оце накреслив, не міг я допуститися небажаної суб'єктивності, не міг чогось недооцінити».

Тут якраз доречно додати, що були у Агатангела Кримського близькі знайомства з багатьма вченими Сходу: зі співробітником Гаспринського Ісмаїлом Лемановим, татариним Османом Акчокраклі, який видав український переклад поеми про походи Богдана Хмельницького у 1648 році, складеної Джан Мухамедом, зятем Туган-бея. Часто спілкувався з кримським вченим, поетом Бекіром Чобанзаде; з поетом Абдуллою Лятіфзаде; ісламістом Якубом Кемалем. Майже всіх цих діячів культури і науки в трагічні часи 1934-37 років було знищено...

У 1918 році відкрилася можливість творити для України. На запрошення Вернадського Агатангел Кримський повертається до Києва і стає одним із організаторів ВУАН і її першим неодмінним секретарем, фактично керівником, поклавши багато зусиль для розбудови ВУАН і особливо її історично-філологічного відділу.

Вернадський і Кримський стали друзями на все життя. Обоє драгоманівці, висококласні фахівці перейнялися однаковою турботою про українську науку. Пізніше, вітаючи Кримського із 70-літтям, Вернадський напише: «Дорогий друже! Підводячи підсумки життя, переді мною проходять наші зустрічі. (Згадаймо, що на той час Вернадському було вже 78 років — авт.) Загалом підсумок — один єдиний підсумок: наукова творча робота і вільна культурна діяльність за Україну і рідною мовою, які передав мені мій батько з дитинства. І я, виходячи з думок, що мені приємні, в обох течіях взяв найактивнішу, до певної міри провідну участь. І на обох шляхах я йшов поряд з Вами. Моя наукова робота для мене, а власне і для Вас, все... стоїть на першому місці, але культура українського народу рідною мовою, наукова його творчість і думка цією мовою в критичний момент історії нас об'єднала.

І ми з Вами обрали... правильний шлях у критичний момент історії української наукової роботи — наша спільна з Вами справа... (Видав В. Сарбей. Вісник АН УССР, 1971, ч. I, С. 96)».

Творче життя Агатангела Кримського надзвичайне. Як орієнталіст Кримський є автором цінних наукових праць з ісламу, історії та літератури арабів, турків і персів. Ось лише невеликий перелік його фундаментальних праць: «Історія мусульманства» (1904-1912), «Історія арабів і арабської літератури світської і духовної» (1911-1912), «Історія Персії та її письменства» (1923), «Хафізтайого пісні» (1923), «Перський театр» (1925), «Історія Туреччини та її письменства» (4 томи). Зазначимо, що до студій з історії української мови спонукали виступи багатьох російських вчених, зокрема Олексія Соболевського.

Академік Петербурзької академії наук з 1900 року Олексій Соболевський у визначенні походження й розвитку української мови та її місця серед інших слов'янських мов виступив з позицій російського історика Михайла Погодіна, розглядаючи українську мову як наріччя російської. Свої докази він будував однобічно, не завжди критично вивчаючи староукраїнські тексти.

Отож, Агатангел Кримський написав три полемічні статті: «Філологія і погодінська гіпотеза» (1904), «Непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів» (1906), «Древнекиевский говор», «Украинская грамматика». Пізніше Кримський підсумував свої погляди в статті «Українська мова, звідки вона взялася і як вона розвивалася», вміщеній у «Нарисах з історії української мови» Шахматова і Кримського (1922).

Агатангел Кримський брав також активну участь у творенні словників української мови, впорядкуванні правопису, був редактором першого тому «Академічного словника».

Тут треба зазначити, що Агатангел Кримський відомий і як письменник (псевдонім А. Хванько). Він написав три збірки «Пальмове гілля», що є перлинами українського ліричного генія; роман «Андрій Лаговський» (1895-1905), крім того, збірки «Повісті і ескізи з українського життя», «Бейрутські оповідання», «Знадоби для життєпису С. Руданського» та багато інших.

Подиву гідна працездатність! Кримський був загалом далекий від політики. На першому плані — наука! Дивовижно, як багато працювала ця, поза сумнівом, велика людина, закохана в науку. Але настали трагічні роки. І хоча 3 травня 1928 року члени Академії одноголосно переобрали Агатангела Кримського на неодмінного секретаря, уряд не затвердив його на ту посаду. Наступного року він змушений був залишити і посаду голови історично-філологічного відділу. Арештовують академіка відділу Сергія Єфремова як голову неіснуючої, так званої націоналістичної організації «Спілка

Визволення України». Ліквідовують усі сходознавчі установи, всіх діячів кримської літератури та науки. Самого академіка не знищили фізично, його почали нищити морально, він стає «опальним академіком», остання його наукова праця в УАН вийшла в 1930 році, в нього відібрали аспірантів.

Ось як описує тодішнє становище академіка Кримського дружина другого президента УАН академіка Миколи Василенка Наталя Полонська: «Кримський тяжко терпів від такого становища, до того ж він матеріально бідував. Все, що можна було, він вислав до Звенигородки, де жив його прибраний син Микольцо (син Миколи Левченка) з мамою, улюблена сестра Маша та брат Юхим з родиною, а сам обмежувався одною стравою в академічній їдальні і дбайливо загортав шматок хліба, який видавали там до обіду, і ніс додому. Його старе вбрання звертало на себе увагу навіть у Києві, де більша частина інтелігенції ходила в злиденному одязі».

І все ж знадобився Агатангел Кримський в часі, коли приєднали Західну Україну зі Львовом до Радянської України. Його тоді посилали до Львова як живий доказ високого рівня радянської науки. Львів був для нього своєрідною Меккою. Там він друкував свої українські літературні твори, там колись жив його близький друг Іван Франко, у якого він часто бував. Йому влаштовують гучне всенародне відзначення 70-ліття. 15 січня 1941 року нагороджують орденом Трудовою Червоного Прапора.

Але вже через півроку, 20 липня 1941 року академіків Агатангела Кримського і Кирила Студинського безпідставно заарештували і, звичайно, пригадали СВУ. Доля останнього й досі невідома.

Мабуть, жоден політичний процес в Україні не викликав таких суперечливих реакцій, як харківський суд над Сергієм Єфремовим і 44 найвизначнішими членами Спілки Визволення України 1930 року. Комуністична пропаганда подавала цей процес як перемогу соціалістичного правосуддя над буржуазним націоналізмом. На заході його вважали незаконною розправою над інакодумством, причому погляди на СВУ діаметрально розходилися: одні вважали її нелегальною організацією, спрямованою на відновлення незалежності України, інші — вигадкою Державного політичного управління, спрямованого на фізичну ліквідацію української творчої еліти.

На превеликий жаль, коли я готував цю передачу, переконувався, що і нині тривають пошуки істини про СВУ. Але хоч як би там було, Агатангел Юхимович Кримський разом з кращими представниками еліти попав у м'ясорубку НКВС. Його відправили до в'язниці в далекий Казахстан. Там він і загинув у тюремній лікарні 25 січня 1942 року в місті Кустанай.

Великого українського вченого було реабілітовано у 1957 році, але де могила Агатангела Кримського, не знаємо і чи знайдемо, щоб його останки

перевезти у землю України, яку він так безмежно любив. Немає і будинку на Мало-Підвальній, число 3, де він жив на 5-му поверсі. Ось така доля великої Людини, великого вченого світової слави, скаліченої режимом. Агресивні безбожники в поході проти істини кожную людину випробовували на моральну стійкість і багатьох розтопували. Вистоювали ті, хто ніс у собі релігійні основи життя. Не піддавався, не обмовив ні себе, ні товаришів, достойно доніс свій тяжкий хрест на Голгофу Агатангел Юхимович Кримський.

Він назавжди залишиться не лише Людиною Світу, але й великим сином українського народу. «Блаженна людина, що пробу перетерпить» (Як. 1.12). Пам'ятаймо про це.

Література:

Енциклопедія Українознавства. / Гол ред. проф. д-р Володимир Кубійович. — Молоде життя. — 1959. — Т. 3.

УРЕ. — Київ. — 1980. — Т. 5. — С. 520.

Пріцак О. Про Агатангела Кримського у 120-роковини народження. // Наука і культура. — Київ. — 1991. — В. 25. — С. 103-120.

Ільєнко І. Хватальна евакуація. // Літературна Україна. — 1990. — 25 жовтня.

Сарбей В. Вісник АН УРСР. — 1971. — Ч. 1. — С. 90.

Борисенко В. Агатангел Кримський — організатор і дослідник української етнології. — У кн.: Нариси з історії української етнології 1920-30-х років. — Київ: Центр українознавства КНУ ім. Т. Шевченка. — 2002. — С. 22-26.

«Україна понад усе» — Володимир Кубійович

Володимир Кубійович

Володiмiр Михайлович Кубiйович (23 вересня 1900, Новий Сонч, Лемківщина нині Польща; † 2 листопада 1985, Париж) — український історик, географ, енциклопедист, видавець, громадсько-політичний діяч, організатор видання та головний редактор Енциклопедії українознавства та фундаментальної праці «Географія українських і сумежних земель».

(з Декалогу Володимира Кубійовича)

(23.09.1900-2.11.1985)

Дивлюсь на пройдену дорогу, І гнів і жаль мене пече... Але у нашу перемогу Усе ж я вірю гаряче... Як завтра день углядять люде, Як зійде сонце золоте, Так Україна жити буде, Так наша мрія процвіте.

О. Олесь. «Чужиною»

Головним у наших передачах¹ є повідати слухачам про українських вчених, що тією чи іншою мірою спричинилися до наукового та технічного прогресу людства. Здавалось би, нехай кожний візьме в руки відповідну книжку і там прочитає все, що його цікавить. Адже з часу винайдення книги вчені намагалися зафіксувати в ній усе для майбутніх поколінь.

У цивілізованих народів завжди була книгою книг енциклопедія. Саме енциклопедії завжди відображають рівень науки і культури своєї епохи. (Українська Радянська Енциклопедія додає сюди також інтереси та ідеологію правлячого класу). Якщо у стародавніх державах праці енциклопедичного характеру були відомі ще до нашої ери, були вони і за часів Київської Русі, то за часів радянської доби в Україні така книга (УРЕ) була випущена в 17 томах лише в 1959-65 роках. Згодом було зроблено друге видання, обсягом 12 томів. Але ці книги відображали передовсім ідеологію правлячої комуністичної партії і в них немає тієї правдивої інформації, яку ми намагаємося подати нашому молодому поколінню слухачів, дітям, щоби у них міцніла віра у велич власного народу.

Ми вже не раз мали нагоду переконатися, що подібні джерела знань у недавні часи ідеологію ставили попереду фактичного матеріалу. І як тут не згадати думку філософа Альберта Швейцера, що підручники історії (а саме до них належать енциклопедії) у таких випадках стають розповсюджувачами історичної брехні.

На щастя, у нашого народу були люди, які розуміли необхідність зберегти надбання культури і науки, бачачи руйнацію і нищення всього українського. Такою визначною постаттю, справжнім українознавцем був Володимир Кубійович — географ, демограф, картограф, професор, редактор і організатор видання у діаспорі «Енциклопедії Українознавства». Ця книга, видана на Заході українською та англійською мовами, являє собою унікальне зібрання довідкового матеріалу.

[На Західній Україні була створена тритомова "Українська Загальна Енциклопедія" визначним педагогом, антропологом і зоологом Іваном Раковським у 1930-35 рр.].

Але сьогодні мало хто знає життєпис, творчий і науковий доробок Володимира Кубійовича. Радянські джерела про нього не згадували зовсім, або навіщували йому лише негативний ярлик «запеклого буржуазного націоналіста». Адже праці антропогеографа Кубійовича будили політичну свідомість українства, сприяли «перетворенню українства з етнічної маси у політичну націю». Силу нації Кубійович вбачав у її інтелектуальному потенціалі, передбачав майбутнє України як соборної держави в її етнічних межах.

***

Кілька афоризмів Володимира Кубійовича: «Найкращою зброєю поневоленого народу в часи миру є наука»; «Починаючи від Дідро, енциклопедії стали найкращим банком історичної пам'яті народів, мостом між живими, мертвими і ще не народженими їх поколіннями»;

«Немає нічого ціннішого, як розум і наука».

***

Тепер — штрихи до біографії видатного вченого-мислителя. Володимир Кубійович народився 23 вересня 1900 року у містечку Новий Санч на Лемківщині, в західній її частині, що нині є в складі Польщі. Батько був дрібним урядовцем. Зазначу, що народився майбутній вчений у змішаній родині. Батько був українцем, греко-католиком, походив із с. Корнів, що на Городенківщині. Мати Марія Добровольська — полька, походила із міщанської родини Нового Санча.

Тут хлопець закінчив народну школу і, склавши на відмінно екзамен з німецької, польської та арифметики, вступив до гімназії (1910 року), яку закінчив 1918 року. Цікавий епізод, який згадує Володимир Кубійович у своїй книзі «Мені 85": «Почав я вже читати з 10-ти років Сенкевича і дискутувати з поляками про козацько-польські війни. Передусім це трилогія-роман «Вогнем і мечем», «Потоп», «Пан Володийовський». У першому з них Сенкевич перекручено зобразив мотиви і зміст визвольних змагань українського народу під проводом Богдана Хмельницького. За це нерозуміння історії гостро осудили Сенкевича Болеслав Прус та Іван Франко.» Хочу додати, що важливий, а можливо і визначальний вплив на формування національної свідомості молодого Кубійовича мало читання «Історії Руси-України» Михайла Грушевського.

Володимир Кубійович продовжує вивчати історію та географію в Ягеллонському університеті у Кракові. У 23 роки захищає диплом, а 1927 року — дисертацію про демографію Радянської України. З 1928 року Кубійович — наймолодший доцент у Польщі, лектор Ягеллонського університету. Головним тереном його наукових досліджень стають Карпати, їхня географія, демографія, етнографія. Він займається антропогеографією всієї України. Пише книгу «Географія України і суміжних країн», складає «Атлас України», пише наукові праці.

У передмові до своєї «Географії» він зазначає: «Ще не прийшов час для повної географії наших, тобто українських етнографічних земель, поскільки недостатньо вивчені з географічного погляду наші землі, тому що мало ще є українських географів, які би розробляли окремі ділянки України». А в

передмові до «Атласу» читаємо таке: «Нехай Атлас учить своїх і чужих, нехай краще пізнання сплячого велетня нашої Вітчизни додає нам енергії та сили до праці, а серед чужої науки нехай розбуджує відомості про Україну і прихилиє до неї друзів». І «Атлас», і «Географія» Кубійовича були сприйняті з великим ентузіазмом у наукових колах.

Можна без перебільшення сказати, що ці праці сколихнули українські і польські світи. Перший сприйняв їх з гордістю, навіть з ентузіазмом. Україна в них представлена як велика, з понад сорокамільйонним населенням, країна. Другий світ — польський — не сприйняв цих творів і саме через ту їхню соборність. Бо відомо, що частина ще території тодішньої польської держави обіймала західноукраїнські землі: Галичину, Волинь, Холмщину, Підляшшя, Лемківщину, а за Кубійовичем вони «будучи етнічно українськими, мали б бути і державно українськими». У цьому питанні Кубійович проявив себе сином і патріотом українського народу. Звичайно, польські вчені не могли цього сприйняти. Міністерство освіти Польщі визначило долю Кубійовича тим, що позбавило його «*veniam legendi*», тобто права викладати у Ягеллонському університеті. Цим було, по суті, поставлено крапку на науковій кар'єрі вченого.

Перед Другою світовою війною на цих українських етнічних землях все українське було заборонене і гоніння на українців у Польщі дійшли свого апогею. Сьогодні історія вимагає правди і якомога більше фактів, навіть тоді, коли це не є вигідним!

Це був важкий період у житті українського народу. Звичайно, він пройшов через душу кожного патріота-українця. Володимир Кубійович в період війни робив усе, щоби улагодити та полегшити життя українців під час німецької окупації. У 1939 році Кубійович очолює Українське Національне об'єднання у Кракові, згодом перейменоване на Український Центральний Комітет.

Навесні 1943 року (28 квітня) за безпосередньої участі Володимира Кубійовича була створена українська дивізія «Галичина».

Доля українців, які взялися за зброю, щоб боронити свою землю, була для багатьох трагічною. Була вона трагічною і для Кубійовича. «Я не мав досвіду ні в громадсько-організаційній, ні в політичній, ні в адміністративній роботі — писав Кубійович. — Я потрапив у колеса машини, з якої мені вискочити вже не було змоги.» Володимир Кубійович як міг, так захищав права українців. Писав він листи і генерал-губернаторові Франкові. Згодом цей матеріал потрапив у руки альянтів і став одним з актів — документів обвинувачення на Нюрнберзькому процесі 1945-46 рр.

Після війни Володимир Кубійович разом з Іваном Раковським ініціюють відновлення Наукового Товариства ім. Шевченка у Мюнхені (в 1947 рік), а згодом він стає Головою Центральної оселі НТШ в Європі.

У спогадах він писав: «З 1948 року й досі найбільше зусиль НТШ і моїх спрямовано на працю над «Енциклопедією Українознавства». Результатом титанічної праці самого Кубійовича та багатьох його сподвижників стала з'ява «ЕУ-1" — предметного підручника українознавства і «ЕУ-2" — 10-томової словникової частини. Це було найбільшим досягненням української культури за кордоном, безсмертним пам'ятником Кубійовичу.

А проте з'ява перших томів Енциклопедії Українознавства викликала шалену реакцію у радянській пресі. Так, газета ЦК КП(б)У «Радянська Україна» 9 жовтня 1960 року писала: «Нині роль культурної розвідки в літературних масштабах імперіалістичного табору виконують всілякі блюзнірські академії, товариства, бібліотеки, видавництва, що як омела на осиці розгніздилися у США, Канаді, Мюнхені і Парижі, Західному Берліні та по інших притулках. Ця енциклопедія видається під головною редакцією В. Кубійовича і З. Кузелі, відділ літератури редагував Юрій Шерех, під опікою члена редколегії Глобенка. Вже сам цей факт красномовно промовляє, що то за крам.» І підписав цей витвір з радянської публіцистики Олександр Мазуркевич. Нагадаємо, що Юрій Шерех у 2000 році удостоєний (нарешті!) Національної премії імені Тараса Шевченка за свій внесок у розвиток українознавства, українського літературознавства, публіцистики. Очевидно, історія завжди каже своє слово і все розставляє на свої місця.

Зате після цього в Радянській Україні почалася робота над УРЕ. Так що ми повинні завдячувати Володимирі Кубійовичу тим, що маємо це видання. Український читач повинен знати, що в маленькому містечку Сарселі під Парижем у самовідданій 40-річній праці українських вчених зреалізувалася велика любов до Батьківщини, до свого народу. Ця енциклопедія є неоціненним скарбом української науки і українського духу.

1975 року було започатковано англomовну Енциклопедію Українознавства, перший том вийшов 1984 року, а вже наступні чотири з'явилися за редакцією Данила Струка. 1995 року вийшов одинадцятий том ЕУ-2 — словникової частини.

Оцінюючи науковий доробок Володимира Кубійовича і його роль в історії української національної картографії, професор Олег Шаблій у своїй книзі пише:

«В. Кубійович був визначним спадкоємцем і продовжувачем картографічної школи засновника української географії і картографії академіка Степана Рудницького.

Розвиток ним картографії — це ґрунтовний вклад у розв'язання центральної проблеми існування і виживання українства у ХХ ст. — боротьби за самостійну суверенну соборну державу.

Ним створено фундаментальний комплексний картографічний твір — «Атлас України і суміжних країв»... Атлас ліг золотим фондом в аннали українства.

... Він розглядав Україну лише в її етнічних межах... Основою географічної ідентичності в Україні були ... межі національної території українського народу.

... в його творах відображено етнічні відносини на території України, доведено, що українці міцно вкоренилися на усій своїй території, зрослися матеріально і духовно з природним довкіллям.

Отож, ці його наукові надбання повинні стати надбанням широкого українського загалу, й надто молоді. Це безперечно».

Але щоб досягнути таких визначних наукових успіхів, бути політиком, одним із визначних творців монументальної «Енциклопедії Українознавства», необхідно було мати відповідні життєві принципи. І Володимир Кубійович мав власні принципи, дороговкази, які не суперечили християнським нормам, а конкретизували їх і відповідали їм. Ось він, декалог Володимира Кубійовича — десять заповідей, якими він керувався у повсякденному житті і діяльності:

Опора на організацію.

Конкретна мета.

Воля у її досягненні.

Реальні інтереси.

Об'єктивність.

Фаховість.

Раціоналізм.

Консерватизм, збереження традицій.

Активний вплив на обставини.

Визначальна роль української національної ідеї і справи («Україна над усе»).

Коли знайомишся з принципами Кубійовича і обдумуєш їх, то усвідомлюєш, якою великою постаттю в науці, житті і становленні Української держави був Володимир Кубійович. Останній його принцип «Україна понад усе» — був головним і наскрізним у житті Кубійовича. Україна для вченого була, як він сам говорив, «дамою його серця».

Сорок років справжньої наукової праці над Енциклопедією Українознавства — вияв найглибшої любові вченого до свого народу і до Батьківщини. Тієї

жертвовної любові, що не потребує ані позірної шани, ані гасел і голосних слів.

Кілька слів наостанок про родину Кубійовича. Кубійович був одружений двічі. Від першої дружини мав двох доньок Ірину і Славку, які жили окремо від батька, у Польщі. Після смерті першої дружини він одружився з Дарією Сіяк. Проживали у Сарселі. Дарія завідувала бібліотекою НТШ, допомагала чоловікові. Кубійович пережив свою дружину на 8 літ і помер 2 листопада 1985 року. Поховані обоє на місцевому цвинтарі у Сарселі, поблизу Парижа.

Прожив учений 85 років. Він справді був Людиною з великої літери, хотів зробити все, що міг, а може навіть і більше, для добра України. Про великого вченого написав прекрасну книгу професор Олег Шаблій. Цю книгу, якою ми в основному послуговувалися при підготовці передачі, варто було б прочитати широкому загалу людей, вчителям, учням, студентам. І я певен, що кожен перейметься гордістю за те, що Україна має такого великого вченого і патріота, як Володимир Кубійович.

Література:

Шаблій О. Володимир Кубійович. — Париж—Львів. — 1996. — 704 с.

Кошелівець І. Володимир Кубійович. // Літературна Україна. — 1992. — 4 червня.

Опрук Д. Професор Кубійович у фотографіях пам'яті. — Сарсель. — 1995. — Січень.

Покальчук Ю. Енциклопедія Українознавства або життя Володимира Кубійовича. — У кн.: Аксіюми для нащадків. / Упорядник О. Романчук. — Львів: Меморіал. — 1992. — 544 с.

З плеяди геніальних — Пилип Кулик

Пилип Кулик

Пилип Кулик (1.05.1793-28.02.1863) — видатний математик, фізик, голова Королівського Чеського Товариства Наук, склав таблиці першочисел та таблиці розкладу чисел.

(1.05.1793-28.02.1863)

Сильні, короткі вирази активно сприяють покращенню життя.

Ціцерон

Навіть кембріджські математики заслуговують справедливості.

Олівер Хевісайд

Математика — наука, що сягає своїми початками в сиву давнину. І наша українська земля, яка подарувала людству цілу плеяду геніальних вчених, не могла не прославитись іменами математиків. Назву декого з них: Михайло

Остроградський, — зірка першої величини у сузір'ї найвидатніших математиків світу; корифей української математики, один із провідних математиків ХХ століття Михайло Кравчук; основоположник математичної культури нашого народу — Володимир Левицький (так назвав його академік Михайло Кравчук); Георгій Вороний — одна із найяскравіших особистостей в історії математики кінця ХІХ — початку ХХ століть, а ще такі видатні математики як Мирон Зарицький, Микола Чайківський. Цей список можна продовжувати аж до наших днів.

А сьогодні наша розповідь¹ про професора, доктора Якова Пилипа Кулика, так само шанованого в Карловім університеті Праги, як і професор Іван Горбачевський, професор Олександр Колесса, професор Дмитро Дорошенко...

Про багатьох з названих діячів науки можна прочитати в книзі «Аксіоми для нащадків» (українські імена у світовій науці), упорядник нарисів Олег Романчук, видавництво «Меморіал», Львів, 1992 рік. Але про Якова Кулика і там немає жодних відомостей: мабуть, на той час ще не було розвідок про визначного українського математика.

Отже, Пилип Кулик — галичанин, доктор філософії, сеньйор колегії професорів філософського факультету, публічний ординарний професор вищої математики, декан філософського факультету Празького університету, славний ректор Університету в Грацу, член багатьох учених товариств, звичайний член королівської чеської Академії наук, автор багатьох праць з математики і фізики. Найвідоміші праці: «Підручник вищої механіки» (1846), «Тисячорічний календар».

Готуючи передачу про Пилипа Кулика, ми натрапили на оцінку вченого видатним німецьким вченим-математиком, одним із творців теорії еліптичних функцій, трансцендентних функцій, Карлом Густавом Якобі. Будучи у Відні, Якобі писав своїй дружині: «Я тут бачився з чоловіком-феноменом, який час від часу з'являється сюди, з великим ентузіазмом та великою терпеливістю виконує страшну роботу, навіть від самої думки про яку волосся дибки стає». Що ж то за робота така була страшна? Виявляється, то була праця над складанням важливих на той час математичних таблиць! Але про це — згодом...

***

Народився Пилип Кулик 1 травня 1793 року у Львові, напевно у заможній та культурній родині. Уже саме прізвище є для поляків небуденне і у польських лексиконах стрічається тільки як назва птиці чайки. Зроду юнак був моторним і працьовитим. Уже в 16 років вільно володів низкою чужих мов:

німецькою, латинською, польською, українською, російською, французькою, італійською, англійською, а згодом — сербською та чеською.

Уже після закінчення народної школи, у 9 років він вступає до академічної гімназії. Ця гімназія була заснована у Львові разом з університетом, як його складова частина. Викладава мова була латинська з допомогою німецької. Вона мала репутацію найкращої української середньої школи. Тут почав проявлятися в Пилипа Кулика інтерес до природничих наук, особливо до фізики та математики, що не дуже узгоджувалося з планами батьків. На той час математика ще не набула такої ваги у суспільстві, та й не давала можливості належним чином жити.

Батько мріяв, що син стане адвокатом, буде своїм паном і паном свого часу. Адже вчительська професія не могла забезпечити надійну майбутність. Щоб були задоволені обидві сторони, юнак дійшов думки записатися на правничий факультет, а також, таємно, і на філософський. Так, з 1810 року Яків Кулик почав ретельно відвідувати виклади на обох факультетах. Батьки й не підозрювали свого сина, бо всі іспити він складав якнайкраще. Це тривало цілі чотири роки... до закінчення студій і успішного складання іспитів на обох факультетах. Лише після цього Яків розповів усе батькам, які докоряли йому, що нещиро повівся з ними. Довелося юнакові поступити на адвокатську практику, хоча не полишав думки влаштуватися асистентом у якогось із професорів з надією поглибити свої знання й захистити докторську дисертацію.

Адже на той час відомо, що ні німці, ані поляки у Львові та Кракові не хотіли сприяти тому, щоб українці могли вершити наукову кар'єру. Слід нагадати, до що 1808 року українцям було заборонено відвідувати університет в Польщі.

Все-таки незабаром Оломовецький ліцей (заснований 1581 року) оголосив конкурс на заступлення вакантної посади кафедри фізики та математики. Яків Кулик подав туди заяву, а згодом успішно витримав випробування і комісія його одноголосно габілізувала надзвичайним професором ліцею. Куликові тоді виповнився 21 рік і стати професором колишнього другого за славою чеського університету після Празького, та третього після Віденського в Австро-Угорській імперії було вельми престижно.

У вересні 1814 року Пилип Кулик перебрався до Оломова, щоб викладати там фізику і математику, а також і астрономію. На всі виклади він пильно готувався, а весь вільний час віддавав поглибленню своїх знань. Це не могло пройти поза увагою, і вже за пів року його габілітовано звичайним професором. Згодом обсяг своїх студій він поширив і до далекої давнини. Філософський погляд Кулика був раціоналістичним, кожен свою працю намагався він виконати за допомогою дедуктивного методу. За свій ідеал він

визнавав Рене Декарта, як згодом і Готфріда Вільгельма Ляйбніца, німецького філософа, математика й фізика.

Пилипові Кулику поталанило навчатися на початку XVIII століття, адже інквізиція втратила свою силу на той час і на арені з'являються сотні творчих людей, які своїми об'явами та винаходами прямо переганялися: Ньютон, Гавс, Ляжендер, Лобачевський, Остроградський, Ващенко-Захарченко, Вега, Донлер, Ампер, Фермі, Ляплас та багато інших.

Цю пору в житті людства я би назвав «золотим сторіччям у науці» і, звичайно, це не могло не сприяти становленню Пилипа Кулика як вченого. Після дворічної праці в Оломовецькому ліцеї Кулика запрошують звичайним професором до університету в Грацу, який було засновано 1586 року. Була тут пречудова бібліотека «Йоганеум», що дало йому змогу прочитати безліч книг. Маючи феноменальну пам'ять та пильність, він незабаром став «ходячою енциклопедією». Будучи добре забезпеченим, Пилип Кулик збирає власну бібліотеку. Тут, у Грацу, він подає до захисту докторську працю на тему «Явище райдуги», яку успішно захищає, і йому 1822 року було присуджено вчений ступінь доктора наук. У цій самій році Пилип Кулик написав працю «Theorie und Tafeln Kettenlinie». З цього часу Кулик стає широко знаним науковцем. До того ж його обирають на академічний рік ректором університету.

1825 року виходить перший том його славного твору «*Divisores numerarum decies millis non exedentium etc. Tafeln der einfachen Factoren jeder grosseren Zahl unter einer Million*», Gratz. Цією працею його вписано до анналів світової історії математики.

В наших передачах про Пулюя, Горбачевського, Смакулу ми наголошували (і так воно було) про національну свідомість цих вчених, їх патріотизм, любов до своєї землі, Галичини і України в цілому. Що можна сказати про Пилипа Кулика?

Результатом польської шовіністичної політики у 30-х роках минулого сторіччя стала кругом національна летаргія, яка не залишила осторонь і Кулика. І лише з прибуттям Пилипа Кулика до Праги здійснилися його мрії, адже саме в ці часи у Чехії дійшло до національного відродження, батьком якого вважається Йосип Добровський — один із основоположників слов'янознавства. Його книга «Основи старослов'янської мови», яка вийшла друком 1822 року, являє собою початок усесвітньої славістики, де розглянуто всі слов'янські мови.

У 1826 році Празький університет оголосив конкурс на вакантне місце на кафедрі вищої математики. Кулик подав заяву про бажання перейти до Праги. Коли у сенаті Карло-Фердинандового університету отримали заяву

Кулика, то навіть зрадли, що такого рівня вчений бажає перейти до університету, і зараз же відповіли позитивним листом. Отож улітку 1826 року Кулик уже був у Празі.

Він дарує університетській бібліотеці Королівському Чеському товариству наук (КЧТН засноване 1774 р.), а згодом і Єдності чеських математиків дуже цінну бібліотеку, що нараховувала кілька тисяч томів. Це він зробив, наслідуючи великого математика Піфагора, який дарував 120 волів олімпійській богам з radoщів відкриття своєї славнозвісної теореми.

В Празі Пилип Кулик відразу запізнав пошановання. Його з 1829 року почали запрошувати на сесії КЧТН, від 1831 року він є надзвичайним, а по році обирають його звичайним членом цієї найвищої наукової інституції. Він встановлює тісні взаємини з багатьма чеськими діячами науки і культури, має дружні стосунки з професором астрономії та директором обсерваторії, друкує свої праці у фахових журналах.

У 30-х роках Пилип Кулик відвідує свій рідний Львів, одружується. На жаль, не знаємо прізвища дружини Кулика, відомо лише те, що її звали Катериною і що померла вона 1883 року. Донька Кулика, Ангеліна, була дружиною доктора юстиції Антоніна Ранди, який згодом став віце-президентом Верховного суду міністром юстиції Австро-Угорщини, професором юридичного факультету Карло-Фердинандового університету. З цією родиною були у дружніх зносинах Горбачевські. Донька Горбачевського Марія у своїх спогадах зазначала, що пані Ангеліна Рандова не раз заявляла їй про те, що «в її жилах тече руська кров», а батьки її найбільше розмовляли між собою українською.

У 1835-36 роках Пилипа Кулика обирають головою такої високої наукової інституції як Королівське Чеське Товариство Наук, а по році працює секретарем. 1840 року Сенат університету доручив Куликові скласти логарифмічні таблиці для урядових цілей, що він досконало виконав.

Викладав Пилип Кулик в університеті вищу математику, зокрема диференціальне та інтегральне числення, а також аналітичну механіку. Для викладів користувався двотомним «Підручником аналізу». Спеціальною алгебричною проблематикою він зайнявся наприкінці свого життя. Підручники Кулика містили повний курс тодішньої високої математики, що давало студентам знання конче потрібні для подальших студентських студій математики, фізики та механіки. Сам він захопився модною на той час проблемою створення таблиць першочисел та таблиць розкладу чисел. Одним з низки тогочасних математиків, що займалися цими дослідженнями, був німецький математик Ламберт, який склав таблиці до 10 000 уже в 1770 році. Закликаючи математиків до цієї праці, він гарантував безсмертя тому, хто доведе їх до мільйона. Це було виконано Пилипом Куликом ще 1825 року

під час його перебування в Грацу, як і складено таблиці найменших дільників до 1 мільйона. На початку 40-х років Пилип Кулик поширив Буркгардові таблиці від 3 мільйонів до 100 мільйонів. Ця колосальна праця була закінчена 1860 року і про це було повідомлено в журналі Королівського Чеського Товариства Наук, а 1866 року надруковано професором Петзвалом у науковім журналі Віденської Академії наук. Саме цій академії наук Кулик заповів свій манускрипт.

Важливу ділянку наукової творчості Кулика обіймають теоретико-чисельні науки, пов'язані з рішенням проблеми дільників чи установа першочисел. Результати цих досліджень він публікує в Креллевім журналі 1853 року. Опісля Кулик публікує ще декілька праць в журналі Королівського Чеського Товариства Наук.

Паралельно з арифметикою й алгеброю в Чехії розвивається й геометрія, цього вимагала практика вимірювання різних об'ємів. Найбільшого розвитку зазнала геометрія у XVIII та XIX ст. Найвидатнішими авторами тієї доби були Бернард Больцано та Пилип Кулик, які у своїх підручниках приділяли найбільшу увагу практичній ділянці. Саме останнього можна вважати основоположником геометрії в Чехії.

Пилип Кулик захоплювався ще й фізикою, астрологією, адже на той час ці науки теж почали бурхливо розвиватися.

Немалу заслугу має Кулик і в розвитку механіки, яка досягла в XIX ст. високого рівня, коли її почали застосовувати в царині виробництва. Саме Кулик сформулював теорему отримання вислідних сил, які виникають в результаті дії двох сил під кутом одна до одної. 1846 року видав ґрунтовний підручник з механіки.

Присвятив Пилип Кулик доволі праці й астрономії, яку викладав у Грацу. В Празі Пилип Кулик був у дружніх стосунках з математиком та довголітнім директором обсерваторії Давідом. З ним вони перевіряли рухи зірок та інші небесні явища.

Притягала Кулика й фізика, яка на той час починала бурхливо розвиватися, але таких висот, як Іван Пулюй, Кулик не досяг.

Дивовижна працездатність, енциклопедичність — просто вражаючі. Як справді багато працював цей учений на терені науки. А чи були які-небудь захоплення у цієї непересічної людини?

Про це необхідно обов'язково розповісти. У Пилипа Кулика була пристрасть до рисування і малювання. Це, мабуть, було його кредом і критерієм власної філософії. Він малював і рисував взірці для шкіл, малярів, проєктантів,

літографів. Таких рисунків він витворив 40 тисяч. Цю колосальну працю він наважився видати 1842 року під заголовком «Практична школа для рисунків». Ці великі цінні праці він розіслав безкоштовно інституціям, школам в Чехії та Галичині. Не виключено, що вони випадково знайдуться у бібліотеці Львівського університету. Це тому, що коли 1848 року згорів Львівський університет з бібліотекою, то ректорат звернувся до багатьох вчених і також до Пилипа Кулика з проханням подарувати книги для бібліотеки. Подарунок Кулика сягав, як вдалося нам нещодавно підтвердити (Historya Uniwersytetu Lwowskiego, Dr. Ludwik Finkel, Dr. Stanislaw Starzynski, Lwow, 1894), 498 праць в 1000 томів переважно з ділянки математичної. На жаль, різні пертурбації з книгосховищами бібліотеки університету не дозволили поки що виявити ці книги. Маємо лише титульну сторінку однієї з подарованих книг (невеличка за розмірами) — поем Байрона з екслібрисом П. Кулика. Зазначимо, що так само багато книг подарував Пилип Кулик і бібліотеці Ягеллонського університету у Кракові.

Пилип Кулик вважав, що треба витворити щось тривалої вартости: «Vita brevis, ars longae» (життя коротке, вміння довге). Зазначу ще, що Пилип Кулик періодично від 1831 року видавав календарі для істориків, дипломатів, хліборобів. Працював у 1849-50 роках деканом філософського факультету, був цісарським порадиником, багато працював над дослідженням та проектуванням ланцюгових мостів, їхньої практичності й безпечності. Згодом багато було їх побудовано за його розрахунками у Празі, Будапешті.

Ми вже знаємо, що доля українських вчених завжди розпоряджалася так, що якщо їх і знали, то не в Україні, закінчували вони своє земне життя не на своїй землі.

Саме так було і з Пилипом Куликом. Помер 28 лютого 1863 року. Похований на Ольшанському цвинтарі за doprovodu великої жалобної процесії. По кількох роках Кулика перепоховали на Вишеградським цвинтарі-пантеоні, де чехи ховають своїх найвидатніших людей з ниви науки і культури. Могила його розташована біля головної крипти з великою фрескою на стіш, де на бляшаному орнаменті золотими літерами викарбувано латиною його ім'я.

А найбільший монументальний твір Пилипа Кулика є уложений у бібліотеці Академії наук у Відні під назвою: «Magnus canon divisorum pro omnibus numeris per 2, 3 et 5 non divisibilibus, et millies centens millia accurentins ad 100300201 usque». Auctore Jacobo philippo Kulik galiciano Leopoldiensis, in iniversitate Pragene malheseos sublimioris Profesore publ. ac. ord». На титульній сторінці є мотто, переклад з латини такий:

Хоч ці мої пісні не кожному сподобаються,
Бо на світі є багато дурнів.
Та хоч з цих кілька читачів

Ні один не буде читати і так буду вдоволений.

На жаль, книг про цю видатну українську людину немає. Є невеликі відомості в книзі Демана «Замечательные славянские вычислители Г. Вега и Я. П. Кулик» Москва, 1953 і кілька сторінок Пилипові Кулику присвятив доктор Любош Нові у своїй статті «Про Куликові таблиці дільників» (1963 рік) та може ще деінде щось і є.

Отже, слово за дослідниками. А нам залишається сьогодні ще раз сказати словами Пантелеймона Куліша: «Нехай не гасне світ науки».

Література:

Деман И. Я. Замечательные славянские вычислители Г. Вега и Я. П. Кулик. — Москва. — 1953.

Козирський В., Шендеровський В. З плеяди геніальних. // Урядовий кур'єр. — 2000. — 6 травня.

Бородин А. И., Бугай А. С. Биографический словарь деятелей в области математики. — К.: Радянська школа. — 1979. — 608 с.

Неперевершений знавець природи — Володимир Липський

Володимир Липський

Липський Володимир Іполитович (11 березня 1863, с. Самостріли Корецького району Рівненської області — 24 лютого 1937, Одеса) — український ботанік; член ВУАН (1922 — 1928 президент) і член-кореспондент АН СРСР, директор Одеського ботанічного саду, Президент Всеукраїнської академії наук.

(11.03.1863-24.02.1937)

Хтось там галасує, голосує. Хтось танцює ритуальний танець. Час — він мудрий, фікції скасує, А між іншим, я таки зостанусь.

Ліна Костенко

... людина насамперед і понад усе спадкоємець. Саме це, а не будь-що інше засадничо відрізняє її від тварин. Але усвідомити себе спадкоємцем — означає здобути історичну свідомість.

Ортега-і-Гассет

Завтрашній день науки¹ формується сьогодні, коли за парти сіли майбутні генії-фізики, математики, біологи, які будуть творити вічне, майбутнє. І нехай невдовзі їхні імена заяскрять на тлі української науки. Будемо сподіватися, що наша молода держава зробить усе можливе для їх становлення і творчості на терені науки і культури.

Видавництво «Наукова думка», яке підпорядковане Академії наук, 1984 року видало бібліографічний довідник «Биологи». Тут подано короткі відомості про життя і наукову діяльність понад 1600 вчених, які внесли певний доробок у розвиток біологічної науки. Виданий довідник, звичайно, російською мовою. Годі тут шукати українських вчених — їх немов і в природі не існувало. Переважна більшість з них репрезентована в списках російських вчених. Як, скажімо, академіки Андрій та Дмитро Гродзинські, Василь Ремесло, Володимир Скок, Василь Комісаренко, Володимир Липський. А от що було робити авторам довідника з Іваном Горбачевським, світової слави вченим — біологом, про якого ми розповідали в одній з наших передач. Його довелося взагалі позбавити національності, навіть радянської, хоча він з 1925 року був дійсним членом Академії наук УРСР.

Як тут не згадати слова відомого українського літературознавця академіка Івана Дзюби, який наголошував, що «конче потрібно повернути Україні імена видатних діячів, митців та вчених «привласнених».., бо серед них є чимало таких, чийми іменами пишається увесь світ. Чого, наприклад, варті повідомлення типу «Михайло Остроградський — батько російської математики» або «Ігор Сікорський — американський вчений», але всі ці геніальні люди й сотні інших — сини України, нею народжені, виколисані і виховані.

Так, конче потрібно, але чи намагається це робити на десятому році незалежності Української держави Академія наук? Чи бодай запланувала собі видати щось на кшталт довідника «Люди русской науки», що його випустила повторно ще в 1961 році Академія наук СРСР у чотирьох великоформатних академічних виданнях, де привласнено не одне велике ім'я вченого-українця? Здавалося, сьогодні Академії наук найлегше виконувати свої завдання, які чітко були визначені установчими зборами Академії ще 27 листопада 1918 року: «Українська Академія наук має підносити українську культуру і виучувати Україну, збагачувати виробливість України, дбати про все добре для України».

Усвідомлювали це і Михайло Грушевський, і перший президент Української Академії наук Володимир Вернадський, який зріс з українського кореня і якого теж довго вважали російським вченим. Розуміли це і Микола Василенко, і Агатангел Кримський, і звичайно, Володимир Липський, один з перших президентів Академії наук, про якого мало хто чув і знає сьогодні... Отож, сьогодні наша передача про українського вченого світової слави відомого ботаніка Володимира Іполитовича Липського.

У біографічному довіднику «Биологи», про який ми згадували на початку передачі, зазначається, що це радянський ботанік, член-коресподент Академії наук СРСР (з 1928 року), віце-президент в 1921-22 і президент ВУАН у 1922-28 роках. Один з організаторів Академії наук. З якихось причин глуха стіна

мовчання після його смерті заховала на півстоліття ім'я цього вченого. Маємо кілька статей, зокрема одна з них вміщена у книзі «Аксіоми для нащадків» (1992 рік) та невелика брошура Барбарича, написана 1958 року.

Очевидно, десь є архіви вченого, які чекають на свого дослідника.

***

Народився майбутній вчений у селі Самостріли на Волині, на землі, яка ще раніше зродила батька зачинателя практичної космонавтики Костянтина Цюлковського. У сім'ї сільського священика Іполита Федоровича Липського та його дружини Ганни 11 березня 1863 року народився хлопчик. Назвали його Володимиром. Всі сподівалися, що він продовжить традиції сім'ї, де всі з діда-прадіда були священиками. Але син присвятив себе природничій науці. Коли йому було шість років, не стало матері. Хлопчина з раннього дитинства був незалежним у вчинках — і це стало згодом визначальною рисою його характеру.

Щоб надати можливість синові здобути світську освіту, батько вирішує переїхати до Житомира. Тут він віддає сина на підготовче відділення чоловічої гімназії, де той здобуває ґрунтовні знання з історії, географії, мов.

Зрозумівши, що син має неабиякі здібності, батько восени 1877 року віддає його в приватну Київську колегію Павла Галагана. Зауважу, що це був престижний на той час навчальний заклад. Досить сказати, що викладачами тут були член-кореспондент Петербурзької Академії наук, відомий український філолог Павло Житецький, академіки живопису Микола Мурашко і Микола Пимоненко... вихованцями — Агатангел Кримський, Покровський, Грабар, Петрушевський, Чужбинський та багато інших згодом великих вчених, які сказали своє слово в різних галузях науки. Колегію Галагана Володимир Липський закінчив із золотою медаллю. Пізніше Григорій Галаган в листі до Семенова-Тян-Шанського напише: «Липський був одним з найвідмінніших вихованців моєї колегії в Києві...»

З 1881 по 1886 роки Липський навчається на природничому відділі фізико-математичного факультету університету Святого Володимира в Києві. Вже на першому курсі навчання він виявив неабиякий нахил до флористичних досліджень. Під керівництвом професора Шмальгаузена (батька відомого генетика Івана Шмальгаузена, чие ім'я носить нині Інститут зоології Академії наук) Липський працював у гербарії, проводив ботанічні екскурсії в околицях Києва, на Поділлі і в Бесарабії.

По закінченні університету талановитого юнака залишають на кафедрі ботаніки, йому доручають провадити зі студентами практичні заняття із систематики рослин. А ще професор Шмальгаузен доручає читати коректуру

своїї фундаментальної праці «Флора Юго-Западной России». Починають з'являтися в наукових журналах оригінальні статті і самого Володимира Липського, виходить перша монографія...

Тож молодому вченому стелилася дорога у велику науку вже після закінчення університету. Очевидним дарунком долі було й те, що його учителем був професор Шмальгаузен... А з іншого боку, Липський відзначався великою працездатністю, сумлінно, обґрунтовано провадив дослідження. Вже наприкінці грудня 1893 року талановитого українця помітив директор Санкт-Петербурзького ботанічного саду Баталін на IX з'їзді природодослідників у Москві і запросив на роботу до саду. Липський скористався цим запрошенням. І впродовж 23 років працював в цьому ботанічному саду> ставши головним ботаніком саду, завідувачем відділу живих рослин. Недаремно його називали найкращим знавцем ботанічних садів у царській Росії і в радянські часи.

В Петербурзі Липський опублікував понад 60 наукових праць. В цьому проміжку свого життя він провадив дослідження майже в усіх частинах світу, за винятком Австралії. Нерідко Липський був першим європейцем, який зустрічався з місцевими жителями. Знання багатьох мов — як європейських, так і східних — допомагало йому. Результатом стали монографії: «Гербарий Имп. С.-Петербургского ботанического сада» 1898 та 1908 років, написав більшу частину тритомової праці «С.-Петербургский ботанический сад за 200 лет его существования», ґрунтовну монографію «Материалы для флоры Средней Азии», «Флора Средней Азии, т.е. русского Туркестана и ханства Бухары и Хивы» загальним обсягом понад 2500 сторінок. А ще в 1899 році Липський видає капітальну працю «Флора Кавказа», яка є настільною книгою всіх поколінь ботаніків.

Варто відзначити неймовірну працездатність та неабиякий талант Липського, що й засвідчують ці його праці. Любов до природи була рушієм його наукових пошуків, адже він сходив усі гори й долини Кавказу. Своє захоплення цим краєм він висловив так: «Кавказ і особливо Закавказзя являє собою країну глибокої древності. Історія класичних країн Греції та Риму була ще в пелюшках, коли Закавказзя було вже давно історичною ареною: незважаючи на древність, відомостей про Кавказ у нас значно менше, ніж про історію країн класичних». Отож, треба вивчати цей диво-край — було його переконання. Така праця Липського принесла йому світову славу і визнання. За дослідження природи Гісарського хребта 1897 року Російське географічне товариство присудило Липському премію Пржевальського, якою він дуже пишався. 1917 року йому була присуджена премія Російської академії наук імені Ахматова, якою відзначалися вчені за оригінальні твори у всіх галузях наукових знань та літератури.

А проте Володимир Липський повертається на Україну, докладає свого досвіду до організації Української Академії наук. Очевидно любов до рідного краю жила в його серці завжди і ніколи він не зрікався рідної України, не залишав мрії повернутися додому. І от навесні 1917 року Липський отримує експедиційне відрядження на південь України. Звідти він їде до себе на Житомирщину і живе у батьківській оселі майже весь 1918 рік. Час від часу навідується до Києва і тут разом з колегами бере найдіяльнішу участь в організації Української Академії наук. Поринає у розробку плану ботанічного саду Академії наук, бо саме це вважає першочерговим завданням у галузі природничих наук.

Постановою уряду в 1919 році будівництво такого саду планувалося на території Голосіївського лісу площею понад 1000 га. Липський розробляє докладний план саду, «який має бути найкращим, за його висловом, садом у світі».

Але цим планам не судилося збутися через буремні роки та розруху. Пізніше Липський порушує питання при придбанні землі на мальовничих схилах Дніпра. Нині цей сад носить ім'я послідовника Липського Миколи Гришка. Це улюблене місце відпочинку, екскурсій, пізнання природи, рослинного світу Землі. І мало хто згадує, що теперішній Державний ботанічний сад Академії наук України — гордість української науки — побудований за планом Володимира Липського.

Саме Липський у 1919 році розробив і обґрунтував цю проблему в докладній статті «Ботанічний сад Української Академії наук». Ця праця побачила світ лише 1927 року. А будівництвом ботанічного саду зайнявся Микола Гришко аж після визволення України і тривало це 15 років.

1919 року Липського одноголосно обирають дійсним членом Академії наук по кафедрі ботаніки,

1920 року — членом правління УАН, 1921 — віце-президентом, 1922 — президентом ВУАН. Через 6 років, 1928 року академіка Липського було обрано членом-кореспондентом Академії наук СРСР. Здавалось би, для Липського відкривалися великі можливості, аби реалізувати свої наукові задуми. Має світове визнання, посаду президента найвищої наукової організації, але як тепер відомо — він добровільно залишає цей пост. Чому так сталося?

Справді, протягом шести років Липський віддає багато сил для налагодження діяльності всіх наукових установ, що входили до складу Академії наук, приділяє багато уваги організації Народної бібліотеки (нині це Центральна бібліотека НАН України). Він зокрема наголошував: «... ботанічна бібліотека, це, якщо хочете, рослинне царство у творах людського розуму».

Будучи високоосвіченою й глибоко інтелігентною людиною, Липський не зміг змиритися з грубістю, культом особи. Насувалися страшні 30-ті роки. Щоб зрозуміти вчинок академіка Липського (який стався дещо пізніше), коли академік Липський демонстративно залишив зал (і один), де виступав з доповіддю про «перетворення природи» не будь-хто, а «сам», Лисенко... це був 33-й рік. Згадаймо, що саме в ці роки в наукових і політичних журналах та книгах друкувалися розгромні статті, які торкалися науки — біології.

Справжніх учених робили ворогами народу і держави, їх називали навіть політичними ворогами, які служать ворожому імперіалізму, стверджували, що вони виправдовують віталізм, расизм, еugenіку, попівщину і багато чого іншого. Дуже часто в цій трагедії біології брали активну участь чиновники від науки, які розвішували ярлики на чесних людей, робили їх ворогами радянської влади. На арені того часу, якраз і панував Лисенко, який називав всі біологічні науки лженаукою і проповідував дивовижні ідеалізовані так звані «відкриття» у лапках. Отож Липський вирішує добровільно залишити посаду президента Академії і переїздить до Одеси на посаду директора Ботанічного саду Університету. Такий вчинок академіка не всі зрозуміли, певно ж. Саме в цьому році його обрано до Всесоюзної Академії, він член оргкомітету Всесоюзного з'їзду ботаніків у Ленінграді...

Причини, які змусили його залишити посаду, Липський докладно викладає своєму другові, неодмінному секретарю Академії наук Агатангелу Кримському. Повніше розкривають цей вчинок слова першого президента Академії наук Володимира Вернадського: «Я думаю, що Ви мудро поступили, відказавшись від Києва, коли не вільні були у доборі помічників. Мені, безумовно, приємні і дорогі Ваші рядки, оскільки наші почуття взаємні».

У щирість слів академіка Вернадського стосовно ситуації, що складалася в Академії наук, можна вірити, коли прочитати слова, написані Вернадським у 1925 році: «Я дивлюся на більшовицький рух як на велике нещастя. В їхньому середовищі відкривається рідкісний в історії обурливий вплив на життя людей великих злочинців і великих грішників. Убивці, злодії, грабіжники. Люди з цього оточення впливають на життя Росії і всього світу...» Ось так.

Правильно те, що академік Липський був геніальним вченим, його подорожі на всі континенти планети дали можливість йому особисто відкрити і описати 4 нові для науки роди і понад 220 видів рослин та їх різновидів, він зібрав величезні колекції для природничих музеїв, написав понад 100 наукових праць. І яких!

Його ім'ям названо два нові роди та 54 нові види рослин (для прикладу, ковила, клен, астрагал, чебрець, молочай, і все це — імені Липського). Небагато на світі вчених-ботаніків, чиє ім'я було удостоєне такої ж великої шани.

Згадували ми на початку передачі і про Центральний ботанічний сад, але в Києві є ще і ботанічний сад університету, який носить ім'я академіка Фоміна. Чи були знайомі ці вчені між собою? Зазначу принагідно, що університетський сад було закладено першим його ректором Михайлом Максимовичем. А Володимир Липський і Олександр фомін були добре знайомі. І, коли Липський приїздив з Одеси до Києва на чергове засідання Академії наук, сам або з дітьми, то найчастіше зупинявся саме у Фоміна. Пили чай з того різнотрав'я, що привозив Липський...

Наостанок кілька слів про родину великого вченого. В родині Липських було шестеро дітей: чотири сини і дві доньки. Дружина Юлія рано пішла з життя, її ім'ям Липський назвав відкритий ним водоспад у верхів'ях ріки Гульбад (Гісарський хребет). Цей водоспад навечно занесено на географічну карту Середньої Азії.

Володимир Липський помер 24 лютого 1937 року в Одесі. Могилу вченого у 50-х роках разом з надгробним пам'ятником, який поставили діти батькові, було зруйновано, а місце поховання загублено.

Сумна доля великого українського вченого, патріота, багатогранна діяльність якого була спрямована на служіння своєму народові, своїй Батьківщині, вірним сином якої він був усе життя. І як його гімназійний товариш, а згодом великий вчений Агатангел Кримський, Володимир Липський, неперевершений знавець рослинного світу планети Земля, залишився без останнього прихистку на своїй українській землі.

Лише на прохання Президії Академії наук України 1990 року виконком Одеської міської ради прийняв постанову «Про увічнення пам'яті академіка Володимира Липського».

В історії світової ботаніки Володимир Липський посідає визначальне місце як видатний систематик, флорист і ботанік-географ, як неперевершений знавець гербарної справи і блискучий організатор ботанічних садів.

Ще багато належать зробити для увічнення пам'яті великого вченого як у рамках НАН України, так і всієї держави, повернути і опрацювати наукову спадщину вченого. Будемо вірити, що Володимир Липський не буде забутий.

Література:

Доброчаєва Д. М., Мокрицький Г. П. Життя, повне сонця і тепла. — У кн.: Аксіоми для нащадків. / Упорядник О. Романчук. — Львів: Меморіал. — 1992. — 544 с.

Биологи. Библиографический справочник. — К.: Наукова думка. — 1984. — 815 с.

Його ім'ям названо реактивні двигуни — Архип Люлька

Архип Люлька

Архип Михайлович Люлька (10 (23) марта 1908, село Саварка Каневского уезда Киевской губернии Российская империя — 1 июня 1984, Москва) — советский учёный и конструктор авиационных двигателей, академик АН СССР, руководитель ОКБ им. А. М. Люльки.

Не знаю і сам я, за що так люблю Безщасную тую Вкраїну мою?

Павло Тичина

Чернь не народжує героїв.

Роман Іваничук

Наука не дає пояснення, як формуються видатні люди. Це таємниця їхнього внутрішнього розвитку.

Дмитро Лихачов

(23.03.1908-4.01.1984)

XX століття подарувало людству цілу низку епохальних відкриттів¹, що в свою чергу зумовило небувалий раніше науково-технічний прогрес. Багато цих досягнень науки і техніки знайшли своє втілення також у становленні та розвитку космонавтики й авіації... Дивишся на літаки, такі як Конкорд, Боїнг, Антей, Руслан, Мрія, а ще військові... Фантастичні витвори людського генія.

У розвиток світової ракетно-космічної та авіаційної науки й техніки свій чималий внесок зробили представники українського народу. Згадаймо лише генерала Засядька — героя вітчизняної війни 1812 року, корінного українця з Чернігівщини Миколу Кибальчича, початківця романтичної епохи космонавтики Костянтина Ціолковського, що веде свій рід від гетьмана Северина Наливайка, нашого співвітчизника докторе медичних наук із Сімферополя Миколу Арендта, який ще 125 років тому у своїй статті «До питання про повітроплавання» обґрунтував ідею створення літака. На жаль, його не згадують серед піонерів літакобудування в жодних енциклопедіях...

А наш славний земляк — киянин Ігор Сікорський, — якому належить пріоритет у створенні гелікоптерів усіх типів, рівних яким немає у жодній державі світу! А киянин Дмитро Григорович, який створив літаючі човни, перший у світі гідролітак-винищувач ще в 1916 році!..

А про чи не найяскравішу зірку на науковому небосхилі, теоретика і практика українця Юрія Кондратюка (Олеся Шаргея) ми нещодавно розповідали в одному з випусків нашої програми. Його праця «Завоювання міжпланетного простору», видана в 1929 році, провістила політ на Місяць, не втратила актуальності ще й сьогодні...

З'ява перших літаків, які піднялися у повітря на початку ХХ століття, зумовила інтенсивний розвиток таких наукових дисциплін, як аеродинаміка, газодинаміка, науки про міцність конструкцій і матеріалів, ракетної індустрії... Створюються конструкторські бюро з літакобудування, виникає потреба розроблення потужних двигунів. Цього, зрештою, вимагали світові обставини. Насувалася війна...

Після війни в ракетній індустрії знову бачимо на чільних напрямках українців: конструктор космічних систем Сергій Корольов, конструктор ракетних двигунів Валентин Глушко, винахідник крилатих ракет Володимир Чоломій, творець гордості радянської військової техніки — ракет СС — Микола Будник, а ще конструктор двоконтурних турбореактивних авіаційних двигунів Архип Михайлович Люлька...

В радянській практиці імена генеральних конструкторів були строго засекречені, патентів на їхні геніальні творіння не видавали, про їхню титанічну працю знало невелике оточення, а енциклопедії, довідники подавали скупу інформацію про них. Але хто скаже про колегу краще, ніж близькі друзі, однодумці. «Архип Михайлович Люлька, — видатна особистість в історії світової авіації. Безмежна інженерна інтуїція, конструкторський талант зробили його основоположником практичної реактивної авіації. Природжений керівник, чарівна людина, він захоплював людей, кликав за собою на постійний творчий пошук; сам здатний все життя горіти, він запалив яскраве полум'я у серці понадшвидкісної авіатехніки», — так сказав про творця турбореактивних двигунів Архипа Люлька його побратим Сергій Християнович.

Архип Люлька став піонером нового кардинального підходу в побудові авіаційних двигунів. Вже в 30-х роках, коли швидкості військових літаків підійшли до межі 400-500 кілометрів за годину, стало зрозумілим, що поршневий двигун себе вичерпав і це твердження висловив нікому не відомий тоді інженер Архип Люлька. Понад усе, він твердив, що зможе сконструювати такий двигун, який дасть можливість літакам літати з надзвуковою швидкістю і підніматися до стратосфери. Це буде принципово новий двигун — повітряно-реактивний. Термодинамічна схема такого двигуна була запропонована вченими ще в 20-х роках...

Про те, як молодий вчений-інженер Архип Люлька долав труднощі, перешкоди, недовіру, заперечення і вперто йшов до вибраної мети — створення турбореактивного двигуна, як згодом він став видатним інженером, конструктором, талановитим організатором, людиною великої стійкості і людської моралі, маємо можливість довідатися з книги Лідії Кузьміної «Огненное сердце», що вийшла друком в 1983 році, обсягом 223 сторінки. Вона надзвичайно тепло розкриває українську душу цього видатного творця техніки. За цим джерелом підготували і ми свою розповідь про Архипа

Люлька як науковця, про його життєвий шлях.

***

Народився Архип Люлька в селі Саварка, тепер Богуславського району, на Київщині 23 березня 1908 року в бідній селянській родині. Батько Архипа виріс у багатодітній сім'ї і, повернувшись з солдатської служби, в 1907 році одружився з багатодітною вдовою Олександрою Бебешко. До п'яти вдовиних дітей незабаром додалося ще троє, найстаршим серед них був Архип. В семирічному віці Архип залишився без матері, яка померла від тяжкої хвороби, і на руках батька залишилося восьмеро дітей. Батько хотів бачити їх освіченими і тому всі діти вчилися в сільській семирічній школі.

У тяжкі роки громадянської війни, рятуючись від голоду, прийшли у Саварку викладачі київських вузів: математик Михайло Кравчук та поет Дмитро Загул. У 1919-21 роках Михайло Кравчук був викладачем і директором школи. Саме ці дві непересічні особистості прищепили селянським дітям любов до поезії та математики. Без перебільшення можна сказати, що саме вони підтримали Архипа Люлька в тяжкі хвилини його життя, адже через п'ять років після смерті матері трагічно загинув його батько. Архипу було 12 років. Опікуном над малолітніми дітьми став найстарший у сім'ї, одружений на той час, Антін Григорович Бебешко.

Згодом Архип Люлька з теплотою згадував і свою першу вчительку Марію Калинівну Іщенко.

Після семирічки Архип Люлька вступає навчатися до профтехшколи у Білій Церкві. Закінчивши її, спробував вступити до Київського політехнічного інституту, але не пройшов за конкурсом. Рік напруженої самопідготовки — і в 1927 році Архип Люлька стає студентом механічного факультету Київського політехнічного інституту. Через два роки стає студенткою сільськогосподарського інституту його землячка з Саварки Галина Процак, а ще через рік молодята побралися і прожили у злагоді багато років життя.

По закінченні інституту Архипа Люлька зарахували аспірантом при Харківському науково-дослідному інституті промислової енергетики. Та не закінчивши аспірантури, він іде працювати інженером-дослідником на Харківський турбінний завод. А далі в життя Люльки втрутився його величність випадок.

З путівкою комсомолу Архипа посилають у Харківський авіаційний інститут. Тут він працює на кафедрі авіаційних двигунів і саме тут доходить думки, що вік поршневих двигунів вичерпався. Спочатку молодий дослідник думав створити паротурбінний двигун, але подальша праця показала нереальність ідеї. І Люлька дійшов геніальної думки використати для поступального руху тільки реактивну тягу від стисненого і нагрітого газу, що виривається назовні з величезною швидкістю

Але ж від ідеї до реалізації ой, як далеко, а ще коли доводиться ламати стереотипи. До того ж, шаленів репресіями зловісний 37-й рік.

Архип Люлька сповідував у житті принцип — «... ні перед якими труднощами не пасувати і добиватися перемоги». Його підтримує завідуючий кафедрою аеродинаміки в ХАІ, відомий вчений, академік Григорій Проскура, вчена рада інституту рекомендує обговорити матеріали проекту з експертами в Москві. Якраз тут Люлька отримує підтримку і схвальні відгуки професора Володимира Уварова, Комітету по винаходах. Але на заводі справа не пішла, реалізація ідеї турбореактивного двигуна застрягла.

Архип Люлька вирушає до Москви, аби потрапити на прийом до наркома авіапромисловості. На тринадцятий день домагань прийняти його, нарком не витримав і призначив зустріч на другу годину ночі. Вислухавши Люлька, нарком запитав: «А яку швидкість можна отримати за допомогою Вашого ТРД?» «900 кілометрів за годину, а в перспективі ще більше»... — була відповідь.

Нарком терміново скликав провідних фахівців і на нараді, яка тривала до ранку, Люлька призначають керівником проекту по ТРД і переводять з Харкова до Ленінграда. Новий двигун обіцяв переверот в авіатехніці. Реактивний. Без гвинта. Фантастично!

Але почалася війна. Коли постала загроза блокади Ленінграда, Люлька разом з групою спеціалістів евакуюють на Урал. Частина креслень він евакуював, частину креслень та деталей закопав на Кіровському заводі, а частину забрав із собою. Він вірив, що завтра РД-1 все одно буде потрібний.

Спочатку Люлька працював на Челябінському тракторному заводі, де удосконалював повітроходи у танках. Але через рік Наркомат озброєння і

керівництво авіаційної промисловості знову повернулися до якнайшвидшої реалізації ідеї створення ТРД. Можливо, це було зумовлено і тим, що на фронті почали з'являтися німецькі реактивні винищувачі «Мессершмідти», що літали зі швидкістю 860 кілометрів за годину. Люлька відкликають у Москву. Звідти направляють літаком у супроводі винищувачів у блокований Ленінград. На щастя, вдалося знайти закопані креслення, вузли і агрегати ТРД. Роботи продовжилися в невеличкому місті Билимбай, а з 1943-го року в Москві в Центральному інституті авіаційних двигунів. А ще через три роки Люлька очолює бюро по конструюванню реактивних двигунів.

Не раз він готовий був власноруч усувати технічні неполадки. При цьому любив говорити українською мовою: «Ну, що, хлопчики, доведеться лізти мені!» Вони були впевнені, що конструктор ліквідує будь-яке пошкодження або вдосконалив той чи той технічний вузол, бо знали ціну слова свого керівника.

І вже у липні 1946 року за успішні стендові випробовування вітчизняного турбореактивного двигуна С-18 головний конструктор Архип Люлька та його найближчі сподвижники Лусс, Козлов, Новиков, Тарасов були нагороджені орденами.

А 16 травня 1947 року було видано указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження головного конструктора авіаційних двигунів Архипа Люльки орденом Леніна.

В лютому 1947-го року двигун ТР-1 пройшов державні випробовування. Оцінка летунів-випробовувачів засвідчувала, що робота двигунів ТР-1 вигідно відрізняється від німецьких двигунів ЮМО і БМВ. ТР-1 забезпечує надійний політ літака на всіх режимах швидкостей і на висотах від 0 до 9 тисяч метрів.

Згодом конструкторське бюро Архипа Люльки працює над створенням двигунів ТР-2 і ТР-3. У п'ятдесятих роках з'являється авіаційний двигун АЛ-7, а невдовзі — АЛ-7Ф. Вперше реактивний двигун став носити ім'я свого творця.

На початку 50-го року турбокомпресорний стартер Люльки отримав популярність, як найнадійніший і найменш габаритніший. Це був один із кращих в світі стартерів, на нього Люлька, Лусс і Новиков отримали патент, уперше в радянській науці.

На літаках, де використовувалися двигуни Люльки, було встановлено більше десяти світових рекордів. Це була велика перемога головних конструкторів Павла Сухого та Архипа Люльки і очолюваних ними колективів.

1969 рік. Аеродром Ле Бурже біля Парижа. Авіаційний салон. Після його закінчення в одній із статей писалося: «На 29-му міжнародному салоні авіації та космонавтики була присутня численна радянська делегація (понад 200 осіб). Серед найвидатніших представників можна відзначити генерального конструктора Архипа Люлька, спеціалістів в ділянці військових реактивних двигунів. Не дивлячись на те, що його ім'я не було відоме широким колам на Заході, немає сумніву в то му, що Люлька — один із найвидатніших спеціалістів — творців авіаційних двигунів». І Архип Люлька був великим творцем, великим конструктором, але разом з тим, він ніколи не забував свій рідний край, завжди послуговувався своєю рідною мовою. Він часто приїжджав у Саварку, зустрічався з земляками. І тоді можна було чути серед односельців слова: «Чи чули — Архип приїхав». В Саварці любили його, щирого, привітного, завжди упевненого в собі. Тут вдячно пам'ятають його і нині. Створили музей Архипа Михайловича. Часто навідуються туди діти, школярі, численні гості...

В родині Архипа Люльки виросло троє дітей. Його сини В'ячеслав, Володимир, донька Лариса пішли батьковою стежкою — стали фізиками, техніками і дослідниками. Діти продовжили справу батька.

Немає сьогодні відомого вченого серед нас. Пішов він із життя, похований у Москві. Але піднімімо голови, коли пролітають з гуркотом у небі сріблясті стріли літаків і згадаймо, що життя в них вдихнув наш славетний земляк — наш славетний Архип Люлька.

Література:

Кузьмина Л. Огненное сердце. — М.: Московский рабочий. — 1983. — 222 с.

Шендеровський В. Його ім'ям названо реактивні двигуни. // Українське слово. — 2001. — Ч. 27. — 5-11 липня.

Григоренко І. Швидше, ще швидше. // Богуславщина. — 1988. — 24 березня.

Творець української ботанічної номенклатури — Микола Мельник

Микола Мельник

Микола Ілліч Мельник — ботанік, природознавець, один із творців української наукової термінології, автор перших у Галичині природознавчих шкільних підручників українською мовою.

(20.11.1875-6.08.1955)

Ми незнані, але нас пізнають. Нас мають за мертвих, але ось ми живемо. Нас карають, але ми не вмираємо.

Кориит., гл. 6

Серед усіх потреб нашого національного життя потреба рідної школи найголовніша, бо народ, який не має своєї школи, може бути лише пасербом чужих народів, а ніколи не виб'ється на самостійну дорогу існування.

Михайло Грушевський

Розпочну нашу передачу¹ сьогодні з цитати фізика Альберта Айнштейна: «Тому, кому вдалося знайти ідею, яка дозволила б проникнути трохи глибше у вічну таїну природи, дарована велика милість».

Звернути увагу на цю думку великого вченого спонукала мене нещодавно зустріч з головним редактором журналу «Світ науки. Scientific American» паном Олександром Завадкою. Цікавий журнал. І ось десяте число журналу «Світ науки» містить десять цікавих статей неперехідної цінності, а в колонці редактора читаємо: «Кредо журналу — публікувати найкращі у своїй ділянці статті з баченням горизонтів і захоплюючих перспектив... Невиправний оптимізм журналу дозволить і вам веселіше усміхнутися, впевненіше глянути у майбутнє, надати своєму сьогодні трохи благородного блиску та не забути основного — приготуватися до творчого злету».

А журнал справді цікавий, про що можна судити хоча б із назв уміщених у цьому числі статей: «Суперкавітація»; «Механізми клітинної смерті», «Спадковість чи зовнішній вплив», «Вік галактик у блиску зір», «Квантова телепортація», «Віртуальна присутність» — про новий телекомунікаційний засіб, що створює повне враження присутності людини, яка перебуває у цей час на відстані сотень кілометрів. Насамкінець, ще одна стаття «Спочатку було... каміння» Роберта Гейзена, в якій ідеться про чи не найстаріше питання науки — виникнення життя на Землі.

Саме ця стаття визначила ту ділянку науки, якої ми сьогодні торкнемося у нашій передачі. Це — мінералогія. Цілком правдоподібно, що мінерали відігравали ключову роль у цій драматичній історії — історії з'яви перших живих істот із первісних ресурсів, якими були повітря, вода та скелі. Як твердить автор статті Роберт Гейзен, — «прості молекули могли використовувати тверді поверхні мінералів у ролі опор, на яких вони об'єднувалися у складніші структури». І трохи далі: «Грані кристалів певних мінералів могли активно відбирати і концентрувати молекули, яким судилося стати біологічно важливими».

І наостанок: «Мінерали могли запустити вирішальні хімічні реакції, які збагатили первісний перелік складних біологічних молекул Землі».

Навіть ці конкретні цитати зі статті свідчать, що наукова думка пульсує. До того, ж матеріал викладено досить популярно, жваво. То ж надаючи мінералам важливого значення і вивчаючи їхні властивості в екстремальних

умовах, що стосуються початків життя, вчені, можливо, і підійдуть ближче до відповіді на одне із сакраментальних питань в історії людства — виникнення життя на Землі.

Немає сумніву, що в цій ділянці науки працювало дуже багато вчених світового виміру, і всі вони висували свої гіпотези щодо можливого рушія перших важливих етапів виникнення життя. Працювали в цій галузі науки й українські вчені. Про декого з них вже йшлося у наших передачах. Приміром, про академіків Володимира Вернадського, Павла Тутковського, Володимира Липського, Юрія Полянського. А сьогодні хочемо нашим слухачам нагадати, що чи не найпершим українським мінералогом був Федір Мойсеєнко. Народився він 1754 року у місті Лебедин, тепер Сумської області. Початкову освіту здобув у Харківському колеґіумі, далі навчався в університеті при Петербурзькій Академії наук, Фрейберзькій гірничій академії в Саксонії. Це він розробив класифікацію мінералів, що містять олово, уперше висловив припущення про наявність олова на Уралі й у Сибіру. На жаль, надто коротким було життя вченого, одного з основоположників динамічного напрямку в мінералогії. Прожив вчений всього 27 років. Його праці були знані в Європі, а Ляйпцігське економічне товариство, одне з найстаріших німецьких наукових товариств, обрало Федора Мойсеєнка своїм членом.

Як бачимо, наші геніальні співвітчизники віддавна залишали помітний слід у світовій науці, а знаємо про них аж надто мало.

І якщо про Федора Мойсеєнка маємо коротку інформацію в наших українських енциклопедіях, то про професора Миколу Мельника немає жодного слова. А він також належав до когорти українців, які залишили «свого духа печать» у різних ділянках науки і культури, і не лише українського, й світового виміру. Професор Микола Мельник належав до видатних природознавців, був ботаніком, мінералогом, дослідником української природничої термінології, автором багатьох шкільних підручників.

З «Енциклопедії Українознавства» Володимира Кубійовича: «Мельник Микола, ботанік-педагог, учитель філії Академічної Гімназії у Львові, дійсний член НТШ (з 1920), голова Фізіографічної комісії НТШ і редактор її «Фізіографічного Збірника» (1925-39, всіх 7 зб.), член-засновник і довголітній член Головної Ради Учительської Громади у Львові. «Українська номенклатура вищих рослин» (1922), підручники з мінералогії, геології та ботаніки для середніх шкіл, «Рослинність» у «Географії українських земель» Володимира Кубійовича (1943)». Ось і все.

Так, донедавна це було все. Поки з'явилися дві наукові розвідки: одна — Юрія Кобіва у книзі «Аксіоми для нащадків» (Львів, 1992 рік), а друга —

Олега Купчинського у журналі «Вісник Фонду Олександра Смакули» (число 1, 1998 рік, Тернопіль). З них довідуємося про вченого, який нас зацікавив.

***

Народився Микола Мельник 20 листопада 1875 року в селі Довжанці біля Тернополя у селянській родині. Батько — Ілько, а мама — Марія з родини Садовських. Визначальний вплив на виховання хлопця мав його дядько Володимир (Домет), який був греко-католицьким священиком у Відні, Перемишлі і Львові, викладав літургію у Львівській Духовній семінарії, був автором статей та рецензій на музичні теми.

Принагідно зазначимо, що другим дядьком молодого хлопця був Омелян Садовський, здібний фізик і винахідник, котрий викладав математику, фізику у Тернопільській гімназії. За цими талановитими родичами і тягнувся кмітливий небіж.

Навчався хлопець спочатку в сільській школі, потім в українській гімназії в Тернополі. Після закінчення гімназії один рік служив у австрійській армії. У 1899 році він вступає до Віденського університету на природничий відділ філософського факультету, який закінчує на відмінно. Найбільше його цікавили такі дисципліни як мінералогія, геологія, а ще ботаніка та зоологія. Ботаніку студював у відомого австрійського ботаніка, члена-кореспондента Російської Академії наук, а згодом почесного члена Академії наук СРСР (з 1927 року) Ріхарда фон Веттштайна.

В роки навчання в університеті стає активним членом віденського культурологічного товариства українських студентів «Січ».

Віденська «Січ» — одна з найстаріших українських студентських організацій, заснована 9 січня 1868 року у Відні. Засновниками і першими головами «Січі» були Анатоль Вахнянин і Юліан Целевич; у наступні роки товариство очолювали Михайло Подолинський, Іван Пуллой, Іван Горбачевський та інші. «Січ», як перше українське студентське товариство народовського напрямку, відіграла видатну роль в історії українського національного відродження під Австрією. У 1870-х роках «Січ» брала активну участь у поширенні ідей М. Драгоманова, з початку 1900-х років діяльно включилася у боротьбу за український університет у Львові, у 1914-18 роках допомагала в акціях «Союзу Визволення України»... Проіснувала «Січ» віденська до 1947 року, коли після радянської окупації Відня був вивезений на Сибір останній її голова Наклович...

До речі, з цього приводу Іван Франко писав у 1910 році, що «руське товариство «Січ» відіграло досить важну роль в європеїзації галицької Руси і

видало немало членів, що зайняли поважні становища чи то в руським народнім житті, чи то серед інших народів».

В цій прогресивній студентській організації гартувався патріотизм багатьох славетних українців. До них належить і Микола Мельник.

Після університету Микола Мельник працює спершу в Перемишлянській польській гімназії, водночас викладає природознавство в Українському інституті для благородних дівчат. З 1906 року викладає у філії Української Академічної гімназії у Львові. Цікаво відзначити, що в період літніх канікул він був учасником антропо-етнографічних експедицій під керівництвом Федора Вовка.

Результатом цього періоду наукової діяльності стало написання праці з мінералогії «Методи визначення породотворчих мінералів», яку вчений подав до Львівського університету на здобуття вченого ступеня доктора наук.

Але настає Перша світова війна — і всі наукові плани Миколи Мельника терплять катастрофу. Його мобілізують до австрійської армії. Невдовзі він потрапляє у полон, опиняється і працює як полонений у Симбірську, Уфі, Челябінську. Але доля була прихильна до нього: після війни Микола Мельник повертається до Львова, і навіть до улюбленої педагогічної праці. Він поновлюється до роботи у філії Академічної гімназії,

Ця Академічна гімназія була найстарішою українською гімназією в Галичині і на українських землях взагалі. Заснована ще 1784 року разом з університетом як його складова частина. Академічна гімназія мала репутацію найкращої української школи.

І в цій школі до 1935 року працював як прекрасний педагог Микола Мельник, обстоюючи права на освіту рідною мовою. Це зрештою і призвело до того, що польські чиновники, як тільки Миколі Мельнику виповнилося шістдесят років, відправили вченого на пенсію.

Зазначимо, що саме в цей період життя Микола Мельник бере активну участь у навчальному процесі Українського таємного університету, де викладає мінералогію, геологію та ботаніку на природничо-математичному відділі філософського факультету.

З 1939 року він працює у старших класах середньої школи, а під час німецької окупації — фітопатологом на станції захисту рослин.

Після закінчення війни Микола Мельник викладає у Львівському університеті на кафедрі нижчих рослин. У 1948 році йому було присвоєно звання доцента.

А з 1949 року Микола Мельник працює завідувачем кафедри ботаніки і дендрології у Львівському лісотехнічному інституті.

Із життєпису вченого бачимо, що справою його життя була подвижницька праця на терені науки і освіти. Микола Мельник самовіддано займався шкільництвом, опікувався українськими гімназіями, активно працював у товаристві «Просвіта», за що був нагороджений грамотою в 1903 році. Хоча, як ми знаємо, в західних областях, окупованих буржуазною Польщею, організаціям «Просвіти» доводилося витримувати жорстокі переслідування.

Ще з самого початку своєї наукової діяльності вчений багато працює над створенням підручників для середніх шкіл. Так, 1911 року він видав книгу «Мінералогія і геологія», переробив підручник із зоології, 1938 року виходить його книга «Ботаніка», яка засадничо відрізняється від попередніх шкільних підручників саме формою подання матеріалу з анатомії і фізіології рослин, геоботаніки, описом лабораторних робіт.

А ще була подвижницька праця в Науковому Товаристві Шевченка, членом якого він був з 1909 року, дійсним членом був обраний у 1920 році: «за заслуги розвитку науки і освіти». Цікаво зазначити, що саме завдяки заснуванню фізіографічної комісії при НТШ та завдяки старанням і пожертвам багатьох учених у 1927 році у Львові було створено окремий Природничий музей при НТШ. Його експозиція вміщала зоологічну, палеонтологічну, антропологічну, геологічну, палеолітичну та технологічні збірки. Значна частина цих експозицій сьогодні міститься у Львівському природознавчому музеї Національної Академії наук України.

Безперечно, в цьому велика заслуга вченого-подвижника Миколи Мельника. Адже це він закликав на II з'їзді українських природознавців і лікарів у 1927 році у Львові до участі у систематичному дослідженні природи України та всебічному представленні її у музеї. Там учений керував діяльністю лабораторії з мінералогії та геології, а згодом і ботаніки.

З 1925 року Микола Мельник бере безпосередню участь у виданні «Збірника фізіографічної комісії» — першого західноукраїнського спеціалізованого часопису з природознавства, є його незмінним редактором. Пише ґрунтовні наукові статті з історії науки, праці про наукову діяльність галицьких ботаніків Гербіха та Волощака, одночасно працює співредактором «Збірника математично-природописно-лікарської секції НТШ».

До речі, Остап Волощак — ботанік, професор Львівської політехніки, дійсний член НТШ. один із засновників студентського товариства «Січ» у Відні, був членом Віденської та Краківської академій наук, опублікував близько 50-ти наукових праць з ботаніки, багато з них є фундаментальними, як, приміром, «Матеріали про флору Покуття», «Про рослинність Карпат між Лімницею і Опором», що не втратили своєї наукової цінності і зараз.

А Микола Мельник у цей час активно працює над складанням таких фундаментальних видань НТШ, як «Атлас України й сумежних земель» (1937 р.) та «Географія українських та сумежних земель» за редакцією Володимира Кубійовича. У них Миколі Мельнику належать розділи про рослинність України. Вчений пише брошуру «Фізіографічна робота на теренах Західної України (Східної Галичини)». Саме ця комісія у 30-х роках розгорнула велику працю по охороні природи. Найважливішим заходом стало утворення 1934 року в Карпатах, в Горганах, на землях Греко-католицької митрополії кедрового заказника. Передбачалося перетворити його в Український національний парк.

Зауважимо, що Кубійович для підготовки карт Атласу згуртував велике коло західноукраїнських вчених (17 авторів) — географів, картографів, природознавців, геологів, археологів. Серед цих відомих вчених був і професор Микола Мельник. А технічне виконання Атласу здійснив постійний співавтор Кубійовича, вчений-картограф Микола Кулицький — надзвичайно працездатна людина. Цікаво згадати, що доктор Кулицький належав до грона галицьких географів, був членом НТШ і був у родинних зв'язках з професором Миколою Мельником: 1939 року він одружився з дочкою вченого.

Дивовижно деколи переплітаються людські долі! А професор Микола Мельник був ще і знаменитим ботаніком. Він мав у своєму науковому доробку унікальне монографічне дослідження «Українська номенклатура вищих рослин», видана 1922 року в Збірнику НТШ, том 22. Ця фундаментальна праця була результатом багаторічної діяльності вченого, першим такого роду зведенням, що містило всі відомі народні назви рослин. Микола Мельник підсумував все, що було зроблено у цьому напрямку попередніми вченими, такими як Іван Верхратський, Микола Анненков, Володимир Шухевич, Опанас Рогович, а також провів власні етноботанічні дослідження.

Певно, мало хто знає, що професор Опанас Рогович був визначним ботаніком і палеонтологом, походив з козацько-старшинського роду на Чернігівщині, закінчив Київський університет і згодом 15 років (1853-68) був директором Ботанічного саду університету, що його свого часу заклав перший ректор цього університету, видатний вчений-енциклопедист Михайло Максимович. 22 травня 1839 року вважається офіційною датою закладення цього саду.

А Іван Верхратський — засновник українського природознавства, автор перших підручників та творець термінології з різних природничих наук. Він вважався найкращим фахівцем з термінологічних питань у всіх природничих науках. Їх справу і продовжив Микола Мельник. Він розробив повну систему наукового найменування всіх поширених у нас рослин — понад двох тисяч видів. Сам вчений є автором багатьох наукових назв, він вдосконалив низку назв, попередньо запропонованих Іваном Верхратським. Його словник став першим повним зведенням української ботанічної номенклатури.

Зазначимо, для прикладу, що вчений на означення слова «*Solanum tuberosum*» (картопля) знайшов і зафіксував у словнику 61 назву. Ось лише деякі з них: багаляс, балабанка, барабій..., бараболя, ...бульбан, ...гайда, груля, ...дземяк, ...землянка, ...каракуля, ...компір, ...мандибура, ...ріпа, тромпак. А ще бурка, бурочка, гарда-бура, ...галган, галух, гараголя, ...картопля, картоха, ...навіть... мариканка.

Справді, невичерпне багатство нашої української мови. Це вона, наша мова, (якщо хочете, прочитайте книгу вченого фізика-теоретика Олександра Боргардта «Аналітична історія України»), зберегла пам'ять про наше глибоке минуле. І сьогодні провідною ідеєю творення нових фахових словників має бути доведення до відома української людності отих штучно вилучених раніше термінолексем. Вони тисячоліттями становили золотий лексичний фонд рідної мови. Бо й сьогодні багато хто, на жаль, серед них фахівці з багатьох ділянок науки і техніки, досі сліпують навіпамачки, вживаючи замість правдивої української мови московський канцелярит або чужі нам англіцизми.

Безперечно, великий доробок залишив для української наукової термінології професор Микола Мельник. Його наукова і педагогічна, освітянська діяльність знайшла високу оцінку як в освітніх, так і наукових колах. Професор Микола Мельник розвинув вивчення природничих наук аж до рівня вищої школи, а своєю науковою та організаційною роботою спричинився до того, що Наукове Товариство імені Шевченка стало відігравати роль першої української академії наук і за своєю структурою та обсягом роботи відповідало тогочасним європейським академіям.

Помер Микола Мельник 6 серпня 1955 року, не доживши кількох місяців до 80-річного віку. Поховано вченого на Личаківському цвинтарі у Львові, неподалік від могили Івана Франка.

Благословенна тернопільська земля великими людьми. Іван Пулюй, Іван Горбачевський, Олександр, Володимир, Василь Барвінські, Станіслав Дністрянський, визначний правник, дійсний член ВУАН Кирило Студинський, патріарх Йосип Сліпий, письменник Богдан Лепкий, актори і

режисери Мар'ян Крушельницький та Лесь Курбас, всесвітньознані фізики Олександр Смакула та Зіновій Храпливий, біохімік Степан Гжицький, конструктор-винахідник Володимир Джус, співачка Соломія Крушельницька, мовознавець Андрій Музичка, історик-енциклопедист Теофіл Коструба та багато-багато інших вельми заслужених людей України. До цієї когорти українців належить і професор Микола Мельник, який своєю невтомною, подвижницькою працею слугував одній меті — розвиткові національної науки в ім'я українського народу. Честь його славному імені в Україні!

Література:

Купчинський О. Професор Микола Мельник. // Вісник Фонду Олександра Смакули. — Тернопіль. — 1998. — В. 1(3). — С. 22-24.

Кобів Ю. Й. Творці українського природознавства Іван Верхратський та Микола Мельник. — У кн.: Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці. / Упорядник О. Романчук. — Львів: Меморіал. — 1992. — С. 544.

Енциклопедія Українознавства. / Гол. ред. д-р Володимир Кубійович. — Молоде життя. — 1962. — Т. 4 — С. 1515.

А всім нам вкупі на Землі Єдиномисліє подай І братолюбіє пошли.

Т. Шевченко. «Молитва за Україну»

Вірний син України — Симон Наріжний

Симон Наріжний

Наріжний Симон Петрович (30 січня 1898, село Сокілка Кобеляцького повіту Полтавської губернії — 23 липня 1983, Австралія Сідней) — дослідник української еміграції, бібліограф, історик.

(30.01.1898-23.07.1983)

А всім нам вкупі на Землі

Єдиномисліє подай

І братолюбіє пошли.

Т. Шевченко «Молитва за Україну»

Живемо і в часі самопізнання... Пишуться по-новому, з позицій об'єктивної істини, українська історія, культура, переглядаються факти, переосмислюються явища, долаються стереотипи. Відкриті архіви і джерела, з яких нам черпати й черпати правду про самих себе, про свій народ і його кращих синів, змушують поглянути на себе неначе збоку: невже все це про нас? Невже й справді колесо історії так безжально прокотилося по нашій генетичній пам'яті, що ми так багато забули?

Тут доречно пригадати слова грузинського філософа Мераба Мамардашвілі: «Незалежність нам потрібна ще й для того, щоб себе побачити».

Сьогодні, на щастя, маємо таку можливість. Придивляймося!

Черпаймо з джерел пізнання! І тоді, може, зрозуміємо ціну своїх втрат і потребу перемог...

До таких джерел належить і книга, в авторстві якої значаться Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України, Фондація імені Олега Ольжича, Головне архівне управління України, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України: «Симон Наріжний. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939».

Це справжній літопис багатостраждального покоління, його боротьби за ідеали державності, потреби свого ствердження і самозбереження на чужині після поразки в національно-визвольних змаганнях 1917-20 років. Яке подвижництво! Які тут імена!

А що нам скаже ім'я самого автора, який так само одержимо працював в еміграції для піднесення престижу України в світі? Що знаємо про нього?

Симон Наріжний — історик, культуролог, автор унікальних розвідок з історіографії, людина дивовижної творчої енергії, збирач і шанувальник історико-культурних цінностей, пов'язаних з героїкою визвольних воєн за незалежність України. На материнській землі про нього ніхто не знав і не чув, ім'я його, як і сотень тисяч інших патріотів, було викреслено з пам'яті народу, він був приречений на забуття.

І лише в «Енциклопедії Українознавства» Володимира Кубійовича маємо невелику довідку про вченого: «Наріжний Симон, народився 1898 року, історик, професор, професор УВУ (1933-1954), І вчений секретар Українського Історико-Філологічного Товариства (1929-38) і директор Музею Визвольної Боротьби України (1945-48) в Празі; автор ряду праць про добу гетьмана Івана Виговського, І історіографічних оглядів про «Літопис» Граб'янки, про діяльність істориків Біднова, Василенка, деяких історичних установ і товариств, зокрема «45 літ діяльності Українського Історико-Філологічного товариства в Празі 1923-38», монографії «Українська Еміграція» (т.1, 1942), «Матеріали до історії Музею Визвольної Боротьби України в Празі» (випуск 1-й. 1957-59); з 1951 року живе в Австралії». Ось і все.

Дуже коротка інформація. Але ті, кому пощастило, або після нашої передачі пощастить прочитати бодай лише одну його книгу — «Українська еміграція», відчують героїчний чин Симона Наріжного у справі збереження національної спадщини, праці незліченних колективів, інститутів, громад,

спілок, видавництв, та і, зрештою, окремих українських вчених, які, живучи в різних державах світу, дбали про творчий потенціал, про обличчя України, боронили національні цінності. А ще книга увічнила сторінки відшумілої історії, зберегла унікальні свідчення високого духу наших незламних подвижників і патріотів, їхнє прагнення до освіти і культури. І неможливо собі уявити розвиток численних українських науково-культурних, просвітницьких інституцій без вірного сина України Симона Наріжного, який і сам належав до таких подвижників.

Книга «Українська еміграція» має 600 сторінок, містить 830 високоякісних документальних фото. Для органів радянської контррозвідки в 1944-45 ця книга стала настільною книжкою, адже в ній давалася ґрунтовна інформація про кожного із українських емігрантів. Так, на жаль, було зло в жито цією книгою. Згадаймо, що свого часу на матеріалах праць Грушевського та Єфремова в 30-ті роки арештовували і висилали в Сибір багатьох письменників лише за те, що про них добрим словом згадали ці «ватажки буржуазних націоналістів». Хіба міг передбачити Симон Наріжний, пишучи про діячів культурологічних товариств, клубів, гуртків, громад в усіх країнах світу, що вони будуть використані як звинувачення в «шпигунстві» й «буржуазному націоналізмі»?

Але що воно було саме так, дізнаємося з ґрунтовної праці «Музей Визвольної Боротьби України та доля його Фондів», написаної в 1996 році доктором академіком НАН України Миколою Мушинкою. Микола Мушинка, до речі, першим подав відомості про вченого на III Міжнародному конгресі українців у Харкові 1996 року. Саме з його виступу в Україні дізнались про життя й діяльність відомого історика і музеєзнавця.

Симон Наріжний народився 30 січня 1898 року в селі Сокілка на Полтавщині в старовинній козацькій родині Петра і Варвари Наріжних. Початкову школу відвідував у рідному селі, середню — в Кобеляках. Вже в середній школі він досконало засвоїв російську, німецьку, французьку, самотужки вивчив латину і в 1918 році вступив на заочний відділ історичного факультету щойно заснованого Полтавського університету. Це був один із кращих університетів в Україні, в якому працювали визначні професори з Києва, Харкова, Санкт-Петербурга, Москви. Та після приходу більшовицької влади університет було перетворено в Інститут Народної Освіти, а майже всіх «буржуазних» професорів усунуто від педагогічної роботи. Від 1919 року Симон Наріжний поєднує навчання з роботою редактора полтавської української газети «Рідне слово». 1921 року він одружується з 19-річною студенткою Іриною Сагавець.

«В цей час, — пише в спогадах Наріжний, — з Полтави було вивезено до Харкова всіх видатніших українських політичних і громадських діячів. Багато з них не повернулися зовсім, а ті, яких минула сія чаша, оповідали

страхиття про чекістський побут, про звірства катів і про героїства мучеників. Розстріли звичайно відбувалися ніччю. Слідом за «чистками» професорів добралися і до студентів, з метою «усунути зі студентського складу небажані владі елементи... Партійний склад комісії, виключаючи професорського представника, був комуністичним».

Отож, надії пройти крізь сито чистки у Наріжного не було. Тому він у жовтні 1922 року разом із дружиною та трьохмісячною дитиною вирушив у Чехословаччину, де вже перебував його старший брат Олександр.

По приїзді до Праги Симон став студентом першого курсу філософського факультету Карлового університету, і закінчив п'ятирічний курс навчання за два роки. Паралельно він навчався і на філософському факультеті Українського Вільного Університету. За чотири роки він прослухав 149 семестральних курсів лекцій та семінарів. Тут викладали найвизначніші українські вчені: Антонович, Біднов, Дністровський, Дорошенко, Колесса, Смаль-Стоцький, Шульгін, Мірчук, Старосольський.

Вже з перших днів перебування у Празі Наріжний став авторитетним лідером студентського руху. У квітні 1923 року за його ініціативою було скликано загальні збори студентів та професорів УВУ, де він виголосив головну доповідь «В справі загального стану і ближчих завдань УВУ». Наріжний твердив, що радянська влада в Україні, побудована на брехні й терорі, буде з кожним роком зміцнюватися, а тому необхідно розраховувати на довготривале перебування в Чехословаччині.

Сприятливі умови для української еміграції в Чехословаччині визначалися прихильним ставленням Першого президента республіки Масарика, який свого часу листувався з Іваном Франком. Масарик був великим патріотом і симпатиком України. Це Тома Масарик, чеський мислитель, вчений і державний діяч, довголітній професор Празького університету, вітав відкриття Високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, а при відвідинах Української господарської академії в Подебрадах зазначав: «Я добре поінформований про Вашу школу та Ваші успіхи. Тішить мене, що Ви у нас знайшли хоч не Батьківщину, — зрештою, Ви її й не можете знайти тут, — але добре сусідство братнього народу, в якого можете жити спокійно.»

«Ім'я професора Масарика вже з давнього часу було оточене високою повагою, як ім'я сміливого проповідника ідеалів гуманності ще тоді, коли реальна дійсність кругом брутально і цинічно топтала гуманність у громадських відносинах, висміюючи її ідеали як утопічну мрію. Масарик — політик, Масарик — творець держави показав, що ці ідеали здійсненні», — так писалося в Науковому збірнику УВУ до 75-річчя народження Президента.

Так що за його підтримки Прага стала місцем прихистку української еміграції. А Симон Наріжний у березні 1927 року блискуче захищає в УВУ докторську дисертацію на тему «Гетьманування Виговського, Хмельниченка і Тетері», на яку дав схвальну рецензію і запропонував до друку Дмитро Дорошенко. Саме Дорошенко запросив Наріжного на посаду старшого асистента на своїй кафедрі української історії. В 1933 році він габілітувався на доцента, а в 1938 році — на «професора історії Східної Європи з особливим узглядненням історії України». Зазначимо, що Симон Наріжний паралельно читав курс всесвітньої історії у Високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова.

Неймовірно, як багато він працював! Будучи незмінним вченим секретарем Історично-філологічного товариства у Празі, яке було найвизначнішою науковою організацією української еміграції, заснованим у 1923 році з ініціативи Дмитра Антоновича, Симон Наріжний в цей період опублікував низку кращих своїх наукових праць.

Перелічимо лише кілька його історичних досліджень. Це «Гетьман Іван Виговський», «Московська служба Івана Виговського», «Полтавський університет», «Нариси з історії середньовіччя», «Мусульманський світ», «Ярослав Голь», «Прийняття московських посланців в українській державі XVII в.», «Суддівництво і кара на Запоріжжі», «Україніка в чеському історичному часописі», «Гадяцька умова в світі української історіографії», «Літопис Григорія Граб'янки», «В. Б. Антонович», «Наукова праця Василя Біднова», «Я. Шульгін і його наукова праця», «М. П. Василенко і його наукова діяльність», «15 літ діяльності Українського історично-філологічного Товариства в Празі», «Одеське товариство історії й старовини» та інші. Але найвизначнішою була уже згадувана праця Симона Наріжного «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами» (1942 рік), написана за живими матеріалами, зібраними в Музеї Визвольної Боротьби України.

Ще 1930 року до праці в цьому музеї Симона Наріжного залучив колишній його учитель Дмитро Антонович. Музей ВБУ у Празі було засновано з ініціативи професорів УВУ в 1925 році. Його організаторами стали, в першу чергу, знаний історик мистецтва Дмитро Антонович, академік Іван Горбачевський, академік Степан Смаль-Стоцький, Андрій Яковлів і Дмитро Дорошенко. Від 1929 року його генеральним спонсором був підприємець із США Каленик Лисюк, який зобов'язався до своєї смерті фінансувати всі видатки за приміщення та діяльність Музею. Уряд Чехо-Словаччини затвердив Статут Товариства «Музей Визвольної Боротьби України» 16 січня 1925 року і висловив свою лояльність до ідей збереження документальних та меморіальних свідчень про визвольну боротьбу України, якою мала займатися новостворена буржуазно-політична інституція.

Ідея зберегти для історії багатющий документальний матеріал періоду Визвольної боротьби: архіви, документи, колекції української еміграції, її спілок, товариств, організацій, видавництв, мала підтримку найавторитетніших представників тогочасної української еміграції. Адже пам'ятки, про які вони піклувалися, об'єднували усіх у єдину злуку історичного розвитку, виступали об'єктивним гарантом нерозривного зв'язку поколінь — тих, що боролися за ідеали утвердження держави і відстоювали їх, і тих, що мали прийти після них і розкрити у збережених документах правду історії.

Симон Наріжний стає заступником директора, заслуги якого у збереженні й популяризації спадщини Музею, поповненні колекції важко переоцінити. Усю енергію, запал душі, усього себе присвятив цій справі Симон Наріжний, долаючи труднощі. Було зібрано близько 700 тисяч експонатів і створено 25 окремих бібліотек. Музей набув, таким чином, загальнонаціонального значення. До середини 40-х років у музеї налічувалося вже понад мільйон експонатів, вагою понад 50 тонн.

Управа Товариства МВБУ доручає Симону Наріжному написати серію ґрунтовних узагальнюючих публікацій про фонди Музею, і вже наприкінці 1940-го року він підготував перший том «Студії Музею Визвольної Боротьби України».

Слід зазначити, що працівниками Музею випускався бюлетень «Вісті МВБУ», де повідомлялося про його роботу, надходження матеріалів, відкриття нових відділів і т. ін. Так, в січні 1934 року було опубліковано звернення професорів Горбачевського та Сірополка, в якому 22 січня — День соборності українських земель — названо днем Музею Визвольної Боротьби України, «що своїми збірками свідчить про тяжку путь, пройдену українським народом, та кличе до дальшої боротьби за створення незалежної України».

Усі підтримували Музей, ставилися до нього з великою повагою. Митрополит Андрей Шептицький у привітанні писав: «Музею Визвольної Боротьби, всім членам Товариства, а передовсім його голові Іванові Горбачевському, славі нашого народу, пересилаю щирий привіт і святочні желання з молитвами і благословенством».

Але почалася війна. Нові випробування. Музей закривають, директора Антоновича та його сина Марка арештовують. Зусиллями чільних представників української еміграції влітку 1940 року вдалося відновити роботу Музею, гарантуючи лише наукове її спрямування. Найбільшої катастрофи зазнав Музей 14 лютого 1945 року, коли одна із американських бомб упала перед входом у Музей. Будинок, придбаний на кошти української еміграції, було повністю зруйновано. На щастя, фонди залишилися майже

неушкодженими. Працівникам Музею вдалося, ризикуючи життям, перенести всі уцілілі матеріали у підвальні приміщення старовинного Клементи нума (Національна і Університетська бібліотека) та Архіву Міністерства внутрішніх справ. Понад сорок тонн матеріалів МВБУ було збережено! На жаль, як зазначає доктор Микола Мушинка, не надовго.

Ще страшніша катастрофа над Музеєм нависла пізніше, коли Прагу зайняла Червона Армія. Майже весь професорсько-викладацький склад Вищих навчальних закладів і Музею виїхав на Захід, бо добре знали, що їх чекає. Симон Наріжний, не маючи змоги вивезти майже 40 тонн матеріалів, твердо вирішив залишитися в Празі і боронити Музей. Титанічною була боротьба вченого, адже органи радянської контррозвідки («Смершу») наклали арешт на матеріали Музею, вважаючи їх військовою контрибуцією. Використовуючи всі можливі способи і канали, Симон Наріжний сам написав три листи Сталіну і таки переконав його, що майно союзника (а ми вже згадували, що МВБУ утримувався на кошти американця Каленика Лисюка), згідно з міжнародним правом, не можна вважати контрибуцією. Сталін дав наказ у Прагу зняти заборону із матеріалів Українського музею.

Як довідуємося зі статті знаного культуролога із Пряшева доктора Миколи Мушинки, «легалізація Українського музею тривала недовго,.. і небезпека вивезення матеріалів МВБУ до Радянського Союзу» не минула.

Вченого намагалися заплутати у фінансово-бюрократичних операціях, залякували, виготовляли різного роду компромат на нього. Але Симон Наріжний вистояв і готував ґрунт для відновлення Музею.

Так тривало до 28 лютого 1948 року, коли владу у Чехословаччині захопили комуністи, а вже в березні нова влада скасувала Товариство та його Український музей як «антидержавні» і «антирадянські» установи. Але і в цей момент Симону Наріжному вдалося ще до ліквідаційної постанови оформити юридичне передання матеріалів Музею Злученому Українсько-Американському Комітетові у Філадельфії. На жаль, цей комітет не скористався можливостями придбати їх дипломатичним шляхом через посередництво легальних міжнародних організацій.

Щоб зберегти фонди МВБУ, Симон Наріжний писав меморандуми, скарги, протести, написав навіть брошуру, що вийшла в Канаді під псевдонімом Іван Бирич про «нечуване й неможливе ні в якій культурній країні державне насилля над українською національною інституцією, яка десятки літ існувала тут (у Празі) вповні легально, користуючись гостинністю для своєї чисто легальної діяльності».

А в квітні шість вантажних машин таємно вивезли рукописи Музею в невідомому напрямку. Про одчайдушні спроби врятувати Музей можна

довідатися з останньої монографії Наріжного «Як рятували Музей Визвольної Боротьби України» (Цюріх, 1959 рік). Висновок такий, що втрата Музею є поразкою неосяжного виміру.

Чи сьогодні цікавиться наша держава, як повернути зі всіх усюд музейні матеріали? Адже відомо, що фонди Музею були вивезені службою НКВС і, звісно, не для наукового опрацювання. Використання цих матеріалів більшовиками в першу чергу спрямовувалося проти тисячі невинних людей і навіть колишні друзі і колеги не схвалювали тієї позиції, якої дотримувався Симон Наріжний щодо долі Музею. Дехто стверджував, що в разі неможливості вивезти архіви Музею, його треба було знищити, аби вони не опинилися в руках більшовиків.

І все-таки через півстоліття «небуття» архіви виявилися роззосередженими між відповідними установами та організаціями різних міст чужих держав. Та частина архіву, що була залишена у Празі, склала самостійний фонд під назвою «Український музей у Празі», детально описаний у монографії Миколи Мушинки.

Доля матеріалів, що опинилися у Москві, ще й досі невідома. Частина фонду перебуває у Державному музеї українсько-руської культури у Свиднику (Словаччина).

Відомо, що тричі (у 1945, 1958, 1983 роках) було здійснено передачу документів до Києва.

Технічно опрацьовані в 50-60-х роках матеріали Музею лишались засекреченими і неприступними для фахових дослідників. Та й нині розпорошеність архіву вельми ускладнює пошуки інформації. Поза всяким сумнівом, Музей Визвольної Боротьби України у Празі є гордістю національної культури і належить до її нетлінних скарбів.

А Симон Наріжний як людина без державного громадянства, живучи у Чехословаччині, не підлягав її законам, перебував під опікою міжнародної організації UNRA (був власником «нансенівського» паспорта). Отож чехословацький уряд спромігся лише вислати його із своєї держави.

Він опинився в одному із таборів для «переміщених осіб» (DP) в Австрії зі своєю дружиною і молодшою донькою. Через півроку, пересвідчившись у безуспішності боротьби за МВБУ, Симон Наріжний виїздить на п'ятий континент, де вже жила його старша дочка з сім'єю. Поселився у передмісті Сіднею, заробляючи до відх^оАУ на пенсію тяжкою фізичною працею на фанерній фабриці.

Після виходу на пенсію Симон Наріжний десять років доглядав паралізовану дружину. Помер на 85 році життя — 23 липня 1983 року. Поховано його у спільній могилі з дружиною Іриною на українській православній ділянці сіднейського цвинтаря Руквуд На пам'ятнику з білого мармуру чорними літерами викарбувало напис «Блаженні гнані за правду».

Перша частина книги Симона Наріжного «Українська еміграція» була видана 1942 року. Мріяв вчений і про б другу частину, але через об'єктивні обставини завершити цю працю йому не вдалося.

І майже через півстоліття зусиллями українських архівістів вдалося випустити у світ у видавництві імені Олени Теліги другу її частину: «Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої)», 1999 рік.

Книга вийшла за сприяння доктора Костянтина і Аки Перейми, які своєю меценатською діяльністю підтримали не одне видання книг в Україні.

Симон Наріжний в культурному житті емігрантської України посів чи не найвище місце, уособлюючи собою життєпис багатостраждального покоління. Його заслуги перед українською наукою неоціненні. І хоч сьогодні ім'я незаслужено забутого сина України реабілітовано, пам'ятаймо, що віднайдення та повернення в незалежну Україну цілого архіву Музею Визвольної Боротьби України, якому присвятив учений своє життя, буде чи не найкращим пам'ятником вірному синові України — Симону Наріжному.

Література:

Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939. — К.: В-во імені Олени Теліги. — 1999. — 272 с.

Пархоменко Лю. Блаженні гнані за правду. 11 Вісті з України. — 1998. — 12 лютого.

Гвань І. Знахідка століття на ділянці дослідження української еміграції. // Український світ. — 1998. — Ч. 4-6. — С. 40-41.

Я любив свій народ та свою Батьківщину — Олександр Неприцький-Грановський

Олександр Неприцький-Грановський

Олександр Грановський (також Грановський-Неприцький, псевдонім — Олександр Авратинський; 4 листопада 1887, Великі Бережці, Волинь — †1976, Сент-Пол, США) — зоолог-ентомолог (США), український поет. (4.11.1887-4.11.1976)

Будь прокляті всі, хто відняв у мене Вітчизну
Але у Вітчизни ніхто не одніме мене...

Ліна Костенко

Колисав мою колиску Крик неволеного люду,
І — так в серце вколисався, Що до смерті не забуду...

Богдан Лепкий

Наш шановний радіослухач, Гаврило Іванович Чернихівський з міста Крем'янця на Тернопільщині просить розказати про вченого-ентомолога зі світовим ім'ям Олександра Неприцького-Грановського. «Лише у незалежній Україні його ім'я повернене народові», — пише Гаврило Іванович. Працюючи над архівними матеріалами упродовж кількох літ, Гаврило Іванович написав книгу-монографію про свого земляка. Вона так і називається: «Олександр Неприцький-Грановський. Життя і творчість» (Тернопіль, «Збруч», 1996). В ній — досить скрупульозне дослідження життєпису талановитого вченого, поета, громадського діяча, патріота України Олександра Грановського. В ній — драматична доля України, її народу, якого впродовж віків не раз випробовувала сувора дійсність. «Його перу, — читаємо ми у передмові до книги, — належить понад сто праць у галузі комахознавства. Ще далекого 1925 року у Вісконсинському університеті він захистив дисертацію на здобуття ступеня доктора філософії з біологічних наук про попелиці. А з 1930-го року став професором Міннесотського університету і видатним біологом-ентомологом».

Олександр Грановський першим з українців став професором американського університету, прислужився своїм талантом американській науці, а відтак і економічному зростанню цієї країни. Він став визнаним авторитетом серед фермерів по боротьбі з комахами-шкідниками сільськогосподарських рослин. Вчений брав активну участь у громадсько-політичному житті всієї Америки і Західної Європи. Неоціненний вклад він зробив у культурно-просвітницьке, мистецьке життя української діаспори, залишив по собі значну поетичну спадщину. На жаль, вкотре на жаль, про цього видатного вченого годі шукати бодай які-небудь відомості в українських довідниках, енциклопедіях радянського періоду.

І лише в «Енциклопедії Українознавства» Володимира Кубійовича читаємо: «Грановський Олександр, зоолог і громадський діяч в ЗДА, куди приїхав 1913 року із Центральної України. Професор ентомології й економічної зоології в університеті в Мінеаполісі. Дійсний член НТШ. Голова Організації Відродження України. Автор наукових і політичних праць, між іншими «Вільна Україна необхідна для постійного миру» (1945); випустив ряд збірок поезії».

Але ця енциклопедія з'явилася в Україні зовсім недавно й ім'я Олександра Грановського для багатьох було відкриттям. Шкода, але в цій короткій

передачі ми не маємо змоги детально висвітлити всі грані діяльності вченого. Але запам'ятаймо, своє наукове життя вчений присвятив ентомології.

Ентомологія — наука про комах, що містить у собі кілька дисциплін: загальна ентомологія — вивчає будову тіла комах, їхні фізіологічні та екологічні особливості, закономірності розвитку та поширення; медична — вивчає комах-паразитів і переносників збудників заразних хвороб людини; ветеринарна — те ж саме стосовно тварин; сільськогосподарська — вивчає комах-шкідників і переносників збудників хвороб культурних рослин і розробляє заходи боротьби з ними. Ще є лісова ентомологія, бджільництво та шовківництво.

Практично всіма цими дисциплінами впритул займався Олександр Грановський впродовж свого життя. Читаєш самі лише назви його наукових праць — і бачиш тут і попелиць, і сарану, комах-стрибунців і філоксеру, вишневих бліх, шашлів, гомонтеру, личинки, а також рекомендації, методи знищення різного роду шкідників сільськогосподарських злаків, картоплі... Саме Грановському завдячує Америка розвитком бджільництва.

Цікава думка вченого, як результат його понад тридцятилітньої наукової праці: «Відсталі країни стають ще відсталішими через свою несвідомість і недбалість. А ті країни, які мають високо розвинену науку комахознавства, послідовно і ефективно борються із шкідниками і тим самим підносять свій економічний стан на вищий рівень, мають реальні шанси повністю задовольнити життєво необхідні потреби людей».

Тут можна згадати слова американського вченого-зоолога Леланда Оссіана Говарда (почесний член Академії наук СРСР з 1930 року): «... найбільша війна у світі — війна людини з комахами, бо саме ці дрібні ненажерливі створіння найбільше впливають на здоров'я, добробут народу, спричиняють різні захворювання. І війна ця постійна, невблаганна і безкомпромісна. І якраз тут на захист людини стає ентомологія». Ці слова були девізом наукового життя Олександра Грановського. Помиляються ті, хто думає, що високорозвинені індустріальні держави не потребують сільського господарства, — доводив учений. Навпаки, якраз сільськогосподарська продукція, якісна і в достатній кількості — основа державного життя і добробуту. [Для прикладу, можемо згадати Радянський Союз --- країну, яка в гонитві за здійсненням планів індустріалізації занехаяла сільське господарство. Результат, --- маючи величезні простори землі, не могла прогодувати своїх людей і змушена була купувати хліб за кордоном].

Ще в ті часи Олександр Грановський був занепокоєний станом науки ентомології в Україні. Він писав: «Україна має преціновий і різноманітний терен, і ентомологічна фауна України дуже багата і на загал не зле досліджена. Україна має добрих фахівців-ентомологів. Однак під окупантом

Україна не змогла розвинути цю та інші ділянки науки для добра цілого населення України. А модерне життя і модерне господарство та національна економіка України вимагають великих зусиль в поборюванні галапасних комах, які глибоко занурюються в кишені працівників, спричиняють мільярдні втрати в продуктах, у нищенні лісів, полів, культур, у перенесенні надлюдських страждань і самої смерті мільйонів людей щорічно, спричинених посередньо чи безпосередньо галапасними комахами. Україна ще чекає на послідовне і глибше вивчення біології комашиної фауни».

Вчений мав на увазі групу паразитичних кліщів (гали). Засобами боротьби із комахами-шкідниками, на його думку, можуть бути:

- а) культурно-господарські, зокрема агротехнічні заходи, сівозміни, своєчасний обробіток ґрунту, сімба у певні строки, боротьба з бур'янами, внесення мінеральних добрив у ґрунт для кращого росту культур...;
- б) механічний спосіб винищення шкідників;
- в) біологічні методи — спрямовані на розмноження корисних комах;
- г) врахування природних та кліматичних умов;
- д) хімічні засоби боротьби, вміле користування хімічними речовинами.

«... Як селянський син, я любив свій народ та свою Батьківщину, і я хотів їм служити своїми силами, щоб здобути їм таку саму волю, якою я тут користуюся, на цій благословенній землі Вашингтона. Ми не можемо забути за свій народ, з якого ми всі вийшли...» — говорив Олександр Грановський на схилі свого віку.

Так глибоко перейматися долею Землі, цим живим організмом, як твердив учений, могла хіба що людина, яка почувала свою кривду спорідненість з нею.

***

Цікавим був його родовід. Рід Неприцьких-Грановських має глибоке коріння. Батько Анастасій, з діда-прадіда хлібороб, був ще й сільським ковалем. Мати, Емілія Сіхневич, походила з родини польських колоністів на Волині. Отож, в сім'ї Неприцьких-Грановських першою дитиною був Олександр, який народився 4 листопада (за новим стилем) 1887 року.

Взагалі в сім'ї було п'ятеро дітей. Діти Грановських дістали добре родинне виховання і пізніше Олександр писав, згадуючи це, в листі до своїх братів: «Наш Батько був геній на всі часи, він був пророком та апостолом, хоч був лише собі добрий коваль, а опісля з волі народу став старшиною нашої великої, як на ті часи, волості. Його люди теж любили, бо він віддано служив громадським інтересам народу. Наша мама теж щиро доглядала за нами і ми всі діти росли в добре спаяній родині, з любов'ю і пошаною один до одного». Жила родина в самому центрі села Великі Бережці, що на Кременеччині. Це

напрочуд мальовничий край. Рідна природа формувала характер, любов до життя. У спогадах згодом Олександр напише: «Будьте вдячні за життя, з пошаною до вічних сил природи та з подякою Всевишньому за його творчість усього всесвіту, безчисленних зір, Сонця, неба і Землі».

Після закінчення церковно-парафіяльної школи у рідних Бережцях, 1901 року хлопець продовжив навчання в Білокриниці, в середній сільськогосподарській школі. Тут він кинувся у вир молодіжного революційного руху, культурного життя, тут зрозумів, як нелегко пробиватися українській культурі крізь морок імперської реакції. У ці роки формується національне самоусвідомлення юнака. Олександр знайомиться з Міхновським, а 1907 року — з Лесею Українкою і її майбутнім чоловіком Климентом Квіткою, котрі завітали на відпочинок до Великих Бережець. Можливо завдяки цьому знайомству з'явився перший вірш Грановського у київському часописі «Рідний край», який редагувала Лесина мама Олена Пчілка.

Це укріпило юнака на думці їхати до Києва на навчання. 1908 року він одержав атестат зрілості й приїхав до Києва. Студював економіку, історію, літературу, мистецтво. А ще більше його захопило культурне життя Києва. Він близько знайомиться з українськими діячами: Миколою Лисенком, Оленою Пчілкою, Олександром Олесем, Борисом Грінченком, Іваном Феценком-Чопівським, Микитою Шаповалом...

Наслідком активної співпраці в журналі «Українська хата», активізації боротьби за ідею українського визволення стало те, що Грановський потрапляє під пильний нагляд російської жандармерії. Почались арешти української інтелігенції. Побоюючись арешту і заслання в Сибір, Грановський приймає рішення нелегально перейти кордон. Прихопивши із собою «Кобзаря», повне зібрання часопису «Українська хата», кілька своїх поетичних збірок, два вишиті рушники, вишиту сорочку, він вирушив за кордон. І ось 26 березня 1913 року Олександр Грановський ступив на американський континент.

Думав, що поїде до США ненадовго, на деякий час, щоб перебути лихоліття, але залишився там назавжди. Було подолано неймовірні труднощі, ким тільки не доводилося працювати під час канікул, щоб мати гроші на харч, а згодом на науку, одяг, книжки. Закінчив коледж, працював учителем біології і врешті-решт вирішив присвятити себе захисту нашої природи. Він долає один за одним шаблі наукових вершин і 1925 року стає доктором філософії в галузі біологічних наук. 1930 року Грановського запрошують на посаду професора ентомології і економічної зоології до найбільшого в США Міннесотського університету. Він оселяється з родиною в м. Сент-Поул — столиці штату Міннесота.

Маючи 41 рік, Олександр Грановський одружився з американкою англійського походження Іреною Торп у 1928 році. Було у них четверо дітей, 14 онуків. Одні з дітей пішли, як кажуть, в бізнес, а інші — в науку, наприклад, Теодор став доктором біологічних наук.

Про культурно-громадську роботу Олександра Грановського можна писати багато. Іноді дивуєшся, як багато він працював: організовував, керував. Все життя учений щиро вболівав за долю України, опікувався тисячами втікачів з радянського «раю».

Ще 1930-го року його обрали головою Центральної Управи Організації Державного Відродження України (ОДВУ). У 1945 році він був делегований у складі американських українців до Сан-Франциско на установчу конференцію Організації Об'єднаних Націй, двічі був делегований в ЮНЕСКО, був обраний до Політичної Ради Українського Конгресового Комітету Америки...

А ще була участь у церковному житті українців Америки, громадсько-політична діяльність... Його праці, нотатки про долю України варті особливої уваги. Першочерговим завданням в українських справах, — вважав Олександр Грановський, — є визволення України від московського імперіалізму і створення своєї незалежної «національної держави». За два місяці до смерті в 1976 році в листі до брата Сергія він писав: «Якби так Україна нині була вільною державою, вона відіграла б велику роль в світі і з нею світ би числився та до неї прислухався. Це була б Нова Америка в Європі. Я вірю, що такі мрії ще здійсняться, хоч може не за наших часів. Але чуда відбуваються. Я вірю в поступ людини...»

В резолюцію 17-го з'їзду ОДВУ Олександр Грановський власноруч записує: «Без вільної України не може бути вільної Європи, а без вільної Європи не може бути ні сталого спокою, ні економічного добробуту в цілیم світі. Без розподілу Російської імперії на вільні держави Росія завжди буде загрозою вільним державам світу».

Подібні думки висловлював свого часу інший великий українець Іван Пулюй у своїй праці «Україна і її міжнародне політичне значення в Європі», 1915 рік.

Олександр Грановський залишив нащадкам і свою літературну спадщину. Це три книжки поезій, кілька оповідань, нарисів, інших прозових творів. Він був літературним критиком, публіцистом, написав чимало розвідок про літературу, про культурне надбання українського народу. Прочитаймо його вірша «Хрест Волі», написаного 31 липня 1966 року під час підготовки до святкування сторіччя Канади.

Нетесаний хрест із осики,
Під сльози і скрики,
Побожно поставили люди
Із вірою в грудях.
Хрест Волі
Поставили в полі.
У вірі святій, молитовній,
В надії теж повній,
В дні скрути
Не можуть забути
Стару Тереховлю,
Й з любов'ю
Поставили хрест на горбочку,
Мов в ріднім куточку.
Хрест Волі
Поставили в полі.
Не прапор державний,
Його в них не було,
В степ дикий встромили всеправно.
Лиш мову їх, пісню почуло
Довкілля
І дикес зілля...
Поставили хрест
Із осики
Високий, великий, —
Хрест Волі
Поставили в палі!

Помер славетний наш земляк Олександр Грановський 4 листопада (у день свого народження) І 976 року, коли йому виповнилося 89 літ.

«Правдою є те, що я щиро любив свій народ і свою Батьківщину, мою Україну. Як міг, я старався працювати і боронити честь українського народу і славу України. Це був мій обов'язок. Пам'ятайте про це нині, коли є так багато праці, великої праці для здобуття волі своєму народові та національній суверенності України», — таким був його заповіт нащадкам.

Гаврило Чернихівський, який найповніше дослідив життя і діяльність вченого, у післяслові до своєї книги писав: «Олександр Грановський — особистість непересічна. ...Це була Людина з великої літери, високого громадянського обов'язку, повна сил та енергії, віддана науці, віддана українській справі... Він нині потрібен Україні, як ніколи. У нього ми маємо вчитися, як жити і боротись за утвердження Української державності, як шанувати свою минувшину, свою історію, її діячів, як оберігати українську національну культуру, українську мову». Справедливі слова!

Тож пам'ятаймо: Олександр Неприцький-Грановський, селянський син з Волині, став видатним діячем науки і культури ХХ-го століття.

Література:

Чернігівський Г. Олександр Неприцький-Грановський. Життя і творчість. — Тернопіль: Збруч. — 1996. — 388 с.

Олександр Неприцький-Грановський. Бібліографічний покажчик. — Тернопіль: Лілея. — 1997. — 104 с.

Творець української школи гідрологів — Євген Оппоків

Євген Оппоків

Опоков (Оппоков) Євген Володимирович (1.02.1869-11.11.1937) — український радянський гідролог, гідрогеолог, один із засновників вітчизняної гідрології, академік Академії наук УРСР (з 1929), дійсний член ВАСГНІЛ (з 1935)... Організував першу на Україні кафедру гідрології при Київському політехнічному інституті, яку було перетворено у 1926 році на Науково-дослідний інститут водного господарства.

(1.02.1869-11.11.1937)

Ми поранені люди, ми дуже поранені люди.

Але хто наші вбивці — не цей, не цей

І не ця. Їх нема, вони є, і все це ще тільки прелюди.

Ті, що нас убивали, змінили вираз лиця.

Древо мислі вродило — цитати, цитати, цитати

Хто віддасть нам життя ?

А немає у кого ж спитати.

Ті, що нас убивали, ще раз уже не ті...

Ліна Костенко

Світ живе не так, як собі мудрує на самоті душа поета.

Пантелеймон Куліш

Нелегко народжувалася і ставала на ноги Українська Академія наук¹. Вже сьогодні усвідомлюєш, в яких дискусіях великих українців вона викристалізовувала своє наукове національне спрямування. Великі вчені Української держави: Вернадський, Грушевський, Василенко, Кримський, Єфремов, Тимошенко добре розуміли: «Українська академія має підносити Українську культуру й виучувати Україну, збагачувати виробливість України, дбати про все добре для України...» У цьому вбачали головне її завдання.

З проголошенням УНР наступило золоте десятиріччя розвитку української науки, культури: формувалися нові наукові напрямки, зароджувалися наукові

інститути, творилася українська наукова термінологія. Але настає 1928 рік, — академік Володимир Липський добровільно зрікається поста президента Академії. На його місце обирають Данила Заболотного. Міняють весь склад Президії Академії наук.

1929 рік — Рада Всеукраїнської Академії наук обрала 34 дійсних члени ВУАН, серед них Дмитра Яворницького, Павла Тичину, Олександра Гольдмана, Михайла Кравчука. Євгена Патона, Євгена Оппоківа...

З'являються серед обраних дійсних членів організатори науки, як тоді писали, культурні і державні діячі: Затонський, Скрипник, Шліхтер, Кржижановський.

«Обрання до ВУАН видатних марксистів-ленінців мало величезне значення для подолання серед певної частини науковців впливу буржуазної ідеології, сприяло озброєнню вчених Академії марксистсько-ленінською методологією», — тріумфували радянські історичні джерела. Сьогодні боляче читати ці слова в книзі «Академія наук Української РСР, 1919-1969» (Київ, 1969) В. Терлецького. Бо це був початок боротьби зі справжніми науковцями, а фінал наступив майже через десять років, у 37-му. Багато вчених були звинувачені в цьому самому буржуазному націоналізмі, шпигунстві і закінчили свій земний шлях на Соловках, у Сандормосі, Биківні...

На жаль, не оминула ця доля і видатного українського вченого Євгена Оппоківа, про якого сьогодні хочемо розповісти у нашій передачі.

Українська Радянська Енциклопедія повідомляє: «Опоков (Оппоков) Євген Володимирович, — український радянський гідролог, гідрогеолог, один із засновників вітчизняної гідрології, академік Академії наук УРСР (з 1929), дійсний член ВАСГНІЛ (з 1935)... Організував першу на Україні кафедру гідрології при Київському політехнічному інституті, яку було перетворено у 1926 році на Науково-дослідний інститут водного господарства, директором якого він був...».

Як з цієї статті, так і з «Енциклопедії Українознавства» Володимира Кубійовича довідуємося, що основні праці вченого присвячені водності та стоку річок, нагромадженню та витратам вологи в річкових басейнах, використанню водних ресурсів, осушенню боліт. Оппоків автор понад 400 наукових праць і статей з гідрології. Зазначена дата смерті вченого — 1.IX. 1938 року, на жаль, також помилкова.

Але де поховано його, — не зазначено в жодній з них, хоча в Кубійовича написано: «...згинув в добу єжовщини...»

У книзі Миколи Роженка та Едіт Богацької «Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства» (Київ, 1999 рік), на базі слідчих документів Фонду припинених справ архіву КДБ УРСР подано близько 5000 «ворогів народу», розстріляних у Києві та в інших містах і похованих у лісі біля селища Биківні. Ця книга пече не лише руки, але й душу. Серед невинно убієнних знаходимо й ім'я Оппоківа Євгена Володимировича. У списках значиться: «меліоратор, академік, народився на Київщині, працював у ВУАН. Арештований 15.10 за контрреволюційну діяльність, засуджений 4.11, розстріляний 11 листопада 1937 року в Києві».

Мабуть, пошуки істини таки потрібні...

Ім'я Євгена Володимировича Оппоківа широко відоме за кордоном і незаслужено забуте у нас, — зазначає автор Луговський у статті, що надрукована у «Очерках истории естествознания й техники», 1989, в. 37. Наукова діяльність Оппоківа пов'язана з гідрологічними дослідженнями Волині, Чернівгівщини і Полтавщини, він працював над проблемами меліорації Полісся, водопостачання Донбасу. Під керівництвом Оппоківа провадилися гідрологічні дослідження в зв'язку з будівництвом Дніпрогесу, він брав участь в роботі Комісії з електрифікації України. Одним з важливих наукових результатів гідрологічних досліджень Оппоківа було уточнення рівняння водного балансу, відоме в науці як рівняння Пенка-Оппоківа.

Слід зазначити, що Альбрехт Пенк був визначним німецьким географом, професором Віденського і Берлінського університетів, дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка, одним із перших географів, який визнавав Україну як окрему «природну і національно-політичну одиницю». До речі, учнем Пенка був академік

Степан Рудницький — основоположник географії України.

***

Народився Євген Оппоків 1 лютого 1869 року в с. Руда, тепер у складі с. Шамраївки Сквирського району Київської області. Початкову освіту здобув вдома. З 1878-го по 1886-й рік навчався в Київській гімназії, яку закінчив із золотою медаллю. Цього ж року він вступив на фізико-математичний факультет Київського університету. Після першого курсу залишає його і вступає до Петербурзького технологічного інституту і закінчує його 1892 року, отримавши спеціальність — інженер-технолог.

Подальшу наукову орієнтацію молодого вченого визначає випадок. Практика перед закінченням інституту була пов'язана з гідрологічними дослідженнями, які провадила Західна експедиція Міністерства землеробства з очищення боліт. Тут він захопився гідрологією як наукою. З 1894 року він

працює інженером-технологом з осушення боліт Полісся, з 1902 по 1912 рік керує гідротехнічними роботами в Мінській губернії. Цей період його наукової і практичної діяльності був досить успішним. Використовуючи багатий матеріал Західної експедиції, Євген Володимирович написав понад 90 наукових праць. Серед них і фундаментальна праця «Режим речного стока в басейні Верхнього Дніпра вище г. Києва». Перший том її вийшов у світ 1904 року, другий — в 1913 році.

Впродовж 32 років Оппоків провадив спостереження в басейні Дніпра, встановив факт накопичення та витрати вологи в ґрунтах в балансі води в ріках. Він уточнив рівняння круговороту в річкових басейнах в окремі роки введенням додаткового складника, що враховує «прибуття» та «витрату» вологи в ґрунті: атмосферні опади дорівнюють річковому стоку плюс витрати на випаровування, плюс накопичення вологи в ґрунті, мінус витрати її при осушенні ґрунтів. Саме це рівняння в теорії гідрології і носить назву Пенка-Оппоківа.

Маючи такі вагомні успіхи в гідрології, Оппоків став знаним серед спеціалістів-науковців. За поданням академіка Рикачова 1908 року йому присуджується премія Академії наук. 1915 року, за поданням професора Воейкова, вченого нагородили великою золотою медаллю імені Літке (встановлена 1873 року Російським географічним товариством на честь російського дослідника Арктики, географа, мореплавця, президента Петербурзької Академії наук Федора Петровича Літке). А ще Євген Оппоків був членом комісп з фунтів Вільного економічного товариства, дійсним членом Російського географічного товариства, членом товариства любителів природознавства, антропології та географії. 1904 року він був затверджений Академією наук кореспондентом Головної фізичної обсерваторії. В 1916 році він дістає звання члена-кореспондента Міністерства землеробства.

Але наступають непевні часи. 1917 року Євген Оппоків поселяється в Києві, працює викладачем гідротехніки Київського політехнічного інституту. Тут він наступного року захищає дисертацію на ступінь ад'юнкта з меліоративного будівництва. За два роки вчений надрукував більше 10-ти наукових праць, в тому числі книгу українською мовою Торф'яні багатства України». В 1919-1920-х роках працівники Академії наук зазнавали всіляких утисків та переслідувань. Наукові установи закривалися, приміщення відбиралися. Багато співробітників змушені були покинути Київ. Не оминула ця кривда і Євгена Оппоківа.

У кінці 1919 року він переїхав до Катеринодара. Тут у 1920-21 роках він завідує кафедрою гідротехніки Кубанського політехнічного інституту. Але в 1921 році його знову обирають професором Київського політехнічного інституту. Вчений читає лекції з гідрології та меліорації в сільськогосподарському та гірничо-геологічному інститутах, а з 1926 року —

в Київському інженерно-меліоративному технікумі, який згодом був перетворений на інститут.

Знову багато працює над дослідженням водного балансу річкових басейнів, гідрологічної ролі боліт та лісів, закономірностей коливання водності рік, особливо басейну Дніпра вище Києва. Публікує понад 60 наукових праць, приділяє велику увагу підготовці молодих кадрів, дає консультації з планування та будівництва різного роду меліоративних споруд, мріє про створення інституту, завданням якого стало б обґрунтування шляхів раціонального розвитку та використання водного ресурсу України.

1 квітня 1926 року Наркомпрос УРСР прийняв рішення створити Науково-дослідний інститут водного господарства України. Першим директором інституту став Євген Володимирович Оппоків. Головною метою діяльності інституту — комплексне дослідження і вивчення водних ресурсів республіки і найбільш раціональне їх використання. До 1936 року вчений опублікував понад 200 робіт. Його роботи були високо оцінені. У 1926 році за поданням академіків Срезневського і Тутковського Оппоківа присуджено ступінь доктора гідрології «*honoris causa*». В 1929 році Євгена Оппоківа обирають академіком Академії наук УРСР, а в 1935 році — дійсним членом ВАСГНІЛ. Вчений бере активну участь у наукових конференціях з питань вивчення продуктивних сил, землевпорядкування, меліорації. Його ім'я стає добре відомим серед світової наукової громадськості. Його вважають творцем київської школи гідрологів.

Найважливіші наукові праці вченого: «Речные долины Полтавской губернии» (1901), «Режим речного стока в бассейне Верхнего Днепра и его составных частях в период 1876-1908 гг.» ч. 1-2 (1904-1914), «Водные богатства Украины» (1925), «Сільськогосподарська гідротехніка» (1925), «Проблеми Великого Дніпра» в книзі «Водне господарство України» (1932).

Але чому ж так сталося, що ім'я Євгена Оппоківа — відомого гідролога, гідрогеолога та географа, вченого світової слави — було передано забуттю, а відомості про нього в енциклопедичних довідниках (і то українських) здебільшого сфальшовані?

Адже в 1936 році наукова громадськість готувалась урочисто відсвяткувати 40-літній ювілей його науково-дослідницької роботи. Президія Академії наук УРСР створила комісію. Але цьому не судилося збутися. За наклепницьким доносом та звинуваченням у німецькому та польському шпигунстві 4 листопада 1937 року Оппоківа арештували. В енциклопедичних довідниках подається дата смерті Євгена Оппоківа 1 вересня 1938 року. А насправді, як встановлено дослідниками Миколою Роженком та Едіт Богацькою, Євген Оппоків був розстріляний через тиждень після винесення вироку 11

листопада 1937 року у Києві. А місцем поховання став ліс біля селища Биківня під Києвом.

Наукові праці вченого були вилучені з бібліотек, а його ім'я було занесено до списку осіб, яких треба забути.

Багато українських вчених пережили тяжкі дні випробувань. Тисячі з них — відомих і невідомих — закатовано та розстріляно за кримінальним кодексом УРСР, за його 54-ю статтею, затвердженою 1927 року. Нині настав час повернення слави і честі вірних синів України, її лицарів, котрі у часи тяжких лихоліть не зрадили своєї землі. Сьогодні доконче потрібно перевидати наукові твори Євгена Оппоківа, а ім'я академіка, творця української школи гідрологів, повинне зайняти належне місце в історії української науки.

Література:

Шендеровський В. Творець української школи гідрологів. // Урядовий кур'єр. — 2000. — № 48. — 17 березня. 2. «Енциклопедія Українознавства. / Гол. ред. проф., д-р Володимир

Кубійович. — Молоде життя. — 1966. — Т. 5. — С. 185-9. 3. Лугоясжот/А /: Евгений Владимирович Оппоков (1869-1938). // Очерки истории естествознания и техники. — 1989. — В. 37. — С 113-115

Геніальний український математик — Михайло Остроградський

Михайло Остроградський

Остроградський Михайло Васильович (12(24).09.1801, с. Пашенівка Полтавської обл. — 20.12.1861(1.01.1862), Полтава) — видатний український математик, академік Петербурзької Академії наук, дійсний член ряду інших академій.

(24.09.1801-1.01.1862)

... культура, яка з часів Петра I живе і розвивається в Росії, с органічним і безпосереднім продовженням не московської, а київської української культури...

Князь М. Трубецькой

Ми спадкоємці спадків розграбованих. Ми — власники сплюндрованих святинь. Ми вже як тіні на своїй землі, Хто розуміє нашу ностальгію?

Ліна Костенко

Так, хто ж розуміє нашу ностальгію¹, нашу тугу — за розумінням власної величі, за усвідомленням своєї історичної місії на землі? Запитання нашого українського часу. І як відповідь на нього — люди, котрі за жодних обставин не стають на коліна, не опускають рук, а плідно працюють над поверненням нашому українському народу і святинь, і світочів.

Більшість визначних українських вчених у ділянці природничих наук за царської Росії вважалися російськими, а за радянської доби — радянськими і аж ніяк не українськими. Все привласнювалося, перетягувалося до Петербурга та Москви.

Взяти хоча б видання «Люди русской науки», що вийшло у світ спершу двотомним виданням з передмовою тодішнього президента Академії наук Радянського Союзу Сергія Вавілова, а згодом, 1961 року, — вже в чотиритомовому великоформатному академічному виданні. Багато наших співвітчизників подаються там з чітким підкресленням — «выдающийся русский ученый». Звісно, відлуння епохи, але не тільки воно. Ми були бездержавним народом, і в цьому причина всіх причин, як кажуть.

До цього довідника як російського вченого зачислено і Михайла Васильовича Остроградського. Про цього видатного математика ми і розповімо сьогодні у нашій передачі.

Але спершу наведемо цитату з вищеназваного видання в перекладі українською: «...Праці вченого за його життя принесли йому заслужену славу в науковому світі, в Росії і на Заході. Петербурзька Академія наук обрала його в 1828 році своїм ад'юнктом, а в 1830 році Остроградський був затверджений академіком, — було йому тоді тільки 29 років.

«Русский математик» вже замолоду був добре відомий у колі передових західних учених. 1826 року молодого вченого було запрошено читати лекції до Франції, в колегіум Генріха IV. Видатний французький математик Коші із захопленням відгукувався вже про перші праці «русского ученого». Брат Михайла Остроградського в своїх спогадах писав: «У Лапласа брата прийняли як члена сім'ї, і творець «небесної механіки» називав брата «Mon fils» (мій син), а перед смертю подарував йому один із своїх ще не надрукованих на той час мемуарів». Паризька Академія наук обрала Остроградського в 1856 році своїм членом-кореспондентом...».

І жодним рядком про місце народження та зв'язки з Україною цього «геніального українського математика», як назвав його Микола Чайківський, також математик. Ще в 1961 році Микола Чайківський намагався надрукувати в багатьох газетах та виданнях статті про Остроградського, де незаперечно обґрунтовував, чому Остроградського слід вважати українським вченим. Зрозуміло, що ці статті не було надруковано. А статті на кшталт згаданої в книзі «Люди русской науки» продовжують з'являтися в книгах та енциклопедіях, які широко розповсюджуються тепер в Україні (приміром, «Математический энциклопедический словарь» за редакцією академіка Юрія Прохорова. Москва, 1988 рік).

Але хоч як би там воно було, в кожному математичному довіднику, кожному підручнику з математики ім'я Остроградського присутнє, і ми можемо бути горді з того, що цього геніального вченого подарувала світові українська земля.

***

Михайло Васильович Остроградський народився 24 вересня 1801 року в селі Пашенна (Пашенівка) Кобеляцького повіту Полтавської губернії. Це нащадок козацько-старшинського, згодом дворянського роду на Полтавщині, що походить від Матвія Остроградського, миргородського полкового судді.

До восьми років Михайло ріс серед селянських дітей, знав багато пісень, мав пристрасть до різного роду вимірювань та обчислень, цікавився різними механізмами. 1809 року хлопця, котрий мав неабияку фізичну силу, помістили в пансіоні при полтавській гімназії, в «будинку виховання бідних дворян». Зауважимо, що його вихователем був Іван Петрович Котляревський. Мабуть, тому Михайлові хотілося стати військовим, адже сам Іван Петрович був у минулому хоробрим офіцером...

Гімназії Михайло не закінчив, у математиці надто не відзначався, і батьки вирішили віддати його до одного з гвардійських полків у Петербург. Але по дорозі, в Чернігові, він зустрівся з братом матері, який став наполягати, щоб Михайла віддали до Харківського університету. Це вирішило долю майбутнього вченого. Помістили хлопця на квартирі викладача університету професора Павловського. Саме він пробудив у Михайла любов до математики. А ще більший вплив на формування його поглядів та наукових інтересів зробили лекції математика й видатного мислителя професора Тимофія Федоровича Осиповського, згодом ректора Харківського університету.

1818 року Михайло Остроградський блискуче складає екзамени за трирічний курс університету і отримує атестат. Наступного року він витримує ще одні іспити за університетський курс, з тим, щоб (за новими правилами) отримати ступінь кандидата наук.

Хоча ректор Осиповський і присудив Михайлові ступінь кандидата, через різні бюрократичні перепони йому довелося складати іспити і третій раз. Проте він їх склав у 1820 році блискуче. Але викладач філософії Дудрович, ревний прихильник ідеалізму, написав на Остроградського донос, ніби той не відвідував лекцій з філософії, не слухав викладів християнських наук. Наслідком цього стало те, що міністр освіти та релігійних віросповідань, крайній реакціонер, князь Голіцин звелів відібрати в Остроградського диплом про закінчення університетського курсу.

Обурений таким свавіллям, Остроградський повертає атестат у ректорат і вимагає викреслити його прізвище з усіх списків університету.

І повернувся він у Пашенну без будь-якого документа про закінчення навчання. Це був тяжкий удар долі, але любов до математики перемогла. Михайло вирішує покинути Росію і в серпні 1820 року переїздить до Парижа. Тут він знайшов те, що шукав. Тут викладали найвидатніші вчені-математики Лаплас, Коші, Пуасон, Лежандр, Ампер, Пуансо... На Остроградського звернув увагу сам Лаплас. Вже 1825 року Коші, не приховуючи свого захоплення, писав: «...Остроградський, обдарований великою проникливістю і гарний знавець аналізу нескінченно малих... дав нове доведення формул, уміщених мною в 19-му зошиті...»

До речі, Михайла так і називали — лицарем нескінченно малих величин. Такому визнанню певно міг позаздрити не один математик. Але життя молодого вченого в Парижі було тяжким. Через фінансову скруту він навіть потрапив до в'язниці. А визволив його звідти не хто інший, як сам Огюстен Коші, незважаючи на свої скромні статки.

Таке визнання авторитетами давало можливість молодому вченому влаштуватися на роботу. Деякий час за рекомендацією Коші, Остроградський викладає математику, очолює математичну кафедру в популярному тоді коледжі Генріха IV. 5 березня 1827 року помер Лаплас. Останні його слова, сказані Остроградському: «Те, що ми знаємо, — ніщо порівняно з безмежжям непізнаного». Учений сприйняв їх як заповіт. Але життя в Парижі ставало дедалі важчим. Він відчував душевну порожнечу і самоту. І 1828 року Остроградський з великими пригодами повертається в Росію, до Петербурга.

Загалом над Михайлом ніби навис якийсь фатум. Постійні невдачі. Скажімо, їхав з Парижа — обікрали, їхав до Парижа — обікрали. В Парижі потрапив під час повстання на барикади — поруч розірвався снаряд, і він втратив око. На противагу життєвим незгодам Остроградський мав значні успіхи в математиці...

Позитивні рекомендації з Парижа, добрі відгуки на подані до Академії наук мемуари (наукові праці) сформували думку, що Остроградський «...не може не бути вельми сприятливим для інтересів Академії». Тож 17 грудня 1828 року його обирають ад'юнктом прикладної математики, 1830 року — екстраординарним, а 1832 року — ординарним членом Російської Академії наук.

Остроградський, окрилений успіхами, багато працює як науковець і педагог. У 1828 році він читає лекції в Морському кадетському корпусі, в 1830-му працює в Інституті інженерів зв'язку, а в 1832 році його запрошують викладати в Головному педагогічному інституті. Він стає постійним

дорадником та наглядачем над навчанням математики в усіх навчальних військових школах. І всюди засвідчували його недосяжні успіхи на терені математики, ставили його поряд з видатними математиками світу. Ось відгук одного з колег: «Щаслива здатність зі швидкістю блискавки зближувати найвіддаленіші речі, запаморочлива вершина, з якої він оглядає широчезні горизонти аналізу, дають йому повну можливість бачити найкоротші шляхи, що ведуть до поставленої мети. Як людина, що володіє досконало своїм предметом, він, здається, жартує, а не працює і для своїх вихованців не шкодує ні часу, ні сил».

Остроградський був палким пропагандистом знань, прекрасним лектором. Він мав дивовижний талант викладати складні положення науки просто, ясно. Лекції Остроградського слухали не лише студенти, а й широка аудиторія.

В педагогіці Остроградський вважав невід'ємним атрибутом навчання дітей практику. Він писав: «Дайте в руки дітям інструменти... дитина мусить сама провадити основні досліди з хімії, математики, астрономії, використовуючи все, що є під рукою... Коли ж діти поступово навчаються користуватися сокирою, молотком, пилкою, рубанком, коли ж вони навчаються виготовляти нескладні геометричні фігури, апарати для астрономічних, механічних спостережень, настане час дати в руки їм компас та рейсфедер...».

За своє життя Остроградський опублікував понад 100 наукових праць, написав понад 60 наукових рецензій на різні роботи, зокрема і на роботи Миколи Лобачевського. Критерієм цінності наукових праць Остроградський вважав практичне впровадження. І сьогодні можна назвати мало кого з видатних математиків світу, чиє ім'я так широко вживалося б у математиці та механіці, як ім'я Остроградського. Ось лише неповний перелік: «метод Остроградського» — відділення раціональної частини невизначеного інтегралу; «рівняння Остроградського», «формула Остроградського» (в теорії диференціальних рівнянь з частинними похідними), «формула Остроградського» для перетворення об'ємного інтегралу в поверхневий; «принцип Остроградського-Гамільтона» — одна з найбільших вершин теоретичної фізики; «рівняння Остроградського-Якобі», а ще важливі формули в теорії наближених обчислень та теорії ймовірностей.

Наукові досягнення Остроградського високо оцінили сучасники. Його було обрано членом Академії наук у Нью-Йорку, членом Турінської Академії наук. Національної Академії деї Лінчеї в Римі, членом-кореспондентом Паризької Академії наук, він був почесним членом багатьох наукових товариств.

Кілька слів про його особисте життя. Остроградський був одружений. Мав сина. З плином часу все більше жалкував, що син не пішов шляхом батька, не

став ані вченим, ані інженером. За це докоряла йому і дружина Марія Василівна. В 1857 році й вона не витримала постійної зайнятості чоловіка — покинула його зі словами: «... Будь вона проклята, ваша наука. В усьому винні Ви. Прощайте». А син Віктор Михайлович вже після смерті батька, хворий, без шматка хліба помер у полтавському будинку для безпритульних дворян.

Особисте життя вченого не можна назвати щасливим. Наука в нього була справді на першому місці. Долі українських вчених дуже подібні, майже всі вони не належали своїй Вітчизні і творили наукову славу чужих держав. Але чи переймався родинними почуттями до України Михайло Остроградський?

Так, він був щирим українцем. Щороку їздив на село, де з усіма спілкувався лише українською мовою. Любив дітей, охоче грався з ними, ходив колядувати та щедрувати. Був у доброму знайомстві з родиною композитора Миколи Лисенка. Мешкаючи в Петербурзі, Михайло Васильович Остроградський входив до кола друзів українського генія Тараса Шевченка.. Познайомив їх у 1837 році Жуковський і відтоді їх єднала щира дружба, Тарас Шевченко виявив себе не тільки геніальним поетом. Він цікавився і суспільними науками, й точними — астрономією, математикою і фізикою. Під час навчання в Петербурзькій Академії мистецтв Шевченко відвідував лекції Остроградського. Про це він згадує у повісті «Художник» (1861): «Я лично знал гениального математика нашего Остроградского (а математики вообще люди неувлекающиеся), с которым мне случалось несколько раз обедать вместе...» В «Журналі» 1857 року також є згадка про їхні приятні стосунки: «От Н.Д. Серова мы с Семеном (тобто Гулаком-Артемовським) переехали к М.В. Остроградскому. Великий математик принял меня с распростертыми объятиями, как земляка и как надолго отлучившегося своего семьянина. Спасибо ему. Остроградский с семейством едет на лето в Малороссию. Принял бы, говорит, и Семена со мной, но боится, что в Полтавской губернии сала не хватит на его довольствие...».

Їх єднала любов до рідної землі, її мови, пісні та думки про визволення українського народу, бо й вони обидва зазнали великих утисків з боку царської влади.

Повернувшись із заслання, Тарас Шевченко зустрівся з Остроградським, читав свої вірші. По щоках в обох текли сльози і Тарас Григорович мовив до господаря: «Дайте волю своїм кріпакам, Михайлк Васильовичу». «Я вже це вирішив», — була відповідь.

Годинами просиджував Остроградський біля хворого поета. Розумів: катастрофа неминуча. Смерть Шевченка, розправа в Росії над освіченими людьми, особиста невлаштованість — все це боляче ранило душу. Михайло Остроградський вирішує їхати в Україну, виконати заповіт перед Поетом —

відпустити кріпаків на волю і присвятити своє життя освітянській роботі, вихованню дітей. «Нудьга, — говорив він, — це найнебезпечніша отрута», «людину воднораз трудно вивести із стану лінивства, неробства, самовдоволення і майже повної байдужості».

Останні місяці свого життя Остроградський перебував у Полтаві. Тут він зустрів і своє шістдесятиліття. З ювілеєм великого вченого вітав весь світ. «Ваше життя не вкладається у тривимірний простір, для нього потрібна четверта координата — час. Тільки у часі можна виміряти зроблене Вами. Вашій же школі судилося жити у віках, історія завжди буде вдячна Вам за молоду зміну вітчизняної науки, яку Ви плекали і плекаєте,» — відзначали друзі-науковці.

Остроградський мав ще багато задумів у науці, в математиці. Але не судилось. Перебуваючи у себе в селі Довгому, він тяжко захворів: у нього на спині зробився великий нарив. Піддався операції. Одужав. Хотів їхати до Петербурга, але через кілька тижнів йому стало гірше, з'явилася сильна пропасниця і 1 січня 1862 року Михайло Остроградський помер у Полтаві в домі Старицьких від паралічу легенів.

Тієї трагічної пори український народ втратив двох своїх геніїв — Тараса Шевченка і Михайла Остроградського. І коли Тараса Шевченка ніякі сили не змогли забрати з пам'яті нашого народу, то Михайла Остроградського — академіка, славетного із славетних математиків світ знає лише як російського вченого, одного з основоположників російської школи математиків.

Світова наукова громадськість невдовзі відзначатиме 200-ліття великого математика. І чи зуміє незалежна Україна гідно вшанувати свого співвітчизника-генія і сказати людству: «Це був великий Українець!»?

Література:

Конфорович А. Г., Сорока М. О. До первокореня істини. // Наука і культура. — 1976. — С. 502-512.

Аксіоми для нащадків. / Упорядник О. Романчук. — Львів: Меморіал. — 1992. — 544 с.

Люди русской науки. // Очерки о выдающихся деятелях естествознания и техники. / Ред. С. Вавилова. — М.-Л.: Гос. изд. техн.-теорет. лит.. — 1948. — С. 99.

Бородин А. И., Бугай А. С. Библиографический словарь деятелей в области математики. — К.: Радянська школа. — 1979. — 608 с.

Український Едісон (талановитий винахідник) — Микола Пильчиков

Микола Пильчиков

Мико́ла Дми́трович Пі́льчиков (1857 — † 1908) — український фізик-теоретик, експериментатор, винахідник. Син українського громадського та культурного діяча, педагога Дмитра Пильчикова. Професор Харківського та Одеського університетів, Харківського технологічного інституту. Автор праць з геофізики, оптики, радіотехніки. Досліджував Курську магнітну аномалію. Одним із перших розпочав вивчення радіоактивності, рентгенографії та радіоуправління. Дмитро Пильчиков — автор 18 наукових праць, винахідник понад 25 оригінальних приладів та установок, конструктор диференційного ареометра, термостата, сейсмографа, рефрактометра. Ще на II курсі фізико-хімічного відділення Харківського університету винайшов електричний фонограф. (21.05.1857-19.05.1908)

Як давить світ, як обступає,
Як приголомшує, як мене
Як зберегти в собі це серце,
Коли воно не кам'яне.
Як зберегти в собі цю душу
В глобальній клетоті біди?
Кити хоч викидаються на сушу,
А людству викидатися куди?
Ліна Костенко

Метода полягає в розміщенні й упорядкуванні того, на що має бути спрямоване лезо розуму з метою відкриття якоїсь істини.
Рене Декарт

Донедавна ми практично не знали про основоположника радіо-телекерування та електрофотографії, людини дивовижного обдарування, ученого з надзвичайним талантом, дослідника властивостей Х-променів, радіоактивності, геомагнетизму, метеорології, оптики, в доробку якого десятки відкриттів та винаходів світового значення, без перебільшення, українського Едісона — Миколу Дмитровича Пильчикова.

В УРЕ в т. 8, 1982 рік, зазначено, що це «вітчизняний фізик. Син Дмитра Пильчикова. Після закінчення у 1880 році Харківського університету працював там же (з 1889 року — професор). Професор Новоросійського університету (Одеса, 1894-1902) та Харківського технологічного інституту (1902-1908). Наукові праці з оптики, електротехніки, рентгенографії, геофізики, метрології. В 1883 році провів геофізичні дослідження Курської магнітної аномалії і відкрив ряд нових її районів. Одним з перших застосував комбінацію оптичного і гальванометричного методів при вивченні електролізу».

Детальний життєпис Миколи Пильчиківа дослідив і подав нам у чудовій книжці Володимир Плачинда. Там вміщено також матеріали про наукову, педагогічну і громадську діяльність вченого. Книга видана видавництвом «Наукова думка» 1983 року. Але наклад її всього 2000 примірників. Окрім того, і в ній відчувається вплив доби, коли книга писалася. Навіть тут нез'ясованим залишилося питання, чому в розквіті творчих сил, маючи світове визнання, науковий авторитет серед вітчизняних та зарубіжних вчених, Микола Пильчиків обірвав своє життя пострілом у серце. Чи могла зробити це людина, яка була вихована в дусі християнської моралі? Надто вже підозрілими видаються обставини смерті вченого: «О 7-й годині ранку 19 травня 1908 року в палаті Пильчиківа пролунав револьверний постріл. Коли виламали замкнені зсередини двері, то побачили людину, яка спокійно лежала зі складеними на грудях руками. Поруч, на поличці нічного столика, лежав револьвер. Тільки червона пляма на сорочці навпроти серця». Медична експертиза констатувала смерть унаслідок пострілу в серце. Але ж чому револьвер акуратно лежав на столику? Хто натиснув на гачок револьвера? Напевно, це залишиться таємницею назавжди, тим паче, що років минуло чимало. Але справді важко повірити у версію самогубства людини цілком самодостатньої...

***

Микола Пильчиків народився в місті Полтаві 21 травня 1857 року в сім'ї родовитих дворян. Рано втративши матір (вона померла, коли синові не було ще й року), хлопчик ріс на руках батька та бабусі. Батько Дмитро Пильчиків, відомий діяч українського національно-визвольного руху, був чудовим педагогом. Він близько знав Тараса Шевченка (з 1846 року), був організатором недільних шкіл у Полтаві, одним із засновників літературного товариства імені Тараса Шевченка у Львові в 1873 році. Його вважали своїм духовним наставником Олександр Кониський, Панас Мирний, Іван Карпенко-Карий.

Батько з незвичайною любов'ю і самовідданістю виховував свого єдиного сина, розвивав у ньому непримиренність до несправедливості, переймався його невдачами та радощами. Навчав його передусім мовам, згодом син досконало оволодів сімома мовами. Батько сам був аристократом духу і закликав сина спиратися на розуміння високої суспільної корисності своєї праці, на почуття гідності. Коли син уже захистив успішно магістерську дисертацію у березні 1888 року, батько писав йому: «Вітаю тебе від усієї переповненої любов'ю душі. День захисту тобою дисертації вважаю найщасливішим днем мого життя. Я винагороджений повністю за багаторічне наполегливе переслідування мети, задуманої в той момент, коли в дитинстві твоєму, у хлопчиківі, що грався переді мною, я вперше помітив не зовсім ординарні здібності і повірив у них. Я винагороджений морально за

всі жертви, принесені на цьому довгому шляху». Така дружба батька з сином, — гарна ілюстрація того, що він отримав чудове виховання.

До чотирнадцяти років Микола виховувався вдома. Далі він навчається у Полтавській гімназії, наполегливо вивчає фізику і хімію. В цей період він знайомиться з Панасом Мирним і вони, незважаючи на вікову різницю, стають друзями. Єднали їх високі помисли про служіння простому народові. Молодий гімназист брав участь у визвольному русі у Полтаві, входив до таємного товариства «Унія», метою якого була боротьба проти колоніальної політики царизму на Україні.

В 1876 році, після закінчення гімназії, Микола Пильчиків вступає до Харківського університету. Вже на другому курсі студент винаходить електричний фонавтограф — прилад для вивчення звукових коливань графічним способом. Це був перший винахід майбутнього талановитого вченого. Цим винаходом він випередив на кілька десятиріч зарубіжних дослідників, серед них і самого Едісона, фонограф якого був механічним і винайшов він його пізніше, у 1877 році.

Після закінчення університету Микола залишається асистентом кафедри фізики. В цьому ж році виходить його перша наукова стаття «Про новий спосіб визначення показника заломлення рідин», в якій він продемонстрував власний рефрактометр, який давав високу точність вимірювання і потребував незначної кількості досліджуваної рідини (2-3 краплі). Наступного року (1882) він демонструє перед членами фізико-хімічної секції другий прилад — автоматичний регулятор електричного струму.

1883 року він починає досліджувати Курську магнітну аномалію і одним з перших закладає основи теорії аномалій геомагнетизму, обґрунтовує наявність покладів залізної руди, відкриває нові ділянки аномалії біля Прохоровки та Мар'їної. Саме за це дослідження Микола Пильчиків був нагороджений медаллю Російського географічного товариства.

Така інтенсивна наукова і експериментальна, як сьогодні називають, діяльність, не могла бути не поміченою. І наприкінці 1885 року молодого вченого призначають приват-доцентом кафедри фізики і фізичної географії. Він починає лекторську роботу, якою володів чудово. За сім років наукової праці талановитий винахідник продемонстрував дев'ять власних приладів та пристроїв, що були новим словом в експериментальній фізиці. А ще він провадив дослідження магнітних аномалій, теоретичні розробки проблеми земного магнетизму, що не залишилися поза увагою науковців. Історики науки засвідчують: «Теорію магнітометричних методів розвідки уперше в Росії почав розробляти харківський фізик Микола Пильчиків» («История естествознания в России», т. 2, М., 1960, с. 488).

Далі було наукове відрядження за кордон, до Парижа. Там він працює у лабораторіях видатних вчених-фізиків Ліпі мана (згодом Нобелівський лауреат за винахід способу кольорової фотографії в 1908 році), Корню, Маскара, знайомить наукову громадськість з відкритими в центрі Росії дивовижними явищами геомагнетизму. Пильчиків доводить необхідність виправлення помилок у конструкціях сейсмографа, який знаходився в їхній магнітній обсерваторії. Тут він розробив ефективний оптично-гальванічний метод вивчення електролізу. Його обирають членом Французького фізичного товариства і Міжнародного товариства електриків. У 1888 році, наприкінці травня, молодий вчений отримав із Петербурга диплом магістра фізики і фізичної географії, а в жовтні цього ж року його обрали дійсним членом Російського географічного товариства.

У 1889 році Пильчиків повернувся до Харкова, де став професором університету. Тут він здійснює дослідження з поляризації світла та метеорології, засновує метеостанцію в 1891 році, створює нові прилади (інклінактор, однопитковий сейсмограф), продовжує дослідження явищ Курської магнітної аномалії.

Він обстоював інтереси держави, в якій жив, і був її патріотом. Прикладом цього можуть слугувати слова, звернені до голови Курської губернської земської управи: «Вивчаючи магнітні аномалії Курської губернії у 1883/84 роках, я переконався, що тут повинні існувати великі поклади залізної руди... Не маю сумніву в тому, що легко знайдуться іноземні капітали для експлуатації мінеральних багатств Курської губернії, та мені здається і, гадаю, Ви поділяєте мою думку, що було б цікавіше, аби нова справа потрапила в російські руки... У Курській губернії є щонайбагатші поклади залізної руди». Промовистий зразок наукового передбачення і чи буде вдячним народ Росії нашому землякові, чи бодай хоч згадає ім'я українського вченого?...

В 1893 році Микола Пильчиків переїздить до Новоросійського університету на посаду екстраординарного професора, замінивши на цій посаді видатного фізика-теоретика Миколу Умова. Тут він сподівався захистити докторську дисертацію, що узагальнювала усі попередні теоретичні та експериментальні дослідження з електрохімії. Вона була надрукована в 67-му томі «Записок» Новоросійського університету за 1896 рік. Але як дисертацію він її так і не захистив. В ділянці науки електрохімії Микола Пильчиків зробив відкриття, про яке писалося згодом так:

«Учений спроектував зображення на катод, гальванований в той час, коли на ньому нарощувався шар металу. В освітлених місцях метал наріс швидше. Вийшов рельєф, з якого можна друкувати. Так уперше була відкрита можливість електронної фотографії». Пріоритет Пильчиківа у винаході фотогальванографії підтверджують і сучасні історики науки...

Тут, в Одесі, Микола Пильчиків, використовуючи трубку Пулюя, відкриває цілу низку незнаних властивостей X-променів. Коли він замінив машину Фосса на машину Вімшерста, то у такий спосіб вдалося скоротити тривалість експозиції до 2-х секунд. То була найкоротша експозиція у світі. Про це він повідомив Ліппмана в листі: «Я виявив відсутність впливу електростатичної дії на рентге-нівські промені... Я відповів хоча б частково на питання, поставлене Пуанкаре». Як відомо, Пуанкаре висунув гіпотезу, що ікс-промені випромінюються флуоресціюючими речовинами. Пильчиків натомість довів, що ікс-промені утворюються під час «бомбардування». Зазначимо, що природу ікс-променів найбільш точно пояснив уже в 1896 році Іван Пулюй. А Микола Пильчиків удосконалив трубку Пулюя, застосував у ній увігнутий антикатод. В науковій літературі така трубка дістала назву «фокус-трубка Пильчиківа». Сам автор читав публічні лекції, займався просвічуванням хворих. Коли професор прочитав лекцію в актовому залі університету, показав X-променеграми, слухачі винесли Пильчиківа на руках. Відомо, що сам Конрад Рентген надіслав вдячного листа Миколі Пильчиківу.

Хотів би ще зупинитися на одній науково-технічній проблемі, розв'язання якої призвело до найвидатнішого відкриття в галузі фізики радіозв'язку — винайдення способу керування різними механізмами й пристроями по радію, які Пильчиків публічно продемонстрував 5 квітня 1898 року. Це був день зародження радіоелектромеханіки. На жаль, першість у цій справі приписується Ніколі Теслі, який подав заяву на патентування радіокерованого судна 1 липня 1898 року, а публічно продемонстрував винахід у вересні цього ж року.

Кардинальним відкриттям професора Пильчиківа слід вважати винайдений ним протектор, що захищає прилади — телефон, маяки, семафори, гармати, міни від дії на них електричних хвиль стороннього походження... Це завдання не розв'язав ні Марконі, ні інші західноєвропейські вчені і механіки — про це йшлося ще у березні 1898 року.

26 січня 1899 року Пильчиків писав у черговій записці, що «зайнявшись вивченням згаданого питання раніше Попова і Марконі — я поставив собі за мету знайти таке його розв'язання, яке було б додатне для найрізноманітнішого практичного застосування».

І далі: «...Після довгих теоретичних і експериментальних досліджень я зупинився на тому, що прилад, який сприймає дію електричних хвиль, повинен мати особливий охоронний елемент — протектор, який, фільтруючи електромагнітні хвилі, що доходять до нього, пропускав би до діючого механізму лише ті хвилі, які послали ми...» «На публічній лекції 25 березня 1898 року, — читаємо ми в «Одесском обозрении» №425, — Пильчиківим, за

допомогою електричних хвиль, що йшли крізь стіну аудиторії, були виконані, між іншим, такі досліди:

- 1) ввімкнені вогні моделі маяка;
- 2) зроблений постріл з невеликої гармати;
- 3) підірвана міна в басейні в залі, при цьому затонула невелика яхта;
- 4) приведена в рух модель залізничного семафора...».

Отож, лише нерозуміння важливості наукових результатів, отриманих Миколою Пильчиківим, з боку військового міністерства Росії затягнули практичну реалізацію найзначнішого винаходу українського вченого.

В 1902 році Микола Пильчиків очолив кафедру фізики в Харківському технологічному інституті. Тут він створив модель радіокерованого протимінного захисту кораблів, обладнав метеостанцію інституту, встановивши автоматичний покажчик електричних атмосферних розрядів, заснував друкований орган інституту «Известия Харьковского технологического института» і до самої смерті був його редактором. А ще були ґрунтовні дослідження з природної радіоактивності, написання книги в 1901 році «Радий и его лучи», дослідження в галузі криогенної фізики. Він мріяв про створення фізичного інституту, написав підручник під назвою «Курс фізики» в 1902 році, досліджував у Алжирі поляризацію атмосфери під час сонячного затемнення 1904 року...

12 лютого 1908 року Пильчиківа обрали дійсним членом одного з найавторитетніших наукових товариств — Російського фізико-хімічного. Він дістав запрошення від Умова на з'їзд дослідників природи. Авторитет лабораторії з наукових досліджень з фізики зростав.

І ось виринає питання, чому так трагічно закінчилося земне життя вченого? Може все, що сталося 19 травня 1908 року, має інше пояснення? Адже вчений спізнав уже і слави, і визнання в науковому світі. Що могло стати поштовхом до такого трагічного кінця?

Насправді, Микола Пильчиків був виснажений працею, у нього не склалися стосунки з новим ректором університету Шіллером. Відбувалося переслідування професорів та студентів, і Пильчиківу доводилося ставати на їх захист. Але чи міг Микола Пильчиків обірвати своє життя сам? Певно, були інші причини, що змушували його шукати захисту, навіть в лікарні... для нервово хворих.

Коли 18 травня приятель Михайло Лободовський приїхав туди з Миколою Пильчиківим, то лікар Платонов, давно знайомий з професором, відзначив, що «будь-яких ознак психічної ненормальності після найретельнішого обстеження не помітив», і розцінив це звернення професора Пильчиківа як

намагання побути деякий час під чиеюсь опікою. А трагедія сталася на другий день...

«Думається мені, що підтяли Миколу Дмитровича сучасні обставини російські. Кров, кров, шибениці, розстріли, самоволя умундированих дикунів і тьма, безпросвітна тьма попереду, — се підтинає, се руйнує,» — писав у некролозі Михайло Лободовський.

Зруйнувало це і душу цієї талановитої людини. Несприятливі обставини, що склалися навколо Миколи Пильчиківа, можливо й штовхнули його на такий крок. Але, як було сказано, ця трагедія до кінця не розкрита.

Світ знає винахідника, американця Едісона, який став лауреатом Нобелівської премії в 1915 році; світ знає серба Ніколу Теслу, якому Георг Вестингауз віддав без зайвих запитань мільйон доларів за пакет із сорока патентами, а не менш талановитий винахідник українець Микола Пильчиків був знищений і забутий навіть у себе на Батьківщині.

І хай будь-що, треба щоб український народ знав своїх геніїв.

Література:

Плачшда В. П. Микола Дмитрович Пильчиків. — К.: Наукова думка. — 1983. — 200 с.

Бавер В. І., Каменева В. О. Микола Дмитрович Пильчиків. — К.: Техніка. — 1964. — 66 с.

Кудрявцев-Скайф С. Русский флот — колыбель радио. — М.-Л.: Военмориздат. — 1945. — 32 с.

Зорька О. Микола Дмитрович Пильчиків.

Шендеровський В. А. Всепроникаюче проміння. // Ваше здоров'я. — 1996. — №№29, 31, 32.

Великий мислитель — Сергій Подолинський

Сергій Подолинський

Сергій Подолинський (31 липня 1850, Нова Ярославка — 12 липня 1891, Київ) — український громадський і політичний діяч, лікар, соціолог, економіст, публіцист, член «Женевського гуртка».

Оскільки українська нація кілька століть шукала свого визволення, остільки ми розцінюємо це як непереможне її бажання виявити і вичерпати своє національне (не націоналістичне) оформлення. Нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли знайде їй одній властивий шлях розвитку.

Микола Хвильовий

На Аскольдовій могилі Український цвіт — По кривавій по дорозі Нам іти у світ.

Павло Тичина

Я регулярно слухаю Вашу передачу¹ «Нехай не гасне світ І науки», в якій Ви розповідаєте про видатних українських вчених мало або зовсім невідомих пересічному радіослухачеві. Слухаючи передачу, переповнююся вдячністю до її авторів і гордістю за талановитих учених — земляків наших, — пише Тамара Йосипівна Гупало-Демидюк з Кременчука Полтавської області. — Ваші передачі засвідчують ще і ще раз, що наша земля не чиясь окраїна, а ми не якісь прибудди, а народ зі славним минулим і багатим спадком у світовій скарбівні».

Ось рядки з листа педагога Анни Дмитрівни Барух із села Зимна Вода Пустомитівського району на Львівщині: «...Я вдячна Богу, що є взагалі українське національне радіо. Інакше не було б України... Я часто використовую матеріали з Ваших передач на уроках. Радила учням слухати передачу «Нехай не гасне світ науки».» Лист Анни Дмитрівни виповнений тривогою за долю нашої держави. «Нам потрібно частіше звертатися до власних джерел, щоб стати собою», — вважає вона.

Доля наша українська ніколи не була милосердна до своїх подвижників духа. «Та найбільше випробування підготував їй вік ХХ». — Це вже цитата з листа Дмитра Семенкова з міста Запоріжжя. «Одні свідомо кинулися в ті жорна історії, які перемелювали світ на засадах марксистсько-ленінського вчення. Згадаймо хоча б Хвильового, Петра Запорожця, Василя Блакитного, Сергія Подолинського, та, Господи, скільки їх. Інші талановиті, в передчутті катастрофи, змушені були кинути рідні терени і віддати свій геній розвою і славі чужих земель. Спасибі, що допомагаєте нам, сьогоднішнім, згадати їх і вписати в запасники народної пам'яті».

Отож, одні імена повністю замовчувалися, інші — були відомі, але не потрібно було знати — чому ці люди так рано пішли із життя. А більшість з них, сьогодні ми знаємо, так чи інакше повірили у ту «мару», що блукала по Європі, ті ідеї, які проповідували її ідеологи Маркс, Енгельс, а згодом Ленін. До таких належали і Василь Блакитний, і Петро Запорожець, і Сергій Подолинський і ще багато інших українських визначних науковців і громадських діячів.

Про Сергія Подолинського, — як подає Українська Радянська Енциклопедія, — «українського революційного демократа, одного з перших популяризаторів економічного вчення Маркса на Україні» ми і розкажемо в сьогоднішній передачі.

В Енциклопедії Володимира Кубійовича про Подолинського читаємо: «...він був економістом і соціологом, а за фахом — лікар. Під впливом російських народників та Маркса розвинув власний світогляд, застосовуючи їхні теорії до української дійсності, яку уважно вивчав. Висновки теорій Маркса, пристосованих до відносин індустріального робітництва, Подолинський переносив до пояснювання соціально-економічних відносин і потреб українського селянства. Ідеалом нового суспільного ладу вважав громадівство, соціалізацію землі й фабрик — передачу їх громадам безпосередніх виробників, селян і робітників».

Очевидно, такі погляди Подолинського не вписувалися в епоху, в яку він жив. У чому ж він випереджав свій час? Про це трохи згодом, а тепер дещо про життєвий шлях Сергія Подолинського.

***

Народився майбутній вчений на Черкащині, в селі Ярославці 31 липня (за новим стилем) 1850 року. Батько Сергія, Андрій, був поетом. Його твори написані на матеріалах українського побуту і народної творчості. Мати, Марія Сергіївна, уроджена княжна Кудашева, також мала добре виховання та освіти.

Дитячі роки юнака пройшли в маєтку батьків. У сімнадцятирічному віці хлопець вступає на природниче відділення фізико-математичного факультету університету в Києві. Університет Святого Володимира до 1919 року, незважаючи на русифікаторську політику уряду, завдяки діяльності кількох поколінь українських вчених, зокрема професорів Володимира Антоновича, Драгоманова, Зібера, Олександра Кістяківського, Костомарова, Лучицького, Перетца, Довнар-Запольського, зробив багато для розвитку української науки та культури, виховав не одну плеяду визначних українських культурних та громадських діячів. Такий дух, що панував в університеті, не міг не вплинути на юнака. Навчаючись в університеті, він зближується з Михайлом Драгомановим та Миколою Зібером і захоплюється ліберальними поглядами.

Наші слухачі добре знають про Михайла Драгоманова, а от про Миколу Зібера, певно, менше. Отож, це був видатний економіст і соціолог зі швейцарсько-українського роду, член Київської Громади, згодом названої Старою Громадою, що гуртувала передове українство, професор політичної економії в університеті. Приятелював з Михайлом Драгомановим. Після звільнення Драгоманова в 1875 році за особистим наказом Олександра II з Київського університету, на знак протесту, також залишив університет і оселився в Швейцарії. Був у тісному зв'язку з діячами віденської «Січі», одним із засновників якої був і Іван Пулюй. Микола Зібер безумовно мав великий вплив на Сергія Подолинського.

Закінчивши 1871 року університет, Подолинський виїздить за кордон для продовження медичних студій. Живе в Парижі, Лондоні, Цюріху, Відні, Бреславі. Знайомиться у цьому часі з львівськими та віденськими студентами-українцями. 1872 року зійшовся в Парижі з провідним російським народником Петром Лавровим. Кілька років співпрацює з ним в еміграційному журналі «Вперед», представляючи там український соціалізм.

Того ж таки року знайомиться в Лондоні з Марксом і Енгельсом, співпрацює з Товариством українських студентів у Відні. Саме тут, за сприяння Остапа Терлецького (зазначу, що Терлецького разом з Франком та Павликом було заарештовано у Відні 1877 року за пропаганду соціалізму), 1875 року Сергій Подолинський організував видання політичної літератури українською мовою. Зокрема, видає популярні праці: «Про хліборобство», «Парова машина», «Про багатство та бідність», «Про Правду», «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків».

Саме за розповсюдження цих праць в Галичині було заарештовано Івана Франка і його товаришів. Ці брошури наробили багато клопоту російській та австрійській поліції і були заборонені в Росії та Австрії. Звичайно, це не додавало авторитету Сергію Подолинському в себе на Батьківщині.

Не забував Подолинський і про своє навчання. 1876 року закінчує медичну освіту. Захищає в Бреславі докторську дисертацію німецькою мовою на тему «Розщеплення білків ферментами підшлункової залози». Дисертація мала добрий відгук в наукових колах. Потім недовго перебуває у селі Ярославці, де організовує народну лікарню. У 1877 році живе в Києві, викладає на курсах медсестер. Одружується зі слухачкою курсів Андреевою і виїздить з нею до Франції. Оселяється в Монпельє, де працює як лікар. До цього періоду належить його наукова праця, надрукована 1879 року в Женеві: «Життя і здоров'я людей на Україні». Це перша в українській літературі наукова робота з особистої та громадської гігієни. В ній викладені умови життя, праці, побуту різних категорій українського населення. Цією працею, наголошував Франко, «могла б повеличатися кожна європейська література».

А Михайло Грушевський взагалі дуже високо цінував публіцистичний доробок Подолинського і зокрема зазначав, що він «заслужив собі одне з найбільш почесних місць в історії нашого духового життя». Публікація праці «Життя і здоров'я людей на Україні» зробила Подолинського фундатором соцієтногігієни. У ній він дає важливі практичні настанови щодо забезпечення такого рівня розвитку народної праці, за якою вона була б повноцінною і приносила особистості лише радість і задоволення».

1880 року Подолинський разом з Драгомановим, Павликом видав у Женеві два номери журналу «Громада». Світогляд Подолинського в цей період формувався під впливом російської революційної літератури, творів Тараса

Шевченка. Він публікує в Женеві ґрунтовну працю «Ремесла і фабрики на Україні». Дослідники назвали цю працю «першим українським підручником з політичної економії». В ній автор стверджує, що економічні процеси на Україні відбувалися відповідно до процесів, що мали місце в Європі.

Подолінського справді вважають одним з перших українських політологів, який політику розглядав як унікальний засіб зміцнення і розвитку державного ладу, раціональної організації соціального устрою, забезпечення внутрішнього змісту суспільного життя. Розглядаючи з політичної точки зору проблеми досягнення народом істинної свободи, він вважав, що «здобути її можна лише на засадах народного правління у формі добровільних об'єднань громад, рівноправних низових ланок суспільства». І особливо наголошував у цій праці на необхідності забезпечення «повного внутрішнього самоуправління громад та їхні опори на моральні принципи, які збуджують бажання в одній людині добровільно віддавати свою працю, щоб цим самим надати допомогу іншій такій, як вона сама, людині». Це цитата з його роботи «Ремесла і фабрики на Україні».

Слід зазначити, що Подолінський розглядає економічну історію України як частину загальної історії людства. Ця праця була заборонена царською цензурою «для обігу в Росії». Проте всупереч умовам, в житті Подолінського настає період найвищого злету його наукової творчості. Він публікує одну з найважливіших своїх праць в журналі «Слово»: «Людська праця і її відношення до розподілу енергії».

«Праця — за визначенням Подолінського — є таке споживання механічної та психічної роботи, нагромадженої в організмі, яке має результатом збільшення кількості перетворювальної енергії на земній поверхні». І далі вчений ставить завдання «з'ясувати значення умов, які супроводжують процес праці, представити найголовніші прояви в житті організмів і вказати на наслідки споживання праці, тобто на наслідки впливу трудящих людей і тварин на довколишню природу.» Це засади, на яких згодом розвивалася наука екологія.

Вчений вважає, що сумарна енергія Всесвіту є величиною незмінною, чого не можна стверджувати про окремі частини Всесвіту. За умов, коли внутрішня енергія Землі відіграє все меншу роль в енергетичному бюджеті земної поверхні, сонячна енергія також зменшується, то необхідно, щоб відбувався процес збереження енергії. Це може бути лише за рахунок людської праці. Саме праця «людини і домашніх тварин» сприяє нагромадженню енергії. Вчений робить на основі ґрунтовних досліджень вчених з багатьох ділянок науки важливий висновок, що праця при своєму застосуванні зберігає енергії десь у десять разів більше, ніж містить сама. Отже, здавалося б, що потреби людства можуть бути задоволені. Насправді, цей процес залежить від

багатьох факторів, зокрема, запасу перетвореної енергії на Землі (нафта, кам'яне вугілля, торф), кількості людей, продуктивності праці і таке інше.

Цікаво, як була сприйнята ця робота Подолинського сучасниками, філософами, економістами, а також сьогоднішніми нашими вченими?

Спершу мені хотілося б відзначити два, як на мене, важливі висновки цієї праці. Перший: Подолинський вважав, що прогрес людства залежить від збільшення енергетичного бюджету кожної людини. І другий: до чинників регресу він відносив, насамперед, процес розкрадання енергії через війни, зменшення народонаселення, виготовлення предметів розкоші. Важливо зазначити, що вчений піддавав різкій критиці мальтузіанство. На відміну від Мальтуса, Подолинський стверджував, що зростання людства веде до нагромадження енергії.

«Мальтузіанство — читаємо в Українській Радянській Енциклопедії — реакційна «теорія» народонаселення, висунута в кінці XVIII століття Мальтусом. Він твердив, що зростання населення відбувається в геометричній прогресії, а збільшення засобів існування — в арифметичній. Наслідком є «абсолютне перенаселення». Цим висновком Мальтус виправдовував зубожіння народних мас... Війни, голод, епідемії, на його думку, є «позитивними факторами, що регулюють зростання населення». Ось так виправдовувався, зрештою, фашизм й інші диктаторські режими.

Подолинський, який був знайомий особисто і листувався з Марксом і Енгельсом, надіслав свою працю «Людина, праця і її відношення до розподілу енергії» Марксу з проханням висловити свою думку про неї. Маркс, віддаючи йому належне, високо оцінив роль Запорозької Січі в історії українського народу, назвавши її «козацькою республікою», знав праці Костомарова, читав Драгоманова, був особисто знайомий з Миколою Зібером, попросив оцінити цю працю Подолинського Енгельса.

«Подолинський, — писав Енгельс, — відхилився в бік від свого дуже цінного відкриття, бо хотів знайти новий природничий доказ правильності соціалізму, і тому поплутав фізичне і економічне». Ця оцінка Енгельса і його критика основних тверджень на тривалий час стала вироком відкриттю Подолинського.

І все-таки, на відміну від марксистів, мальтузіанців, дарвіністів, саме Подолинський заклав основи нового підходу до аналізу розвитку людства, пов'язавши його із збереженням та нагромадженням енергії. Відомо, що енергетичні проблеми життя розглядалися у наукових працях засновників термодинаміки німецького лікаря і фізика Роберта Майєра, англійського фізика Вільяма Томсона (лорда Кельвіна), німецького біолога, математика і фізика Германа Гельмгольца, але вони довгий час не визнавалися.

Тут, до речі, слід згадати нашого великого земляка — Івана Пулюя, який теж вивчав закони збереження енергії. Саме Іван Пулюй в 1901 році написав працю «Непропаша сила» і сконструював найдосконаліший прилад мірювання механічного еквіваленту тепла ще в 1875 році.

Отже, найголовнішим відкриттям, яким Подолинський набагато випередив свій час, став його економічно-екологічний погляд на роль людини праці у збереженні та нагромадженні енергії, основним джерелом якої є потік сонячних променів. На думку вченого, всяка продуктивна праця, від землероба до шевця, кравця і будівельника, забезпечує захист енергії від розсіювання у просторі. Це відкриття справило великий вплив на вчення Вернадського про ноосферу, про планетну роль людини, про економіко-екологічну збалансованість земної цивілізації.

Розвиваючи вчення про ноосферу (оболонка земної кулі), Вернадський вважав важливими факторами утворення ноосфери соціально-економічні умови життя людини. Людина, пізнаючи закони природи й суспільства, вдосконалюючи техніку, сама будучи часткою природи, активно впливає на її перетворення.

Вернадський, який вперше обґрунтував матеріалістичне усвідомлене наукове поняття про ноосферу, писав: «Уже пізніше і самостійно Сергій Подолинський зрозумів все значення цих ідей (законів збереження і нагромадження енергії, запропонованих Майєром, Кельвіном, Гельмгольцем, Пулюєм) і намагався їх прикласти до вивчення економічних явищ». Наукову цінність цієї праці Подолинського засвідчує ще і той факт, що різні варіанти цієї праці були надруковані протягом 1880-83 років у двох періодичних французьких, двох німецьких і одному італійському виданнях.

Щоб усвідомити роль і місце Подолинського в історії української науки і суспільно-політичної думки, достатньо окреслити коло питань, які він розробив і які й дотепер мають значення. Його глибокі знання і вміння органічно поєднувати економічні, медичні, суспільно-політичні, історичні та інші наукові надбання свого часу спричинили здійснення низки наукових відкриттів. Слід зазначити, що Подолинський написав цю працю в свої тридцять років. Суспільні погляди Подолинського були близькі до народництва. Народовці покладалися на власні сили і стояли на українському національному ґрунті, обстоювали живу народну мову в літературі та школі. В умовах реакційного режиму Олександра III загострилася політична боротьба, з'являються нові соціально-радикальні течії. Все це негативно вплинуло на його долю, виникають матеріальні труднощі (батьки відмовлялися фінансувати сина під тиском царського уряду). До слова, саме з цих причин наступив розрив між Драгомановим і Старою Громадою в 1886

році, яка також відмовилася від подальшого фінансування діяльності вченого.

1881 року Сергій Подолинський тяжко захворів. У нього стався психічний розлад. Він був перевезений на лікування до Парижа. Потім в безнадійному стані, на прохання матері, цар дозволив перевезти хворого сина до Києва. В разі його видужання він «повинен буде відповідати за скоєні ним злочини» — наголошувалося при цьому в дозволі царя. Та цього не сталося. 30 червня (12 липня за новим стилем) 1891 року Подолинський помер. Похований був у Києві на Аскольдовій могилі.

Аскольдова могила на Угорській горі в Києві. Де могила Аскольда, де могила Сергія Подолинського, де могили багатьох і багатьох українських діячів культури і освіти, які тут були поховані? Хто нам їх сьогодні віднайде? Важко віднайти нині могилу, де знайшов останній прихисток український вчений. (Як ми дізналися вже після передачі. Сергія Подолинського було перепоховано на Байковому цвинтарі. — авт.).

Дивовижно освічена у багатьох галузях знань людина, яка за словами Грушевського, «всю себе віддала громадській роботі і згоріла в ній без останку». Але ідеї Сергія Подолинського заслуговують на нове прочитання в умовах сучасної політичної модернізації України, а сам великий мислитель заслужив шани у своїй Вітчизні.

Література:

Злупко С. М. Відкриття С. А. Подолинського. — У кн.: Аксіоми для нащадків. / Упорядник О. Романчук. — Львів: Меморіал. — 1992. — 544 с.

Злупко С. М. Сергій Подолинський. // Урядовий кур'єр. — 1999. — № 185. — 2 жовтня.

Український дослідник Андів — Юрій Полянський

Юрій Полянський

Полянський Юрій (6 березня 1892, Жовтанці, Кам'янка-Бузький район, Львівська область — † 19 липня 1975, Буенос-Айрес, Аргентина) — український геолог, географ і археолог. Старшина УГА, перший крайовий комендант УВО.

(6.03.1892-19.07.1975)

Може з найважливіших завдань нашої національної спільноти було, е і буде пізнати себе.

Євген Маланюк

Влада і слава — лише похідні від освіти і праці. Не прибільшу я, коли скажу, що сучасний стан людства є значною мірою вислідом прогресу наукового фізичного знання.

Йосип Косоногов

Славетні сторінки І минулого викликають зрозумілий інтерес до І історичних досліджень. Не знаючи своєї минувшини, віддаючи свої таланти іншим народам, годі сподіватися, що в майбутньому Україна буде мати своїх вірних народіві подвижників. Це є надзвичайно важливим для молоді української незалежної держави, адже радянська система впродовж декількох десятиріч, починаючи з 30-х років, керуючись виключно ідеологічними настановами, унеможливила для своїх громадян отримання інформації та знань, якими користувалися в усьому світі. Йдеться про замовчування та вилучення будь-якої інформації не лише про національно свідомих вчених, а й про тих науковців світового виміру, які були далекі від політики, але в силу власних переконань не сприйняли радянську політичну систему.

Варто тут згадати Постанову загальних зборів Академії наук Радянського Союзу від 22 березня 1990 року, в якій зокрема відзначалося, що «...в період сталінського режиму (зауважимо: а хіба лише сталінського?) вітчизняна наука зазнала непоправних втрат: велике число видатних вчених стали жертвами масових репресій, беззаконня, наруги над людською гідністю. Поставлені у нестерпні умови для творчої праці і нормального життя вчені змушені були емігрувати. За грубого політичного натиску, якому Академія наук не могла протистояти, цілий рад вчених було безпідставно виключено з її складу...» і додамо: згодом — знищено. Прикладом такого безпідставного вилучення з пам'яті народу може бути ім'я всесвітнього рівня вченого Георгія Антоновича Гамова, який, до слова, народився в Одесі 4 березня 1904 року і, вже будучи визнаним серед наукового співтовариства, в жовтні 1933 року посмів не повернутися із закордонного відрядження. Зазначимо, що Георгій (Джордж) Гамов був піонером у розвитку таких трьох напрямків науки, як ядерна фізика, космологія і біофізика. Його видатні досягнення (щонайменше два з них — теорія альфа-розпаду в ядерній фізиці та теорія Великого Вибуху в космології) поза всяким сумнівом гідні Нобелівської премії. А ще Георгій Гамов запропонував першим принцип розшифрування генетичного коду ДНК. І ця людина, як бачимо, була позбавлена права на Батьківщину!..

Добре, що Російська Академія наук поновила Георгія Гамова в членах Академії. Але чи багато хто знає про цього вченого в Україні? До речі, його дід по лінії матері був митрополитом Арсенієм Лебединцевим, настоятелем Одеського собору... Як зазначав сам Гамов, прізвище було зросійщене від первісного Лебединець. На жаль, цього вченого краще знає Захід, ніж ми. Але скільки ще є не знаних сьогодні українських вчених, безперечно великого виміру, про яких нічого теперішньому поколінню співвітчизників

невідомо, і не знати, коли їхні імена ввійдуть до золоті книги Великих Українців (та не тієї, що сьогодні так гучно рекламують на нашому телебаченні).

І сьогодні наша розповідь про ще одного славетного вченого-українця. Сподіваємося, що у багатьох наших краях, мовлячи словами доктора філологічних наук Миколи Тимошика, «ствердиться чуття не хохла з вихолощеною національною свідомістю, не малороса з принизливим комплексом меншовартості, а Українця з великої літери». Мова про українського вченого, геолога, географа і археолога Юрія Полянського.

Хоч зробив він вагомий внесок у вивчення геології і археології України, Аргентини, викладав у найпрестижніших навчальних закладах, брав активну участь у визвольних змаганнях за державну незалежність України, але ще й досі залишається майже невідомим як для фахівців у цій ділянці науки, так і для широкого загалу українського народу. Та й звідки будуть знати про цього вченого, коли в енциклопедичних виданнях радянського періоду це ім'я не згадувалось?

Звернемося до «Енциклопедії Українознавства» Володимира Кубійовича: «Полянський Юрій — геолог, географ і археолог родом із Жовтанців біля Львова. Старшина УГА і визначний член УВО (1920), у 1921-37 — учитель Академічної гімназії у Львові, 1937-39 — професор Греко-Католицької Богословської Академії у Львові і директор Природничого музею НТШ, 1939-41 роки — професор фізичної географії Державного університету імені Івана Франка. У липні 1941 року — голова Тимчасового Управління м. Львова. З 1944 року на еміграції у Австрії, Німеччині (1945-47 — професор УВУ) і з 1947 року в Аргентині — геолог Державного Геологічного Інституту, з 1956 року — професор Державного університету в Буенос-Айресі, дійсний член НТШ, почесний член Аргентинського Геологічного Товариства та член ряду наукових товариств, є дійсним членом Аргентинської Академії наук...» І далі подається солідний список праць вченого.

Сьогодні маємо ще кілька наукових джерел, де можна віднайти відомості про Юрія Полянського, аби пізнати вченого, великого сина української землі, одного з близьких помічників Володимира Кубійовича.

***

Юрій Полянський народився 6 березня 1892 року в селі Жовтанці на Львівщині у сім'ї священика. Середню освіту здобув у місті Ярославі (тепер Польща) у 1910 році. Далі навчався у Віденському і Львівському університетах на філософських факультетах. Таким був шлях до науки галицьких дітей тодішньої Австро-Угорської імперії.

Але почалася Перша світова війна, і Полянського було спершу мобілізовано до австрійської армії, а вже влітку 1918 року він разом з іншими українськими патріотами веде величезну підготовчу роботу щодо здійснення 1 листопада 1918 року Листопадового здвигу і проголошення ЗУНР.

У 1920 році Полянський разом з іншими старшинами УГА у Львові й Празі створюють осередки Української Військової Організації, завданням якої було продовження визвольної боротьби, звільнення України від нових її поневолювачів. Зазначимо, що з УВО у 1929 році виросла Організація Українських Націоналістів (ОУН).

Того ж 1920-го року Юрій Полянський влаштовується вчителем у Першу Академічну гімназію у Львові, водночас його зараховують у штат Музею НТШ і згодом, 1928 року, він стає директором Природничого відділу музею.

Мета наукових досліджень Юрія Полянського у цей довоєнний час визначена була так: «У першу чергу устійнити й розбудувати стратиграфію плейстоцену (плейстоцен — льодовиковий період. — В. if/.), устійнити чергові зміни флори і фауни, клімату і палеоліту, а відтак, спираючись на новім фактичнім матеріалі, розв'язати головні питання морфогенези Поділля».

Юрій Полянський уже в цей період активно досліджує Поділля частково Західне Поділля. Він працює на межі геології (вивчає походження лесів, вапнякових порід), палеогеографії (досліджує характер клімату, фауни і флори у льодовиковий період), геоморфології (обстежує яри і тераси Дністра та його приток), археології (розкопує палеолітичні стоянки людини). Юрій Полянський, зокрема, відкрив близько 70 палеолітичних стоянок, охарактеризував усю Подільсько-Бесарабську провінцію пізнього палеоліту.

Зібраний матеріал дозволив вченому встановити вікову послідовність нашарувань всіх вивчених ним лесових, річкових і травертинових (вапнякових порід) осадов, побудувати стратиграфічну схему плейстоценових відкладів південного Поділля.

Результати своїх досліджень Юрій Полянський опублікував у понад 20 статтях. Назвемо основні праці цього періоду: «Геологічні і морфологічні помічання в районі Новосілки — Костюкової», монографія «Подільські етюди: тераси, леей і морфологія Поділля над Дністром».

За короткий період (1931-1932) Юрій Полянський на запрошення Бюро Меліорації Поділля склав три листи геологічної карти цього регіону у масштабі 1:100000.

Не менш яскраво проявив себе Юрій Полянський і в археології. Він висунув низку важливих тверджень стосовно класифікації палеолітичних стоянок, виявив взаємозв'язки давнього населення Поділля і Центральної Європи, що здійснювалися через так званий Татарівський перевал у Східних Карпатах.

Такий висновок базується на ґрунтовних дослідженнях терену Городенківщини, де саме Юрієм Полянським у 1923 році було виявлено найдавніші сліди людського перебування. Відкопане крем'яне знаряддя вказує на мисливський спосіб життя цих перших, ще кочових поселенців Городенківщини, які приблизно 30-25 тисяч років тому прийшли були Дністром з околиць Кам'янця-Подільського і зупинилися у пригожому місці над багатою на воду і рибу рікою. Була це друга міжльодовикова доба. Великою сенсацією була його знахідка біля села Валяви залишків щелепи людини кроманьйонського типу.

«Кроманьйонці, — читаємо в УРЕ, — представники давнього антропологічного типу сучасного виду людини, що жили на території Центральної і Південно-Західної Європи в епоху пізнього палеоліту. Назва походить від гроту Кро-Маньйон у департаменті Дордонь (Франція), де 1868 року були виявлені рештки людських кістяків разом з крем'яним знаряддям... Для кроманьйонця властиві високий зріст, ... широке обличчя, прямий виступаючий ніс, добре розвинуте підборіддя.» Цей опис підтверджується тією сенсаційною знахідкою.

Хочу зазначити, що село Валява зовсім близько в кількох кілометрах від мого рідного села Заставна, в якому, до слова, колись народився великий художник-баталіст Микола Івасюк. Перша згадка про село Валява є в документі 1413 року. В селі збереглася архітектурна пам'ятка XVIII століття — дерев'яна церква та дзвіниця. Поблизу села виявлені поселення Трипільської культури (III тисячоліття до нашої ери) та давньоруські поселення XII-XIII століть.

У 1923—39 роках Юрій Полянський провадив насичене науковою і педагогічною діяльністю життя в Академічній українській гімназії. З приходом та встановленням у Львові радянської влади його призначають завідувачем кафедри географії Львівського університету. З цього часу маємо спогади про вченого, що їх залишив у своїй книзі професор Альфред Ян.

Ось як він пише: «... цю посаду обійняв місцевий українець Юрій Полянський. Ми всі його знали, він навчав у гімназії, деякий час був шкільним візитатором. Мав досить добрий науковий доробок. Дослідник Поділля, добре сформований геолог і географ, ґрунтовно заслуговував на титул професора вищого закладу, що врешті отримав у найкоротшому часі від нової влади. Новий керівник інституту був зичливим до поляків... Полянському даю якнайвищу оцінку. Ненавидів нову владу і нових

пришельців, так само, як і ми, але з цим мусів більше ховатися, ніж поляки. У хвилини одкровення говорив нам, що йому дуже тяжко виконувати ту роль охоронця насправді виключно польського інституту...».

Юрію Полянському насправді було дуже нелегко. Почалося насадження компартійного духу у навчальний процес, а вже згодом в університеті почалися арешти. У вересні 1940 року було арештовано 59 студентів, а в січні 1941 року 42 з них було засуджено до розстрілу.

«Процес 59-ти» — це була одна з дивовижних за своїм ходом акція боротьби молодих українців Галицького Заходу з більшовицькою машиною репресій. Процес був підготовлений і проведений більшовиками у Львові безпосередньо після «золотого вересня». Мав рацію професор, дійсний член НТШ Іван Горбачевський, що з цією справою наше громадянство не обізнане зовсім. І про події того часу можна докладно дізнатися з книги «Процес 59-и», яку написала пані Любов Комар, тодішня студентка, засуджена до смертної кари. (Вона чудом вціліла у московській м'ясорубці і сьогодні проживає в Нью-Йорку). Гі спогади, що базуються на автентичних записах юних років, нещодавно опубліковані за океаном.

Отож, за цих умов Юрій Полянський проявив себе з якнайкращого боку. Той самий професор Ян згадує: «... У Географічному інституті не було арештів, бо нас оберігав Полянський...» Та незабаром почалася війна... Знову незгоди, боротьба. Врешті Юрій Полянський входить до найавторитетніших членів в Українському Центральному Комітеті, який з 1940 року очолював Володимир Кубійович. У квітні 1945 року Полянський виїхав до Баварії. Після перенесення Українською Вільного Університету з Праги до Мюнхена він стає у ньому професором, бере участь у відновленні НТШ.

Варто згадати, що УВУ постав в екзилі за ініціативи Товариства Українських Журналістів та Письменників Українського Соціологічного Інституту та Товариства Прихильників Освіти у Відні з метою розвою вільної української науки і високошкільних студій поза впливами панівних режимів на Україні. Виник він паралельно до Львівського (таємного) Українського Університету. Першим ректором УВУ став визначний український мовознавець й історик літератури Олександр Колесса. Датою заснування університету вважається день інавгурації 17 січня 1921 року. Складним виявився історичний шлях цього українського вузу в екзилі. Сьогодні університет територіально розміщений у Мюнхені, а його ректором є професор Леонід Рудницький.

У 1947 році Юрій Полянський виїздить до Аргентини у Буенос-Айрес. Тут він працює майже десять років у різних геологічних інституціях. З 1956 по 1967 рік він працює звичайним професором Аргентинського університету. Його обирають академіком Академії наук Аргентини. За майже тридцятилітній період праці Юрій Полянський опублікував близько двадцяти

книг та понад 50 статей. Саме тут, в Аргентині, якнайповніше розкрився науковий талант вченого. «Моя позиція тут міцна, бо маю доволі широке знання природничих наук», — писав він.

Полянський здійнює експедиції у багатьох провінціях Аргентини. Особливо його приваблюють Анди. Він докладно вивчив їхню будову, дослідив форми й осадки зледеніння, ерозійні процеси, що дало йому можливість запропонувати оригінальну модель їх походження.

Попри все Юрій Полянський вболіває за долю своєї України, долю відновленого НТШ в Європі.

«Дорогий Влодку, — пише Юрій Полянський в листі до Володимира Кубійовича, — дуже тішуся, що ти живеш спокійно, але все ж таки треба думати, де осісти! (це у листі 1949 року). Що робити з НТШ? З твого листа виходить, що в Європі немає місця — треба думати за Америку. Мені видається, що вже пора! Бо чи скорше, чи пізніше, там будуть у Вас приятелі зі Сходу. Це, за тутешніми міркуваннями, тільки питання часу. З хвилиною, коли Китай до решти буде опанований червоними, прийде черга на збіднілу Європу. Пізніше буде запізно тікати. Май це на увазі і не рахуй надто на бомбу цих наївних американців».

І ще цікавий лист від 8.09.1950 року до Володимира Кубійовича. «Може Бог дасть у недалекій будуччині буде треба твоїх сил для конкретно творчої роботи. Подумай про це! Порада ця іде від Твоїх приятелів. Не зживай своїх сил та імені на дрібні справи! Бо таких організаторів, як Ти, у нас мало».

Так, певно Юрій Полянський у творчій співпраці з Володимиром Кубійовичем творили на географічній ниві найпродуктивніше. Це вони ще до війни підготували «Атлас України...», «Географію» у двох томах, цілу низку геологічних карт, докладали своїх наукових сил для створення української та англійської «Енциклопедій Українознавства». Славне ім'я великого вченого, українця Юрія Полянського. Та чи згадується його доробок у сьогоднішній Україні? Чи згадують його ім'я бодай на уроках географії в школах та на географічних факультетах?

Прикро, але Юрій Полянський належить до когорти забутих. Щоправда, у грудні 1992 року у Львові зусиллями вчених Географічної комісії НТШ та Львівського відділу Українського географічного товариства було проведено засідання, присвячене пам'яті вченого Юрія Полянського. Оце й усе.

Помер Юрій Полянський 19 липня 1975 року. Похований у Буенос-Айресі. Там же померла і його дружина Марія, а дочка виїхала з чоловіком до США.

Ще одна видатна українська людина знайшла своє останнє місце на чужині. І хто знає, чи навідується хто до тієї могили, на надгробку якої іспанською мовою написано: «Професор, доктор Юрій Полянський. Учитель, вчений, патріот і гуманіст, який боровся за його рідну Україну. Збагатив геологію Аргентини своїми працями про провінцію Мендоза у Високих Кордильєрах. Звичайний професор і консультант на факультеті точних і природничих наук. Лауреат Національної геології у 1964 році.»

Ніхто нам не поверне імен славетних українців до нашої національної пам'яті, коли ми самі цього не зробимо. Пам'ятаймо про це.

Література:

Шаблій О. Володимир Кубійович. Енциклопедія життя і творення — Париж-Львів. — 1996. — 704 с.

Енциклопедія Українознавства. / Гол. ред. проф. д-р Кубійович. — Молоде життя. — 1970. — Т. 6. — С. 2229.

Він заклав підгрунтя відкриття віку — Іван Пулюй ч. 1

Іван Пулюй

Іва́н Па́влович Пулю́й (Ivan Pulyuy, Johann Puluj; 2 лютого 1845, Гримайлів, Гусятинський район, Тернопільська область — † 31 січня 1918, Прага) — український фізик і електротехнік, винахідник, організатор науки, громадський діяч, перекладач. Доцент Віденського університету. Професор Вищої технічної школи в Празі, ректор першого в Європі електротехнічного факультету. Доктор Страсбурзького університету. Державний радник з електротехніки Чехії і Моравії. Член НТШ.

(частина перша)

Не забудеш мене, поки віку твого, моя нене Вкраїно.

Поки мова твоя голосна у піснях,

Як срібло чисте дзвонить.

На що глянеш, усюди згадаєш твого бідолашного сина;

Тугодумство людське, моя нене, від тебе його не заслонить.

Пантелеймон Куліш. «На чужій чужині»

Він мав п'ятнадцять дочок і синів, По світу не пустив нікого у свитині, Отак

би й нині незалежній Україні Бог дав таких новітніх Пулюїв!

Петро Іванов

«Нехай не гасне світ науки!» — рядок з «Молитви» Пантелеймона Куліша¹, яку він присвятив своєму другові Іванові Пулюю. 2-го лютого 2000 року виповнюється 155 років від дня народження великого світоча української науки і культури — Івана Пулюя.

«Про людину, що просвітила розумом науку і духовність, заговорить, невдовзі з величною повагою не лише Україна, але й світ», — сказав Пантелеймон Куліш.

«Професор Іван Пулюй був не тільки найвизначнішим фізиком Австро-Угорщини. Він належав до тих, хто у другій половині XIX — на початку XX-го століть формував світ», — це слова професора Вільгельма Форманна з його виступу з радіопередачі австрійського радіо, присвяченій 50-річчю від дня народження Івана Пулюя.

Менше року залишилось до того часу, коли стане історією XX століття. Наукові і технічні здобутки людства в цьому столітті трудно уявити без використання невидимих променів або, як звикли ми називати їх, рентгенівських. Ці промені давно вже здобули найширше визнання і сьогодні повсюди застосовуються для комп'ютерної томографії і рентгенографії, для рентгенівської мікроскопії, спектроскопії, лікарської діагностики.

Академік Євген Чазов у статті «Медицина XX-го сторіччя. Еволюція діагностики» пише: «... Ми є свідками тієї революції, яка пройшла на наших очах у можливостях як діагностики, так і лікування захворювань внутрішніх органів». Початком революції академік вважає 22 грудня 1895 року, коли, за його версією, професор Рентген отримав першу рентгенограму.

Та певно мало хто знає, рівнож і академік Чазов, що біля витоків цього епохальною відкриття, якому 1995 року виповнилося 100 років, стояв серед інших великих фізиків і наш видатний співвітчизник — фізик, електротехнік, математик, астроном, теолог, енергобудівник, педагог, політик, громадський діяч, професор доктор Іван Пулюй, котрий тривалий час працював у Віденському університеті, був засновником першої кафедри електротехніки в Європі, ректором Німецької Вищої Школи у Празі.

Чому все-таки ім'я вченого-галичанина, людини, яку визнавали такі видатні вчені-фізики як Альберт Айнштейн, Нікола Тесла, Філія Ленард, Август Кундт, медик Іван Горбачевський, письменники Іван Франко, Пантелеймон Куліш, Іван Нечуй-Левицький, найвищі державці світу того часу, залишилося в тіні, тоді як ім'я Рентгена набуло світової слави, він отримав першу серед фізиків Нобелівську премію? До речі, цим цікавляться і наші слухачі, які вже активно відгукуються на наші передачі, зокрема, Ігор Зарицький з Болехова, що на Івано-Франківщині, пан Борис Чайка зі Львова. Принагідно дякуємо їм за цікаві відгуки на передачі.

Сьогодні, маючи надрукованими праці вчених, таких як Рентген, Ленард, Тесла, Пулюй, котрі працювали над проблемою з'ясування природи катодних променів та X-променів, можемо однозначно стверджувати пріоритет Івана Пулюя у багатьох аспектах.

Починаючи з сімдесятих років минулого століття, проблемою проходження струму через вакуумні трубки (рурки) займалися такі вчені, як Гітторф, Крукс, Тесла, Ленард, Гольштайн, Герц, Відеман...

Іван Пулюй лише за 1880-82 роки надрукував понад 100 сторінок праці, присвяченої катодним променям. За винахід та конструкцію електронної вакуумної рурки (трубки Пулюя) вчений у 1881 році отримав срібну медаль на світовій електротехнічній виставці в Парижі. Зацікавленість працями Пулюя на той час була настільки великою, що в 1883 році вони були перевидані окремою брошурою, а згодом окремим виданням у Лондоні англійською мовою «Physical Memoirs» (1889р.).

Іван Пулюй посвятив у свої досліді із катодною лампою сербського студента Ніколу Теслу, який теж студіював у Страсбурзі, регулярно обговорював результати експериментів з професором Кундтом. Не виключено, що це було у присутності... Рентгена...

Ці молоді вчені певний час працювали в одному і тому ж фізичному кабінеті у професора Кундта. Відомо також, що Іван Пулюй подарував Рентгенові кілька своїх рурок, які він виробляв вже серійно.

Конрад Рентген почав, за його ж словами, цікавитись цією проблемою у листопаді 1895 року. Автор «Роману дослідника Рентгена» Негер пише, що «коли якийсь науковець у будь-якій країні ледь торкався якоїсь тематики у царині фізики, Рентген відразу біг у лабораторію, щоб цією проблематикою зайнятися самому»...

Так було і з проблемою винаходу X-променів.

І от 28 грудня Рентген звернувся до свого друга Легмана, президента фізико-математичного товариства у Вюрцбургу з проханням надрукувати його статтю «Попереднє повідомлення. Про певний рід променів». 23 січня 1896 року Рентген виступив з публічною доповіддю, в якій виклав дані про X-промені, продемонстрував знімки і відмітив, що винахід перебуває у початковій стадії і потребує доопрацювання.

Перше невеличке повідомлення про ці невидимі промені з'явилося у місцевій газеті «Die Presse», де було заявлено, що Рентген винайшов новий рід променів, за допомогою яких можна бачити, що є в якійсь комірці, ящику чи де-інде, і саме ця сенсаційність, підігріта газетярами, відіграла вирішальну роль у присудженні Рентгенові згодом Нобелівської премії.

Але ж пріоритети нашого співвітчизника у дослідженні сьогодні не тільки визнані, а й були визначальними. Ми можемо стверджувати однозначно ось такі пункти, в яких Іван Пулюй мав беззаперечний пріоритет:

- а) сконструював власноручно вперше рурку за 14 років до відкриття;
- б) пояснив природу виникнення Х-променів;
- в) встановив здатність Х-променів йонізувати газ;
- г) виявив їх просторовий розподіл, тобто де вони виникають і як вони виникають (фактично природа Х-променів).

Незважаючи на такі визначні результати Івана Пулюя, Нобелівська премія була присуджена Конраду Рентгену.

Сьогодні важко зрозуміти і дати відповідь, чому так сталося.

На той час, коли король шведський Оскар II вручав 12 листопада 1901 року Нобелівську золоту медаль та 13400 доларів за наукове відкриття, яке формулювалося так: «Вільгельму Конраду Рентгену в знак визнання його визначних заслуг, доведених його відкриттям променів, що носять сьогодні його ім'я», було сотні, якщо не тисячі наукових праць з цієї ділянки фізики.

Рентген відмовився прочитати передбачувану процедурою «Нобелівську лекцію», в якій лауреати викладають суть відкриття, історичне тло і шляхи, якими вони зробили відкриття. Чому?

А на запитання, що мали науковці до його відкриття, він відповів короткою реплікою: «Було кілька експериментів Герца-Ленарда з катодовими променями, що потребували подальшого пояснення».

На лист Івана Пулюя, в якому він запитував Рентгена, чи користувався той подарованими йому лампами Пулюя, Рентген зовсім не відповів.

Рентген розумів, мені так видається, що коли він буде давати пояснення та розказувати, як ним було здійснено відкриття, то йому, звісно, довелось б сказати всю правду. Але йому цього не хотілось, бо тоді була б іншою оцінка та визнання.

А згодом, вже за радянського періоду, панувала відповідна тенденція замовчування тих видатних вчених, у яких була окреслена виразно любов до України.

Але ж у «Збірнику праць» т. 1, 2, що вийшов у видавництві «Рада», 1996 року, читаємо (стор. 21): «Професор Вісконсівської обсерваторії США Фрост свідчить: «Коли я прочитав про відкриття Рентгена, то відразу продивився всі Круксові рурки і серед них знайшов таку, що виділяла значні Х-промені. Детально оглянувши її, я констатував, що це рурка конструкції Пулюя... Ця

рурка виділяє сильні промені... З нею я поводився дуже обережно, бо усвідомлював, що в ті часи ця рурка була однією з найкращих ламп в Америці. Тепер вона зберігається в Дермонтівському музеї. США». Зі спогадів сина Пулюя, Олександра, дізнаємося, що він серед батькових паперів знайшов одного короткого листа від Рентгена, який був для нього «цілковито незрозумілим». Рентген відповідав, що користувався іншою лампою і, крім того, зауважив, що він є ... дуже зайнятий.

І все-таки Іван Пулюй, як справжній науковець, виступив публічно про свої наукові досягнення. Вже 13-го лютого 1896 року він подав до Віденської Академії наук свою працю «про походження променів Рентгена і їхні фотографічні впливи». А 15 лютого він дав у Німецькій Вищій технічній школі виклад, також продемонстрував перед світом сенсаційне повідомлення, що «йому 2-го лютого вдалося сфотографувати за допомогою вакуумної лампи новонароджену дитину, таким способом, що можна виразно бачити цілий хребет і деталі грудної клітки». Цей знімок було вміщено в журналі «Богемія» за 11 лютого, а згодом ця світлина подавалася іншими медичними журналами. Відомий журналіст того часу Ервін Кіш писав з приводу виступу Івана Пулюя: «Пулюй теж дійшов до цих променів і двадцять років робив з ними досліди без того, щоб з ними виступити публічно. Під час демонстрації лампи Пулюя ми переконалися в чистоті фотознімків. Напроти того, фотознімки, зроблені Рентгеном, є неясними й для точного встановлення діагнозу в медицині, спеціально для хірургії, не мають великого значення. На дослідну роботу професора Рентгена дивилися скептично».

На жаль, поведінка Рентгена залишилася незрозумілою. Пулюєві прийшлося змиритися. Як тут не згадати важливі слова Альберта Айнштейна, з яким був добре знайомий Іван Пулюй (вчений неодноразово відпочивав на дачі у Пулюя, вони поруч мешкали у Празі в 1911-12 роках):

«Не можу Вас нічим утішити: що сталося — не відстанеться. Хай залишається при Вас сатисфакція, що й Ви вклали свою частку в епохальне відкриття. Хіба цього мало? А коли на тверезий розум, то все має логіку. Хто стоїть за Вами, рутенійцями, — яка культура, які акції? Прикро Вам це слухати, та куди дінешся від своєї долі? А за Рентгеном — уся Європа». Так говорить Альберт Айнштейн в одному із діалогів з Пулюєм в романі Романа Іваничука «Шрами на скелі».

То була правда.

А все-ж таки, чому приховувалася інформація про доробок Пулюя у відкритті X-променів?

Можу сказати так: багатьом, на жаль, і вченим, і урядовцям впродовж довгого часу не хотілося, щоби український народ на прикладах своїх представників науки міг усвідомити свою велич.

Мав рацію професор Празької політехніки, доктор Ржезнічек, коли в передмові до книги Славка Бокшана «Нікола Тесла і його діяльність» сказав:

«Світова історія не завжди була справедливою ні до окремих націй, ні до окремих осіб. На малі нації вона не завжди зважає, нехтує ними, заслуги ж великих націй часто перебільшує. Мені здається, що тут мають або принаймні мали велике значення моменти політичної чи економічної сили, у міжнародному масштабі і внутрі окремих націй... І коли не буде справедливої, неспотвореної оцінки активної співпраці всіх націй, малих і великих, у культурному розвитку всього людства, то обов'язком кожної нації є: свою вагу серед усіх інших націй та свій вклад у підвищення матеріального та духовного добробуту людського суспільства якнайрішучіше захищати. Не з шовінізму, а тому, щоб показати світові, що вона, як культурна нація, усвідомлює свій обов'язок вказати на свій вклад у спільну вселюдську скарбницю...».

Але ж Іван Пуллой дивовижно як багато і досить успішно працював в інших ділянках науки і техніки. Рівнобіжно з роботою у Віденському університеті, трудився він ще й у віденській філії будапештської фірми «Ганц». Тут він завідував відділом виробництва Гайслерових грубок та електричних ламп. На електротехнічній виставці в Парижі Іван Пуллой, один з усієї Австро-Угорщини, отримав срібну медаль за прилад для визначення механічного еквіваленту тепла. Через три роки, 1884 року, на електромеханічній виставці у Штаєрі показав своє прекрасне свічадо, підвішене на стіні і освітлене сотнею ламп.

Він сконструював багато наукових апаратів: дистанційний телетермометр, телефонний сигнальний апарат, срібний випрямляч зворотнього зв'язку, індуктор для трифазних струмів, патентовану телефонічну станцію для охорони життя від небезпечних електричних струмів високої напруги.

Іван Пуллой здійснював технічний нагляд як державний інспектор над проектуванням і будівництвом низки електростанцій по території Чехії, готував інженерні кадри з цієї спеціальності на створеній вперше в Австро-Угорщині кафедрі цього профілю. Керував запровадженням трамваю у Празі, близько підійшов до пояснення природи електрона, провадив роботи з ураном.

Вихований батьками на підвалинах українського світогляду, Іван Пуллой увібрав в себе змалку любов до рідної мови, історії, культури.

Про подвижницьку працю, направлену на розвій науки, культури в Україні ми довідуємося зі «Збірника праць», який ми вже згадували. В праці «О руський університет у Львові» 1909 року він закликає українську інтелігенцію до культурної праці так: «Організуйте народні кадри, щоб в тих кадрах високо стояв стяг непорочної честі і щоб під тим стягом була між людьми єдність і вірність для свого народу, пам'ятаючи, що згода будує, а незгода руйнує».

Так, саме в цій праці Іван Пулюй наголошує: «За котрим народом висша культура і освіта, за тим і побіда».

Про глибоку любов і шану великого вченого Івана Пулюя до рідного українського народу, про його родину, про дружбу і творчу співпрацю з Пантелеймоном Кулішем та н внесок у розвій української культури ми розповімо у наступній нашій передачі.

Він заклав підґрунтя відкриття віку — Іван Пулюй ч. 2

Іван Пулюй

Іва́н Па́влович Пулю́й (Ivan Pulyuy, Johann Puluĵ; 2 лютого 1845, Гримайлів, Гусятинський район, Тернопільська область — † 31 січня 1918, Прага) — український фізик і електротехнік, винахідник, організатор науки, громадський діяч, перекладач. Доцент Віденського університету. Професор Вищої технічної школи в Празі, ректор першого в Європі електротехнічного факультету. Доктор Страсбурзького університету. Державний радник з електротехніки Чехії і Моравії. Член НТШ.

(частина друга)

Девізом до цієї частини передачі про видатного патріота українського народу, політика та перекладача Біблії я б узяв слова: «... Наука чужою мовою не пускає в людині глибокого коріння». Митрополит Іларіон

Так, це чудові слова ще одного подвижника українського народу Івана Огієнка, і певно ми їх тут недаремно процитували¹. Хто б що говорив, але формування людини визначається тим, що було у ній закладено в дитинстві.

Отож, народився Іван Пулюй 2 лютого 1845 року в сім'ї Оксани Бурштинської і Павла Пульгуя. Батько деякий час був бургомістром. Було у нього 60 моргів поля, більше 100 вуликів. Прізвище у майбутнього вченого було саме Пульгуй до 1861 року, коли він його змінив на тепер відоме Пулюй. Місцевість, де він народився, була багата на різні історичні події та перекази. Хлопчик ріс серед мальовничої природи і в родині, де було семеро дітей: п'ять дівчаток і двоє хлопчиків. Найменшим був Михайло, який пізніше мешкав у Львові. Останній його лист до брата Івана був 25 грудня 1917 року...

Іван змалку навчився читати, розумівся на звіздах і коли в церкві відспівав у п'ятирічному віці «Вірую», мама сказала: «Буде священиком».

Отож, після закінчення початкової школи малий Іван поступив на навчання до Тернопільської гімназії. А далі був шлях до великої науки.

У попередній передачі ми вже розповідали про тернистий шлях Івана Пулюя до вершин світової науки. А от сьогодні розкажемо дещо про його особисте життя, сім'ю, дітей та про його родину. Отож, одружився Іван Пулюй у зрілому віці, коли йому було вже 39 років, 2 жовтня 1884 року. Дружина, Катерина Стозітська, була його студенткою, полька за батьком, німкеня по матері.

Вінчалися молоді в греко-католицькій церкві Святої Варвари у Відні. В сім'ї було 15 дітей, виросло шестеро: Наталя, піаністка Ольга, вчителька Марія, інженер Олександр, лікар Павло та ще один інженер Юрій (Георгій). Зазначу, що Наталя стала згодом дружиною видатного композитора Василя Барвінського і розділила з чоловіком тяжке заслання на 10 років у Потьму вже за сталінської доби.

Особливо хотілося сказати декілька слів про його сина Олександра, який залишив гарні спогади про родину Пулюїв, про батька. Він, до речі, говорив, що «все крутилося в їхній родині навколо батька». А сам Олександр в буремні 1917-18 роки воював у складі Української Галицької Армії і був відзначений Президентом Української Народньої Республіки Андрієм Лівіцьким так званим «Чорним Залізним Хрестом».

У листі до Олександра Барвінського від 14 червня 1900 року Іван Пулюй писав: «...Більш усього хотів би, щоб діти хоч трохи навчились руської мови». На жаль, у Празі не було українських шкіл, а мова в домі була німецькою. Брати Павло і Юрій добре володіли українською мовою, бо вчилися у Львові в українській гімназії. Олександр почав навчатися української мови під час Першої світової війни. До речі, в Празі, і його першим вчителем був хорунжий Микола Венгжин, згодом відомий письменник, та журналіст Угрин Безгрішний...

А ще цікава згадка про дружину Івана Пулюя Катерину Стозітську. Свого часу, коли Іван, вже відомий вчений, займався проблемою тривалості свічення електроламп, то він навіть експериментував з використанням людських волосинок, і саме майбутня дружина, пожертвувала йому для дослідів своє волосся і, напевне, цим фактом освітила їхнє прекрасне сімейне життя, їхню любов.

Ось таким був Іван Пулюй у родинному колі. Був прекрасним вченим, фізиком, знав 15 мов.

Іван Франко говорив, що «... Іван Пулюй в 1871 році проявив себе дуже талановитим полемістом у дуже делікатній справі вживання народного язика в церковних книжках».

В одній із книг, яку ми видали, є такі слова Івана Пулюя: «Молитва тільки тоді годиться Господеві, коли із серця походить, і тільки тоді багата плодами. Хто, питаюсь, розумний, маючи на цілі зрушити людське серце, говоритиме до збору бесідою чужою, незрозумілою?».

Цим переконанням було пронизане все його життя.

Щоби згладити провину перед батьками, оскільки він не став священиком, Іван Пулюй написав українською мовою «Молитовник» (1869, 1871 рр.), який задумав написати ще 1865 року, навчаючись в гімназії. Він бачив, як церковні і світські власті Росії чинять опір Слову Божому українською мовою.

Він написав багато звернень, прохань про це до урядових установ, але все було марним. І тому, певно, провидіння Господнє звело до купи двох геніальних людей — Івана Пулюя та Пантелеймона Куліша з думкою дати українському народові Біблію.

Ця перша зустріч відбулася, як згадує Пулюй, в 1869 р. у Відні, а Куліш згодом напише (1882) свою «Думу про курку з курчатами», з присвятою своєму молодому товаришеві.

Безпосередньо спільна праця над перекладом «Біблії» почалася в 1870 році, коли Куліш прибув до Відня. Вони взяли за основу грецьке видання Біблії Британського Біблійного Товариства.

Пізніше у спогадах Іван Пулюй напише: «Поділили ми роботу між собою так, що я перекладав із грецької, дбаючи більше про докладність, як про красу слова. Пізніше порівнювали ми цей переклад з церковно-слов'янським, російським, польським, сербським, німецьким, латинським, англійським і французьким. Впевнивши себе таким чином у вірності нашого перекладу, я наважився поки-нути на якийсь час мої університетські науки і всі заробітки та увесь час віддати для спільної праці...»

Результатом цієї виснажливої для обох праці стало те, що вже в 1871 році у Відні з друкарні Зоммера послідовно вийшли Євангелії від Матфея, Марка, Луки та Йоана. Рівночасно у Львові Куліш видав свій переспів Псалтиря

(«Псалтир або книга хвали Божої. Переспів український»), здійснюючи тактику поступового друкування Біблії окремими частинами.

Отож, обидва патріоти не шкодували ні сил, ані часу, щоб звершити велику справу й дати Боже Слово українському народові рідною мовою всупереч усім заборонам і утискам української мови.

Вони твердо вірили в те, що народ який має Біблію власною мовою буде вічний і незнищений. Протягом чотирьох, з деякими перервами, років, проведених у Відні, Куліш і Пулюй цілком переклали Новий Заповіт. Редагував Куліш уже перекладене в Мотронівці, готуючи його до видання Британським Біблійним Товариством.

Проте редагування Старого Завіту затягувалося, і лише 1881 року у листі Пулюєві до Відня Куліш писав: «Святе Письмо нехай іде у світ з двома нашими іменами. Напечатайте такий титул: Святе Письмо Нового Завіту мовою русько-українською переклали вкупі Куліш і д-р Пулюй».

Стосовно Старого Завіту мови не було, і так тривало до 1885 року, коли Пантелеймон Куліш пережив найбільчий удар. У листопаді цього року нищівна пожежа поглинула майже готові до друку манускрипти повної Біблії з усім його майном на хуторі Мотронівці на Чернігівщині. Але й це жорстоке випробовання не зламало і не спиноло Куліша.

Діяльність Куліша гідна подиву. Відчуваючи величезну відповідальність перед майбутніми поколіннями, він знову заходився біля виснажливої праці, яку не полишав до останніх днів свого життя. Проте виходу у світ повного Старого Завіту і Біблії Куліш не дочекався (помер 14 лютого 1897 року). По смерті Куліша Пулюй доклав великих зусиль, щоби зредагувати його переклад, виправити певні недогляди та самому перекласти Псалми. До помочі він запросив письменника Івана Нечуй-Левицького, який переклав четверту частину Старого Завіту.

Повний переклад Старого і Нового Завіту Куліша, Пулюя і Нечуй-Левицького вийшов уперше друком у Відні 1903 року (пізніші видання було здійснено 1906, 1909, 1912 у Відні і 1920 у Берліні). [В 1944 і 1947 цей переклад Біблії було видано у Нью-Йорку та Лондоні. Ця Біблія дістала значне поширення серед українського народу.] Зауважу, що вона була вперше перевидана через 100 років не фототипічним способом у 2000 році в Україні.

Перший примірник повного українськомовного видання Біблії в одній книзі Пулюй надіслав старенькій удові Пантелеймона Куліша Ганні Барвінок.

«І не знаю, що Вам сказати! — писала у відповідь Ганна Барвінок. — Бо нема слова, щоб виразно було тому чуттю, що моє серце почувало, побачивши в руках Старий і Новий Завіт... да ще у кулішівці, у його власній хаті... Боже мій! Чого доля була така неласкава, що не дала йому змоги самому так піддержати сей дорогоцінний труд, де саме багате жерело нашої мови, а мені ті дорогі пам'ятники самій перебирати і кохатись в них із сльозами на очах і біллю серця».

Пулюй не тільки довів справу до кінця, але й захистив її. Адже критика того часу була не завше справедлива. Дружина Куліша, що так опікувалася виданням Кулішевих творів і дочекалася-таки друку Біблії, писала Іванові Пулюєві: «Тяжко було би подумати, що чоловік бився 50 літ і так і слід почез без Вашої підмоги великої. Казав один дуже освічений чоловік науковий: «Не було б Куліша, не було б і Біблії». А я тепер скажу: «Не було б Пулюя, не було б Біблії». Так у нас рідкі блюстителі добра і чести другого. Тисячу раз Вам спасибі».

Сьогодні важливо зазначити, що на конференції в Римі 1976 року кардинал Йосип Сліпий визнав, що Біблія Куліша та Івана Пулюя була одним із найкращих на той час перекладів на слов'янські мови.

Про Ганну Барвінок можна сказати так: це була праматір українських письменниць, яка в своїх творах, як ніхто інший з українських письменниць, оспівала духовну велич української жінки.

Разом з Володимиром Яцкжом та Володимиром Козирським ми підготували макет книги, 600 сторінок, в якій зібрано багато матеріалу про Ганну Барвінок, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша та Івана Пулюя. Ця книга лежить вже третій рік невиданою... (Книга «Ганна Барвінок» таки побачила світ у січні 2002 р. — авт.).

Про Івана Пулюя свого часу знали, не лише науковці, але й правителі держав. Так, за намагання Пулюя добитися поширення перекладених ним «Псалмів» українською мовою серед полонених у російсько-японській війні українців (він пожертвував 1000 примірників) імператор Японії йому подарував іменний килим.

Був Іван Пулюй на схилі свого віку і радником імператора Австро-Угорщини. Слід також було б зазначити, що наш співвітчизник добре розумівся на тих політичних процесах, що вирували на початку ХХ-го століття в Європі. Так, він написав дві праці після того, як вибухнула Перша світова війна. Це — «Україна та її міжнародне політичне значення» та «Польські русофіли і масові арешти вірних державі українців у Галичині» (1915 р).

(Для наших слухачів повідомимо, що глибокий аналіз цих праць був недавно викладений у статті В. Козирського та В. Шендеровського, яку надруковано в газеті «Урядовий кур'єр» за 7 серпня 1999 року та в журналі «Наука і суспільство» за грудень 1999 року).

Є тут такі слова Івана Пулюя, які характеризують вченого як блискучого політика: «Поневолені народи Росії мають бути вільними і зорганізованими у самостійні держави. Але найвизначнішим для здійснення цієї високої мети, для встановлення високого миру в Європі, може бути тільки самостійна Україна. Самостійність України є, на наш погляд, ключем для мирного дому в Європі...»

І трохи далі: «Найбільше і найважливіше наше бажання, ідея і головна мета наших національних прагнень — це визволена з-під Росії вільна Україна, де не повинно бути жодного пригнобленого і жодного гнобителя, де український народ після довголітнього рабства вестиме нарешті вільне в усіх напрямках національне життя, розвиватиме вільно свої великі духовні здібності і братиме участь у примноженні скарбів культури усього людства. Ми бажаємо і очікуємо з упевненістю здійснення цього..!»

Насамкінець, що знає Україна про свого великого сина, чи визнала Національна Академія наук України Івана Пулюя?

Майже п'ять років минуло з 1995 року, поки найвища національна наукова інституція спромоглася визнати славетного українського вченого, незважаючи на те, що впродовж п'яти років було видано його наукові та публіцистичні праці українською мовою у трьох томах, створено відеофільм «Іван Пулюй. Повернення», відзначено 150-річчя від дня народження, встановлено пам'ятник на його батьківщині, випущено пам'ятну марку і конверт, його ім'ям названо перший на Тернопіллі університет, вулицю в столиці України, написано проф. Романом Гайдою (на жаль, уже покійним) та Романом Пляцком нарис «Іван Пулюй» (1998). І лише у 1998 році було запроваджено іменну премію Івана Пулюя. [Першими лауреатами стали науковці Харківського інституту радіофізики і електроніки Антон Величко, Олександр Кириченко і Микола Черпак за цикл робіт "Радіочастотний відгук високотемпературних надпровідників на мікрохвильове випромінювання"].

І ось ще один можливий ключ для розгадки, чому ми не знали Івана Пулюя, знаходимо в невеличкій статті Василя Стуса. Він написав її у 1990 (sic?!) року в журналі «Україна»: «Цікаво, чи не оті настирливі «прошення» нашого визначного земляка, послані «Главному управленню по делам печати» в Російській імперії стали причиною того, що про нього зовсім «забули» на Україні, не кажучи вже про весь Союз?»

Очевидно, такі прощення за український народ, його мову й культуру не прощаються й через 74 роки після їх подання, не врятовують їх і 50 років революції». Додам від себе: а чи могла радянська держава дозволити знати людину, яка писала у праці «Україна і її міжнародне політичне значення» так: «...московит хоче забрати й останнє, що є в українського народу, — його душу, а душа — це його мова». Певно, мав рацію Василь Стус.

Помер Іван Пулюй через дев'ять днів після проголошення Української Народної Республіки 31 січня 1918 року.

Нашу розповідь про великого вченого хотілося б завершити словами, які сказав над його могилою ректор Празької політехніки, в якій Іван Пулюй працював з 1884 р. до виходу на пенсію в 1916 році, професор Бах: «...Ти був людиною сильних переконань і гостро викарбованою особистістю, але також людиною, що знала, як дотримуватися вірності народові, з якого ти вийшов, і немає більшої вірності, ніж вірність власному народові. Доля дозволила тобі побачити ранішню зорю свободи, до якої піднявся з темних хмар твій нарід, який ти любив до останнього подиху, та її перші сонячні промені побажали озолотити кінець твого сповненого праці життя».

Література:

Шендеровський В. Відкриття віку. Іван Пулюй чи Конрад Рентген? // Рідна школа. — 1997. — №7-8. — С. 51-58.

Шендеровський В. Помилка великого вченого, або кому належить епохальне відкриття. // Літературна газета. — 1995. — 18 травня.

Іван Пулюй. Збірник праць. / За заг. ред. проф. В. Шендеровського. — К.: Рада, і 1996, — Т. 1-2. — 712 с.

Іван Пулюй. Збірник праць. Молитовник. Псалтир. / За заг. ред. проф. В. Шендеровського. — К.: Рада. — 1997. — Т. 3. — 272 с.

Іван Пулюй — Пантелеймон Куліш. Подвижники нації. / За заг. ред проф. В. Шендеровського. — К.: Рада. — 1997. — 288 с.

Роман Гайда, Роман Пляцко. Іван Пулюй. — Львів. — 1998. — 286 с.

Святе Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською. / Пер. П. О. Куліша, І. С. Левицького і Пулюя. — Відень. — 1903. (перевидання: К.: «Рада», 2000).

Влох О. Г., Гайда Р. П., Пляцко Р. М. Доля вченого в долі України. — У кн.: Аксіоми для нащадків. / Упоряд. О. Романчук. — Львів: Меморіал. — 1992. — 544 с.

Творець географічної науки в Україні — Степан Рудницький

Степан Рудницький

Степа́н Льво́вич Рудни́цький (3 грудня 1877, Перемишль, Австро-Угорщина — †3 листопада 1937, урочище Сандармох, Карельська АССР) — український географ і картограф, академік НАНУ. Основоположник української політичної та військової географії.

(3.12.1877-3.11.1937)

Убієнним синам твоїм
І всім тим,
Що будуть забиті,
Щоб повстали у безсмертнім міті,
Всім їм — Осанна
Евген Плужник. «Галілей»

Підійметесь, розіллете Кривавії ріки. А прийде час, провалитесь В страшну
тьму навіки.

Пантелеймон Куліш. «Великі проводи»

Тримаю в руках чудове видання «Україна. Наука і культура», випуск 28, 1994 рік. Є тут стаття Лесі Матвєєвої, Елли Циганкової і Олександра Янковського «Трагічні сторінки. (З історії Академії наук України)». Прочитайте — і вам відкриються воістину величні постаті видатних вчених, перших академіків УАН, справжніх фахівців, дослідників в усіх галузях науки, з якими жорстоко розправилася система, «віддячивши» Соловками, засланнями, репресіями. А в матеріалах Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору 1937 року «Злочин без кари», Київ, 1998 рік читаємо: «Рівно шістьдесят років тому, 3 і 4 листопада 1937 року, більшовики розстріляли в урочищі Сандармох на околиці Медвежогорська, що в Карелії, закопали 515 доставлених із Соловецької тюрми політв'язнів, з них — 189 синів і дочок України. Серед розстріляних були академіки, професори, відомі українські письменники...»

Так, 3 листопада — це чорний день розстріляного відродження України. Розправа над членами Спілки Визволення України була спрямована на фізичну ліквідацію проводу української творчої інтелігенції.

Сьогодні наша розповідь про академіка ВУАН з 1929 року Степана Рудницького. 21 березня 1933 року органами ДПУ УРСР його було заарештовано, «як члена котрреволюційної організації, що займався шкідництвом та шпіонажем». Він також був розстріляний 3 листопада 1937 року, на відзначення 20-х роковин Жовтневої революції.

Дивлюсь на фото, вміщене у щорічнику «Наука і культура». Відкрите обличчя, високе чоло, вдумливий, глибокий погляд. Справді інтелігентна

людина. А яка жорстока і несправедлива доля! Яка цинічна розправа над науковою спадщиною! Епоха невігласів не визнавала і не любила талантів.

Степан Рудницький — визначний український географ і картограф, засновник і директор Українського науково-дослідного інституту географії і картографії, вчений, який заклав фундамент географічної науки в Україні, розробив українську географічну термінологію.

Рудницький перший створив українську національну географію всіх українських земель. Він був піонером у створенні загального курсу «Географії України». Ця книга кілька разів перевидавалася і вийшла у перекладі багатьма мовами світу. Він належав до грона вчених-географів, девізом яких було: «В огонь підемо, горіти будемо, але від своїх переконань не відмовимось». Цією плеядою міг би пишатись будь-який народ: академіки Степан Рудницький, Юрій Полянський, професори Геринович та Кубійович, доктори географії Дольницький та Іваничук. Більшість з них пройшла тернистими дорогами більшовицького ГУЛАГу. А імена і науковий спадок цих подвижників української географічної науки належало забути...

***

Степан Рудницький народився в місті Перемишлі 3 грудня 1877 року в сім'ї учителя гімназії. Батько викладав історію та географію. Це була високоосвічена родина. Початкову освіту хлопець здобув у Тернополі, куди перевели його батька, професора гімназії.

В сім'ї було четверо дітей, які рано залишилися круглими сиротами.

Але і Степан, і всі троє інших отримали вищу освіту. Старший брат Левко став висококваліфікованим юристом, молодший брат Юрій — професором Львівської академічної гімназії. А ще він відомий як письменник Юліан Опільський, який писав на історичну тематику.

Наймолодша Софія закінчила Львівську консерваторію та Віденську музичну академію, стала дружиною професора Львівського університету Станіслава Дністрянського, який згодом був обраний академіком ВУАН. Отже, родина Рудницьких залишила помітний слід в українській культурі.

Степан продовжував навчання у Львівському університеті і 6 грудня 1899 року склав випускні іспити. Отримав право викладати географію та історію українською, німецькою та польською мовами.

А вже через рік він здобув ступінь доктора філософії. На вибір професії великий вплив зробив, як і на вибір Володимира Кубійовича, не хто інший як Михайло Грушевський. Саме під його керівництвом Степан Рудницький у

1895 році написав низку статей з історії України, що не залишилося непоміченим. Так, Іван Франко 1904 року зазначав, що «ряд молодих робітників по історії України (С. Томашівський, С. Рудницький та ін.) ...дали вже цінні внески для вивчення української історії...»

У тому ж році Степан Рудницький для поглиблення знань їде до Відня, де вивчає геологію, гідрографію, геоморфологію. Він стає сформованим спеціалістом. Першою його книгою стала «Нинішня географія» (1905, Львів). В 1908 році він захистив магістерську дисертацію і став доцентом кафедри географії Львівського університету. Незабаром він видає науково-популярну книгу в двох томах «Коротка географія України» (1910-1914), а ще «Начерк географічної термінології» (1908), який і досьогодні не втратив свого значення. Великої ваги надавав Рудницький вивченню морфології, польовим географічним дослідженням, 1914 року у Відні видає перший том основоположної праці німецькою мовою «Україна і українці». Другий том вийшов у 1915 році в Берліні. Наступного року Рудницький видає другу важливу працю «Розселення українців». Ці дві праці слугували для написання фундаментальної монографії «Україна, країна і народ», яка вийшла німецькою та англійською мовами відповідно у 1916 і 1918 роках.

Ці праці Рудницького відіграли важливу роль в популяризації України як держави у світовій науці. Варто пригадати тут і другого великого українського вченого світової слави фізика Івана Пулюя, який також у цей час (1915 року) написав ґрунтовну працю «Україна і її міжнародне політичне значення». Вчені такого рівня, будучи великими патріотами, розуміли важливість донесення до світової наукової громадськості знань про Україну і її народ, адже то були часи, коли йшов переділ Європи...

Процитую деякі думки Степана Рудницького: «І стратиграфічні, і тектонічні особливості підтверджують дуже чітко визнання України як самостійної географічної одиниці серед інших країн Східної Європи...».

«Україна — це земля, суцільно заселена українцями, або як ще кажуть, українська національна (етнічна) територія... Україна, зокрема її лісостепова і лісова зони виховали український народ, що творить цілком самостійну й окремішню антропогеографічну одиницю в Східній Європі. Головні політико-географічні риси українського народу характеризують його як народ, що осів споконвіку на окраїні лісів і сусідніх лісостепів, які повільно переходили у степову зону. Там він виріс і укріпився, щоб потім розширити І свою територію вздовж рік до берегів Чорного моря. Культурні впливи, що йшли туди від середземноморського культурного круга, дали українському народові основи вищої культури й державне життя».

Ще один надто важливий висновок робить Степан Рудницький у своїх працях: «Україна — це передусім велика Європейська держава... Як

держава, Україна є суб'єктом міжнародного права, а, отже, є самостійною, політичною одиницею на карті світу. Її державна територія обмежена міжнародно визнаними кордонами, які є недоторканими. В історичному процесі державотворення державна територія часто змінювалася. Але основним правилом було наближення за обрисами державної території до української національної території».

Цей висновок, на мій погляд, є надто важливим і актуальним сьогодні, коли наша незалежна українська держава вирішує питання відновлення кордонів після розпаду Радянського Союзу.

Про права українського народу на політичне самовизначення Степан Рудницький написав ще цілу низку праць під псевдонімом Левенко.

Під загрозою репресій 1919 року з боку польської окупаційної влади, Степан Рудницький залишає Львів. Він виїздить до Кам'янець-Подільського, де викладає в університеті географію. А 1920 року його запрошують у Відень викладати економічну географію в Академії світової торгівлі.

Саме тоді прогресивні українські вчені вирішили створити Український Вільний Університет. А з переведенням університету до Праги, в 1921 році, туди переїхав і Степан Рудницький — ординарним професором. Тут він викладає географію також у Вищому педагогічному інституті імені Драгоманова, читає лекції в Кардовому університеті.

Як бачимо, до Рудницького прийшло визнання. З другої половини ХІХ — початку ХХ століття для України постала проблема визначення її національної території. Найбільший внесок у її наукове розв'язання зробив Рудницький, а продовжив справу Володимир Кубійович. Так, Степан Рудницький у своїй праці «Огляд національної території України» (1923 р.) писав. «Ми, українці, поставили своїм кличем самостійну українську державність в етнографічних границях., ...національна територія, історія нашої державної будучини мусить, одначе, все бути нерушимою святістю, яку мусить оберігати кожен український громадянин, не то уряд чи який-небудь його представник».

У Празі Рудницький опублікував ще одну ґрунтовну двотомову монографію — «Основи морфології і геології Підкарпатської Русі та Закарпаття взагалі». Аналізуючи ці праці, можна по праву вважати Степана Рудницького основоположником української політичної географії, а також української національної картографії. Це йому належить серія перших настінних карт України.

Очевидним є те, що Степан Рудницький був добрим політиком і розумів ситуацію, що склалася в Європі після Першої світової війни та революційної

вакханалії 1917 року. Передбачав він і майбутнє створеної нової імперії — Радянського Союзу.

Рудницький пише: «...на мою думку, не було б іще безпосередньої небезпеки розвалу для Російської імперії, коли вона схотіла б одбудуватись на федеративних основах... Одначе швидше чи пізніше мусітимуть центрофугальні сили довести до кінцевого розпаду Російської світової держави».

Справді, пророчі слова великого вченого.

Але в його серці ніколи не згасало бажання творити для свого народу, для України, яку палко обстоював. Тож охоче прийняв офіційне запрошення Народного комісаріату освіти УРСР переїхати на Радянську Україну.

У жовтні 1926 року Степан Рудницький приїхав до Харкова, де був призначений завідувачем кафедри в Геодезичному інституті. За учителем переїхало і троє його учнів: Баб'як, Будура, Іваничук.

За безпосередньої участі Рудницького, в 1927 році в Харкові було засновано Український науково-дослідний інститут географії та картографії. Першим директором інституту став саме він. А вже у 1928 році Степана Рудницького було одноставно обрано академіком ВУАН.

Очолований академіком Рудницьким інститут мав за головне завдання провадити фундаментальні і прикладні дослідження в галузі української картографії і картографії України. Сам учений розробив методологію всього комплексу проблем української картографії, наукові і методичні основи створення географічних карт, розробив карти та атласи для народної і середньої шкіл, розробив і видав багато оригінальних карт.

Як багато він працював! Про це можна довідатися з його листа до сестри Софії Дністрянської: «Я такий перевантажений роботою, що як кожного дня не напишу дві сторінки друку й протягом тижня не зредакую одну мапу, то попадаю у безнадійний прорив...»,. І далі: «Мене роблено без мого старання редактором географічного відділу, що обіймає 11% матеріалу до 5 томів (мова йде про створення УРЕ) і кілька сот мап. Можете собі уявити, яке це навантаження, коли спогадаємо, як мало у нас тут дійсних географів! Але взятись за неї мушу, бо нема нікого, дійсно нікого, хто міг би мене заступити. І треба показати світові, що й «хохли» щось путнього потраплять зробити».

Іронія долі... Саме ця Українська Радянська Енциклопедія не вмістила жодного слова про Степана Рудницького! А він очолював три найважливіші географічні заклади Академії: кафедру географії ВУАН, Комісію краєзнавства та Музей антропології і етнографії імені Федора Вовка.

Водночас йому було доручено очолити відкриття в Києві Відділення Харківського інституту географії.

Степан Рудницький був членом і фундатором Інституту прогресу Заходу і Сходу у Відні, Географічного товариства у Відні, почесним закордонним членом Чеського географічного товариства у Празі, Німецького географічного товариства у Берліні.

Світ визнавав ученого. А от у себе на Батьківщині він став ворогом народу.

Титанічна праця Степана Рудницького була перервана його арештом в січні 1934 року за доносом і за звинуваченням в контрреволюційній діяльності. Його виключили зі складу академіків ВУАН і засудили до 15 років заслання.

Із Соловецького списку, який упорядкував професор Микола Роженко, дізнаємось, що Степана Рудницького засуджено 9 жовтня, а розстріляно 3 листопада 1937 року. В цьому списку — його учень Баб'як, і Ірчан, і Курбас, і Підмогильний, і ще 300 невинних жертв комуністичного тоталітарного режиму.

Майже через 30 років, 11 травня 1965 року Степана Рудницького було реабілітовано „в связи с отсутствием состава преступления». Неможливо собі уявити цинізм цього свідчення. Але тоді було знищено національну еліту України, і ніхто не відповів за цей злочин.

Сьогодні ми здобули шанс на третє Відродження. «Чи скінчиться воно тим же, що і перші два — Соловками», — запитує себе і, напевно, нас професор Микола Роженко у своїй статті «3 листопада — чорний день розстріляного відродження України» у книзі «Злочин без кари», Київ, 1998 рік.

Від нас залежить.

30 березня 1990 року було поновлено академіка Степана Рудницького (посмертно) в складі Академії наук України. Але наукова спадщина Степана Рудницького, що охоплює понад 70 наукових праць і статей з обсягу географії, в тому числі кілька з методики й історії географії та кілька з історії України (як, наприклад, «Козацько-польська війна 1625 року», «Українські козаки в 1630-35 роках»), його філософсько-соціологічні та політичні напрацювання потребують глибокого наукового вивчення.

Дехто і сьогодні жалкує за «старими добрими часами». Але не даймо забути нашому народові події 20-30-х років, забути жертвне подвижництво академіків Степана Рудницького, Михайла Кравчука, Сергія Єфремова, професора Петра Демчука і багатьох-багатьох інших, іменами яких наповнений мартиролог української нації.

«... народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців», — говорив Олександр Довженко. Пам'ятаймо про це.

Література:

Демедюк М. С., Ровенчак І. /., Штойко П. І. Степан Рудницький — основоположник географії України. — У кн.: Аксіоми для нащадків. / Упорядник О. Романчук. — Львів: Меморіал. — 1992. — 544 с.

Циганкова Э. Г. Степан Львович Рудницький. // Очерки истории естествознания и техники. — 1989. — В. 37. — С. 110-112.

Матвеева Л., Циганкова Щ Янковсьшй О. Трагічні сторінки (з історії Академії наук України). // Наука і культура. — Київ. — 1994. — В. 28.

Лицар ордена Канади — Ярослав-Богдан Рудницький

Ярослав-Богдан Рудницький

Яросла́в-Богда́н Рудни́цький (англ. Rudnycky Bohdan Jaroslaw; 26 листопада 1910, Перемишль — †19 жовтня 1995, Монреаль) — український славіст, мовознавець, науковий і громадський діяч, літературознавець, фольклорист. Рідна мова — то найголовніший наріжний камінь існування народу як окремої нації: без окремої мови нема самобутнього народу.

Іван Огієнко

Український народ породив зі своїх сокровених надр велетів духу, геніїв слова, геніїв науки, вірних синів України, котрі в часи найважчих випробувань і лихоліть не зрадили своєї землі. Доля цих най славетніших синів і дочок України різна, але, поза сумнівом, всім було притаманне жертовне і високе служіння рідному народові, У цьому — їхня велич, їх безсмертя.

Сьогодні згадаємо і ім'я ще одного вченого, яке й досі мало знають на його Батьківщині. А він був визначним літературознавцем, публіцистом, перекладачем, автором близько трьох тисяч праць (вдуматися лишень!), президентом Української Вільної Академії наук, президентом Української Могилянсько-Мазепинської Академії наук в екзилі.

Ім'я цього вченого-славіста, професора — Ярослав-Богдан Рудницький. Він був двоюрідним братом вченого-географа, академіка Степана Рудницького, якого енкаведисти розстріляли ще у 1937 році на Соловках на відзначення 20-х роковин Жовтневої революції. Тож полювали вони і за Богданом Рудницьким навіть вже в кінці 60-х років, коли він бував на міжнародних конференціях у Європі. Його любов до України, його вболівання за українську справу були не до снаги компартійній владі.

Уся діяльність таких, як він, таврувалася як «буржуазний націоналізм» і навіть згадувати таких краян на рідній їм землі заборонялося. Але ця постать в українській науці справді легендарна. Вже в пору незалежності України Ярослав Рудницький був в Україні. Мали зустріч зі вченим і ми з Володимиром Козирським, коли уклали «Українсько-англійсько-німецько-російський словник з фізичної лексики». В передмові до цієї книги ми висловили щиросердну подяку вченому за цікаві обговорення. Зазначимо, що його власноручний підпис стоїть серед підписів багатьох відомих вчених під так званою Правописною конвенцією, яка була ухвалена на Міжнародній науковій конференції в 1993 році в Києві.

Ми з Володимиром Козирським багато в чому завдячуємо його порадам при укладанні словника. Світ знає його як ученого-енциклопедиста і поліглота, який вільно володів десятками мов. Можливість приїхати в Україну була його найбільшим щастям. Але про це — трохи пізніше. Спочатку рядки біографії...

***

Народився Ярослав-Богдан Рудницький 26 листопада 1910 року в Перемишлі в сім'ї правника. Батька звали Антоном, був він старшиною в Українській Галицькій Армії. Навчався молодий хлопець спочатку у Стрийській гімназії разом із Степаном Бандерою. Мріяв вивчитися на лікаря, але українцям за польської окупації Галичини це було зробити дуже важко. Отож, 1929 року вступив до Львівського університету на відділ славістики, який закінчив 1937-го року. Наступного року Ярослава Рудницького запрошують до Українського наукового інституту в Берліні укласти великий «Українсько-німецький словник».

[Довідка: Український науковий інститут у Берліні --- наукова установа, заснована 1926 року з ініціативи гетьмана Павла Скоропадського. Завданням інституту було ширити серед німецького світу відомості про Україну й український народ, дослідження взаємин між Україною і західними країнами, зокрема Німеччиною, ... допомагати українським студентам і науковцям у студіях і дослідах. За першого періоду своєї діяльності (до 1931 року) директором Інституту був Дмитро Дорошенко. Постійними науковими працівниками Інституту були Зенон Кузеля, Крупницький, Димінський, історик Антонович, Мірчук.

Бібліотека Інституту нараховувала близько 35 тисяч томів. По окупації Берліну більшовиками 1945 року Інститут перестав існувати, а його бібліотека загинула].

Словник, що його укладав Ярослав Рудницький, містить 250 тисяч слів і знаний у лексикографії як словник Зенона Кузелі та Ярослава Рудницького.

А ще перед тим молодий науковець видав кишеньковий українсько-німецький словник і підручник української мови, який перевидавався тричі.

1940 року Ярослав Рудницький переїхав до Праги, де за підтримки відомих науковців Олександра Колесси, Августина Волошина та Івана Панькевича захистив дисертацію і як доцент працював в УВУ, а також мав виклади у Карловому університеті.

У 1943 році він одружується з онукою Володимир Анановича — Мариною. Народилося в них двоє дітей — син Ждан і дочка Інна.

Після закінчення війни Ярослав Рудницький працював у Гейдельберзькому університеті й УВУ, який перенісся до Мюнхена. В 1947 році вчений стає дійсним членом ШШ. 1949 року Ярослав Рудницький разом з родиною переселяється до Канади, де стає професором Манітобського університету у Вінніпезі. Тут він у 1951 році засновує кафедру славистики, виховує українців. Зазначимо, що його заходами в 1964 році доктором «гоноріс кауза» цієї кафедри обрано видатного мовознавця і духівника Івана Огієнка.

З 1963 року Ярослав Рудницький стає професором в Українському католицькому університеті імені Святого Климента в Римі.

[Довідка: Український католицький університет імені Святого Климента, запланований у Львові як завершення Греко-Католицької Богословської Академії, був заснований 25 листопада 1963 року у Римі митрополитом Йосифом Сліпим безпосередньо по його звільненню із заслання. Засновник збудував за два роки УКУ на площі Собору Святої Софії. У час заснування УКУ мав 21 професора, з 1976 року при УКУ діє Колегія Святої Софії для духовної і наукової формації кандидатів на священників, ректором якої став отець Іван Хома. Варто відзначити, що Університет опублікував кілька десятків томів архівних матеріалів, 12 томів "Зібраних праць Патріарха Йосифа"...]

Рудницький був відомий у Канаді як організатор українських наукових інституцій. Так разом із Дмитром Дорошенком і Леонідом Білецьким він засновує на цих теренах Українську Вільну Академію наук, стає її Президентом у 1954 році і працює на цьому посту до 1974 року. А ще організовує такі наукові об'єднання як Канадська асоціація славистів, Канадське лінгвістичне товариство, Канадський інститут мовознавства, Канадська асоціація порівняльної літератури, Міжнародна асоціація гуманістичних і суспільних наук Канади. Вчений вільно володів десятками мов, зокрема старогрецькою та латиною.

Його наукова діяльність заслужено відзначена. До 125-річчя Канади генерал-губернатор Канади Роман Гнатишин нагородив професора Ярослава-Богдана Рудницького найвищою відзнакою «Лицар ордена Канади».

Сам Ярослав Рудницький так писав про свою діяльність у Канаді: «Після докторату я 1938 року поїхав на студії за кордон: був у Берліні, Парижі, Празі, де лишався до кінця війни. Потім був доцентом, професором у Вільному Українському Університеті в Мюнхені, мав змогу спілкуватися із старою Генерацією ідеалістів — Дмитром Дорошенком, Дмитром Антоновичем, Дмитром Чижевським та іншими — тими, хто самовіддано працював на українську справу, на українську ідею. Мені це дуже імпонувало, і я намагався перейняти в них досвід, Тож я став ніби сполучником між тією Генерацією і нинішньою комерційною». (Тут він мав на увазі деяких професорів Гарвардського університету.)

Ярослав Рудницький як вчений був передовсім етнографом і фольклористом. Він зібрав на канадській землі серед українських поселенців безмежну кількість матеріалів з фольклористики та етнографії і опублікував їх у чотирьох томах. Цінність зібраного матеріалу полягає в тому, що вчений задокументував усі діалектні особливості мови поселенців. Водночас він зібрав багату фонотеку живої мови кількох поколінь канадських українців. Це неоціненний живий скарб неповторності нашої мови.

За цю працю вченого було нагороджено медаллю Маріуса Бордо — франко-канадського фольклориста.

Важко переоцінити ту величезну працю, яку здійснив Ярослав Рудницький на терені літературознавства. Це і переклади, й нариси про українських письменників, організація наукових конференцій з нагоди річниць видатних діячів української культури, а що вже говорити про дослідження наукової творчості Тараса Шевченка! Він перевидав чотири «Кобзарі», за його редакцією вийшло ювілейне видання «Кобзаря» (1860, 1960), а ще організував читання творів поета в англійських перекладах... І наша українська мова так захоплювала слухачів, що багато хто з англомовних її полюбив і вивчив.

Так, майбутній канадський прем'єр Джон Діфенбейкер (німецько-шотландського походження) в молоді роки жив на фермі серед українців. Почувши українські пісні, яких співали дівчата у суботу після праці, він так захопився нашими національними мелодіями, що нетерпляче чекав кожного наступного вихідного дня, аби послухати їх. І вивчив нашу мову. А ставши прем'єром Канади, захищав поневолену Україну на міжнародних форумах, засуджував русифікацію та етноцид, викликаючи люту комуністичних ідеологів.

У Ярослава Рудницького була пристрасть — шукати, де б він не перебував, українські сліди: Лесі Українки — в Італії, Осипа Федьковича — у Венеції, Марка Вовчка — у Німеччині, Михайла Коцюбинського — на острові Капрі, Юрія Лисянського — на Гавайських островах. Вчений навіть віднайшов у Швеції 1966 року документи, пов'язані з висуненням Івана Франка на здобуття Нобелівської премії...

А найбільше піклувався вчений про українську мову, присвятивши різним її проблемам десятки наукових публікацій, наполегливо і завзято захищав самобутність і мовно-культурні права меншин. Звертаючись до краян, Ярослав Рудницький наголошував: «Одне з ваших найперших і найголовніших завдань, — зберігати рідну мову й культуру в умовах нового поселення». А звертаючись до урядових інституцій, переконував їх, що українській діаспорі слід забезпечити умови для збереження рідної мови, бо «...розвиток культури будь-якої національної групи неможливий без збереження мови, яка є виразником тієї культури».

Ярослав Рудницький привертав увагу світової громадськості і політиків західного світу до чиненого в Радянському Союзі лінгвоциду щодо української мови. Це він у мовознавчу науку сам термін «лінгвоцид» — то є мововбивство. Професор вважав єдино науковим український правопис 1929 року і виступав з критикою гарвардського професора Омеляна Пріцака, котрий висловлювався за перехід діаспорних видань на русифікований радянський правопис...

А найголовнішою працею Ярослава Рудницького є його фундаментальний «Етимологічний словник української мови». Його обсяг близько двох тисяч сторінок друку. Завдання полягало у створенні синтетичної праці, яка б охоплювала всі ділянки української лексики — історичний, літературний і діалектний.

Цей задум вченого був підтриманий польським славістом Александром Брюкнером. Зате професор Макс Фасмер, зросійщений німець, який народився й здобув освіту у Петербурзі, поставився до цього негативно, бо вважав українську мову діалектом російської. За словами Ярослава Рудницького, чи не найголовнішим у словнику був розділ «Топоніміка». Ось як вчений, скажімо, розгадує таємницю у назві «Київ». Ця назва старша за саме місто. Її корені в балтослов'янському епосі, де вживане «куїс», «куй» перейшло у слов'янське «кий», що означає «палісада». Отже, Київ — «прадавнє городище, оточене оборонною палісадою». Легенда про Кия, Щека і Хорива — то вже вторинне пояснення походження Києва, — вважав Рудницький.

На цю працю вчений поклав майже сорок літ життя. Свого часу подаровані кілька примірників цього 2-томового видання суто мовознавчої праці були в

УРСР заборонені й опинилися у спецфондах. Адже професор розглядав українські терміни в історичному, етнічному, естетичному, мовознавчому аспектах. Він, зокрема писав, що «вони віддзеркалюють ідеали українського духу, засвід. чують історичне минуле українського народу в його європейській Батьківщині, вони, врешті, вказують на умови демократичного ладу, де такі назви, як «Мазепа», «Петлюра», «Шептицький» та інші, в Україні заборонені, знайшли собі вільне місце на канадській землі»,

Цікавий висновок вченого щодо топоніма «Україна»: «Ніхто.., при сучасному стані науки не може виводити назви «Україна» від «окраїни», так як узагалі не можна чогось, що було скоріше (пріор), виводити від чогось, що було пізніше (постеріор) ... Назва «Україна» походженням в'яжеться з словом «україна», що первісно визначало «країну, межівну землю». Коли ж розглядати назву «Україна» із становища її суспільно-політичної функції, то перестає бути сутнім питанням, яке походження, чи первісне значення назви».

Ярослав Рудницький, як і Володимир Кубійович, працював над науковою основою назвознавства. Завдяки його клопотанням 1964 року в Монреалі з'явилися майдан Івана Франка і бульвар Тараса Шевченка. Це він, наш видатний українець, упорядкував україніку в Конгресовій бібліотеці Вашингтона, а згодом у Національній бібліотеці Канади в Оттаві. Рудницький був не лише натхненником у підготовці багатьох важливих українських видань на терені Канади та інших держав світу, а він був непересічним організатором різних наукових і культурних інституцій. Особлива його заслуга у відновленні в 1978 році Могілянсько-Мазепинської академії наук.

[Довідка: Києво-Могілянська академія, до кінця 17 століття колегія, висока школа у Києві, яку заснував 1632 року митрополит Петро Могила на базі школи Богоявленського Братства, до якої була приєднана школа Печерської Лаври. "Я, Петро Могила, --- пояснював він, --- рішив фундувати школу на те, аби молодь у всякій побожності, в обичаях добрих, в науках свобідних була вихована". Ця Академія була створена на зразок західних колегій, але рівень навчання мала академічний. Колегія досягає повного розквіту в добу Мазепи, що був її великим добродієм.]

1938 року Уряд Української Народної Республіки в екзилі відтворив її на продовження традицій київської академії. Але перепорою на подальшому її розвої стала Друга світова війна. І вже після війни, майже через три десятки років, Ярослав Рудницький відновлює цю наукову установу і стає її Президентом. Він усвідомлює, що в українській діаспорі немає жодного українського наукового товариства, яке мало б правове визнання свого українського уряду. За його клопотанням з'явився декрет екзильного уряду про Академію як суто національну установу, котра, звичайно, за умов з'яви вільної незалежної України, повернеться на Україну.

Уже 1992 року в інтерв'ю «Українській газеті» Рудницький сказав: «... Тепер, коли в Києві відкрився університет Українська Києво-Могилянська академія, ми вирішили: нащо дублювати ці дві академії? То ж ми передали все наше майно, всі матеріали, наукові видання, «Записки УММАН» нашим наступникам. При цьому ми рекомендували такі речі:

Перше, відновити ім'я Івана Мазепи у назві академії.

Друге. Автоматично прийняти всіх членів (а їх 12) УММАН як членів Київської академії..

І третє. Автоматично прийняти до свого складу всі асоційовані з академією установи: Українське Шекспірівське товариство, Товариство плекання рідної мови, Академічний комітет тощо...»

На жаль, не всі ці рекомендації були реалізовані.

23 серпня 1992 року преса повідомляла, що професор Ярослав Рудницький брав участь у передачі повноважень УНР на руки Президента Леоніда Кравчука та окремо УММАН в екзилі (як президент від 1978 до 1992 року) — офіційних документів, грошового дару (чек на 1000 американських доларів) та 30 скринь книжок на руки ректора В'ячеслава Брюховецького, що відбулося в приміщенні академії...»

Ярослав Рудницький, проживши довголітнє життя на чужині, не переставав стежити за політичним і науково-культурним життям на Батьківщині. Він очолював Уряд УНР в екзилі і як президент вважав, що «1920 року на еміграцію вийшов загальноукраїнський уряд, легітимна влада України, на еміграцію вийшла держава з державно-політичними атрибутами, які має до сьогоднішнього дня». Найважливішим державотворчим документом професор Ярослав Рудницький вважав Конституцію УНР 1918 року і вже за часу незалежності України пропонував покласти її текст в основу відродженої української держави.

І це розуміння тяглості існування Української держави було стверджено Президентом Леонідом Кравчуком 24 серпня 1992 року. Тож теперішня незалежна Україна «бере свій початок від Української Народньої Республіки, так само, як остання бере свою тяглість від Княжої і Козацької доби», — говорив він, бо сам безмежно вірив у велике майбутнє України і з певністю стверджував, що «Українська держава таки стане могутньою потугою».

Варто нагадати, особливо на тлі партійно-політичних незгод серед навіть патріотично налаштованих політиків сучасної України, такі повчальні слова

вченого: «Я не належу до жодної партії, моя партія — Україна». Це гасло вчений сповідував усе своє свідоме життя.

Наостанок хотілося б згадати, що Ярослав Рудницький у 1992 і 1993 роках жив по кілька місяців у Києві, за його словами, — «найгарнішому місті у світі» і був від того безмежно щасливий. Помер вчений, видатний українець Ярослав-Богдан Рудницький 19 жовтня 1995 року. Похований у Монреалі, Канада.

Майже шість десятиліть Ярослав Рудницький не зі своєї волі був відірваний від рідної землі. Працював на чужині з думкою про Україну, представляв український народ на щонайпрестижніших світових конгресах, ставив українське питання на світовому форумі, намагався і робив якомога більше для становлення Української держави. І якщо вчений не мав змоги жити і творити на своїй землі, то нині належить видати основні наукові праці, його публіцистичну спадщину, щоб ім'я великого вченого-патріота Ярослава-Богдана Рудницького посіло гідне місце в ряду подвижників

Література:

Дзира Я. Ярослав-Богдан Рудницький — учений, патріот. //Пам'ятки України. Історія та культура. — 1999. — № 1. — С. 145-157.

Хідекелі Аркадій. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського: науковий проект з вивчення спадщини Ярослава-Богдана Рудницького. // Світ. — 2001. — № 33-34. — Вересень.

Видатна просвітителька — Софія Русова

Софія Русова

Софія Фёдорівна Русова (уроджена Ліндфорс; 18 лютого 1856, Олешня, Ріпкинський район, Чернігівська область — † 5 лютого 1940, Прага) — український педагог і громадська діячка, одна з піонерок українського жіночого руху. Дружина Олександра Русова. Мати Юрія та Михайла Русових.

Благодіяння, вчинене тобою, піде тобі ж на користь.

Староіндійське прислів'я

Основним педагогічним принципом має бути навчання рідною мовою.

Степан Сірополко

(18.02.1856-5.02.1940)

Сучасний стан наукових, зокрема гуманітарних, знань в Україні вимагає не лише переосмислення концептуальності, але й вивчення їх історичної джерельної бази, яка досі з цензурних причин не рекомендувалася для введення в науковий обіг. Ще й до сьогодні не поспішають широко

оприлюднювати наукові здобутки, твори, авторів, яких в недалекому минулому відносили до так званого буржуазно-націоналістичного напрямку. Кажуть, економічна скрута тому причиною.

І все ж поволі повертаємо імена і постаті з плеяди раніше заборонених визначних людей. Уже в наш, український час, в пантеоні славетних посіли свої почесні місця імена незаслужено забутих подвижників нації. А серед них ім'я Софії Русової, однієї з 12 жінок, представлених у календарі «Жіночі постаті в українській науці». Нещодавно цей календар подаровано нашій передачі доктором біологічних наук Вірою Троян, яка очолює громадську організацію «Жінки в науці».

Епіграфом до цього видання вибрано слова американського біохіміка, за походженням угорця, лауреата Нобелівської премії Альберта Сент-Дьєрді: «Історія людського прогресу — це історія невеликої кількості творчих людей». Сьогодні вже відомо, що лише за останні кілька століть російський молох поглинув безліч талантів, котрі за інших умов могли б внести великоцінний вклад до скарбниці української національної науки і культури, а скільки їх ішло в чужі краї, розпорошувалося світами! А ціле покоління «розстріли, ного відродження» вже в ХХ столітті! А скільки майбутніх талантів знищено голодомором 1933-го року. Замислившись, усвідомлюєш що ім'я таким втраченим для українства силам — легіон. То втрачена слава України, то знекровлення інтелектуального потенціалу українського народу.

Але ми є. І наш український історико- і культуротворчий потенціал не слід скидати з терезів світової культури. Ми повинні сьогодні якнайперше в своїй державі реально освоювати культурну спадщину і перетворювати її на актуальний чинник самоусвідомлення суспільства. Прийшов знаменний час повертати до пам'яті народу славні імена всіх, хто творив на славу української науки і культури. А також і тих, хто не був за походженням українцем але свою працю провадив на українському ґрунті. До таких належить подружжя Русових: Олександр Олександрович — з роду росіянин, і Софія Федорівна — шведка.

Це про неї читаємо в літературних споминах: «Софія Русова — талановитий педагог-просвітитель і вчений зі світовим ім'ям... Основним орієнтиром її педагогічної діяльності було навчання дітей на тому рідному ґрунті, на якому зростає дитина. Тільки цілком реальне, живе і послідовне навчання має в душі дитини певний ґрунт, будить її творчу діяльність, розворушує її думку, цікавість».

«Хай на стіні майбутньої рідної школи висить портрет великого апостола правди і науки Тараса Шевченка», — заповідала вона вчителям.

Чи не оці настанови сьогодні нам так конче потрібні у справі національного пробудження? Гадаю, що поза всяким сумнівом.

У матеріалах Європейської комісії про роль жінки в сучасному СУСПІЛЬСТВІ сказано: «... підвищення ролі жінок у науці — важлива умова інтенсифікації наукових досліджень, оскільки половина розумової сили планети знаходиться в головах жінок...». Такий висновок небезпідставний. Лише у згаданому нами календарі представлено 12 видатних жінок науки і культури, які представляють найважливіші галузі науки, навіть літакобудування.

А сьогодні наша розповідь про одну з піонерок жіночого руху, одну з чільних діячок української педагогіки Софію Русову.

***

Отож, народилася Софія 18 лютого 1856 року в селі Олешня на Чернігівщині в родинному маєтку Ліндфорсів. Батько був військовим, швед за походженням. Тривалий час перебував на службі у місті Омську, де одружився з дочкою генерал-губернатора Ганною Жерве. Після народження другої дитини Федір Ліндфорс подає у відставку і переїздить на Україну у рідну Олешню. Тут і народилася їхня донька Софія, яка була п'ятою дитиною в родині. В сім'ї панувала французька мова. Коли Софії виповнилося 4 роки, помирає мати, і нею опікується старша сестра Марія.

З 9-ти років Софія жила в Києві, де закінчила в 14 років Фундуклеївську гімназію із золотою медаллю і увійшла в українське патріотичне середовище Лисенків-Старицьких... Цього ж 1871 року помирає і батько Софії. Дівчина мріяла про вступ до консерваторії в Петербурзі, але виявивши велику силу духу, заявила: «...Чи маю я право так егоїстично будувати своє життя? А люди? Чи не треба спочатку для них послужити?»

І далі, в автобіографії згодом вона напише: «Ми з сестрою Марією відкрили в Києві перший український Фребелівський дитячий садок. В 1873 році почалися мої щирі зносини з українськими діячами — Драгомановим, Лисенком, Старицьким, Чубинським та іншими».

В 16 років Софія стала членом Старої Громади, так званої Київської (стала вона «старою» очевидно пізніше, коли поруч з нею постали молодші організації, а тоді її учасники — Антонович, Тадей Рильський, Лисенко, Житецький та інші були ще молодими).

Саме тут, на зібраннях членів цього гуртка і познайомилася Софія з Олександром Русовим. За її словами, «непомітно для себе самої почала піддаватися його впливу і демократизуватися якимось чином, а зсередини».

А згодом Софія напише, що найбільший вплив на її становлення мали «Михайло Драгоманов і Олександр Русов. Саме той, другий, першим відкрив мені красу української народної поезії, заговорив українською мовою і без довгих промов і роз'яснень збудив у мені ту любов до нашого народу, яка вже ніколи не покидала мого серця і кермувала моїми політичними виступами, всією моєю працею довгі літа».

Як згадує Олександр Лотоцький у книзі «Сторінки минулого» (Варшава, 1933 рік), був Олександр Русов однією з найцікавіших постатей, які мені довелося в життю зустрічати. Москаль зроду (батько його з Костромської губернії), він перейнявся інтересами того народу, серед якого жив, та цілком оддався праці на його користь. Ся посвята була свідомим актом його ідейного переконання...

Народився він у Києві (1847 року) і виростав під впливом сильної національної стихії, яка панувала в Києві в половині XIX століття. Київ тоді, не вважаючи на всі заходи «обрусенія», був ще типовим українським містом з характерними етнографічними особливостями українського життя, а головний тон у життю надавало студентство, що виявляло гарячі патріотичні настрої українські хоча б здебільшого так само етнографічного характеру: вишита сорочка, сива шапка, пісня. Русов, що мав добрий голос, брав участь в українському студентському хорі і тут ближче зійшовся з національно більш свідомими представниками студентства, які працювали в українських «недільних» школах в Києві і не лише поширювали по Україні, але й самі склали українські брошури для народу. Ся українська атмосфера, перейнята гарячим, ідейним патріотизмом, так вплинула на душу молодика, що він свідомо посвячує свої сили і все своє життя на добро України...»

Ось така розлога цитата, але, як на нашу думку, вона глибоко і повно подає атмосферу, в якій гартувався український дух цього великого росіянина. Це він, Олександр Русов, віддався тій просвітницько-літературній праці, яка на той час (згадаймо, що діяв зловорожий валуєвський указ) тільки й можлива була в рамках легальних. Займався зокрема збиранням пісенного матеріалу і написав етнографічну розвідку про тогочасного кобзаря Остапа Вересая... Так само ж припасовував Олександр Русов дитячі опери для виконання їх гуртком українських дітей, яким керувала Софія Русова.

Цікаво тут навести думку Петра Сагайдачного, відомого українського діяча, який жив тоді в Петербурзі. Він назвав Олександра Русова «талановитим пропагатором ідейного українства»: «Этот благородный великоросс по своим взглядам и убеждениям был более глубоким украинцем, чем очень многие из лиц коренного украинского происхождения. Слово его не расходилось с делом, а потому, например, в личной и семейной жизни он пользовался исключительно украинским языком и это не носило в нем и тени

искусственности, тут сказывалось лишь полное органическое слияние его природы с украинской национальной стихией».

У 1874 році Софія і Олександр приїждять до Петербурга, де 30 серпня вінчаються. Весільним дарунком від Миколи Віталійовича Лисенка була композиція «Золоті ключі», написана на теми народних пісень.

Саме у 70-ті — 80-ті роки Софія Русова формується не тільки як педагог і вчений, а й як публіцист, літературознавець, мистецтвознавець та історик. Вона пише наукові розвідки про Тараса Шевченка, Григорія Сковороду, Квітку-Основ'яненка, Гоголя, Драгоманова, Марка Вовчка, Кобринську, Заньковецьку...

Знову послуговуємося «Енциклопедією Українознавства» Володимира Кубійовича, бо надто скупа інформація про Русову вміщена в УРЕ: «...Софія Русова в 1874-76 роках в Петербурзі була діяльна в українському земляцтві, допомагала чоловікові (Олександру Русову) в підготовці повного «Кобзаря» Тараса Шевченка для видання у Празі 1876 року. Згодом на хуторі біля Борзни працювала як повитуха й вела культурно-освітню роботу».

У цей період Софія Русова засновує першу в Чернігові громадську бібліотеку. Але ще з часів розгрому Кирило-Мефодіївського братства тривали гоніння й арешти членів різних українських об'єднань і «негласний» нагляд за ними. Софія Русова була членом Чернігівської громади і разом з Коцюбинським, Грінченком, Шрагом займалася просвітницькими заходами, то ж фактично з 1881 року постійно перебувала під поліційним наглядом, часто змушена була міняти місця перебування, проте всюди включалася у громадську роботу, влаштовувала прилюдні народні читання, таємні школи...

В біографії Софія Русова згодом напише: «Сиділа в п'яти українських тюрмах і весь період з 1881 по 1899 рік майже постійно або висиджувала в тюрмах, або під гласним надзором поліції, витримала 15 обисків. Усе це було і за загальні справи політичні, і за українські». Довелося побувати їй і в Лук'янівській в'язниці, проте ніщо не похитнуло її переконань. У 1902 році вона знову була арештована і вислана з Полтави.

Черговим переселенським етапом в житті Русових став Петербург. Чоловіку вдалося знайти тут працю зі свого фаху (був він земським статистиком), а Софія Федорівна почала активно писати і друкувати науково-публіцистичні та художні твори, огляди української та зарубіжної літератури. Вона пише ряд статей на захист української мови та освіти, бере участь у створенні всеросійських та українських учительських спілок...

Приїзд Русових до Петербурга не лише пожвавив, але якось навіть освіжив життя тутешньої української колонії.

Пошлемося на «Сторінки минулого» Олександра Лотоцького, який вважав, що приїзд Русових мав велике значення: «Жива громадянська вдача обох їх якось притягала до них людей, натурально створювала те, що ставали вони активним осередком громадського життя. Стало живішати і старше громадянство, яке не завше можна було розкачати на якийсь новий, незвиклий крок у громадянському поступуванні...

Що для мене найважливішим було, посвіжішав і Петро Стебницький, на якому тяжіли впливи статечних представників колонії, взагалі консервативних щодо якої-будь української ІНІЦІАТИВИ...

...Помешкання Русових стало осередком, з якого розпроміювалася українська активність громадянська. Найбільше товклася в сьому натуральному клубі молодь... Жива, рухлива вдача Русових надзвичайно корисна була там, де потрібне було стимулювання громадянської енергії і тим стимулом були вони всюди, де брали участь, — в «Благодійнім товаристві», в клубі, в редакції «Українського вісника», в українських фракціях першої та другої Державних Дум...»

[«Украинский вестник» --- громадсько-політичний і економічний тижневик, орган Української Парламентської Громади, виходив російською мовою у Петербурзі від 21.05. до 7.09.1906 року, для ознайомлення українського і російського громадянства з українським рухом; головним редактором був Славинський, а найвизначнішими співробітниками були: М. Грушевський, Д. Багалій, Д. Дорошенко, Д. Овсянко-Куликовський, О. Русов, С. Русова, М. Туган-Барановський. «Украинский вестник» припинено з розпуском Думи, вийшло 14 чисел.]

1905 рік. У Фінляндії організовано Всеросійське товариство вчителів, яке вимагало від уряду дозволу на національні школи в Російській імперії. Це було 100 років тому (а тепер, зауважимо, у своїй незалежній Україні треба організовувати товариства на обстоювання української преси, українського телебачення, українських шкіл, української мови. То що ж бо, справді, ми за народ такий?). Серед організаторів тієї акції була і Русова. Перші три з'їзди вчителів проходили під її керівництвом.

1906 рік. Відкриття «Просвіти» в Києві. Тут сконцентрувалося найбільше українських інтелігентів і своїм виникненням кївська «Просвіта» відроджувала традицію Києва як духовного центру українського культурно-освітнього руху. Досить сказати, що головою «Просвіти» був Б. Грінченко, заступником Леся Українка, членами ради — С. Єфремов, М. Левицький, Ольга Косач, В. Королів, Софія Русова та інші.

Недаремно один з вождів російських чорносотенців Щоголев писав, буцімто «Просвіта» об'єднала біля себе «саміє отборніє сіли мазепінцев».

А Борис Грінченко на відкритті Товариства сказав, що «Просвіта» повинна «вернути нашому культурному центрові те сяйво культурної поваги, яке одне тільки дає нації право на місце серед інших націй. Повинність велика й почесна, але тяжка й відповідальна... У нас справа просвіти є разом і справа національного відродження... і ми повинні з усієї сили стати до просвітницької роботи».

На мій погляд, цей заклик Бориса Грінченка є ой яким актуальним сьогодні. А тоді, саме на цій освітянській ниві й розкрився педагогічний талант Софії Русової. З 1909 року вона працює викладачем і професором на Вищих жіночих курсах А. Жекуліної та у Фреберівському педагогічному інституті в Києві. Разом з Григорієм Шестюком заснувала й редагувала педагогічний журнал «Світло». Тільки за 1910-14 роки у цьому виданні Русова надрукувала понад 100 своїх статей, розвідок, рецензій.

Захопив Русових вир революційних подій. З'явилася надія на те, що Україна вирветься з пазурів імперії.

Інформація з «Енциклопедії Українознавства» Володимира Кубійовича. «1917 рік. Софія Русова — член Української Центральної Ради, на запрошення Генерального секретаря Народної Освіти УНР Стешенка очолює відділ дошкільної та позашкільної освіти, активна у дерусифікації шкіл, у влаштуванні курсів українознавства, підготовці українських шкільних підручників і в укладанні плану й програми єдиної діяльної (трудової) школи, яка мала мати національний характер і базуватися на теорії Кершенштайнера (державно-громадське виховання)...»

Зазначу, що ще 1917 року Софія Русова провела II Всеукраїнський професійний учительський з'їзд, виступивши з промовою «Національна школа». Цього ж року вона стала співзасновником Педагогічної академії для підготовки учителів українознавства. Вона відгукується на запрошення ректора Кам'янець-Подільського університету Івана Огієнка читати лекції з педагогіки...

Але ж більшість української національно свідомої інтелігенції не сприймає прихід до влади більшовицького уряду і, зневірившись у можливостях національного відродження, Софія Русова приймає рішення про еміграцію. Вона виїздить до Чехословаччини.

«Прощай, рідна, дорога Україно, — з невимовним болем у серці пише вона. — Кидаю Тебе з одним палким бажанням усі свої сили віддати на визволення Твого народу, щоб знову пишалася Ти й волею, і наукою, і багатством».

Опинившись на еміграції, Софія Русова бере найактивнішу участь у житті українського люду, найперше — у відкритті Українського Високого Педагогічного Інституту імені Драгоманова у Празі, яке відбулося 1923 року заходами Українського Громадського Комітету.

Зазначимо, що це була благодійна допомогова установа, заснована влітку 1921 року у Празі заходами Микити Шаповала, визначного українського політичного і громадського діяча, який свого часу був міністром пошти і телеграфа в уряді Винниченка, співавтором 4-го Універсалу, згодом міністром земельних справ в уряді Чехівського за Директорії, секретарем дипломатичної місії УНР в Будапешті, а потім у Празі. Саме тут, у Празі, користуючись підтримкою Масарика, Шаповал розвинув жваву громадську, політичну і культурну діяльність, став співтворцем українських високих шкіл у Празі, Української Господарської Академії в Подєбрадах, Українського Високого Педагогічного Інституту імені Михайла Драгоманова, автором близько 60-ти наукових і публіцистичних праць, був видавцем і редактором щомісячника «Нова Україна» (1922-28).

Багато і діяльно працювала в цей період Софія Русова. Вона співавтор численних наукових і популярних журналів, автор праць: «Дошкільне виховання», «Перша читанка для дорослих: для вечірніх та недільних шкіл», «Методика колективного читання», «Єдина діяльна (трудова) школа», «Теорія і практика дошкільного виховання», «Дидактика» (1930), «Сучасні течії в новій педагогіці», «Роля жінки в дошкільному вихованні», «Дещо про дефективних дітей», «Моральні завдання сучасної школи», Цікавими є підручники Софії Русової з географії, французької мови, спогади «Наші визначні жінки» (двічі книга видавалася). Рівнож мають наукову цінність її огляди з української літератури, зокрема творчості Квітки-Основ'яненка, драматичної творчості Черкасенка, Олеся та дитячої літератури.

Гідні подиву енциклопедичність знань Софії Русової і її педагогічний талант. Як зазначає кандидат філологічних наук Микола Кучинський у розвідці «Педагог і вчений», Софія Русова наче звертається сьогодні до педагогів, котрі виховують підрастаюче покоління: «В наші часи бути гарним педагогом — це бути справжнім реформатором життя України, бути апостолом Правди і Науки. Тільки великими зусиллями таких апостолів Україна матиме чесних діячів-патріотів, вмілих практичних робітників і соціально об'єднану, інтелектуально розвинену народну масу».

Слід сказати, що родина Русових, Олександра і Софії, дала українському народові двох синів, які залишили помітний слід в історії України.

Михайло був політичним діячем, драгоманівцем і прихильником еволюційного соціалізму, активним діячем українсько-студентської громади у Харкові, одним з ініціаторів і засновників Революційної Української Партії.

[Зазначимо, що за програму РУП слугувала промова Миколи Міхновського, в якій він проголосив гасло: "Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ" і як найближчу мету поставив вимогу "повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії".]

Відомий Михайло і як вчений-етнограф та археолог. А Юрій Русов, за фахом — біолог-іхтіолог, був дійсним членом НТШ, професором Української Господарської Академії в Подєбрадах. Вищу освіту він здобув у Києві та Відні, а згодом став науковим співробітником університету в Монреалі і співробітником його Дослідної Станції у Національному Парку Монт-Тамблан; написав понад 30 наукових праць, в тому числі «Опис колекції риб з району Кам'янця-Подільського». Цікавою розвідкою є його праця «Душа народу і дух нації», яку написав уже на еміграції (1948 року).

Справді, сьогодні можна з пієтетом говорити про славну родину Русових, котра свідомо посвятила свої сили і все своє життя на добро України.

Софія Русова померла 5 лютого 1940 року у Празі, проживши довге, важке, але щасливе життя, проповідуючи до останніх днів гуманізм, просвітництво, національну ідею шкільного життя.

Від юних літ і до глибокої старості вона була незламно вірною українській ідеї і залишила нам мудрі настанови педагога і вченого, які й сьогодні мають будити у нас жагу пізнання, любові до землі, на якій ти народився, жив і творив.

Література:

Лотоцький О. Сторінки минулого. — Варшава. — 1933. — Ч. 2. — Т. XII.
Енциклопедія Українознавства. / Гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. — Париж—Нью-Йорк: Молоде життя. — 1973. — Т. 7. — С. 2650.

Летовище імені Ігоря Сікорського — Ігор Сікорський

Ігор Сікорський

Ігор Сікорський (25 травня (6 червня) 1889, Київ — 26 жовтня 1972, Істон, Коннектикут, США) — інженер (авіаконструктор) і підприємець, тривалий час мешкав і працював на території США. Ідею гелікоптера йому нав'яли

малюнки повітряного гвинта Леонардо да Вінчі. 1918 року емігрував до США, де 1923 року заснував компанію Sicoorski Air Engineering. Автор літаків-велетнів «Ілля Муромець» (1913, Росія), S-29A (США). Конструктор першого в США літака-амфібії.

(25.05.1889-26.10.1972)

Я зробив, що міг, нехай, хто може, зробить краще.

Давньогрецька мудрість

Сон розуму продукує монстрів.

Франціско Хосе Гойя

Слідами наших виступів¹. Пригадуєте, в одній з наших передач ми розповідали про видатного вченого-фізика Олександра Смакулу, столітній ювілей якого відзначається у цьому році Всесвітньою організацією ЮНЕСКО. Ще 1930 року він подав перше квантово-механічне пояснення радіаційного забарвлення кристалів, він — автор славнозвісної «формули Смакули», фундатор квантової органічної хімії. 1934 року він винаходить унікальну сполуку — бромйодид талію, що й сьогодні використовується в приладах нічного бачення, отримує перший в світі патент на спосіб поліпшення якості оптичних приладів, що згодом дістав назву «просвітлення оптики». Він розробив багато приладів твердотільної електроніки, технології оптичних матеріалів і пристроїв, лазерів на рідкоземельних елементах, нелінійні напівпровідникові матеріали, органічні надпровідні структури...

Видатний вчений ХХ-го століття залишив світові неоціненну наукову спадщину. До повернення його славетного імені в історії української науки причетний і автор циклу програм «Нехай не гасне світ науки».

Разом з невеликою групою науковців та працівників Українського телебачення ми побували на американському континенті, в Бостоні, де знімали відеофільм про Олександра Смакулу. На превеликий жаль, учасники експедиції переконалися, що ім'я Олександра Смакули мало кому відоме сьогодні в Массачусеттському технологічному інституті, де він пропрацював понад 30 років. Мало знає його і наша українська діаспора, власні діти вченого не відразу могли вказати, де його могила. За важких обставин довелося шукати матеріали для зйомок. «В тому прагматичному світі наше намагання здмухнути пил із забуття імені багатьом здавалося дивацтвом. І все ж таки відеофільм буде», — вирішили ми.

Після поїздки по Америці, перебування в Українському науковому інституті Гарвардського університету, знайомства з науковцями діаспори в Бостоні, Нью-Йорку, з науковцями Массачусеттського технологічного інституту, Товариства українських інженерів Америки склалося враження, що в Америці не знають багатьох великих українських вчених, які працювали на науковий потенціал цієї держави. Не знають не лише Олександра Смакулу,

не знають і професора-ентомолога Олександра Неприцького-Грановського, не знають і професора-генетика Теодора Добржанського...

Про ентомолога Олександра Неприцького-Грановського у нас була передача, а от про Теодора Добржанського скажемо кілька слів нашим радіослухачам. Народився Добржанський в Немирові 1900 року, генетик, з 1928 року працював у Каліфорнійському технологічному інституті, з 1940 року — професор Колумбійського університету, а з 1962 — професор Рокфеллерівського університету в Нью-Йорку. Разом з Фордом та Смігом отримав нові дані про швидкість природнього відбору популяцій...

— Але хто ж все-таки із наших співвітчизників залишився в пам'яті Америки навічно?

— Виявляється, що найбільш знане в Америці ім'я Ігоря Івановича Сікорського, всесвітньо відомого авіаконструктора — творця та винахідника перших гелікоптерів у світі. Йому і буде присвячена наступна сторінка нашої передачі.

***

Ігор Іванович Сікорський народився 25 травня 1889 року в Києві в сім'ї відомого вченого, доктора медицини, професора Імператорського університету Святого Володимира Івана Олексійовича Сікорського. Родина мешкала по вулиці Ярославів Вал, 15.

Його батько народився в селі Антонів, тепер Сквирського району, був визначним психіатром, психологом і педагогом. З 1885 року очолював кафедру психіатрії і нервових хвороб Київського університету. А згодом, у 1912 році він створив у Києві перший у світі Інститут дитячої психології. Саме батько виховав Ігоря за своєю методикою і зумів передати йому багато із своїх рис характеру, зокрема волю до досягнення поставленої мети, наполегливість. Мати, Марія Степанівна (до одруження Темрюк-Черкасова) мала також медичну освіту, любила літературу і музику, часто розповідала синові про проекти літальних апаратів великого Леонардо, читала йому фантастичні книги. Так, його улюбленою книгою став роман Жюль Верна «Робур-завойовник», де розповідалося про мандрівку на гігантському повітряному кораблі. Політ на такому кораблі згодом приснився хлопчикові, і він запам'ятав цей сон назавжди.

Початкову освіту Ігор Сікорський здобув у Київській гімназії, потім перевівся в Морський кадетський корпус у Петербурзі. Ігор бажав отримати освіту в ділянці техніки, хоча батько мріяв про медичну кар'єру сина. Ігор побудував першу модель гелікоптера в дванадцятирічному віці. Після закінчення кадетського корпусу Ігор Сікорський повертається до Києва для

продовження навчання в Політехнічному інституті. Він мріє стати конструктором літальних апаратів. Учень професора Миколи Жуковського професор Микола Делоне багато доклав зусиль, щоби закласти підвалини авіаційної науки в КПІ. Саме Делоне, будучи другом батька, підтримував мрії юного Ігоря, але революційні події 1905 року змусили Ігоря виїхати до Парижа для навчання в Технічній школі Дювіньо де Лано.

1905 рік. Рік революційних потрясінь. Рік, коли весь світ заговорив про винахід братів Райт. їм вперше вдалося здійснити політ апарата, важчого за повітря. Тоді ж у Франції брати Бреге і професор Ріше розробляють гвинтокрилу машину і в 1907 році їм вдається політ. І певно ж, це не могло не полонити фантазію молодого дослідника.

Сікорський повертається до Києва, в КПІ і з 1908 року повністю присвячує себе авіаконструюванню. Вже в 1910 році його мрія стала дійсністю — створений ним гвинтокрил був першим в Росії апаратом, який міг підняти в повітря свою вагу, що дорівнювала 182 кг. Молодий авіаконструктор приходить до думки, що ера гвинтокрилів ще не настала, і береться за створення більш перспективних на той час машин — літаків.

Сікорський починає створювати перший літак у куренівських майстернях. Маленький двостійковий біплан був готовий в квітні 1910 року, та піднятися в повітря не зміг через недостатню потужність двигуна «Анзани» в 15 кінських сил. І лише 3 червня Сікорському вдалося піднятися в повітря на своєму другому літаку БіС-2 з потужнішим двигуном.

За роки навчання в КПІ Сікорський збудував кілька гвинтокрилів і літаків-біпланів. На літаку С-5 Ігор Сікорський встановив чотири всеросійські рекорди: висоти (500 м), далькості лету (85 м), тривалості лету (52 хв) і швидкості (125 км/год). Під Фастовом він продемонстрував перевагу літака С-5 над літаками закордонних марок. Він здобуває визнання в Росії.

Ці досягнення молодого авіаконструктора не залишилися непоміченими. На Московській повітроплавальній виставці його нагороджують Великою золотою медаллю, а перед цим його нагородило Імператорське Російське технічне товариство почесною медаллю «За корисні досягнення в галузі повітроплавання та за самостійну розробку аероплана своєї системи, що дали прекрасні результати». Так називалася ця медаль.

Його запрошують на посаду головного конструктора авіаційного відділу Російсько-Балтійського вагонного заводу.

Головним у літакобудуванні молодий авіаконструктор вважав створення літаків з великою вантажопідйомністю та швидкістю. У 1912 році він

пропонує керівництву заводу фантастичний задум побудови багатодвигунового літака.

І вже 13 березня 1913 року літак С-21 «Большой Балтийский» або «Гранд», злітна маса якого була 4200 кг, розмах крила 27 м, а швидкість до 100 км/год був готовий. 10 травня 1913 року було продемонстровано політ над Петербургом. Дещо перекомпонувавши летні характеристики, літак «Гранд» перейменували на «Русский витязь».

Подальшим вдосконаленням «Гранда» став літак «Илья Муромец», який злетів 10 грудня 1913 року. Злітна маса літака була 4750 кг, розмах крила 30,8 м. З початком війни цей літак став одним з найкращих бомбардувальників у Першій світовій війні.

На другому «Илье Муромце» було здійснено унікальний переліт Петербург-Київ і назад. Це було 16 червня, екіпаж у складі 4 осіб (Сікорський, Пруссіє, Лавров, Панасюк).

Київське товариство повітроплавання винагородило свого земляка Ігоря Сікорського за цей політ золотою медаллю з написом: «Славному витязю русского воздушного океана Игорю Сикорскому», а міська дума подарувала йому пам'ятний годинник.

Під час першої світової війни Ігорем Сікорським була створена ціла плеяда бойових літаків: важкі бомбардувальники, далекі розвідники, штурмовики, важкі і легкі винищувачі.

Літаком «Илья Муромец» 1 травня 1921 року було прокладено першу в Радянському Союзі поштово-пасажирську лінію за маршрутом «Москва-Харків».

Але настали буремні роки. Завод перестав працювати, робітники подалися до Червоної гвардії, керівництво тодішньої держави не визнавало потреби розвитку авіації. І Сікорський, не сприймаючи революції, емігрує спочатку 1918 року до Франції, а згодом, у 1919 — до США, де займається конструкторською та підприємницькою діяльністю.

Через 4 роки Сікорський разом з групою російських емігрантів організував літакобудівельну фірму «Сікорський Еренджиніринг», яка отримала велику фінансову підтримку від композитора Сергія Рахманінова — 5 тисяч доларів.

Протягом кількох років було успішно побудовано кілька типів легких та важких літаків. Зокрема, важкий тривигуновий літак S-35 був призначений

для першого перелету через Атлантику без посадки. Через перевантаження паливом цей літак розбився.

Побудована Сікорським десятимісна амфібія S-38 виявила високі летні характеристики. Нею зацікавилися водночас і ВПС США, і авіатранспортна компанія «Пан-Америкен». Завод Сікорського став одним із кращих у США.

Фірма Сікорського увійшла до складу потужної авіаційної корпорації «Юнайтед технолоджиз корпорейшн». В складі цієї корпорації вона існує і по сьогоднішній день.

Починаючи з 1931 року, успішно будувалися важкі і легкі типи тридвигунових амфібій. Деякі з них, наприклад С-43, С-44 експлуатувалися радянською полярною авіацією.

Але ж мрія Сікорського про створення гелікоптерів протягом цих років успішного будівництва літаків все-таки не залишала.

Сікорський пильно стежив за процесом гелікоптеробудування і, на відміну від багатьох авіаконструкторів, залишався вірний своїй ідеї створення гвинтокрилів на базі простої і надійнішої одновісної схеми. І лише 14 вересня 1939 року вдалося за цією схемою реалізувати гвинтокрил, який відірвався від землі.

Надійшло замовлення від ВПС США, і вже в грудні 1941 року двомісний S-47 був готовий і став першим у світі гвинтокрилом, запровадженим у серійне виробництво.

Тривалість лету становила 1 год. 35 хвилин, швидкість до 100 км/год. Восени 1943 року цей рідкісний в історії екземпляр техніки за кількістю летів (на 102 години) було передано до Інституту Едісона.

За безпосередньої участі Сікорського були побудовані гелікоптери другого покоління. Основним напрямом діяльності Сікорського була розробка важких гелікоптерів. Тут він не знав собі рівних. Його S-56, а згодом S-58 (який певно став його лебединою піснею) вважаються кращими зарубіжними гелікоптерами того часу. Фактично з часу виробництва гелікоптерів Сікорського почала розвиватися ця галузь у багатьох державах світу, таких як Англія, Франція, Радянський Союз та інші.

А все-таки у чому найбільше проявив себе вчений-авіаконструктор? Кожне з його досягнень в авіабудуванні окремо могло б обезсмертити його ім'я. Перше — це визначальний його внесок у будівництво як в Росії, так і поза її межами багатодвигунових літаків-гігантів; друге — розробка перших

міжконтинентальних пасажирських авіалайнерів; третє — розробка та організація серійного гелікоптеробудування.

Кілька слів про його особисте життя.

Ігор Іванович прожив довге і цікаве життя. Мав п'ятеро дітей. Дочка Тетяна народилася в Росії, а з 1927 року мешкала в США. Четверо синів народилися від другого шлюбу. Сікорський цікавився релігійними питаннями, був активним у російській громаді США. В 1957 році Ігор Сікорський вийшов на пенсію, залишаючись консультантом фірми до своєї смерті — 26 жовтня 1972 року.

Син Сергій, як і батько, присвятив себе авіації. В 1989 році він разом з Тетяною приїздив до Києва на відкриття меморіальної дошки на будинку, де жив видатний авіаконструктор двадцятого століття.

А що ще зв'язує Ігоря Сікорського з Києвом, Україною? Ні в місті, ні в районі КПШ немає вулиць ні Ігоря Сікорського, ні Степана Тимошенка, ні Василенка, ні Оппоківа, ні багатьох інших великих українських особистостей. Зате є Машинобудівні, Світлі, Колгоспні і таке інше. Нещодавно стало відомо про присвоєння імені Ігоря Сікорського одній із площ у Санкт-Петербурзі.

А що в нас, на батьківщині геніального авіаконструктора?

В одній із газет нещодавно була пропозиція назвати повітряні ворота столиці «аеропортом імені Ігоря Сікорського». Нам вона здалася симпатичною і цілковито доречною. А вам?

Література:

Гончаров С. Сікорський — «відомий» і невідомий. //День. — 2001. — 26 липня.

Кислов В. В., Михеев В. Р. Пионер отечественного и мирового авиастроения И. Сикорский. // Юбилей науки. 1989. Академия наук УРСР. — К.: Наукова думка. — 1990. — С. 372-386.

Эгенбург Л. И. Пятый океан Игоря Сикорского. // Ежемесячник США-ЕП. Академия СССР. — 1989. — № 11.

Янковський А. Конструктор гідний пам'яті. // Вісті Водолажчини. — 1999. — Nfi 42.

Нелегкий шлях повернення великого українця — Олександр Смакула

Олександр Смакула

Олекса́ндр Теодо́рович Смаку́ла (9 вересня 1900, Доброводи, Австро-Угорщина — †17 травня 1983, Обурн, США) — український фізик, відомий передусім як винахідник антирефлексійного покриття лінз.

(9.09.1900-17.05.1983)

Я так її, я так люблю Мою Україну убогу!

Тарас Шевченко

Найціннішими скарбами людства є його інтелектуальні і духовні надбання. Прилучитися до цих надбань є найшляхетнішим стремлінням людини.

Олекса Біланюк

Час виховувати нові покоління не на історії наших втрат, поразок і руїн, а на історії звершень і слави нашого народу.

Наука — явище інтернаціональне, а українська наука — складова частина цього велетенського всесвітнього здобутку людського розуму. Аби належно поцінувати внесок України у розвій цивілізації людства, ми повинні знати історію науки і тих її корифеїв, які творили впродовж століть на рідних теренах і в зарубіжжі.

Має допомогти нам в цьому і наша програма¹ «Нехай не гасне світ науки». Її назва — це рядок з «Молитви» Пантелеймона Куліша, яку ми взяли як благословенне напуття нащадкам. Багато славетних наших співвітчизників дбали про незгасимість цього світла, яке осявало людству шлях до прогресу в усіх сферах буття.

Сьогодні мова про одного з них — видатного фізика ХХ століття Олександра Смакулу. Його винахід — те, чим повсякденно користується нині весь світ, наука визнала як епохальне відкриття і дарунок Олександра Смакули людству. А називається він «просвітленням оптики». Проте десятиліттями українські студенти-фізики, вивчаючи оптику, посилалися на російського вченого Гребенщикова і навіть не здогадувалися, що автор цього відкриття наш земляк, українець.

Цитати з листів на Батьківщину:

«Я уже понад сорок літ скитаюся на чужині, але своєї Батьківщини не забув і повік не забуду».

«Звертаєте мені увагу аби я не загубився для української науки, про се і сам я часто думаю. Друкувати свої праці мушу в німецьких журналах, бо вони

доступні для наукових робітників і то не тільки німецьких, але і всяких других. Не беріть мені, будь ласка, сього за зле, буду поміщувати свої праці і в Записках Наукового Шевченківського Товариства». Цей лист Олександр Смакула писав колезі — вченому-математику Олександрові Левицькому.

Живучи далеко від рідного Тернопілля, почував тоді кривий зв'язок і линув до нього серцем. Проте годі шукати його ім'я в російськомовних енциклопедіях та довідниках радянських часів. Немає згадки про нього і в Українській Радянській Енциклопедії, як першого, 1963-го, так і другого 1983-го року видання. І лише в Енциклопедії Українознавства доктора Володимира Кубійовича 1976 року значиться: «Смакула Олександр (1900) фізик, родом із села Доброводів, біля Збаража, Галичина».

Далі, коротко, як то і належить енциклопедичним виданням, звідомляється про його наукову діяльність. Але ні читати, звісно, Енциклопедію Українознавства Кубійовича, ні похвалитися іменем славетного земляка Олександра Смакули радянським українцям було не велено, то й не згадувала про нього Радянська Україна.

То хто ж він, цей таємничий Олександр Смакула, столітній ювілей якого відзначатиме наступного року ЮНЕСКО? Чим заслужив право числитись у плеяді велетів розуму людського?

Спочатку про речі, як на сьогодні, цілком банальні. Багато з нас сьогодні користується фотоапаратами, ми вживаємо терміни «просвітлена оптика», мікроскопи, телескопи і багато інших, де є лінзи або сочки. Всі вони мають пряме відношення до отого відкриття, яке зробив Олександр Смакула 1935 року, будучи вже директором дослідної лабораторії в Німецькій оптичній фірмі «Цайсс» у місті Єна. Протівідбивний шар став взагалі невід'ємною частиною усіх кращих оптичних приладів, як того часу, так і тепер. Всі, хто користується так званою цайсівською оптикою, а передовсім отими чудовими окулярами, сьогодні й не згадують вченого Олександра Смакулу. Але ж саме він додумався на лінзи, що є в цих приладах основним елементом, нанести тонкий шар плівки, товщиною $1/4$ довжини падаючої хвилі. Німеччина одержала на цей винахід патент, який увійшов у історію науки під номером 6885767.

Простежуючи життєвий шлях видатного вченого, згадаємо, що є така цікава і перспективна наука — статистична геоетнологія.

Чому, скажімо, саме Полтавщина і Тернопільщина народили так багато світочів нашої культури? Це явище заслуговує на увагу цієї науки. Певно, сама природа формувала у цих людей допитливість, вдумливість, творчу вдачу, наполегливість. Але шлях Олександра Смакули почався саме на Тернопіллі.

***

Народився майбутній вчений 9 вересня 1900 року в селі Доброводи Збараського району на Тернопільщині в селянській родині Теодора і Марії Смакул. Мати, з дому Юзвів, ходила молитися до сусіднього села. Повертаючи якось теплого вересневого дня додому, на лісовій стежині вона й породила хлопчика — з Божого благословення.

Вже в юнацькі роки виявив Олександр успадковану від батьків любов до свого краю, до його славного історичного минулого. Він поширює у ріднім селі твори Шевченка й Франка, організовує вистави за п'єсами Карпенка-Карого та Старицького, за що не раз зазнає утисків від польської влади. Війна 1914-го та події 1918 року спонукали юнака до безпосередньої участі у встановленні національної влади у Доброводах. Він разом з такими ж свідомими земляками стає вояком Української Галицької Армії. Згодом продовжує навчання у Тернопільській гімназії, яку закінчує з відзнакою 1922 року. Зазначу, що в гімназії було багато свідомих молодих українських гімназистів, що організували підпільну організацію «Студентська українська громада». Головним девізом діяльності цих гуртківців було: «Де б ми не були, що б ми не робили, але головним повинно бути служіння своєму українському народові».

За порадою свого вчителя, відомого українського математика Мирона Зарицького, Смакула вирушає до німецького міста Геттінгена, вступає до знаменитого університету Георга Августа. На той час там працювали видатні вчені Вернер Гайзенберг, Макс Борн, Роберт Поль та інші. У 1927 році Олександр Смакула склав докторський іспит і успішно захистив дисертацію. Використавши поняття квантових осциляторів, Олександр Смакула зміг пояснити радіаційне забарвлення кристалів і вивести кількісне математичне співвідношення, відоме в науці як «формула Смакули». Цю працю було надруковано 1930 року в журналі «Zeitschrift fur Physik».

Ця «формула Смакули» за значимістю в науці не поступається відомій всім фізикам «формулі Планка». Формула дає зв'язок між концентрацією дефектів в кристалі, довжиною падаючого радіаційного променювання і забарвленням кристалів після такого їх опрацювання. Це те явище, яке дуже плідно використовувалося свого часу в біжутерії. Згодом, вже працюючи в Массачусеттському інституті, Олександр Смакула певний час займався продукуванням штучних дорогоцінних кристалів.

Маючи добру наукову перспективу, Олександр Смакула думав про Україну, його все-таки тягнуло на рідну землю. А тут ще радянська пропаганда про світле майбутнє. На запрошення колишнього вчителя і земляка, відомого літературознавця професора Андрія Музички Олександр приїздить 1928 року

до Одеси, працювати в університеті. Але невдовзі вчений збагнув всю оману пропаганди щодо перспективності розвитку науки у тоталітарній державі. Тож скориставшись умовною телеграмою про відкликання до свого керівника професора Роберта Поля, йому вдалося повернутися до Німеччини.

Повернувся Олександр до Гайдельберга в Інститут медичних досліджень Кайзера Вільгельма, де працював разом з Ріхардом Куном і став керівником оптичної лабораторії. Тут, досліджуючи стероїди, вітаміни, органічні кристали, він стає фактично фундатором квантової органічної хімії. Процес трансформації кристалічного вуглеводу електричними збудженнями р-електронів називають тепер «інверсією Смакули». 1934 року Олександр Смакула стає директором дослідної лабораторії у всесвітньовідомій фірмі Карла Цайса в Єні. Тут він створює такі оптичні кристали, як фтористий літій та натрій, а також оригінальні мастила, придатні до використання за високих і низьких температур. Винаходить також унікальну сполуку — бромйодид талію, яка і сьогодні широко використовується в приладах нічного бачення.

Під час війни Олександр Смакула продовжував працювати у фірмі Карла Цайса, Нобелівським лауреатом (1938), над розв'язанням проблеми противідбивних шарів. Наприкінці війни американська окупаційна влада вивозить вченого разом з іншими видатними фізиками та інженерами до США, де його змушують працювати у військовому форті-лабораторії у штаті Вірджинія на потреби військово-промислового комплексу, досліджуючи матеріали для інфрачервоної техніки.

1951 року Смакулу запрошують на посаду професора Массачусеттського інституту технологій (МІТ), при якому згодом він заснував і очолив лабораторію фізики кристалів. Цей науковий заклад вважається найкращою вищою технічною науковою інституцією в Америці. Тут він почав займатися найактуальнішими проблемами твердотільної електроніки, дослідженням технології і властивостей електрооптичних матеріалів і пристроїв, феромагнітних і п'єзоелектричних матеріалів, лазерів на рідкоземельних елементах, тонких плівок, нових нелінійних напівпровідникових кристалів, органічних та надпровідних структур. В МІТ тоді працювали науковці світової слави, такі як творець кібернетики Норберт Вінер, творець математичної теорії пересилання інформації Клод Шеннон, визначні фахівці: з квантової механіки Джон Слейтер, з теорії інформації Джеральд Віснер, з комп'ютерної лінгвістики Ноа Хомський та багато інших.

І поряд з ними працював Олександр Смакула, експерт у використанні оптичних приладів у різних системах. Ця багаторічна праця вченого над вивченням фізики монокристалів була згодом оформлена як монографія „Монокристали: вирощування, виготовлення і застосування», обсягом більше 500 сторінок, яка вийшла 1962 року в Берліні у видавництві Шпрінгера.

Цінність цієї книги як посібника для студентів та молодих науковців не втрачена й на сьогодні.

В 1964 році Олександр Смакула стає директором лабораторії фізики монокристалів в Массачусетському інституті технологій. Можна послатися на висловлювання вчених, які працювали на той час у цьому інституті, щодо оцінки талановитості нашого земляка. Так, професор Фано писав: «Олександр Смакула — це геній, людина, яка знає все, що стосується таких матеріалів, як напівпровідники, матеріали, що використовуються в електроніці». Зокрема, він перший почав займатися органічними напівпровідниками, проблемою створення лазерів та мазерів. Його авторитет в цьому інституті був надзвичайно великим. Як результат — Олександра Смакулу обирають повним професором цього найвизначнішого у світі технологічного інституту. Лише він один серед українців був визнаний повним професором цього закладу.

За цей період наукової праці Олександр Смакула опублікував понад 80 робіт, в яких проаналізував не лише традиційні методи вирощування монокристалів, а й нові на той час методики вирощування, розробив методи рекристалізації, очищення кремнію для застосувань у напівпровідникових транзисторах та інтегральних схемах, досліджував властивості кристалів під впливом радіаційного променювання. Слід зазначити, що Олександр Смакула опікувався молодими вченими-українцями, які працювали в цьому технічному закладі. Таке спілкування з молодими співвітчизниками підносило дух вченого. Згодом він стає почесним головою Товариства українських інженерів Америки, дійсним членом НТШ та інших наукових товариств, членом Нью-Йоркської Академії наук, стає добре знаним вченим у всьому світі.

Олександр Смакула бере участь в конференціях. Одна з них відбулася в Європі, 1971 року у Вірменії, місто Цахкадзорі. І лише на особисте прохання та за сприяння Президента Академії наук тодішнього Радянського Союзу академіка Мстислава Келдиша, Олександрові Смакулі вдалося (єдиний раз) побувати в Україні й у себе вдома у Доброводах. Тоді йому вдалося побувати і в Києві (хоча поїздка була всього на три дні). В Київському аеропорту Олександр Смакула навіть пішки йшов від літака до приміщення аеропорту. А в своєму селі побував, звісно, у всіх своїх родичів, відвідав всі з дитинства знайомі місця, гору, яку сьогодні називають Смакуловою. То був єдиний приїзд на свою Батьківщину, бо цьому не сприяли ідеологічні перепони того часу. На заводі напевно стояло і те, що Олександр Смакула у 1918-20 роках був у лавах Української Галицької Армії, тож КДБ тодішнього Радянського Союзу йому це ставило на карб. Хотів би зазначити, що Олександр Смакула дуже любив свою землю. «Я щасливий, що в мене така доля: у мене є світове визнання в науці, є дім, є дружина, але, на жаль, як діти, так і дружина не

мають того почуття великої любові моєї до української землі», — з гіркотою говорив він на схилі літ.

Своє земне життя Смакула завершив таки ж бо на чужій землі 17 травня 1983 року. Там і похований — у місті Обурн, штат Массачусетс, США.

Сьогодні є радісним те, що в Тернополі, на його Батьківщині, ентузіастами-вченими, земляками вже кілька років, як створено Фонд імені Олександра Смакули. Очолює його відомий фізик-оптик професор Ярослав Довгий зі Львова, виконавчий директор Фонду — науковець з Тернополя Василь Липовецький. Фондом проведено перший Міжнародний симпозіум, присвячений пам'яті Олександра Смакули, а нині ведеться робота по підготовці другого. Започатковано періодичний вихід журналу «Вісник Фонду Олександра Смакули». Проводиться велика робота по поверненню славного імені вченого та його наукової спадщини, а це понад 100 наукових праць, велика монографія про монокристали, авторські патенти на відкриття та винаходи. Сподіваємося, що будуть реалізовані задуми видати три томи праць Олександра Смакули. Можливо, реалізації цих задумів буде сприяти Національна Академія наук, відповідні міністерства, адже Олександр Смакула гідний того, щоб належним чином визнала його Батьківщина. А весь науковий світ під егідою ЮНЕСКО буде відзначати наступного року 100-літній ювілей видатного вченого ХХ століття.

Нехай не гасне світ науки! І нехай сонячним ореолом сяє у плеяді славетних ім'я нашого великого співвітчизника.

Література:

- Фізичний збірник. — Львів: НТШ. — 1997. — Т. 2. — 338 с.
- Смакула Олександр. Монокристали. / За ред. В. Козирського і В. Шендеровського. — К.: Рада. — 2000. — 428 с.
- Довгий Я. О. Формула Смакули. // Аксіоми для нащадків. / Упорядник О. Романчук. — Львів: Меморіал. — 1992. — 544 с.
- Шендеровський В. Нелегкий шлях повернення великого українця. // Українське слово. — 2001. — Ч. 20. — 17-23 травня.
- Козирський В., Шендеровський В. Батько сучасної оптики та космічних технологій. // Вечірній Київ. — 1999. — 14 жовтня.

**«Ми підемо у мандрівку століть з твого духа печаттю...» — Степан
Смаль-Стоцький**

Степан Смаль-Стоцький

Степа́н Йо́сипович Сма́ль-Сто́цький (8 січня (9 січня) 1859, Немилів — †17 серпня 1939 (1938), Краків) — мовознавець і педагог; визначний громадсько-політичний, культурний і економічний діяч Буковини.
(9.01.1859-17.08.1939)

Мово рідна, слово рідне,
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
Тільки камінь має...
У тій мові ми співали,
В ній казки казали,
У тій мові нам минувшість
Нашу відкривали.
Сидір Воробкевич

Рідна мова — то наріжний камінь існування народу як окремої нації: без окремої мови нема самобутнього народу.
Іван Огієнко. «Українська культура»

Минає перше десятиріччя нашої незалежної держави¹. Тяжко і боляче випростовується вона, утверджуючи своє світле ім'я у всьому світі. Мудріємо, прозріваємо з нею і ми, намагаємося осягнути свої успіхи і поразки. Ні, нам не треба зрікатися того, що мали, нам необхідно відібрати найвартісніше з усіх надбань духу народного, вивчити його і поставити на належне місце у національній скарбівні.

Зараз гостро відчуваємо брак національно-свідомих кадрів, молодих, енергійних і перспективних. А з іншого боку, готуючи чергову передачу, відчуваєш гордість за те, що українська земля дала світові так багато видатних вчених, які своїми науковими працями збагатили світову науку. І, звісно, починаєш вірити у її краще майбутнє. Як вірив свого часу в це видатний український поет-лірик з Буковини Дмитро Загул:

Моя красуне Україно! Ти знову процвітеш. Прийми, прийми в свою родину Синів невірних теж! Прийми і тих, що помилялись, Блукали тут і там, Одкрив свої обійми зараз Обдуреним братам.

Будемо вірити і ми. Інакше й не може бути. Пам'ятатимемо при цьому, що трагедією, яку пережила Україна, і яка завдала їй щонайбільших ударів, було впродовж тривалого часу нищення еліти, наукової і культурної, її арештовували, судили, розстрілювали. Хтось повертався, але морально знищеним, відірваним від науки, з підірваним здоров'ям і з погашеним

запалом. Інші шукали свою долю в чужих світах... Згадаймо хоча б дещо з історії Української Академії наук.

Справді, заснування Української Академії наук (УАН) було кардинальною подією ХХ-го століття, яка відіграла важливу роль у розвитку та розбудові науки, освіти, культури в Україні. З'ява УАН підняла саме поняття Української держави на рівень вищих держав західного світу. Проте, якщо сьогоднішні наукові розвідки про виникнення Академії наук уже в основному оприлюднено, то імена видатних вчених-академіків ще подеколи називаються з великою неохотою. Це вже в історичних працях, які друкуються в сучасній Україні. Тоді ж і не дивуєшся, що студент третього курсу Київської політехніки, який проходить ознайомчу практику в Інституті фізики, не знає, хто такий Пулюй чи Смакула, Борис Грабовський чи Юрій Кістяківський...

То хто ми є в цьому маленькому світі технічних революцій, «в глобальній клієтці біди», як каже Ліна Костенко?

Але знань про самих себе вимагає від нас наш неспокійний час. Пізнаваймося!

***

Ім'я цього вченого ще й сьогодні мало згадується, або й зовсім замовчується в книгах з історії нашої Академії наук. Це академік першого її складу Степан Йосипович Смаль-Стоцький, видатний вчений і талановитий дослідник слов'янської філології. Автор «Історії Академії наук» Валентин Терлецький (видавництво «Наукова думка», 1969 рік) просто «вводить корективи», викидає імена Смаль-Стоцького, Тарановського, Косинського, натомість заводять зовсім інші імена — обраних пізніше. Немає імені Смаль-Стоцького і в довідниках про Академію наук, які випущено за незалежної доби, немає й у «всеохопній» Українській Радянській Енциклопедії. Немає і все...

Але в науковій розвідці Наталі Полонської-Василенко «Наукова вартість сучасної підсоветської історіографії України» читаємо список отих «партизанів» науки: у першому відділі — Багалій, Петров, Кримський, Смаль-Стоцький; у другому відділі — Вернадський, Кашенко, Тутковський, Тимошенко; у третьому — Левицький, Туган-Барановський, Тарановський та Косинський.

Як завжди, нас виручає Енциклопедія Українознавства Володимира Кубійовича. З неї дізнаємося про героя нашої передачі таке: «Смаль-Стоцький Степан — мовознавець, педагог, визначний політичний і громадський діяч Буковини., один з керівників національно-культурного відродження Буковини. Противник москвофільства, чимало спричинився до

перемоги народовців на Буковині; голова студентського товариства «Союз» в Чернівцях, співзасновник товариств «Народний дім», «Буковинський Боян», «Руська школа», активний діяч «Руської Бесіди»., посол від національно-демократичної партії до буковинського сойму., посол до Віденського парламенту (1911-18 рр.)...»

Вам, звичайно, хотілося б познайомитись ближче з цією цікавою людиною...

***

Народився Степан Смаль-Стоцький у селі Немилові на Галичині 9 січня 1859 року в селянській родині Йосипа Смаль-Стоцького та Катерини Карпової. «Офіційно були записані як Стоцькі. Рід походив від Руденків-Куликових. Більшість на селі мали свої прізвиська: Сайкевичів звали Солтисами, Гаврищуків — Гончарами, Мельничуків — Горобцями...», — писав Смаль-Стоцький. Їхній рід називали Смалями, тобто чорними, засмаглими.

Батько Степана підписувався «Смалем», і отже й син до четвертого класу гімназії та і в бурсі був записаний як Смаль і лише десь в 1875-76 роках — Смаль-Стоцьким.

Йосип був добрим господарем, мав чотирьох синів, чотирьох дочок, тридцять два онуки, сорок правнуків і чотирьох праправнуків, помер в 90 літ.

Мати — Катерина була із сусіднього села Середпілець, померла, коли Степанові було лише кілька років.

1865 року хлопець пішов до сільської школи, а 1867 року — вступив до третього класу «тривіальної» школи в Радехові (12 км від дому).

Дід Андрій по батьковій лінії наполягав, щоби хлопець ішов до гімназії до Львова. Треба було вступати до бурси, але на 7 місць було 135 претендентів. Один рік Степан відвідував «нормальну» школу у Львові і лише 1869 року його прийняли до бурси при Ставропігійському інституті й записали до Академічної гімназії.

У 1878-84 роках Смаль-Стоцький навчається спочатку в Чернівецькому університеті — на філологічному факультеті, а далі — у Віденському.

Чернівецький університет — один з найстаріших вищих навчальних закладів України. В різні періоди йому надавалися різні імена: за часів Австрії — імператора Франца Йосифа, в роки панування королівської Румунії — монархів Фердинанда I і Карла II. Нині він носить ім'я відомого українського письменника з Буковини Юрія Федьковича.

Заснований на кошти краю 4 жовтня 1875 році з нагоди 100-річчя приєднання Буковини до Австрії, університет є на Буковині центром науки і культури. Ще тоді з'ява університету схвально віталася всіма: «Ця вища школа в Чернівцях запалить світло німецької науки на далекому Сході і це полум'я світитиме, не згасаючи».

У Віденському університеті Степан Смаль-Стоцький під керівництвом професора Франьо Міклошича захищає ступінь доктора слов'янської філології. Це у нього, відомого славіста, довголітнього професора Віденського університету, впродовж майже 40 років навчався ціла плеяда українських мовознавців, серед яких Михайло Осадца, Омелян Огоновський, Степан Смаль-Стоцький... Що не прізвище — то постать.

Саме Франьо Міклошич, «один з перших західних мовознавців обстоював самобутність української мови, підтримував намагання галицьких українців оперти свою літературну мову на народній основі, був прихильником введення для українців латиниці», — читаємо знову в «Енциклопедії Українознавства».

Вивчення української мови в середніх та вищих школах на Буковині на той час добивалися галичани, котрі роками працювали тут. Це Клим Ганкевич, Мирон Кордуба, Василь Симович, Осип Маковей, Зенон Кузеля...

Степан Смаль-Стоцький, повернувшись до Чернівців навесні 1885 року, отримує посаду професора української та російської мови і літератури. У серпні 1885 року він одружився з Емілією Заревич, дочкою пароха в Рожнові біля Снятина.

Степан бере активну участь у національно-громадському житті. Вже за життя його величали батьком, пробудником, творцем українського національного відродження на Буковині. Він започаткував багато добрих справ, які через десятиліття згадували люди в цих краях. Очоливши кафедру в жовтні 1885 року, він керував нею до серпня 1914 (формально — до листопада 1918 року). Кілька років він був деканом філологічного факультету, заміщав ректора, був дійсним членом НТШ (з 1899 року), депутатом австрійського парламенту...

Спільно з Миколою Васильком та іншими визначними громадськими і політичними діячами Буковини Смаль-Стоцький добивався цілковитої рівноправності українців в адміністрації й політичному житті Буковини. Завдяки його зусиллям введено в практику фонетичний правопис та здійснено розбудову українського шкільництва.

Степан Смаль-Стоцький був видатним вченим і головне місце в житті Степана Йосиповича займала наукова і викладацька робота. Він пише низку

монографій: «Руська правопись», «Руська граматика», «Буковинська Русь. Культурно-історичний образок», «Шкільна граматика», «Характеристика наукової діяльності І. Я. Франка», «Ідеї Шевченкової творчости», «Діди, батьки і внуки у Шевченка».

Разом з професором Партнером написав «Руську граматику», вперше побудовану на фонетичному правописі Желехівського, відомого лексикографа з Галичини (так звана «желехівка» містила абетку з 34-х літер). Вона витримала 4 видання і близько 40 років використовувалася як підручник на західноукраїнських землях. Ця граматика цінна ще й тим, що в ній запроваджувалося чимало нових термінів, які пізніше стали загальноприйнятими в українській філології.

Етапне значення для українського мовознавства мали праці Смаль-Стоцького про походження української мови. Разом з Гартнером він доводив, що українська мова постала безпосередньо з праслов'янської, а ідея прасхіднослов'янської мови позбавлена ґрунту.

Ледве чи яка-небудь книжка зі слов'янського мовознавства, надто українського мовознавства, викликала такий вибух відгуків і то поспіль негативних, як ця. Всього 400 сторінок її останнього розділу «Становище русинської мови поміж слов'янських мов» з загального числа 500 сторінок привела до такого збурення суперечок мужів науки. Адже в цьому розділі Смаль-Стоцький заперечив існування спільної давньоруської (єдиної східнослов'янської) мови, твердячи, що українська мова ближча до мови сербської, ніж до російської. І те, що нібито «праруська» мова є спільною мовою росіян, українців і білорусів VI-XI століть — це штучний витвір фантазії російських філологів. Цей погляд Смаль-Стоцький ґрунтовно виклав згодом у праці «Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов» (Прага, 1927 рік). Він різко виступив проти поглядів Всеволода Ганцова на формування української мови з двох говіркових груп: північної і південноукраїнської, продовженням яких є сучасні південно-західний і північний українські діалекти...

Хочемо окремо застановити увагу слухачів на постаті Всеволода Ганцова. Це був визначний мовознавець, професор, науковий працівник ВУАН у Києві, співредактор академічного словника української мови (1924-32 рр.). На процесі СВУ 1930 року засуджений на 8 років ув'язнення, після чого відомостей про нього немає ніде. А чи багато ми знали про ці «жертви українізації», яка так бурхливо почалася і так жорстоко була зупинена?..

І Кілька слів про викладацьку діяльність Степана Смаль-Стоцького.

Відомо, що свою працю в університеті Степан Йосипович започаткував курсами «Наука про звуки руської мови» і «Введення в історію руської

літератури». У своїх викладах він охопив усю історію української літератури, починаючи від XI століття і закінчуючи своїми сучасниками. Його курси були присвячені життю й творчості Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Шевченка, Федьковича. Він також вів курси «Історія руської філології XI-XIX століть», «Ритміка», «Палеографія», «Стилістика».

Про рівень викладів буковинського професора та одного з його колег залишив промовисте свідчення Іван Франко у листі до Михайла Драгоманова від 7 грудня 1890 року: «Оце приходилося побувати два рази в Чернівцях. Я там записався на лекції Стоцького і Калужняцького, лекції обох цих професорів мені подобалися без порівняння ліпше, аніж лекції Огоновського, — все це видно більш європейський метод науковий».

(До речі, Омелян Калужняцький був дійсним членом Бухарестської (1890 р.) та Петербурзької (1891 р.) Академії наук).

Багато працював Смаль-Стоцький з 1892 по 1897 роки над редагуванням журналів «Буковина» і «Руська Рада». Займався також історією, написав відому працю «Буковинська Русь» (1897 р.). На основі ґрунтовного вивчення різних джерел він підтвердив висновки своїх попередників, що автохтонним населенням Буковини були українці. Ця територія входила кілька століть до Київської Русі, а згодом — до Галицько-Волинської держави. Ця праця вченого ще й сьогодні є актуальною у світлі подій, що виникли після розпаду Радянського Союзу.

Але настали буремні часи першої світової війни. То ж яка доля чекала на вченого в цей нелегкий для України період боротьби, розбрату, хаосу?

Смаль-Стоцький змушений був покинути Буковину. Під час Першої світової війни вів просвітню роботу в таборі українських полонених у Німеччині як діяч Союзу Визволення України.

Ця політична організація українських емігрантів з Російської імперії у центральних державах (Австро-Угорщині й Німеччині) під час Першої світової війни 1914-18 рр. вважала себе репрезентантом інтересів українців, використовуючи війну для здобуття самостійності України, відстоювала конституційну монархію з демократичним устроєм. На першопочатках СВУ очолював Дмитро Донцов у Відні. Тут він видавав тижневик «Вісник Союзу Визволення України» (редактор Д. Дорошенко), видав близько 50 книг і 30 брошур про Україну, серед них визначні праці М. Грушевського, С. Рудницького, В. Дорошенка, М. Лозинського. Степан з головою поринув у роботу цієї організації.

В 1917 році Смаль-Стоцький — голова Бойової Управи Січових Стрільців, 1919 — посол ЗУНР у Празі. Цілком зрозумілим тепер є, що він тієї пори перебував під наглядом радянської розвідки.

Зокрема, в одному з листів цієї служби, що мав назву «Петлюровский посол Смаль-Стоцкий о Советской Украине» сповіщалося, що він (Смаль-Стоцький) «мислить про майбутнє України як про самостійну державу, яка можлива лише тоді, коли замість УРСР буде Українська Народна Республіка». Звісно, що на нього було навішено ярлики «українського націоналіста», «сепаратиста», «пет-люрівця».

Вчений з такими поглядами міг чекати від комуністичної історіографії однієї оцінки — образи, фальшу. Але все-таки його наукова діяльність привернула увагу ініціаторів створення УАН в часи заснування Української Академії наук — його ім'я було помічене, і він став одним з перших 12-ти дійсних членів Академії наук, затверджених Павлом Скоропадським. Його обирають дійсним членом АН на історико-філологічному відділі і також членом правління Академії. Але брати безпосередню участь в організації УАН Смаль-Стоцький не зміг, неможливо було приїхати з Буковини до Києва.

Вже пізніше, через 10 років, 1928 року Смаль-Стоцького було перезатверджено у складі дійсних членів ВУАН, але на академічних виборах наступного року він знову був відсутній. Навіть коли його було запрошено на сесію Ради ВУАН з питань прийняття п'ятирічного плану, він не дав про себе знати. Господь дав йому розуму не приїхати, а то було б з ним те, що сталося з академіками Степаном Рудницьким, Матвієм Яворським...

Від того часу ім'я академіка Степана Смаль-Стоцького не згадується в документах ВУАН... Не згадується й по сьогодні...

А подальша доля вченого була такою.

1921 року Степан Смаль-Стоцький почав працювати в Українському Вільному Університеті в Празі, був серед фундаторів університету. Першим ректором університету був відомий мовознавець й історик літератури, автор відомої пісні «Шалійте, шалійте, скажені кати», професор у Карловому університеті (1923-1939) Олександр Колесса. Завданням цього вузу було «...плекати і подавати українській молоді науки в рідній мові і з усіх областей людського знання з особливим оглядом на українознавство. Він має підготовляти нашу молодіж до діяльності серед рідного народу, в своїх інституціях та майбутніх урядах. Він має бути перенесений на рідну землю...»

(Зауважимо, що університет не тільки не перенесено на рідну землю, а й надбання його просто забуто.)

Степан Смаль-Стоцький входив до складу викладачів філософ, ського факультету, читав курс «українська мова в сім'ї слов'янських мов». Восени 1921 року його обирають деканом цього факультету.

Ця перша вища школа за кордоном зібрала плеяду видатних вчених того часу: Олександр Колесса, Степан Рудницький, Іван Горбачевський, Дмитро Антонович, Станіслав Дністрянський, Дмитро Дорошенко, Володимир Старосольський, Андрій Яковлів та інші. З них членами ВУАН стали Горбачевський, Дністрянський, Руд. ницький, Смаль-Стоцький.

Все подальше життя вченого пов'язане з цим університетом, хіба що водночас він викладав українську мову у Варшавському університеті. Смаль-Стоцький розробив цілу низку курсів з історії України, української мови і письменства. Особливо піклувався проблемами українського правопису. Він зокрема писав: «Правопис ... повинен бути ясний, приступний, легкий і такий, що допускав би найменше помилок та давався в найкоротшому часі до опанування. Це ідея доброго правопису. Правопис має бути для цілої України».

І як прикро, що ці думки вченого забуто сьогодні, коли ми на державному рівні в страшних муках намагаємось випрацювати український правопис. Почитайте праці Смаль-Стоцького, державні мужі, коли маєте намір зробити добру справу на терені рятування української мови в українській державі.]

Того часу також точилися дискусії, проте Смаль-Стоцький сформулював єдино правильну концепцію:

«В українців на цілій національній їх території є тільки одна спільна (вдумайтеся, наші слухачі, в ці слова!), втім зрозуміла літературна мова, що українці її загально визнають і тільки одну мову мати бажають. Можемо вказати на те, що в Україні і в Галичині всі і завжди виразно відчували потребу одної єдиної мови, — української літературної мови, особливо можемо вказати на сильні змагання з одного боку Грінченка, з другого боку Щурата і Франка до єдиної спільної мови. Так і має бути.»

У 1930 році відбувся перший з'їзд слов'янських філологів, в якому брав участь і Смаль-Стоцький. Вченого сильно обурило те, що ВУАН не послала на цей міжнародний форум своїх науковців.

А ще Степан Смаль-Стоцький був першим головою Української Могілянсько-Мазепинської академії наук, наукової установи, заснованої в травні 1938 року постановою Уряду УНР в екзилі. Мета — відновити ліквідовані наукові видання та інформувати чужинецькі наукові установи про Україну та українську науку.

Степан Смаль-Стоцький був людиною всесвітньо відомою, видатним мовознавцем, істориком української мови і літератури. Він боровся проти асиміляції українського правопису з російським. Переймався вчений і економічним життям Буковини. Ще 1903 року Степан Смаль-Стоцький як голова «Руської Каси» намагався розбудувати українську кооперацію, створив «Селянську Касу». В 1912 році вона вже об'єднувала 174 кооперативи, а наступного року налічувала 149 кредитових кооперативів з майже 19 тисячами їхніх членів.

Помер Степан Йосипович Смаль-Стоцький 17 серпня 1938 року у Празі. Похований у Кракові.

Його син Роман, що народився 8 січня 1893 року в Чернівцях, також став визнаним мовознавцем і громадським діячем. Був довголітнім головою НТШ у США, професором УВУ, Варшавського університету, офіційним послом УНР в Лондоні. У 1926-29 роках у співпраці з Іваном Огієнком видавав у Варшаві «Студії до української граматики» (вийшло шість випусків), був професором історії і директором Слов'янського інституту Вісконсінського університету у США... Але як і батько, Роман залишився не знаним в Україні. Як і батько, помер на чужині.

Все своє життя Смаль-Стоцький віддав одній меті — служінню Україні. Його ім'я гідне уваги і пошани, повернення із забуття.

Якими ж мають бути слова пам'яті про вченого? Можливо, ті, що їх написано в повідомленні про його смерть товариством «Українська школа»:

Ти ж ввесь вік, увесь труд нам віддав
У незламнім завзяттю,
Ми підемо в мандрівку століть
З твого духа печаттю.

Пам'ятаймо ж і ми цього велета українського духу.

Література:

Енциклопедія Українознавства. / Гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. — Молоде життя. — 1976. — Т. 8. — С. 2914.

Матвеева Л, Циганкова Е., Янковський О. Трагічні сторінки. // Наука і культура. — 1994. — В. 28.

Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковський А. Буковина, її минуле і сучасне. — Париж-Філядельфія-Дітройт: Зелена Буковина. — 1956. — 965 с.

Видатний український кристалофізик — Остап Стасів

Остап Стасів

Стасів Остап (1 січня 1903, Борщовичі, Львівщина — 19 лютого 1985, Альфельд (Німеччина) – кристалофізик, засновник і директор Інституту кристалографіки в Берліні, фундатор міжнародного фізичного журналу «Phisica Status Solidi».

(«Люблю фізику, немов свою дитину»)

(1.01.1903-19.02.1985)

Хто чи робить Правду, йде до світла, щоб виявились його вчинки, бо в Бозі
роблені.

Євангелія від св. Йоана; 3:21

...Всі знання в цілому є не чим іншим, як людською мудрістю, що залишається завжди однаковою, як би різними не були ті предмети, до яких вона спрямована, і... ця неоднаковість має для неї не більше значення, як для сонця різноманітність освітлювальних ним тіл...

Рене Декарт

Великий філософ ХХ-го століття іспанець Ортега-і-Гассет, засновник філософії історичного життєвого розуму, писав: «Людина насамперед і понад усе спадкоємець. Саме це, а не будь-що інше засадничо відрізняє її в живому світі. Але усвідомити себе спадкоємцем — означає здобути історичну свідомість...»

Відомо, що національні підвалини суспільства — в його генетичній пам'яті.

«Якщо якийсь народ сподівається, що можна залишитися неуком і бути вільним..., то він чекає того, чого ніколи не було і ніколи не буде», — зазначав у свій час філософ, президент США Томас Джефферсон.

Сьогодні ми розкажемо про вченого, нелегка доля якого наче віддзеркалює долю української інтелігенції в ХХ-столітті. Якщо укладачі енциклопедій і довідників мають за критерій вміщення до цих видань національних героїв, найвидатніших письменників, діячів культури, то вчені вносяться туди за умови, коли в результаті їхніх наукових досліджень були відкриті нові явища, закони, моделі, правила, що названі їхніми іменами. Приміром, «формула Смакули», «закон Кулона», «Давидовське розщеплення», «правило Кірхгофа», «принцип Паулі» тощо.

За цим критерієм, ім'я фізика Остапа Стасіва, автора моделі механізму утворення прихованого фотографічного зображення у фотоемульсіях повинно також бути внесене туди.

Прикро, але навіть в Енциклопедії Українознавства Володимира Кубійовича цього імені немає. Чому? Гадаю, що наша передача якоюсь мірою дасть відповідь на це запитання.

Відомо, що фізика — одна з найдавніших наук про природу — і здавалося б, представники цієї науки не повинні бути підвладні різним політичним ідеологіям. Адже їхні винаходи спрямовані на прогрес суспільства. Тому навіть у книгах, що видавалися за радянського періоду, на кшталт «Люди русской науки», «Физическая энциклопедия» та й у довіднику Храмова про фізиків мало б міститися бодай кілька слів про фізика, якого уряд Східної Німеччини відзначив 1956 року Національною премією з науки і технології за його основоположні дослідницькі праці в галузі фізики твердого тіла, зокрема, у зв'язку з вивченням природи складних фотохімічних процесів у непровідних твердих тілах, які дали поштовх для практичного використання.

А от ніде немає його імені.

Отож, Остап Стасів — видатний кристалофізик. Засновник і директор Інституту кристалофізики в Берліні, один із фундаторів міжнародного фізичного журналу «Physica Status Solidi». [Зазначу тут принагідно, що за радянської доби це чи не єдиний журнал фізичного спрямування, в якому науковці мали можливість друкувати свої праці і таким чином хоч якось розказувати про свої досягнення світовому науковому співтовариству.)

Про цього видатного українського вченого маємо чи не єдину публікацію, написану прекрасною людиною, талановитим фізиком-оптиком, професором Ярославом Остаповичем Довгим, до слова, головою благодійного Фонду імені Олександра Смакули. Ця публікація вміщена в книзі «Аксіоми для нащадків» (Львів, 1992 рік), упорядником якої є Олег Романчук.

Епіграфом до цієї книги, в якій розповідається про українські імена у світовій науці, взято слова історика, політика Вячеслава Липинського: «Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не хочемо бути». Певно ж, Остап Стасів був не лише видатним фізиком, але й патріотом своєї держави — України.

***

Народився Остап Стасів на Галичині 1-го січня 1903 року у селі Борщовичах, недалеко від Львова. Батько Олександр Стасів походив із селянської родини, мати Ганна Гурба — з українського греко-католицького селянського роду. Сім'я Стасівих була багатодітною, мали восьмеро дітей. Незважаючи на матеріальну скруту (батько працював на залізниці), всі діти отримали освіту в українській гімназії Перемишля. Як перша, так і друга війна сильно

відбилася на родинних зв'язках. Дітей доля розкидала по світах. Батьків із польського Перемишля переселили в Україну, в село Жирова біля Ходорова.

Майже через двадцять років по Другій світовій війні між братами і сестрами поновилося спілкування. Такими були наслідки холодної війни, що запанувала у світі.

В одному із листів до сестри Ольги Остап Стасів напише: «Знаю, що твоя судьба, так як всіх нас, в наших молодих літах не була ясною, весняною і приємною. Це була боротьба за існування».

І цією боротьбою практично почалося життя молодого гімназиста Остапа, який закінчив на відмінно гімназію 1921 року. Українцям чинилися перешкоди і при пошуках праці, і при намаганнях вступити до Львівського університету імені Яна Казимира — так звані дискримінаційні квоти. Але все-таки українська інтелігенція намагалася не втрачати надії.

В умовах утисків, заборони української мови з боку польського уряду, українська інтелігенція засновує підпільно у 1921 році у Львові Вільний Український університет. Ректором Університету став Василь Щурат, який у 1924 році буде обраний дійсним членом ВУАН, а через рік зречеться гідності цього визнання, у зв'язку з процесом СБУ та репресіями інтелігенції на Україні.

Отож, Остап Стасів став студентом цього університету. Відвідував заняття і у Львівській політехніці, а 1923 року Остап Стасів, не маючи можливості навчатися на Батьківщині, вступає до університету у Берліні і розпочинає заняття зі спеціальності фізика.

Цікаво зачитати декілька рядків із листа Остапа до своєї сестри Ольги про вибір професії. «Я став фізиком не тому, що в моїх молодих мріях цього хотів. Фізиком став у Німеччині. Розум і обставини переконали мене, що на чужині наука — це одиноке, чим можна свою будучність стабілізувати. І сьогодні люблю фізику, немов свою дитину».

Ці слова є надто повчальні.

Я не знаю, кому з українських вчених-фізиків поталанило більше, ніж Остапу Стасіву. Адже на фізичному факультеті Берлінського університету Стасів слухав лекції професорів Макса Планка, Альберта Айнштайна, Макса фон Ляве, Петера Прінгстейма, Вальтера Боте. Під час навчання зустрічався з Рудольфом Пайєрлсом, Лео Сцилардом, Ервіном Шредінгером. В його заліковій книжці автографи Айнштайна, фон Ляве, Планка. Сьогодні це чути і знати фізикомі здається неймовірним!

Справді, Остапу Стасіву доля дарувала вчителів найвищого рівня як в Україні, так і на німецькій землі.

Після закінчення університету Остап Стасів працює в Інституті фізики Гессенського університету під керівництвом Вальтера Боте. (Ще одна визначна постать у фізиці космічних променів та ядровій фізиці — Нобелівський лауреат 1954 року). Виконавши експериментальну роботу по відбиванню світла на межі поділу двох внутрішніх середовищ, діставши схвальні відгуки, 25 листопада 1929 року Остап Стасів здобув вчений ступінь доктора філософії. Але його цікавила понад усе фізика твердого тіла. Після зустрічі з професором Робертом Полем (це той вчений, у якого працював українець Олександр Смакула), Остап Стасів стає 1931 року співробітником фізичного інституту при Геттінгенському університеті. Тут його цікавить природа дефектів в лужно-галоїдних кристалах. У 1932 році він публікує дуже важливу працю, в якій уперше відкрите явище переміщення центрів забарвлення під дією електричного поля. Його авторитет як визнаного фізика зростає. Не забуває його і Україна. На підставі рекомендацій Володимира Левицького та Василя Міліянчука 30 березня 1936 року Остапа Стасіва обирають дійсним членом Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка.

Але не лише фізикою цікавився молодий вчений. Певно, густі хмари, що насувалися на Європу, ускладнювали життя в Німеччині, хоча професор Роберт Поль допоміг Остапові отримати громадянство. Але проблем вистачало.

Стасів змушений був перебраться до Дрездена. З 1937 по 1945 рік він працює керівником лабораторії «Zeiss Ikon». Виникла потреба збільшення чутливості фотографічних плівок, особливо для кіно, яке тоді активно розвивалося. Результатом наукових досліджень лабораторії, до яких з 1939 року залучив і свого учня Тельтова, стало вироблення моделі центрів прихованого фотографічного зображення та механізмів їх утворення, а на практиці — до створення нових срібногалоїдних емульсій.

Доля Стасіва була складною. Після війни Німеччина була розірвана на частини, розділена так званою Берлінською стіною в результаті Потсдамської конференції 1945 року.

І от 1947 року лабораторія Стасіва увійшла в структуру новозаснованої Німецької Академії наук і набула статусу Інституту досліджень твердого тіла — Дрезденське відділення. А через чотири роки професор Стасів засновує в Берліні Інститут кристалофізики Німецької Академії наук. За його участі тоді вперше в Східній Німеччині добули зріджений водень і гелій.

Прикро, але скажу, що сьогодні в нашому Інституті фізики НАН України припиняються дослідження через відсутність гелію та водню.

Будемо вірити, що довго так не буде. До речі, як тут не згадати отой новий стиль організації науки, за яким розвивалася ця дрезденська фірма «Цайсс Ікон», в якій працював Остап Стасів, і принцип прийнято називати американським, адже він полягає в тому, що найновіші наукові розробки відразу ж впроваджувалися у виробництво. Можливо і ми доживемо до того часу. Дещо про особисте життя професора Остапа Стасіва. Він одружився ще перед війною, у 1937 році, з Терезою Стефен. Вже через рік у родині з'явилася донечка, — улюблениця батька Марія-Луїза, яка згодом пішла батьковою дорогою: захистила дисертацію на ступінь доктора філософії і працювала в Інституті кристалофізики в Берліні. Здавалося б, мала бути щасливою. Так ні, соціалістична ідеологія позначилася і на долі цієї молоді жінки. Бо як можна зрозуміти слова Остапа Стасіва, написані сестрі в 1968 році: «Вона могла би зараз вийти заміж, але є деякі труднощі. І ночі, які ні від мене і ні від неї залежні...»

Так, Берлінська стіна пройшла через серця багатьох людей Німеччини і Європи. Запізнала цей біль і сім'я Стасіва.

Молода талановита дослідниця Марія-Луїза вирішила залишити науку, мати сім'ю. Її обранцем став інженер із Федеративної Республіки Німеччини Ганс Дальпке з міста Альфельда. Єдиній дочці люблячих батьків довелося долати Берлінський мур нелегально. Побралися молоді 16 серпня 1970 року. Остап Стасів став дідусем трьох онуків завдяки відважному рішенняю своєї улюбленої донечки.

Але це спричинилося до того, що професор Остап Стасів вимушений був негайно вийти на пенсію. Така дискримінаційна розправа була нормою. А був це визнаний всесвітньо вчений, автор відкриття, фундаментальної монографії «Електронні та йонні процеси в йонних кристалах», що вийшла у 1959 році у видавництві «Springer», автор багатьох наукових праць. Інститут кристалофізики розформували.

Складне життя випало на долю нашого земляка. Через драматичні для нашого народу колізії Остапові Стасіву, як і багатьом іншим українським талановитим вченим, не зі своєї вини довелося працювати на теренах чужих держав, збагачувати їхню наукову скарбницю. Одні забували, на жаль, свою землю, інші були впродовж свого життя патріотами України. Саме до цієї категорії належав Остап Стасів.

Ще після закінчення університету в Берліні Остап мав намір повернутися в Галичину. Але йому, як і визнаним математикам Володимирові Левицькому, Мирону Зарицькому, польська влада не давала можливості обійняти посади в

університетах, а їхати до Східної України на пропаганду радянської ідеологічної системи також було неможливим.

Отож, залишалося працювати там, на чужині і сподіватися на кращі часи. «Дуже радо побачив би нашу Галичину, яку я перед 45 роками залишив», — писав у листі до сестри Ольги Остап Стасів \96в року.

Одного разу він таки отримав дозвіл на відвідини України, і то дише Києва. Відвідати університет у Львові так і не дозволили. Сталося це у червні 1969 року. В листі до сестри він напише: «На всякий випадок хочу так сказати. Коли б моя телеграма не прийшла, на всякий випадок роблю таку пропозицію. В день 21 червня о 15 годині київського часу можемо зустрінутися біля пам'ятника Тараса Шевченка у Києві».

Бачите, забажав зустрітися з рідною сестрою не деінде, а саме біля пам'ятника Тараса Шевченка, у найсвятішому місці для українців.

Побував тоді в Інституті фізики, в університеті, в Інституті напівпровідників виступив з доповіддю на семінарі у професора Шейкмана. До речі, головуєчий, за спогадами Миколи Витрихівського, намагався ставити питання українською мовою, що в ті роки вважалося неприйнятним.

З нарису, написаного професором Довгим про Остапа Стасіва, дізнаємося багато цікавих вражень, думок, які виникли у вченого під час відвідин Києва. Особливо його вразило те, що Київ російськомовний. «Однак я не думав, що в Києві так мало людей, які говорять українською мовою», — писав він.

До речі, цей факт і досі вражає всіх, хто приїздить до нашої столиці. А от як наші вчені намагалися зберегти свою рідну мову, може свідчити епізод зі спогадів вченого з Інституту напівпровідників Миколи Витрихівського.

«Одного разу Остап Стасів прийняв в Інституті кристалофізики в Берліні делегацію науковців з УРСР, головою якої був академік фізик-теоретик Адріан Смирнов з Інституту металофізики (тепер покійний).

Остап Стахів каже, що буде давати пояснення українською мовою, оскільки делегація з України. Стасів починає говорити до делегації українською, а Смирнов до нього — російською. Коли Стасів зауважив, що все незрозуміле він постарается перекласти на російську, німецьку або англійську, Смирнов сказав, що розуміє українську, не треба перекладати». Ось такий урок рідної мови був у Берліні.

А в той єдиний приїзд вченого до України, так і не дозволено було йому поїхати до Галичини. Не мав він можливості їздити і до доньки, яка перебралася до чоловіка в ФРН.

Залишалося мужньо переносити удари долі. Навіть, коли 1974 року померла сестра Ольга, старенький професор не зміг приїхати і на її похорон. Захворіла тяжко дружина Остапа Стасіва.

Настала смуга чергових життєвих випробувань... Помер Остап Стасів 19 лютого 1985 року. У некролозі, вміщеному у журналі «Physics Status Solidi», (т. 130, №1) сказано про нього: «Великий вчений, щедрий учитель та людина виключних моральних цінностей залишив вчену співдружність. Всі, хто знав його особисто, з вдячністю завжди його пам'ятатимуть».

Похований Остап Стасів в Альфельді, Німеччина.

Пам'ятатимемо і ми професора Остапа Олександровича Стасіва, українського вченого-фізика, засновника Інституту кристалофізики в Берліні, патріота української землі. Родина Стасівих зазнала на собі тяжких ударів долі: дві війни, операція «Вісла», Берлінська стіна, радянська ізоляція. Пам'ятаймо про це і бережімо нашу незалежність.

Література:

Довгий Я. О. Наукова школа професора Стасіва. — У кн.: Аксіоми для нащадків. / Упорядник О. Романчук. — Львів: Меморіал. — 1992. — 544 с.

Козирський В., Шендеровський В. Фрагменти української фізики ХХ-го сторіччя. // Фізика. — 2001. — № 14. — Травень; Вісник Фонду Смакули. — 2000. — № 1(5). — С. 30-37.

Легендарна Степанівна з галицького грона — Олена Степанів

Олена Степанів

Олена Іванівна Степанів (7 грудня 1892, с. Вишнівчик Перемишлянського пов., нині: Перемишлянського району Львівської обл. — †11 липня 1963, Львів) — громадська і військова діячка, перша в світі жінка, офіційно зарахована на військову службу у званні офіцера, чотар Української Галицької Армії. Сестра Ананія Степаніва. В'язень радянських таборів.
(7.12.1892-11.07.1963)

І воздаєш їм за діла їх
Криваві, лукаві,
Погубить їх, і їх слава
Стане їм в неславу.
Тарас Шевченко
...що Божий син таки іде на страту,
а він, розбійник — він таки живе.
Ліна Костенко

Не треба оплакувати смерть, адже після неї настає безмертя.
Ціцерон

Кожна нація, — писав український письменник і публіцист Юрій Липа, — як і окрема людина, може висловити себе і своє лице у безнастанній боротьбі з матеріальним і духовним оточенням. Тільки у такій боротьбі виробиться природна сила України та її вартість світу».

Тільки в такій боротьбі і народжуються справжні сини і доньки своєї держави. Український народ має цілу плеяду славних дочок, таких як княгиня Ольга, дочка великого київського князя Ярослава Мудрого Анна, одна із засновниць Богоявленського Братства у Києві 1616 року Галшка Гулевичівна, княгиня Анастасія Заславська, коштом якої було видане українською мовою Пересопницьке Євангеліє, на якому присягають президенти нашої держави, неповторна і неперевершена співачка Соломія Крушельницька. Це про неї великий італійський поет Джузеппе Кардуччі скаже, що там, де вона проходить, «виростають троянди і співають солов'ї». А італійський музикознавець Кортопассі відзначить, що «на оперних сценах світу царювали чотири особи чоловічої статі, — Баттістіні, Карузо, Тітто Руффо і Шаляпін. І лише одна-єдина жінка спромоглася сягнути їх висоти і стати поруч з ними. Нею була Соломія Крушельницька».

Передача прозвучала в ефірі 21 січня 2001 року.

А ще наша славетна поетеса Леся Українка, народна артистка України Марія Заньковецька, поетеса і героїня Олена Теліга. д сьогодні це «нерозгадане чудо», «голос народу» — Ліна Костенко і ще багато славних жінок...

За час звучання радіопередач про забутих або маловідомих видатних українських вчених ми оповідали лише про вчених-чоловіків. Про багатьох з них ви, певно, почули вперше.

А сьогодні, в день Різдва Христового (передача мала вийти в ефір 7 січня 2001 року), ми хочемо підготувати радіопередачу про славу українську жінку-патріотку, яка працювала на терені природничих наук і залишила певний науковий доробок у світовій науковій скарбівні.

Хто ж вона, ця жінка? Її ім'я мало хто знає. Це Олена Степанів. Можливо, комусь вона більш відома як героїня національно-визвольних змагань українського народу, ніж як географ. І добре, що деяку інформацію про цю людину подає «Енциклопедія Українознавства» Володимира Кубійовича, а також щорічник «Наука і культура» (№28, 1994 рік). Саме у 8-му томі словникової частини енциклопедії вміщено світлину Олени Степанів і подано таке:

«Степанів Олена, по чоловікові Дашкевич, старшина української армії, педагог і громадський діяч, родом з села Вишнівчика Перемишлянського повіту (Галичина) зі священничої родини. Бувши студенткою Львівського університету, працювала в товаристві УСС (комендант жіночої роти). По вибуху війни — в легіоні УСС, учасниця битви під Маківкою, згодом хорунжий, з весни 1915-го по лютий 1917-го у російському полоні; в 1918-19 рр. — чотар Української Галицької Армії. По закінченні Віденського університету (докторат з історії і географії) учителька гімназії Сестер Василян у Львові... З 1945 — доцент Львівського університету. В 1949-56 рр. — у советському концтаборі у Мордовії...».

***

Спершу кілька слів про родину Дашкевичів. Чоловік Олени Степанів Роман був громадським, політичним і військовим діячем, генерал-хорунжим Армії УНР, командував гарматною батареєю у полку Євгена Коновальця, був організатором корпусу Січових Стрільців у Києві в 1917 році...

Цікаво, що на їхньому весіллі, кажуть, старостою був не хто інший як Степан Рудницький, який був «хрещеним батьком» Олени Степанів у науці. Син Олени Ярослав Дашкевич, 1926 року народження, став українським істориком-сходознавцем, він автор понад 400 наукових праць з історії України, Вірменії усіх історичних епох, голова Львівського відділення Інституту української археографії Національної Академії наук України... Сама Олена Степанів стала хрещеною матір'ю визначного українознавця, енциклопедиста, професора Володимира Кубійовича. Згодом у своїй книзі «Мені 85» Кубійович напише, що вона допомогла йому увійти «у львівське русло, починаючи від участі на з'їзді українських географів-педагогів у Львові 1930 року, на якому я виголосив доповідь».

Саме вона залучила Кубійовича до праці в НТШ у Львові, разом з ним розвивала соціально-економічну географію (антропогеографію) України.

«Олена Степанів, — читаємо в нарисі професора, доктора географії, академіка Вищої Школи України та Української Економічної Академії, дійсного члена НТШ Олега Шаблія, — як особистість і науковець, є багатовимірним феноменом: доктор філософії в галузі історії та географії, відомий громадський діяч Галичини, доцент кафедри економічної географії Львівського університету та відділу економіки АН УРСР у Києві. Олена Степанів належала до грона вчених, якими може пишатися будь-який народ: це академіки Степан Рудницький і Юрій Полянський, професори Володимир Геринович та Володимир Кубійович, доктори Мирон Дольницький і Михайло Іванчук... Але надто багато випробувань випало на долю цієї видатної української жінки.

***

Народилася Олена Іванівна Степанів 7 грудня 1892 року у родині священика в селі Вишнівчик на Львівщині. У 1912 році молода дівчина вступає на філософський факультет Львівського університету. Тут вона слухає лекції з історії професорів Михайла Грушевського, Степана Томашівського, з географії — Степана Рудницького, Євгеніюша Ромера (професор, визначний польський географ і картограф) та інших. Кінець XIX століття на Галичині відзначався піднесенням культурно-освітньої діяльності, піднесенням національної свідомості українців. Роль товариства «Просвіта», ідея заснування якого виникла ще у 1867 році у отця Степана Качали зі Збаражчини, та НТШ була визначальною. Зі студентських років Олена включається у громадсько-політичну роботу, працює співголовою Комітету жіночих організацій Галичини, стає членом радикальної партії.

В Україні політичний радикалізм пов'язується з такими визначними діячами як Михайло Драгоманов, Іван Франко, Михайло Павлик, котрі ще у 1890-х роках створили у Галичині Русько-Українську Радикальну партію, головними вимогами якої були переустрій Австрії на федеральній основі та розподіл землі між малобезземельним селянством....

З вибухом Першої світової війни Олена Степанів добровільно вступає до легіону Українських Січових Стрільців, відзначається у боях на горі Маківці у Карпатах, за що нагороджена срібною медаллю Хоробрості. Це була славна перемога українського стрілецтва. Вона стала не лише світлим чином стрілецької зброї, але в ній виявилася головною силою стрілецького духу й волі. Влітку 1915 року Олена потрапляє у російський полон, в якому перебуває під суворим наглядом до Лютневої революції 1917 року.

Після повернення до Львова вона поновлюється в університеті. У жовтні 1918 року за дорученням українсько-галицького керівництва веде у Києві таємні переговори з гетьманом Павлом Скоропадським, активно діє в заходах по створенню Західноукраїнської Народної Республіки...

1919 року Олена Степанів навчається недовго в Кам'янець-Подільському університеті, працює референтом преси Міністерства закордонних справ Української Народної Республіки.

У листопаді 1919 року Олена емігрує до Відня, де закінчує університет. Захищає докторську дисертацію на тему: «Розвиток суспільства в давній Русі до половини XIII століття».

Як видно, Олена Степанів була у вирі тих політичних подій, динамічних змін, які відбувалися на Україні після вибуху революції в Росії, боротьби прогресивних сил за створення незалежної української держави. Посилений

наступ реакції в Галичині та і в Радянській Україні в кінці 20-х на початку 30-х років сильно підірвав прогресивні українські сили, змусив багатьох діячів українського державотворення емігрувати за кордон. Дещо відійшла з 1925 року від політичної діяльності і Олена.

Вона активізує свою наукову роботу. З 1929 року очолює Географічну комісію при Президії учительської громади, працює секретарем фізико-географічної комісії НТШ, стає одним з ініціаторів створення при НТШ Географічної комісії. У другій половині 30-х років виходять дві колективні праці за редакцією Володимира Кубійовича: «Атлас України і сумежних країв» (1937) та «Географія українських і сумежних земель» (1938, том I). Олена Степанів підготувала для другого тому два великих нариси — про Київ та Львів. Але з приходом до Львова більшовиків майже готова книга була знищена.

У вступному слові до першого видання «Географії українських і сумежних земель» професор Володимир Кубійович формулює основну мету книги: «Виповнити частинно одну з дошкульних прогалин у нашому українознавстві — подати географію наших етнографічних земель». І праця Олени Степанів «Сучасний Львів» — перша комплексна і найбільш повна економічно-географічна характеристика міста. Вона не втратила своєї актуальності і тепер.

Зазначимо, що ця книга перевидана вже за часів незалежної України в 1992 році.

У другій половині 30-х років Олена Степанів працює референтом кооперативу здоров'я відділу Ревізійного союзу українських кооперативів. Перед війною — на викладацькій роботі в середніх школах, в Інституті радянської торгівлі у Львові. За часів окупації німцями Львова працює в статистичному бюро міста, пише книгу «Сучасний Львів» (1943) та нарис «Промисловість Львова за часів німецької окупації 1941—1944 років» (1946). Особливо актуальною (ще й можливо, досьгодні) є книга Олени Степанів «Крим — ключ до Чорного моря», що надрукована була 1943 року у львівському журналі «Дорога» (ч.4).

Ось лише одна цитата з цієї книги: «У чийх руках глибоко висунутий у море Кримський півострів, той має право не тільки захопити чорноморські шляхи, але й стати паном цілого півдня Східної Європи. Природних, затишних і добре захованих пристаней Криму, а в першу чергу, воєнної твердині Севастополя, не заступить ні Одеса, ні Миколаїв, Херсон чи Ростов». До цих життєво важливих висновків варто було б прислухатись і нинішнім українським політикам.

Після війни Олена Степанів працює доцентом Львівського університету, пише наукові праці. У 1946-48 роках її делегують до Києва, де вона працює старшим науковим співробітником відділу економічної географії Інституту економіки Академії наук УРСР.

1948 року Олена Степанів повертається до Львова, працює науковим співробітником Природничого музею Академії наук УРСР, завершує дві великі праці, що стосуються використання природно-ресурсного потенціалу Північного Розточчя і Західного Поділля.

Але і її не оминула караюча рука радянського «правосуддя». 29 грудня 1949 року Олену Степанів заарештовано, їй інкримінується зберігання «націоналістичної» літератури, зв'язок з ОУН і публікація антирадянської статті у журналі «Ідея і чин».

У книзі професора Олега Шабля «Володимир Кубійович» читаємо про Олену Степанів скупі рядки правди: «18 лютого 1950 року МГБ було спалено «речові докази вини» — понад двісті позицій літератури, зокрема, такі «націоналістичні» видання, як «Слово о полку Ігоревім» (!), «Галицько-волинський літопис». Прокурор вимагав засудити Олену Степанів на 25 років. Та особлива нарада при МГБ у Москві «змилосердилася» і присудила лише 10 років. Покарання Олена Степанів відбувала у Мордовських таборах, працюючи на торфорозробках (і це жінка у шістдесятилітньому віці!), а потім палітурницею. До Львова повернулася лише після XX з'їзду КПРС 17 червня 1956 року...»

Як схожі життєві долі учителя і учениці — Степана Рудницького і Олени Степанів. З тією лише різницею, що Степана Рудницького було розстріляно 3 листопада 1937 року разом із синами і доньками України на відзначення 20-х роковин Жовтневої революції у Медвежогорську і закопано у Сандормосі, а Олена Степанів після звільнення повернулася до Львова...

Щодо наукової спадщини Олени Степанів зазначимо, що вона написала за свою нелегку наукову кар'єру понад 75 наукових праць, серед них майже 50 публікацій; зробила помітний доробок у географію населення України, вивчення трудових ресурсів; географію природних ресурсів Західного регіону; дослідження воднотранспортних проблем, зокрема Дністра; політичну географію українських земель, зокрема Криму; економіко-географічну картографію.

Наукова спадщина Олени Степанів до нинішнього часу залишається не вивченою. Більшість її наукових праць була у рукописах. Можливо, частина з них втрачена, частина, певно, знаходиться в архівах КГБ, в архівах інститутів Академії наук.

Ось лише короткий перелік праць Олени Степанів: «Напередодні великих подій» (1943), довідник «Кооперативи здоров'я» (1930), «Сучасний Львів» (1943), «Трудові резерви Львівщини» (1949), «Енергетичні ресурси і сировинна база промисловості західних областей УРСР» (1949), «Дністер — важлива транспортна магістраль» (1949), «Крим (геополітичний нарис)» (1943)...

1992 року наукова громадськість Львова відзначила 100-літній ювілей Олени Степанів. Багато планувалося заходів, щоб увіковічнити пам'ять цієї славної і мужньої жінки, педагога, громадського діяча і вченого. Та чи все зроблено, аби ще одне славне ім'я було збережене назавжди в пам'яті українського народу? Останні 13 років життя Олени Степанів були дуже тяжкими — тюрми, хвороби. Померла вона 11 липня 1963 року і похована на Личаківському цвинтарі у Львові.

Сучасні прихильники комуністичної партії, які ратують за відновлення колишнього СРСР або приєднання України до «єдиної, неделимої» Росії, чомусь забувають згадати про ті мільйонні жертви ні в чому не винних людей, страчених комуністичною системою, про знищення передової інтелігенції в Україні під лозунгом боротьби з українським буржуазним націоналізмом і космополітизмом.

Хай згадають, що переважна більшість репресованих геологів, географів і їхніх родин була запроторена на каторжні роботи у віддалені північні райони СРСР. Вони працювали на лісозаготівлях, золотих копальнях, будівництві каналів, рудників, шахт, заводів і доріг. Серед них була і славетна дочка українського народу, науковець і героїня національно-визвольних змагань нашого народу Олена Степанів. Це про не», легендарну Степанівну народ складав і співав пісні.

Олена Степанів була і залишиться назавжди в ряду славних жінок, справжніх Березинь незалежної Української Держави, пам'ятаймо про це.

Література:

Шаблій О. Володимир Кубійович. — Париж-Львів НТШ в Європі. — 1996. — 704 с.

Козуля О. Хорунжий української гвардії. II Рідна школа. — Київ. — 1996. — № 5-6. — С. 22-24.

Степанів О. Спогади з російського полону. 11 Наука і культура. — 1994. — В. 28. — С. 20-29.

Геній інженерної справи — Степан Тимошенко

Степан Тимошенко

Степа́н Проко́пович Тимоше́нко (23 грудня 1878, с.Шпотівка, Сумщина — †29 травня 1972, Вуперталь, ФРН) — вчений у галузі механіки. Основоположник теорії міцності матеріалів, теорії пружності та коливань. Один із організаторів і перших академіків Української академії наук (УАН). (23.12.1878-29.05.1972)

Праця на громаду, то чеснота, яка цінується як Богом, так і людьми.

Митрополит Андрей Шептицький

Не питай, що держава робитиме для тебе, а запитай, що ти зробиш для держави.

Джон Кеннеді

Шукаймо, відкриваймо і пізнаваймо разом. Цього вимагає від нас такий суперечливий і мінливий світ.

«Відтворення у пам'яті і переосмислення минулого набуває сьогодні неабиякого значення, не лише наукового, а й справді суспільного, — читаємо листа добродія Лебеденка з Харкова. — Тому кожна розкрита з вашою допомогою сторінка історії української науки, кожне ім'я допомагають нашому самоусвідомленню, підносять дух. І як тут не згадати слова Володимира Вернадського: «Завдання людини полягає у принесенні найможливішої користі тим, хто тебе оточує».

Педагог із села Зимна Вода Львівської області Анна Дмитрівна Барух використовує матеріали з наших передач¹ на уроках і радить не пропускати їх своїм учням. А її колега із Запоріжжя Юрій Фірцак пропонує нам на основі цих передач видати книжку, яка знадобиться, на його думку, вчителям і учням. Таке ж саме побажання і найтепліші слова вдячності у листі групи львів'ян, — добродіїв Савчук, Демковичів, Куп'яка, Живицького та Смішко. Вони відгукнулися на передачу про географа Олену Степанів, вважають наші передачі Енциклопедією українознавства і хочуть побачити їх надрукованими.

Принагідне хочемо подякувати за листи інженеру з Харкова, добродію Макаренку, а також шановній Євгенії Опанасівні Рибокінь з Черкас, яка пізнала долю української інтелігенції не з книг, а безпосередньо на Біломорсько-Балтійському каналі, де проходили «перековку» разом з багатьма іншими і її батьки. Там вона, до речі, й народилася...

Всупереч численним поневолювачам наша Україна все ж дала світові геніальних подвижників слова, культури, освіти, науки і технологій. Тим важливіше нині правдиво відтворити історію розвитку культури і науки в

Україні, не пустити в непам'ять бодай одне ім'я, людину, творіння якої може бути гідним прикладом для нащадків, викликати возвеличення українства, гордість українців як етносу, який примножив світовий прогрес.

До таких особистостей належить один із фундаторів Української Академії наук, завідувач кафедри опору матеріалів і декан Київського політехнічного інституту, почесний професор багатьох університетів світу, викладач Американського товариства інженерів-механіків, сподвижник Володимира Вернадського, Миколи Василенка, видатний український вчений ХХ століття Степан Прокопович Тимошенко, який зробив величезний внесок у розвиток інженерної освіти у цілому світі.

Ім'я Степана Тимошенка добре відоме багатьом поколінням інженерів та спеціалістів у різних галузях механіки, він є визнаним світовим авторитетом в такій ділянці механіки, як опір матеріалів. За його підручниками, що стали класичними, навчалися інженери кількох поколінь безлічі країн.

Зрештою, Українська Радянська Енциклопедія в т. 11 (1984 рік) подає відомості про цього вченого (зазначимо: дещо менші на відміну від маршала Семена Тимошенка). Зокрема, що він був у 1917-20 роках професором Київського політехнічного інституту, 1912-17 — професором Петербурзьких інститутів — політехнічного, інженерів шляхів, електротехнічного, 1919-20 — директор Інституту технічної механіки Української Академії наук. У 1920 році емігрував у Югославію, у 22-му переїхав до США. Працював професором у Мічиганському і Стенфордському університетах. З 1960 року — у ФРН.

З біографією Степана Тимошенка не знайомі навіть науковці. Поза сумнівом є те, що коли б він залишився свого часу на Україні, його земний шлях був би обірваний десь на Соловках або ж на Колимі, в 33-му, а можливо в 37-му, як це сталося з багатьма українськими вченими: Степаном Рудницьким, Матвієм Яворським, Михайлом Кравчуком...

Мабуть, те ж сталося б і з його братами: Володимиром, визначним українським економістом, і Сергієм, архітектором і суспільно-політичним діячем, — про них вже нічого не знайдете в енциклопедичних виданнях, хоча обидва лишили помітний слід в історії науки.

Здається, жодна епоха не була такою неоднозначною щодо людини, як ХХ століття. З одного боку воно покликало її життєву енергію на творення прогресу і матеріального добробуту, обіцяло неабияку перспективу, а з іншого, це століття спричинилося до відчуття людиною своєї приреченості, неможливості протистояти силі маховика, розкрученого системою. У цьому контексті доля багатьох носіїв інтелекту, світла і розумних ідей в нашій

бездержавній країні складалася часто дуже трагічно. Але сьогодні у нас розповідь про вченого Степана Тимошенка.

***

Народився Степан Тимошенко у селі Шпотівка Конотопського повіту Чернігівської губернії (нині Сумська область) 23 грудня 1878 року у родині землеміра Прокопа Тимофійовича Тимошенка та його дружини Юзефіни Яківни Сарнавської, доньки відставного військового. Батько походив з кріпацької родини, отримав початкову освіту у поміщицькому домі, закінчив у Харкові за два роки курси землемірів. Мати закінчила жіночу гімназію (Фундуклеївську) у Києві.

Степан був старшим сином у сім'ї Тимошенків. Через три роки після народження Степана народився Сергій у селі Базилівці, де батько орендував ще й маєток Скоропадських. А ще через чотири роки народжується Володимир, майбутній визначний український економіст.

Дитячі роки Степана проходили серед сільських дітей. Першою вчителькою хлопця була мама, а згодом його навчає і готує до вступу у Роменське реальне училище талановитий і досвідчений педагог Михайло Коваленко. Наприкінці травня 1889 року Степан успішно складає вступні іспити до училища.

Ромни (насправді — Ромен) — стародавнє місто, яке з давніх-давен стояло на сторожі земель Київської Русі. Історія, культура міста мала неабияку виховну ауру. Тут свого часу побували Котляревський, Гоголь, Глінка, Шевченко. Пізніше на сценах виступали Кропивницький, Заньковецька, Карпенко-Карий, Садовський, Саксаганський...

А ще місто було осередком кобзарства. Славетний Остап Вересай теж родом з цих місць. Останній гетьман Січі Запорозької, незламний Петро Калнишевський, збудував тут Покровську церкву...

1918 року поставлено пам'ятник Т. Шевченкові за проектом Івана Кавалерідзе. Спогади про Ромни, містечко, посаджене на крутих берегах Сули, з духмяними гаями, Степан Прокопович проніс через усе своє життя, і ті, хто зустрічався з ним у пізню пору його життя, знають, що Ромни — це «найулюбленіша тема його розмов...»

Навчався хлопець добре, хоча треба було докласти певних зусиль до вивчення російської мови, — у батьківському домі спілкувалися виключно українською. Закінчивши училище в 1896 році, талановитий хлопець вступає одразу до двох петроградських вузів: Інституту цивільних інженерів та Інституту шляхів, одного з найкращих навчальних закладів Російської

імперії. Перевагу віддав останньому. Тут працювали основоположники транспортної науки — Дмитро Журавський, вчений інженер українського роду з Курщини, Белелюбський, Ясинський. У 60-х роках читав лекції і керував хімічною лабораторією Дмитро Менделєєв. Опір матеріалів і теорію споруд читали у 20-30-х роках славетні Бенуа Клайперон, Габріель Ламе.

Цікаво, що на першому курсі необхідно було вивчати вищу математику — 5 лекцій на тиждень, фізику — дві лекції, хімію — три, основи механіки і статyki — дві, будівельне мистецтво — дві і богослов'я — одну. Перелік дисциплін, як на наш час, — вражаючий... А ще ж були практичні та семінарські заняття.

1900 року Степан Тимошенко закінчив успішно інститут, наступного року відбуває рік обов'язкової військової повинності у саперному батальйоні у Петербурзі. Після закінчення служби його приймають лаборантом механічної лабораторії Шляхового інституту. Навесні 1903 року Тимошенко переходить працювати до щойно організованої механічної лабораторії Петербурзького політехнічного інституту. Тут він проводить заняття з опору матеріалів та з теоретичної механіки. Наступного року здійснює поїздку до Берліна, Мюнхена, провідних лабораторій вищих технічних шкіл, а 1905 року у зв'язку з закриттям інституту виїздить за кордон до Німеччини. Працює у Геттингенському університеті у Людвіга Прандтля — одного із засновників експериментальної аеродинаміки, визначного вченого з теорії пружності і пластичності.

Наслідком цієї діяльності стало отримання низки цікавих результатів, які схвалив сам Прандтль. Це дало можливість Степанові Тимошенку у 28-річному віці очолити кафедру опору матеріалів у Київському політехнічному інституті.

8 січня 1907 року найбільша аудиторія у Київському інституті була переповнена. Лекція Степана Тимошенка перевершила усі сподівання. З цього часу він веде наукову і викладацьку роботу в інституті.

1911 року виходить остаточна редакція його підручника з опору матеріалів. Він перекладався на багато чужинецьких мов, ще й сьогодні за цим підручником навчаються майбутні інженери. Зд. видатні досягнення В розробці теорії пружності і створення курсу будівельної механіки молодому вченому присуджують премію і золоту медаль імені Журавського. Тимошенко був першим і останнім лауреатом цієї премії.

Але наступають реакційні часи. Царський уряд вирішив обмежити автономію вищої школи. Виходять реакційний Столипінський циркуляр щодо запровадження ряду економічних репресій, посилення політичних репресій. Це спричинило студентські заворушення, протест фупи студентів Київської

політехніки. Серед ПДПИСІВ викладачів стояли і підписи Степана Тимошенка та Євгена Патона. Це призвело до звільнення з роботи Тимошенка і ще двох професорів міністром освіти у лютому 1911 року. Він залишився без роботи.

Після довгих поневірянь у Петербурзі йому вдалося отримати роботу консультанта з питань міцності на суднобудівному заводі Водночас протягом п'яти років він веде наукову роботу, дослідження, винаходить загальний метод розв'язку диференціальних рівнянь (згодом названий методом Бубнова), викладає у двох вузах — шляховому та електротехнічному. Саме в цей період він написав двотомову працю з оригінального курсу теорії пружності.

Наприкінці грудня 1917 року Степан Тимошенко їде відвідати сім'ю до Києва і більше до Петербурга не повертається. Йому запропонована посада професора в Київському політехнічному інституті.

Настали обнадійливі місяці становлення Української Народної Республіки. Коли до влади прийшов гетьман Скоропадський, а міністром освіти став Микола Василенко, виринуло питання реального створення Української Академії наук. Провідні вчені почали об'єднуватися для вироблення концепції та статуту Академії наук. Було зібрано комісію для вироблення законопроекту про заснування УАН. Цю роботу виконував у дружній співпраці з Володимиром Вернадським і Степан Тимошенко.

Він опікувався питаннями створення відділу механіки для теоретичних та експериментальних робіт. Восени всі члени комісії стали академіками УАН, а Тимошенко очолив організований ним Інститут механіки (нині відомий як Інститут механіки НАН України).

Але знову наступають буремні роки, трагічні з сьогоднішнього погляду роки в історії України, — зміна влади, безправ'я, розгроми, окупація, — все це не могло не вплинути на вченого. У своєму нарисі Микола Сорока пише: «Найдужче обурили Степана Тимошенка денікінці, коли в Києві зірвали напис: «Українська Академія наук». Учений не бачив перспектив для вільної наукової праці і на знак протесту виїхав до Югославії, де викладав у Загребському політехнічному інституті, а затим подався шукати кращої долі до Сполучених Штатів».

З 1922 року працює співробітником однієї американської фірми. Його авторитет стає загальновідомим. І цього ж року він переходить на роботу в компанію «Весгінгауз», читає лекції інженерам з теорії пружності. З 1927 року він стає професором Мічиганського, а з вересня 1936-го — професором Каліфорнійського університету в Стемфорді.

1944 року у віці 65 років Степан Тимошенко подає у відставку, проте університет пропонує йому посаду викладача, який не обіймає кафедру.

Цікаво прочитати зі спогадів Тимошенка таке: «Після довгих вагань я вирішив залишитися в Америці. Тут я розширив свій досвід у справі застосування наукового аналізу до розв'язання технічних задач..., написав ряд курсів, які дістали розповсюдження. Але нового в Америці зробив мало.»

Скажемо людям, що не так і мало зробив учений. Його сімдесятилітня творча діяльність склала цілу епоху в розвитку механіки твердого деформованого тіла. Він став ученим світової слави: теоретик, практик і педагог, автор багатьох фундаментальних підручників, перекладених на різні мови (прикро, але українською мовою жоден з них не перекладено й досі).

Величезні заслуги Степана Тимошенка і в інженерній справі. В «Енциклопедії Українознавства» Володимира Кубійовича читаємо: «Тимошенко — член численних академій і наукових товариств:

УАН (1918), НТШ (1923), УВАН (1947), почесний член Товариства Українських інженерів Америки (1953); серед неукраїнських Академій наук: член Американської Національної, Англійської Королівської, Італійської, СРСР, Польської інженерних наук; почесний член Американського товариства інженерів-механіків. Спілки Швейцарських інженерів, член Інтернаціональної Асоціації мостів та ін. Почесні докторати низки високих шкіл; нагороди і медалі ряду держав». Перелік їх зайняв би у нас не одну хвилину.

Це справді геніальна постать в науці. А чи відвідував Степан Тимошенко коли-небудь Україну, чи за своє життя був у Радянському Союзі?

Доробок генія належить цілому світові. І це правильно. Але серце кожного належить своїй і тільки своїй Вітчизні. Степан Тимошенко належав до тих, кого рідна земля зробила вигнанцем не з власної волі. Можливо найголовніше, найважливіше його слово в науці було б сказане саме тут, якби доля у свій час була прихильнішою. Недаремно його завжди тягнуло у рідні місця.

Так, Степан Тимошенко був у Радянському Союзі двічі, 1958 і 1967 року. Приїздив на наукові симпозиуми. Першого разу побував у Львові, Харкові, Києві, Москві, Ленінграді. [Тут він востаннє зустрічався з Абрамом Йоффе -- давнім товаришем дитинства вони навчалися разом в Роменському реальному училищі.] За дру. гих відвідин Тимошенко побував у Ромнах, був у Києві, Москві Ленінграді.

Не виключено, що приймаючи рішення свого часу залишити рідну землю, він мріяв про своє повернення додому. Але ДОЛЯ розпорядилася інакше. [Тут мені хочеться згадати слова Рене Декарта: "...недостатньо мати ясний розум, головне --- це добре використати його". Чому згадую ці слова? А тому, що і такої величини людина, як Степан Тимошенко, не був застрахований від більшовицької машини знищення інтелігенції.]

Але залізна ідеологічна завіса, якою від світу відгородився Радянський Союз, невдовзі перетнула всі шляхи додому. Останні роки Степан Тимошенко провів у Федеративній Республіці Німеччини у місті Вупперталі, де мешкала його донька Ганна. Тут на 94-му році життя 29 травня 1972 року і перестало битися його серце. За побажанням доньки, прах Степана Тимошенка похований у могилі дружини вченого в американському місті Пало Альто.

Хоч як би воно було, але багато в чому рішенню Тимошенка виїхати за кордон посприяла позиція і двох його братів у ті буремні роки. Отож, кілька слів про його братів.

Спершу про меншого, Володимира Тимошенка. Визначний український економіст, дійсний член НТШ і УВАН. Закінчив Інститут комунікацій та економіки відділу Політехніки в Петербурзі 1911 року. З 1917 року переїхав на Україну, був економічним консультантом українських урядів та керівником Інституту економічної кон'юнктури при УАН, 1919 року — економічний радник української дипломатичної місії на світовій конференції в Парижі. З 1922 року професор УГА та УВУ в Празі. Одержавши стипендію Рокфеллера, поїхав 1926 року на навчання у США. Докторат економічних наук у Корнельському університеті. До 1934 року викладав економічні науки в Мічиганському університеті, 1934-36 роки — науковий дорадник у Вашингтонському міністерстві, а в 1936-50 роках — професор Стенфордського університету, автор понад 50 наукових праць. Помер 1965 року в Менло Парк (Каліфорнія).

Цікавою є постать Сергія, який був архітектором і політичним діячем. Вже будучи студентом Інституту цивільних інженерів у Петербурзі, став активним діячем Української Студентської Громади. По закінченні інституту працював у Ковелі, Києві й Харкові (будував будинки в українському стилі). З початком революції 1917 року, член Центральної Ради, член Української Соціал-Демократичної Робітничої партії (УСДРП), лідерами якої були Винниченко, Петлюра, Антонович, Юркевич та інші. 1919-20 роки — міністр шляхів у Кабінеті Ісаака Мазепи, В. Прокоповича і А. Ливицького, 1922-23 будував церкви в передмістях Львова, монастир Студитів у Зарваниці. У 1924-29 роках професор Української Господарської Академії в Подєбрадах, 1930-39 — у Луцьку, головний архітектор на Волині для сільськогосподарського будівництва, активний діяч Волинського Українського об'єднання (посол до польського Сейму, до Сенату). Між

іншим, перший голова Товариства імені Петра Могили, що засноване 1931 року з метою ширення релігійної освіти і православної свідомості на засадах соборноправності давньої Української Церкви. Припинило свою діяльність з більшовицькою окупацією Волині 1939 року. З 1946 року у США, де й помер 1950 року. Ось такими були три брати Тимошенки, якими могла б гордитися будь-яка інша нація.

Три обдаровання, три долі, три втрати для України, з однієї лише родини. Усіх їх прийняла у своє лоно чужа американська земля, а серце кожного належало Україні і прагнуло зробити для неї багато доброго. Згадавши, пам'ятаймо. Пам'ятаймо славні імена подвижників української культури, до роду яких належать три брати з роду Тимошенків — Володимир, Сергій і Степан.

Література:

Лозбень В. Л. Механік, якого визнав світ. — У кн.: Аксіюми для нащадків. / Упорядник О. Романчук. — Львів: Меморіал. — 1992. — 544 с.

Писаренко Г. С. Степан Прокопович Тимошенко. — К.: Наукова думка. — 1979. — 195 с.

Писаренко Г. С. Степан Прокопович Тимошенко. — М.: Наука. — 1991. — 236 с.

Економіст світового виміру — Михайло Туган-Барановський

Михайло Туган-Барановський

Туган-Барановський Михайло (20 січня (8 січня ст.с.) 1865, Солонім, Харківщина — 21 січня 1919, Одеса) — перший економіст-східноєвропейець, наукові теорії якого визнали зарубіжні вчені різних шкіл і напрямків; один із найкращих знавців кон'юнктурних економічних циклів, автор численних праць про теорію вартості, розподілу суспільного доходу, історію господарського розвитку та кооперативних основ господарської діяльності. Доктор економіки (1899).

Солідарність інтересів — ось духовна основа кооперації.

Михайло Туган-Барановський

Якщо людина навчиться управляти собою, їй не складе труднощів управляти і державою.

Конфуцій

Найбільша заслуга людини полягає в тому, щоб якомога більше підкорити собі обставини і якнайменше підкорятися їм.

Й.-В. Гете

Долі багатьох українських учених¹ дуже подібні між собою: їхню творчість знають на чужині і мало або зовсім не знають на оатківщині. Підтвердженням цьому може бути ім'я українського вченого, економіста,

громадського і політичного діяча, одного із засновників Української Академії наук Михайла Туган-Барановського. В УРЕ про нього можна прочитати, що був він «російським і українським буржуазним економістом., одним із представників легального марксизму... Це він перекручував і намагався спростувати марксистську теорію відтворення і криз, теорію класової боротьби, виступав проти трудової теорії вартості і додаткової вартості».

Очевидно, що такого «поцінування» було досить, аби ім'я одного з 12-ти перших академіків ВУАН не згадати ніде. Навіть у книзі «Академія наук Української РСР. 1919-1969», видавництво «Наукова думка», Київ, 1969 рік. Додамо, що радянські автори, цитуючи полемічні писання Леніна проти теорій Туган-Барановського, називають його «буржуазним економістом» і «активним діячем контрреволюції на Україні».

Гіркої правди ніде діти. Натомість у виданнях закордонних (та вже й у сьогоднішніх в Україні) читаємо, що «...Туган-Барановський... визначний економіст, один з найкращих знавців кон'юктурних економічних циклів, автор численних праць про теорію вартості, розподілу суспільного доходу, історію господарського розвитку та кооперованих основ господарської діяльності», «...фундатор теорії економічної кон'юктури» і «...економіст світового рівня».

На щастя, наш український час збагнув велич цієї постаті і намагається віддати вченому належну шану. Доктор економічних наук Степан Злупко пише про Туган-Барановського: «...його економічні теорії зробили помітний слід майже в усіх країнах Європи... А Україна дала світові видатного і оригінального економіста-мислителя, у творчій спадщині якого відбилася українська ментальність, здатність бачити економічні події з позицій критерію людяності. Безпосереднім учнем Туган-Барановського був відомий російський економіст Кондратьєв...»

Читаємо передмову до книги «100 найвідоміших українців», видавництво «Орфей», 2001 рік: «...У громадянському змужнінні нової генерації, її професійному становленні, прискореній адаптації до сучасного життя важко переоцінити роль і приклад яскравих, непересічних особистостей, людей, для яких Україна справді понад усе і яких можна назвати поводириями нації, її моральними лідерами, володарями сердець і душ... Усі вони по-своєму і відповідно до історичних та життєвих обставин, переслідували священну мету — зберегти Україну для України...»

Це слова Президента України Леоніда Кучми, виголошені на урочистих зборах, присвячених 10-й річниці незалежності України.

І серед тих 100 найвідоміших — ім'я Михайла Туган-Барановського.

Слід відзначити також, що деякі праці Туган-Барановського видано нещодавно видавництвом «Наукова думка», 1999 рік. Саме життя підтвердило правильність його теорій і висновків, які, на думку фахівців, є глибоко сучасними і необхідними для нашого економічного поступу.

А тепер — про життєвий шлях і творчий доробок Михайла Туган-Барановського детальніше.

***

Народився Михайло 8 (21) січня 1865 року у селі Солоному Куп'янського повіту на Харківщині у дворянській родині. Рід Туган-Барановських по батьківській лінії походить з татарських поселенців XIV століття на Литві. Повне прізвище Туган-Мірза Барановський. Батько Михайла був артилерійським генералом, а мати належала до роду українських інтелігентів з Полтавщини. Вона й займалася вихованням дітей, яких у сім'ї було четверо. Мав

Михайло дві старші сестри і молодшого брата. Діти зростали в оточенні прекрасної української природи і доброзичливих українських селян. Початкову освіту хлопець, очевидно, здобув удома, а потім навчався в 1-й Київській і II-й Харківській класичних гімназіях. У 1884 році Михайло стає студентом природничо-математичного, а згодом — правничо-економічного факультету. Вже на тому студентському етапі Туган-Барановський почуває себе українським патріотом.

Відповідаючи на анкету редакції журналу «Украинская жизнь», Михайло писав: «...повинен передусім заявити, що я не можу вважати себе чужим українському народові. Народився я в Харківській губернії, за походженням наполовину українець, в ранній юності і на університетській лаві почував себе українським патріотом».

А час був тоді, після вбивства царя Олександра II, не дуже певний. Це відчували на собі і українські видатні діячі, і студентство. Не оминула репресійна машина і студента Михайла Туган-Барановського. Всіх звинувачували в «українофільстві». Отож, він «внаслідок політичної неблагонадійності, — звільнений із числа студентів... із заборонаю прийняття у будь-які з навчальних закладів Міністерства Народної освіти».

Університет довелося молодому чоловікові закінчувати екстерном. Ще студентом Михайло одружується з Лідією Давидовою, талановитою, освіченою дівчиною. Саме вона стимулювала свого чоловіка до наукової праці. І вже 1890 року у журналі «Юридический вестник» молодий економіст опублікував свою першу працю «Вчення про граничну корисність

господарських благ, як причина їх цінності», в якій він виступив з критикою теорії трудової вартості та граничної корисності.

В ті роки народницька ідеологія в Росії переживала глибоку кризу. Багато чесних молодих людей обурювалися несправедливістю і політичним безправ'ям, що панувало тоді в країні і сприймали марксизм як досягнення західної соціально-економічної думки.

Захопився питаннями соціально-економічної теорії Маркса і Михайло Туган-Барановський. Він публікує книги про життя, наукову і суспільну діяльність відомих на той час європейських інтелектуалів XIX століття: «Прудон, його життя і діяльність» та «Мілль, його життя і навчально-літературна діяльність». Ці праці принесли йому широке визнання у наукових колах. У 1892 році Туган-Барановський їде до Англії доповнювати свої студії. Саме тут його марксистські погляди знайшли вияв у праці «Промислові кризи в сучасній Англії, їхні причини і вплив на народне життя». Незабаром він захищає її як магістерську дисертацію у Московському університеті.

У передмові до цієї книги Туган-Барановський зазначав, що вона «присвячена дослідженню найзагадковішого й найнезрозумілішого явища господарського ладу нашого часу, — явища, досі ще остаточно не з'ясованого в науці, — періодичним промисловим кризам». Саме Туган-Барановському вдалося розкрити цю таємницю. Він дійшов висновку, що економічні кризи не можна розглядати у відриві від функціонування ринку. Він пише: «...криза залежить не тільки від випадкових причин, властивих певному історичному моменту, але від постійно діючих загальних причин, властивих сучасному культурно-економічному ладу».

Український вчений критично переглянув політекономію марксизму у книзі «Основна помилка абстрактної теорії капіталізму Маркса» і в наступних працях «Нариси з новітньої історії політекономії і соціалізму», «Теоретичні основи марксизму», «Основи політичної економіки» (1909).

У них учений рішуче виступає проти теорії класової боротьби як двигуна прогресу. Саме це пропагувалося в той час російськими марксистами.

Вчений пише: «При побудові теорії криз — головна трудність полягає не у виявленні умов, котрі можуть викликати кризу, а в поясненні саме того факту, що кризи відбуваються не в кожен момент, а через певні проміжки часу, періодично.» І далі: «Проблема криз може бути задовільно розв'язана лише на основі правильної теорії ринку. А так як сучасна економічна наука, в особі величезної більшості своїх представників, стоїть на неправильній теорії ринку, то зовсім не дивно, що і проблема криз виявилась їй не під силу».

В основу свого економічного вчення Туган-Барановський поклав ідею про взаємозв'язок коливань виробництва з періодичним зростанням основного капіталу. Цю ідею наприкінці XIX висунув американський вчений-економіст Хансен. Отож, Туган-Барановський відзначає, що особливе значення в економічному зростанні відіграє інвестиція. Вчений перший формулює основний закон, що лежить в основі теорії інвестиційних циклів. Так, збільшення інвестицій у сферу виробництва викликає самовільне зростання усіх елементів економічної активності. Ця створена Туган-Барановським теорія мала широкий міжнародний резонанс. Книги його друкуються багатьма європейськими мовами.

«Ряд західноєвропейських вчених повністю або з більшими чи меншими обмеженнями прийняв мої висновки», — пише Туган-Барановський. Його книги називають «найоригінальнішими і найвизначнішими творами у всій економічній літературі сучасності». До його послідовників зараховують відомих економістів того часу: Шпітгофа, Поле, Ейленбурга, Шмоллера. Його ідеї згодом була сприйняті найбільшим економістом-теоретиком XX століття англійцем Кейнсом. Що, здавалося, такого значущого придумав Туган-Барановський, твердячи, «що ціна заліза, а не хліба, є найважливішим показником фаз промислового циклу»? Тепер це знають усі, але тоді це було «великим кроком у справі розробки теорії криз».

З цією оцінкою погоджувалися німецькі вчені Зомбарт, Бунцель, французький економіст Леснюр, а визнаний авторитет світової економічної науки норвезький професор Кассель називав українського вченого «найвидатнішим теоретиком економічних криз».

Учений повертається до Росії. Читає курси економіки у вищих навчальних закладах Москви, Петербурга. Велику увагу приділяє вивченню розвитку капіталізму в Росії. Особливо багато зробив Туган-Барановський для спростування утопічних концепцій російських народників, які фетишизували общинні відносини та їх месіанську роль. За ці антинародницькі погляди вчений заслужив прізвисько «легального марксиста». Вони найповніше викладені у праці «Російська фабрика в минулому і сучасному. Історико-економічне дослідження» (1898 рік). Її вчений захистив у Московському університеті як докторську роботу.

Про мету цієї праці Туган-Барановський зокрема писав: «Моє завдання полягало в достатньо чіткому, але без надмірних деталей, зображенні поступової зміни внутрішнього ладу російської фабрики під впливом змін суспільно-економічного середовища. Мені хотілося показати, яким чином первісно купецька фабрика... перетворилася протягом XVIII століття у дворянську фабрику...» Учений у своїх працях з політичної економії дійшов висновку, що полегшення участі працівників можливе завдяки розвитку кооперативних форм виробництва і власності. Він категорично виступив

проти твердження, що праця є субстанцією цінності, а теорія додаткової вартості Маркса частково неправильна, частково позбавлена змісту, бо Маркс прийшов до висновку про закон падіння відсотка прибутку з допомогою низки логічних помилок.

«Основним законом капіталістичного розвитку, — стверджував Туган-Барановський, — я вважаю постійне скорочення частки народного споживання в суспільній продукції, що, всупереч Марксу, не створює ніяких нових труднощів для процесу реалізації капіталістичного виробництва». А якщо так, то воно не може викликати крах капіталістичного господарського ладу...

Саме за цей висновок не любили марксистки Туган-Барановського, називаючи його теорію в своїх пасквілях «Туган-Барановщиною».

Туган-Барановський відійшов у цей час від марксизму і обурений цим Ленін назвав Туган-Барановського «звичайним буржуазним економістом». «Один із кандидатів кадетської партії пан професор Туган-Барановський належить до тих революційних економістів, які замолоду були майже марксистами, а потім швидко порозумнішали, підправили Маркса обривками буржуазних теорій і за великі ренегатські заслуги забезпечили собі університетські кафедри для вченого одурення студентів», — писав Ленін.

Але сьогодні можна пересвідчитись, на чиєму боці була правда і чим закінчилися марксистські експерименти.

З 1906 року Михайло Туган-Барановський цілком віддається педагогічній та науковій діяльності, виступає головним редактором журналу «Вісник кооперації», редагує серійне видання «Нові ідеї в економіці». Свої теоретичні напрацювання з питання кооперації він зміг перевірити на практиці в Україні. Це знайшло відображення в книзі «Соціальні основи кооперації» (1916 рік), а наступного року вчений видає працю «Паперові гроші і метал».

«... Ніяких меж для розвитку капіталістичного господарства, крім продуктивних сил суспільства, не існує, так як капіталізм сам собі створює ринок», — робить висновок Туган-Барановський.

Високий науковий рівень, фундаментальність наукових розробок принесли вченому заслужене визнання: Російська Академія наук за його підручник «Основи політичної економіки» присудила велику премію імені адмірала Самуїла Грейга. Праця «Соціальні основи кооперації» ввела ім'я вченого в число класиків — теоретиків кооперативного руху. Зате пізніше нав'язувалося повсюдно у радянських вузах вивчення невеличкої статті Ульянова-Леніна «Про кооперацію». А вона була лише поверховою компіляцією «Соціальних основ кооперації» Туган-Барановського.

Перед Першою світовою війною Туган-Барановський співпрацював з Михайлом Грушевським та іншими українськими вченими над підготовкою енциклопедичного довідника «Український народ в його минулому і сьогодні» (1914-16); вийшло два томи, а третій, зредагований Туган-Барановським і присвячений народному господарству України, так і не з'явився.

Після Лютневої революції, влітку 1917 року Туган-Барановський повертається на Україну. Друзі і співробітники вченого створюють Центральну Раду. Володимир Винниченко надсилає йому телеграму з проханням посісти пост Генерального Секретаря фінансів Центральної Ради.

Газета «Киевская мысль» в серпні 1917 року повідомляла, що від професора Туган-Барановського отримано згоду прийняти цей пост. А згодом, у цій же газеті була опублікована декларація вченого «Економічна політика». Найбільше уваги приділяв Туган-Барановський кооперативним справам, відстоював створення власної української валюти, необхідність усамостійнення українського кооперативного руху. Однак лівий ухил, що його створювали українські соціал-демократи та соціалісти-революціонери в Центральній Раді був йому органічно неприйнятний. Згубність курсу побудови основ нового демократичного життя, який вони провадили, змусила його в кінці 1917 року подати у відставку.

Але Михайло Туган-Барановський не впадає у відчай. Він зосереджує свої сили на педагогічній, науковій і науково-публіцистичній роботі. Читає лекції в Київському університеті, редагує журнал «Київська кооперація», публікує працю «Про кооперативний ідеал» (1918), а наступного року побачили світ друге видання книги «Соціальні основи кооперації», книга українською мовою «Кооперація, її природа і мета».

Цього ж року Михайло Туган-Барановський керує роботою з'їзду українських кооператорів і очолює керівний орган цього руху.

А ще була робота разом з Володимиром Вернадським, Миколою Василенком та Агатангелом Кримським по організації Української Академії наук у листопаді 1918 року.

«Українська Академія наук, — зазначає вчений у «Записці про Відділ соціальних наук», — не повинна обмежувати обсягу свого виучування лише теоретичними знаннями. Практичне життя всевладно вимагає помочи від науки й, якщо на фізико-математично-му Відділі виявиться необхідно-потрібним відпустити значну кількість кафедр для прикладного природознавства, то тим більше це потрібно в царині економічних знань, що якнайтісніше стикаються з практичним життям».

І далі Туган-Барановський радив створити два інститути: 1) «для виучування економічної кон'юнктури (при кафедрі теоретичної економіки) та 2) для статистичного виучування людності України (при кафедрі статистики)».

Треба сказати, що Туган-Барановський стає одним з перших дійсних членів-засновників Академії, незабаром очоливши соціально-економічний Відділ. Він створює два інститути, три постійні комісії, стає першим керівником Інституту кон'юнктури. Створений ним Статут розбудови економічної науки в системі Академії наук — видатне явище не тільки в українській, але у світовій практиці.

Але наступили грізні події. До влади дорвалися люди, які не могли і не хотіли зрозуміти значення економічної науки в житті народу. В період «диктатури пролетаріату» було знищене все, створене на самих початках заснування української державності. А вчений так обстоював українську самостійність!

«Чи потрібні Україні свої національні кооперативні центри?: Здавалось би, що таке питання й виникать не повинно. Бо коли існує Україна, український народ, українська держава, коли існує українська кооперація, то вона мусить мати свої національні центри», — пише вчений. — «Передусім необхідно визнати право за українцями бути синами своєї отчизни й працювати над розвитком української національної культури». Надзвичайно актуальними є ці слова для наших сьогоднішніх політиків і економістів.

А тоді, на початку 1919 року Директорія направила Михайла Туган-Барановського у складі української дипломатичної місії на Паризьку мирну конференцію, де вирішувалася доля Європи після закінчення Першої світової війни. І от несподівано вчений помирає в потязі неподалік від Одеси 21 січня 1919 року. В Одесі він був і похований.

У некролозі говорилося: «Професор Державного Українського Університету, Генеральний Секретар фінансів, член Української Академії наук, голова Ради Центрального Українського Кооперативного Комітету, редактор журналу «Українська Кооперація» Михайло Туган-Барановський у всіх галузях нашого життя лишив свій слід, незважаючи на той короткий час, який продовжувалася його робота». А дійсний член ВУАН Костянтин Воблій, визначний економіст, географ і статистик, писав згодом, що «зі смертю Туган-Барановського загас сильний теоретичний розум, що вмів розібратися в найскладніших економічних проблемах».

Наукова спадщина вченого становить близько 140 великих праць, що заторкують майже всі ділянки економічної науки. Найбільше значення має його теорія періодичних криз, вивченню яких він присвятив низку праць, що

появилися і в перекладах на німецьку та французьку мови і здобули йому світове ім'я. Менш популярна його дуалістична теорія вартості, яка базується на критиці трудових теорій Давида Рікардо і Карла Маркса та теорій граничної корисності австрійської економічної школи. Туган-Барановський багато свого таланту віддав створенню теорії кооперативізму і працями у цій ділянці науки він належить до числа найвидатніших теоретиків кооперативного руху в Східній Європі.

Справді, Михайло Туган-Барановський був одним з перших у світовому масштабі, хто, усвідомлюючи обмеженість і недосконалість як суто ринкових, так і планових регуляторів, пропонованих ортодоксальним марксизмом, висунув концепцію їхнього синтезу. Його ідеї відіграли важливу роль у відродженні нормального економічного життя в роки НЕПу, однак наприкінці 20-х років цей напрямок розвитку економічної науки був розгромлений більшовицькою владою. А його оригінальні твори з проблем грошового обігу, аграрних і податкових реформ, соціології і політичної економії були надовго забуті, як і його ім'я.

Сьогодні, як ніколи раніше, українська держава доконче потребує дослідження багатогранної наукової спадщини видатного і оригінального економіста-мислителя кінця ХІХ-го і початку ХХ-го століть Михайла Туган-Барановського. Він є гордістю українського народу.

Література:

Воблий К. Академік М. Й. Туган-Барановский. Записки соціально-економічного відділу — Київ. — 1923. — Т. 1.— С. VII.

Мицюк О. К. Наукова діяльність політико-економіста М. І. Туган-Барановського. — Львів. — 1931. — С. 9-11.

Злупко С. М. Фундатор теорії економічної кон'юнктури. — у Кн. Аксіоми для нащадків. / Упорядник О. Романчук. — Львів: Меморіал. — 1992. — 544 с.

Горніна Л. П. М. Й. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. — К.: ІЕ НАН України. — 2001. — 268 с.

Видатний геолог-дослідник кінця ХІХ та початку ХХ століття — Павло Тутковський

Павло Тутковський

Тутковський Павло Аполлонович (1 березня 1858, Липовець — † 3 червня 1930, Київ) — український геолог, географ і педагог. Один з основоположників геології й географії України, дійсний член Української (з 1919 року) і Білоруської (з 1928 року) академій наук та Наукового товариства імені Шевченка (з 1923 року).

(1.03.1858-3.06.1930)

Пиши історію так, щоб і про тебе сказати: це був дійсно вільний чоловік У нього не було нічого лицемірного та рабського і у всьому він йшов тільки за правдою.

Ф. Прокопович

Перегорнімо разом іще одну сторінку української науки. Наша радіопередача¹ живе в ефірі вже другий рік і цей випуск, можна сказати, ювілейний. 50 подвижників світової науки постали перед нами як сини українського народу. Їхні імена, їхні творчі здобутки належать усьому людству, але їх породила і дала їм крила для злету наша українська земля. Довготривала її бездержавність ставала їм на заваді, змушувала віддати творіння свого генія на розвій чужих держав, шукати щастя в інших краях. І для багатьох з них це було і драмою, і трагедією. Але ми намагалися в своїх передачах повернути про них добру пам'ять, віддати їм належну шану.

Цьогорічний серпень дав нашому народові щасливу можливість переступити поріг другого тисячоліття разом з Українською державою. Так, десять років тому сповнилася віковична мрія наших предків, які своїм трудом та кров'ю боролися за здійснення найвищого ідеалу кожного волелюбного народу — здобуття Незалежності. Український народ упродовж багатовікової неволі в країні «старшого брата» багато чого втратив, мало що здобув, але не впав на дно аморальності й дикості, зберіг свою душу, віру у свої сили, любов до своєї землі. І сьогодні той, хто бажає докоряти, картати свій народ, повинен спочатку подумати — чи все він зробив для того, щоб допомогти народу позбутися різних вад і самому стати гідним свого народу. Того народу, який дав світові велетів мислі і духу І дай Боже, щоби їхні не менш талановиті сьогоднішні послідовники не повторили хресної дороги своїх великих попередників. Нехай їхній талант служить насамперед практичному зміцненню та розвитку своєї незалежної держави. А ми у своїй програмі й надалі повертатимемо маловідомі і невідомі імена українських вчених світової слави. Відроджуймо вищі ідеали, інакше наше самоусвідомлення як нації буде неможливим.

Однією з найяскравіших постатей вітчизняної науки кінця XIX та початку XX століття є Павло Тутковський, який займався дослідженням геологічного минулого Землі. Він став одним з 12-ти перших академіків Української Академії наук, очолив у ній науки про Землю, організував кафедру геології, Геологічний музей, Науково-дослідний інститут геології, довгий час очолював фізико-математичне відділення Академії, практично заснував низку наукових установ у ділянці природознавства і техніки...

Без сумніву, причиною такого напівзабуття був ярлик, начеплений на нього ще у 20-ті роки — «націоналіст». Про це пише Олег Романчук у статті «Син

землі». Виявляється, найбільшим криміналом, за який Тутковський потрапив під ковпак ДПУ, було козацьке походження і те, що цікавився геологію насамперед України, а не всього Радянського Союзу. Та про це трохи згодом. Додамо, що Павло Аполлонович був людиною неабиякою і великим патріотом своєї землі. Про це свідчить бодай ось який факт з його вже академічного життя. На чергових виборах академіків до Академії наук у червні 1929 року Тутковський знову виступив проти кандидатури в дійсні члени ВУАН професора Лебедева (як це було раніше з професором Соболевим), мотивуючи свою позицію тим, що той не знає і не хоче знати української мови. Але ж коли людина не знає мови народу, який здобув право на свій вищий науковий центр, то така людина не має підстав для обрання її дійсним членом цієї організації, — так вважав вчений. І правильно вважав! Він чинив по закону, відстоював, здавалося б, рекомендації Центральної комісії українізації радянського апарату при РНК, де йшлося:

«Центральна комісія ухвалила також постанову, що встановлює порядок приймання на роботу до радянських установ УРСР співробітників, у зв'язку з вимогами обов'язкового знання української мови. За цією постановою приймати на роботу в установи можна тільки тих осіб, що мають посвідку про знання української мови на першу і другу категорії... Комісія запропонувала Наркомвнусправ стежити за виконанням постанови про заведення на території УРСР вивісок, бланків, штампів і етикеток українською мовою, притягаючи винних за невиконання цієї постанови до відповідальності... Прокуратурі Республіки доручено притягати до відповідальності торговельний апарат за недостатню українізацію..., звільнити з посад співробітників, що не засвоїли української мови...»

Що не кажіть, а нам би сьогодні таку постанову та тих виконавців! А тоді Павлу Тутковському за цю позицію було непереливки. Обізвали націоналістом, а коли викликали згодом в ДПУ, то найперше було запитання «Хто ваші предки?»... Про це й розповімо у передачі.

***

Отож, народився Павло Тутковський 1 березня 1858 року в селищі Липовці теперішньої Вінницької області в родині службовця. Прадід був запорозьким козаком на прізвище Тутко. Батько Аполлон Лукич був випускником юридичного факультету Київського університету і працював суддею на Волині й Київщині. До речі, останнім місцем роботи батька було місто Полонне на Поділлі.

Дитинство маленького Павла, як і інших дітей, — старшого Миколи та сестри Софії, — пройшло під доглядом надзвичайно культурної і талановитої, музично освіченої матері Юлії Антонівни.

Зазначимо принагідно, що Микола Тутковський був непересічним талановитим композитором, піаністом-віртуозом, педагогом і музичним діячем, Героєм Праці (1924). Навчався у Миколи Лисенка та Володимира Пухальського, був професором у 1923-29 роках Київської консерваторії, автором опери «Буйний вітер», багатьох музичних творів, підручника «Керівництво до вивчення гармонії».

На той час на природничому відділенні фізико-математичного факультету давалася вельми солідна підготовка. Курси анатомії рослин і анатомії людини, зоології, морфології, ембріології, загальної фізики, органічної, неорганічної хімії читали видатні вчені. Так, знаменитий хімік Бунге викладав технічну хімію, фізику — професор Авенаріус, ботаніку — Баранецький, морфологію і систематику рослин — Шмальгаузен, геологію і мінералогію — Феофілатов. Ціле сузір'я знаменитих викладачів.

Зазначимо, що родоначальником київської школи геологів був Феофілатов, видатний педагог, славетний геолог і мінералог. Він перший виявив і описав та картографував широко відомі тепер Київські дислокації, всупереч висловлюванням Мурчисона про відсутність на південь від девонської вісі юрських відкладів... Саме він став ініціатором розробки четвертинної геології на території України. Він встановив тут наявність льодовикових і післяльодовикових відкладень, захоронених ґрунтів, а також був визнаним археологом...

По закінченні навчання Феофілатов рекомендував здібного студента Тутковського на кафедру геології і мінералогії з метою підготовки до професорського звання. Через рік його призначають консерватором мінералогічного і геологічного кабінету. На цій посаді він пропрацював одинадцять років. Життя молодого вченого було нелегким, якщо згадати, що Павло Тутковський одружився ще на першому курсі. Дружиною йому стала Олена Дмитрівна Багалій, сирота, яка прийняла прізвище хрещеного батька — відомого українського історика, професора Харківського університету Дмитра Багалія. Згодом і він, і Павло Тутковський стали академіками першого складу Української Академії наук...

За дорученням Київського товариства природознавців Тутковський з 1884 по 1902 рік проводить геологічні дослідження практично всіх губерній на Україні, шукає нові шляхи в галузі палеонтології. Він захоплюється вивченням викопної мікрофауни і вперше в Росії друкує близько 20 оригінальних праць з цього питання.

У той самий час Павло Тутковський приділяє велику увагу вивченню підземних вод України, і 1895 року подає свій проект водопостачання Києва, який був вислідом його геологічних досліджень. Павло Аполлонович дійшов висновку, що геологічні відклади на певній глибині повинні складатися з

юрських глин і залягаючих під ними водовмісних пісків. Він передбачив також пересічну глибину залягання в Києві потужного артезіанського горизонту.

Це було подвижництво молодого вченого. Він сам особисто доклав багато зусиль, грошей, незважаючи на гострі нестатки, щоби довести і виправдати висновки своїх наукових праць. І ось перед Новим роком з глибин землі вдарив джерельний струмінь — і Київ став одним із перших європейських міст, що забезпечило себе артезіанською водою. Це сприяло і вирішенню проблеми епідемії холери і тифу. Згодом Тутковський відкриває артезіанські води і карстові явища на Волині і в Білорусії.

Про цей період життя вчений писав у спогадах: «При моїх широких дослідях влітку на Поліссі завжди траплялося так, що по 3,5 місяці не мав обіду, живився тільки чорним хлібом та чаєм, бо в тих поліських нетрях і за гроші нічого не можна дістати. Та й часу для цього не було... Ця важка праця протягом довгих років пригадується не як прикрість, а як справжнісінька насолода».

Успішні роботи Тутковського та багатогранне їх спрямування не залишилося поза увагою в наукових колах: у 1883 році його обирають почесним членом Київського товариства природознавців, 1886 — дійсним членом Петербурзького мінералогічного товариства, 1888 — членом Бельгійського товариства геології і палеонтології в Брюсселі, 1889 року — почесним членом Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті. Його слава сягнула далеко за межі України.

Наступні 18 років учений віддає педагогічній праці, викладає природознавство, географію, фізику в школах Києва, Луцька, Житомира, працює на посаді позаштатного співробітника Петербурзького Геологічного комітету, виконує низку визначних наукових досліджень з походження лесу, «викопних» пустель Північної півкулі. Саме у 1910 році Павло Аполлонович представляє фізико-математичному факультетові Московського університету свою монографію «Викопні порожнини Північної півкулі» як докторську дисертацію і наступного року блискуче її захищає. Йому було присуджено вчений ступінь доктора географії; того ж року Казанський університет присуджує Тутковському вчений ступінь доктора мінералогії і геології «гоноріс кауза» за комплект робіт з геології, мінералогії та палеонтології. 26 вересня 1913 року Тутковський стає приват-доцентом Київського університету, а навесні наступного — ординарним професором кафедри географії та етнографії.

Отже, до вченого прийшло визнання. Він по праву вважається основоположником четвертинної геології. Павло Аполлонович писав: «Я старанно зібрав майже всю всесвітню літературу про цей (тобто

четвертинний) період і всі запропоновані теорії та досить великий фактичний матеріал з мо'їх спостережень на території України; на підставі всіх цих матеріалів опрацював декілька окремих питань четвертинної геології, зробивши при цьому цікаві висновки. Чимало часу і праці я присвятив далі проблемі лесу, в якій було ще багато неясного і сумнівного..., і запропонована мною... нова теорія еолового походження лесу не тільки дала задовільні відповіді на всі поставлені питання та строго логічні висновки, але передбачала нові факти, яких ще ніхто не спостерігав і які з'явилися в науці лише згодом». А ще Тутковський доклав своїх знань до проблеми дослідження та опису мінеральних багатств України...

Павло Аполлонович справді вірець не лише науковця, але й справжнього подвижника науки, який служить рідному народові. Він з перших днів утворення Української Академії наук активно працює як член Українського Наукового Товариства, заснованого в 1907 році з ініціативи Михайла Грушевського і під його головуванням, а в 1918-25 роках — як голова природничого відділу, а ще перед цим брав найдіяльнішу участь у роботі Комісії з розробки проекту самої Академії наук.

1919 року Павла Аполлоновича призначено головою Сільсько-господарського комітету України. Особливу увагу вчений приділяє розширенню вивчення найважливіших корисних копалин і в першу чергу кам'яного вугілля...

В 1924 році Павла Тутковського призначено головою науково-дослідної кафедри геології, яку в 1926 році перетворено в науково-дослідний Інститут геології. Того ж року здійснюється мрія вченого про створення Геологічного музею в Києві...

Сьогодні це найулюбленіший музей киян і всіх, хто приїздить до Києва. Його любовно називають музеєм природи і вважають одним з найкращих у країні та, можливо, і в усьому світі. Доцільно навести один із замислів Тутковського про експозицію петрографічного музею, вміщену на вході: «З геологічними зразками відвідувач знайомиться вже зі входу в Центрально-природничий музей. Тут лежать два величезних валуни з четвертинних відкладів околиць Києва. Дещо вище розміщено великий штуф залізної руди (джеспіліту) з Криворізького залізорудного родовища. Зліва від входу встановлено ствол закам'янілого болотяного кипарису, зарості якого покривали заболочені місця Поділля в міоцені (близько 20 мільйонів років тому). Вище, зліва і справа від входу, стоять вази, виконані з лабрадориту. У вестибюлі музею розміщено брили сірого і рожевого граніту з Житомирської області. А біля входу в Геологічний музей і на подіумі стенду «Походження і будова Сонячної системи» лежать великі штуфи: маріуполіту Приазов'я, кам'яної солі й кам'яного вугілля Донбасу, пегматиту Українського щита, гіпсу Поділля, скам'янілого дерева Донбасу, овруцького кварциту з

хвилеприпливними знаками з Житомирської області й залізного кварциту Криворізького басейну». Ось вам ще одне підтвердження масштабності наукової діяльності Павла Тутковського. То ж зверніть увагу на цей музей на вулиці Богдана Хмельницького у Києві і не пройдіть мимо.

Активну участь брав Тутковський в організації бібліотеки Академії наук, Інституту наукової мови (от би нашій Україні сьогодні мати такий інститут в рамках Національної Академії наук!). Він був одним з ініціаторів й організаторів видання «Матеріалів до української природничої термінології та номенклатури». У 1923 році Павло Аполлонович видає укладений ним «Словник геологічної термінології». Ось що він зокрема писав:

«Визначаючи величезну могутність Слова як знаряддя людської мислі, ми відчуваємо пекучу потребу у розробленні української природничої термінології. Унаслідок сумних історичних обставин на Україні в останні століття наукові українські терміни могли виробитися майже лише в обсязі наук гуманітарних; природничі науки, що їх розвиток почався наприкінці XVIII століття, залишилися у нас без добре розробленої національної наукової термінології. Тому й досі ми знаходимо в українській науковій і популярній природничій літературі багато термінів невдалих, невлучних, дуже негарних. Деякі автори поводяться дуже просто: беруть російські слова, трохи перекручують або змінюють їх (цілком довільно) і видають за українські терміни...» Ось так обґрунтовував учений необхідність і важливість наукової термінології тоді, у 20-30 роках. І як треба таких авторитетних вчених нам сьогодні для розв'язання цієї проблеми у нашій незалежній вже Україні!

А як боровся Тутковський за відстоювання прав української мови на зорі становлення Української Академії наук, за саму Академію наук, в організацію і зміцнення якої він вклав стільки серця й сил! Про це Павло Аполлонович сам писав у автобіографії: «Не можна не згадати, що у всіх галузях моєї діяльності я частенько зустрічав великі перешкоди з боку людей, що принципово були моїми ворогами, з якими доводилося вести вперту боротьбу. Я ніколи не відмовлявся від такої боротьби, виступав відверто на принциповому ґрунті і витрачав на цю боротьбу чимало сил, але вважав це за свій моральний обов'язок і в багатьох випадках досяг перемоги своїх принципів.»

Ще сьогодні можна стверджувати, що наукові праці Тутковського відзначаються логічністю, ґрунтовністю опрацювання. Окремі праці, ідеї, гіпотези вченого здобули загальне визнання, стали класичними, не втративши актуальності і значущості сьогодні. Достатньо згадати його гіпотезу про існування викопних пустель в Північній півкулі, знамениту теорію еолового походження лесу, на основі якого утворився славнозвісний родючий український чорнозем, пояснення механізму перетворення

льодовикових відкладів, створення мікропалеонтологічного методу вивчення осадових порід, що й сьогодні домінує в біостратиграфії. А ще наука про мінеральні багатства землі, артезіанські води.

Павло Аполлонович був видатною людиною. В особі його сполучалися риси справжнього патріота, відданого своїй Батьківщині, надзвичайно скромного в побуті. Його було в 1928 році обрано членом ВУЦВК і депутатом Київської міської ради. Але лише завдяки енергійним зусиллям академіка Михайла Грушевського, і то майже через рік, було відзначено 70-річчя вченого.

Подвижницьке життя великого українця. Він безмежно любив Україну, заради якої йому довелося перебороти стільки труднощів. Він широко популяризував геологічну науку читанням лекцій, друкуванням різних нарисів, заміток, газетних статей.

В листопаді 1929 року Павло Аполлонович переніс важку операцію. І навіть у такому стані вчений думав, складав плани подальших геологічних досліджень відповідно до своїх теорій. Оптимізм не залишав його. Але важка хвороба знесилувала організм і 3 червня 1930 року Павло Аполлонович Тутковський помер. Перед смертю просив близьких і рідних (а в сім'ї Тутковського було восьмеро дітей) відвезти тіло його на кладовище на возі, запряженому волами. Волю покійного було виконано.

Вочевидь, ім'я Павла Аполлоновича Тутковського — академіка Академії наук України, Білорусії, геолога і етнографа, краєзнавця і географа, вченого-енциклопедиста, автора понад тисячі ста наукових праць і розвідок (вдумайтеся лише!), подвижника науки і культури повинне бути золотими літерами вписане в історію українського народу. Його ім'ям слід назвати навчальні та наукові установи, можливо, навіть Інститут геологічних наук Академії наук України, директором якого Тутковський був до останніх днів свого життя, видати ще й досі не опубліковані праці видатного вченого географії та геології. Академік Павло Аполлонович Тутковський великий подвижник української науки, гідний глибокої шани і поваги народу України.

Література:

Павло Аполлонович Тутковський. Бібліографічний покажчик. — К.: Наукова думка. — 1965. — 70 с.

Оноприенко В. И. Павел Аполлонович Тутковский. — М.: Наука. — 1987. — 156 с.

Романчук О. К. Син Землі. // Знання та праця. — 1988. — № 7. — С. 10-18.

Оноприенко В.И. Тутковский — исследователь и популяризатор неорганической природы Украины. // Популяризация науки в Украине. История и современность. — К.: Хрещатик. — 1992. — С. 76-92.

«Ні, я українець!» — Костянтин Ушинський

Костянтин Ушинський

Костянтин Дмитрович Ушинський (2 березня 1824, Тула — 3 січня 1871, Одеса). Український і російський педагог світової слави, основоположник педагогічної науки в Російській імперії.

Будь вірним своїй Батьківщині — це твоя колиска.

Олександр Духнович

— Належу до народу,

Котрий мене прирік на біль, на німоту!

Люблю його пісні, його печаль і вроду.

Ненавиджу його безмірну темноту!

Ліна Костенко

Ми поставили мету у наших передачах¹ не лише меморіальну — повернути з непам'яті імена співвітчизників, які зробили свій вагомий внесок у світову науку, а й завдання освітянське — поглибити знання тих, хто навчає, і хто навчається, збудити у слухачів почуття гордості за свій талановитий український народ. І водночас допомогти замислитись над тим, що тільки власна державність забезпечує народові самоствердження на кону історії, тяглість традицій та інтелектуальну вагомість у світі.

Як сказав нині відомий в Україні суспільствознавець-філософ Юрій Канигін: «Сила української нації — у фізичному і психічному здоров'ї, в історичній пам'яті та інтелекті». У справедливості цих висновків переконуємося ми з Вами щоразу, готуючись до передачі. Адже в усіх сферах людської діяльності були наші відомі і яскраві особистості, увінчані ореолом світової слави. Але багатотисячова бездержавність нашого народу спричинилася до того, що звеличували вони славу інших держав, як близьких, так і далеких.

Благородна справа повернути їх з їхніми набутками в історію власного народу.

***

Розсип афоризмів світочів науки:

«Якщо хочеш пізнати істину — піддай, наскільки це можливо, все загальновідоме, сумніву» (Рене Декарт);

«Може найважливішим з наших завдань як національної спільноти було, є і буде пізнати себе» (Євген Маланюк);

«Наша сила і спасення лежить у нас самих, у праці над освітою і добробутом народу» (Іван Пулюй).

***

Праця над освітою народу. Скільки подвижників науки і освіти ставили це за мету своєї практичної діяльності, за мету життя впродовж усієї історії нашого народу. А які педагоги і освітяни були у нас ще з часів Київської Русі. Згадаймо «Повчання Володимира Мономаха своїм дітям» (1096), братські школи, церковних діячів і педагогів: Йова Борецького, Мелетія Смотрицького, Іоанікія Галятовського, Григорія Сковороду, Костянтина Ушинського, Василя Сухомлинського та інших.

Зайве казати, що багатьох з них було просто «привласнено іншими культурами», як делікатно зазначає академік Іван Дзюба і «їх конче потрібно повернути Україні». Саме в цьому контексті варто спочатку згадати ім'я Костянтина Дмитровича Ушинського — великого педагога, якому належить одне з перших місць серед класиків світової педагогіки, таких як чеський педагог-гуманіст Амос Коменський, французький філософ-просвітител, педагог Жан-Жак Руссо, швейцарський педагог-демократ Йоганн Генріх Песталоцці, німецький педагог Адольф-Вільгельм Дістервег..

Справді, «феномен чужих рук»... На збагачення російської культури працювало багато українців. Звісно, були і є випадки протилежні. Чимало діячів російської культури переймалися болем за безправність українців на своїй землі, намагалися відстоювати їх інтереси. Ось, скажімо, талановитий «пропагатор ідейного українства» Олександр Русов. Так його назвав співвітчизник і сучасник Петро Стебницький. Я процитую лише одну його думку про цього видатного діяча Київської визвольної організації «Громада» і фольклориста: «Цей благородний великорос за своїми поглядами і переконаннями був навіть глибшим українцем, аніж багато з осіб корінного українського походження. Слово його не розходилося з ділом, а тому, наприклад, в особистому і родинному житті він користувався виключно українською мовою і це не носило в ньому і тіні штучності. Тут давалося взнаки лише повне органічне злиття його натури з українською національною стихією». Або згадаємо брата відомого філософа Миколи Бердяєва, Сергія. Ось як він пише у своєму вірші «На чужині»:

Нездужий тільки проміж ворогами

Я, мов в кайданах, сльози ллю...

Знов, коли б можна, з вільними пташками

На Україну б полетів мою!

Важко багатьом це усвідомлювати. Бо все привласнили: як Миколу Гоголя називають великим російським письменником, а Володимира Короленка — визначним російським письменником, так і Костянтина Ушинського у всіх

посібниках з історії педагогіки іменують не інакше, як «великим російським педагогом», «основоположником педагогічної науки в Росії». Але якщо Гоголь, Короленко або Бердяєв — завжди пам'ятали свою батьківщину та віддавали їй належне, то Костянтин Ушинський стверджував рішучіше: «Ні, я українець: рід наш старовинний, малоросійський, дворянський. Всі родичі, діди, дядьки і батьки були українцями, народилися й поховані в українській землі».

Про цього видатного вченого просять розповісти і наші слухачі. В листі Віктора Терлецького з міста Шостки на Сумщині ми, зокрема, читаємо: «...Наприкінці 70-х років в стінах університету міста Хьюстона, штат Техас, викладав російську словесність правнук славетного педагога-українця Костянтин Ушинський, народжений у 1921 році... Добре було б дізнатися про його долю, встановити адресу дружини або його трьох дочок...»

Згадаємо добрим словом видатного педагога Костянтина Ушинського, який відігравав велику роль у розвитку освіти, школи і педагогічної думки українського народу і якого й УРЕ (т. 11, 1984 рік) зараховує до «російських педагогів-демократів, основоположників вітчизняної наукової педагогіки й народної школи в Росії...», замовчуючи той факт, що у 30-х роках в радянській педагогіці його називали реакціонером, з 40-х років «видатним вітчизняним» педагогом, а в 1945 році Раднарком запровадив медаль імені Ушинського...

Такі колізії часу. Дивовижна річ, переглядаючи всі джерела про Костянтина Ушинського, видані за радянських часів, наштовхуєшся на абсолютно протилежні оцінки, думки і враження. Його називають, звичайно ж, російським видатним педагогом і дуже мало де згадується про те, як він уболівав за долю української мови, за долю народних шкіл в Україні, як глибоко відчував кривду спорідненість з рідною землею...

***

Костянтин Ушинський народився 19 лютого (2 березня) 1823 року (хоча в переважній більшості літератури про Ушинського зафіксована інша дата — 1824 рік) в родині дрібномаєткового дворянина. Батько Дмитро працював викладачем кадетського корпусу, багато років перебував на військовій службі, був учасником Вітчизняної війни 1812 року. Після звільнення з військової служби через хворобу у званні підполковника працював службовцем в різних установах Тули, Вологди, Полтави, Петербурга, Новгород-Сіверського. Саме в ті кілька місяців перебування сім'ї Ушинських в Тулі і народився Костянтин.

Після його народження сім'я переїздить до Полтави, а згодом до Новгорода-Сіверського, де народилися ще два сини.

Садиба Ушинських була розташована за містом на високом березі Десни і діти виховувалися на красотах рідного краю.

«Боже мій! Скільки перемріялось, — згадував пізніше Ушинський, — на цьому прекрасному березі Десни, на цих кручах, На вислих над рікою. Як оживлялось і наповнювалося враженнями життя моє, коли наближалася весна! Я стежив за кожним її Кро ком, за кожною найменшою зміною в боротьбі зими і літа».

Дещо пізніше Ушинський в спогадах напише: «Важко передати словами те особливе дещо, яке народжується в душі нашій, коли ми згадуємо тепло рідного сімейного гнізда».

Мати Ушинського, Любов Степанівна, була з українського шляхетського роду грецького походження Капністів, сама виховувала і навчала сина грамоти. На жап, пішла з життя дуже рано. «Мати моя померла, коли мені не було ще дванадцяти років, а батько після смерти матері майже не жив дома, отже, жив я один з меншим братом моїм у тому хутірці, куди ніхто не наглядав», — згадував Костянтин пізніше. Основний вплив на формування його як особистості в дитячі роки мала гімназія:

«Виховання, яке ми здобули в 30-х роках у бідній повітовій гімназії маленького містечка Малоросії Новгорода-Сіверського, було в навчальному відношенні не нижче, а навіть вище того, яке в той час здобувалося в багатьох інших гімназіях. Цьому багато сприяла пристрасна любов до науки і деяка навіть педантична повага до неї з боку покійного директора н-ської гімназії, старого професора, ім'я якого відоме і в ученій літературі, — Іллі Федоровича Тимковського».

Це знову рядки зі спогадів.

Цікава деталь: сестра Іллі Глікерія була матір'ю Михайла Максимовича, першого ректора Київського університету, який виховувався в родині Тимковських.

Костянтин чудово знав і любив українську мову: «Наша мова... мелодична, співуча мова..., на якій існує така народна література, якою ще недавно співав Шевченко, виганяється зі школи, мовби якась чужа! А який невичерпний матеріал народна поезія дає для розвитку найбагатіших і найніжніших почуттів у серці молодого покоління», — звертався він пізніше до освітян.

У 1840 році Костянтин Ушинський вступає на юридичний факультет Московського університету, який він закінчує з відмінними знаннями через чотири роки. Його залишають при університеті для підготовки

магістерського екзамену. І вже 1844 року Постановою Ради університету Ушинському присуджено ступінь кандидата юриспруденції. Роки навчання сформували його і як ученого, і як громадянина.

Тож у щоденнику Ушинського з'являються такі слова: «Готувати уми! Розсівати ідеї! Ось наше призначення. Ми живемо не в ті роки, щоб могли діяти самі. Відкинемо егоїзм, будемо трудитися для потомства...» Через кілька років знову запис: «Зробити якнайбільше користі моїй батьківщині — ось єдина мета мого життя і до неї якраз я повинен спрямувати всі свої здібності».

У 1846 році Ушинського призначають виконувати професорські обов'язки в Ярославському Демидовському юридичному ліцеї. Його лекції захоплюють слухачів. Але настав жорстокий час посилення реакції в Росії, і Ушинський змушений був залишити ліцей. Посада дрібного службовця, журналістська праця в «Современнике» — все це не було його покликанням.

З 1855 року Ушинський працює спочатку викладачем, а далі інспектором в Гатчинському сирітському інституті. Тут він знаходить своє місце в житті — усвідомлює потребу брати особисту участь у розв'язанні найважливіших суспільних проблем — проблем виховання й навчання. З'являються його перші педагогічні статті і праці: «Про користь педагогічної літератури», «Три елементи школи», «Про народність в громадському вихованні», а в 1861 році він видає книгу для читання в родині і школі «Дитячий світ». Він стає основоположником нової народної школи.

Основою виховання підростаючого покоління в дусі патріотизму, любові до Батьківщини та свого народу Ушинський вважав народність і наголошував, що «у кожного народу своя особлива національна система виховання, своя особлива мета і особливі засоби в досягненні цієї мети»..., і далі: «будь-яка жива історична народність є найпрекрасніше творіння Боже на землі і вихованню залишається лише черпати з цього багатого й чистого джерела». Ось така гарна думка.

Однією з ознак народності, наголошував Костянтин Ушинський, є мова — найкращий виразник духовної культури народу.

«Мова — найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що зв'язує віджилі, живущі і майбутні покоління народу в одне велике, історичне живе ціле... Коли зникає мова народна в устах народу, до того часу живий і народ... Відберіть у народу все — і він усе може повернути; але відберіть мову — і він ніколи більше вже не створить її; нову батьківщину навіть може створити народ, але мови — ніколи; вимерла мова в устах народу — вимер і народ».

Хто сьогодні може переконливіше сказати і визначити роль рідної мови у житті народу?

Одне слово, весь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає у народному слові.

Як важливо нам сьогодні знати твори Ушинського! Вони нам необхідні, як свіже повітря, в добу національного відродження, формування національної самосвідомості і відмови від національної меншовартості. Це він, Ушинський, видав неперевершені навчальні книги «Рідне слово» і «Дитячий світ». Сторінки цих творів, а особливо славнозвісний підручник для початкової школи «Рідне слово», що витримав понад 150 видань, засіяні золотими розсипами народної педагогіки. У передмові до книги «Рідне слово» Ушинський написав: «Я не думаю, щоб будь-хто був спроможний змагатися з педагогічним генієм народу».

Всі ці ідеї виховання та навчання Ушинський втілює спочатку в Смольному інституті, а потім детально обґрунтовує в своїх працях, перебуваючи на лікуванні в Швейцарії. Там він пише свою капітальну працю «Педагогічна антропологія», в 1868 році видає перший том свого класичного твору «Людина як предмет виховання», а наступного — другий том цієї надзвичайно важливої праці. Костянтин Ушинський вважав: «Мистецтво виховання — це мистецтво розвитку свідомості і волі...» «Виховання має своєю основною метою готувати людину до праці, яка є необхідною умовою для фізичного, розумового й морального удосконалення людини»...

У статті Ушинського «Праця в її психічному і виховному значенні» читаємо: «Праця є єдине доступне людині на землі і єдине гідне її щастя... Виховання, якщо воно бажає щастя людині, повинно виховувати її не для щастя, а готувати до праці життя», і далі: «...людина народжена для праці; праця складає її земне щастя; праця — кращий хранитель людської моральності і праця має бути вихователем людини; тіло, серце, розум людини вимагають праці».

Справді, його твори безцінні, адже це Ушинський називав педагогіку мистецтвом — «найобширнішим, складним, найвищим і найнеобхіднішим з усіх мистецтв» і переконливо доводив, що «педагогічна практика без теорії — те ж саме, що знахарство в медицині».

Сьогодні в час реформаторства в освіті, потрібно не забувати настанову Ушинського: «Якщо педагогіка хоче виховувати людину в усіх відношеннях, то вона повинна спершу пізнати її також в усіх відношеннях».

Царська влада переслідувала його за переконання й передові ідеї і він фактично був вигнаний з Батьківщини на 5 років.

Повернувшись з-за кордону, Ушинський доклав усіх зусиль до завершення великого видання — психолого-педагогічного і філософського тритомового твору «Людина як предмет виховання». Але внаслідок перевтоми стан його здоров'я значно погіршився. В травні 1868 року він поїхав до Криму на лікування, але доїхав лише до Києва і був змушений повернутися у хутір Богданку, де пробув літо. Зиму ж 1869 року він перебував у Петербурзі.

У лютому 1870 року вчений вибрався на лікування в Італію, але добрався лише до Відня, там захворів і повернувся до Криму. У вересні цього ж року прибув до сім'ї на хутір Богданку, тут його зустріла страшна звістка — старший син Павлик трагічно загинув.

«Після такого удару, — писав тяжко хворий Ушинський у листах до друга Пугачевського, — здоров'я моє остаточно зруйнувалося, і я не маю вже сил, щоб повернутися до Петербурга. Ледве дістався з родиною до Києва, де тепер лежу хворий, і, якби трохи поправитися, то поїду в Крим, а родину думаю влаштувати в Києві назовсім, купивши для цього будинок... Чи побачимось? Навряд. Моє багатостраждальне життя, здається, вже вичерпане. Поспішаю як-небудь влаштувати сім'ю на постійному місці, бо страшно й подумати, які безпорадні вони залишаються».

Дружиною Ушинського була його подруга дитинства Надія Семенівна Дорошенко. Вона була донькою збіднілого українського дворянина, їй належав хутір Богданка в Глухівському повіті Чернігівської губернії (тепер хутір Богданка Шосткинського району Сумської області). Мали вони трьох синів і трьох дочок. Костянтин Ушинський завжди своєю Батьківщиною вважав Україну і в листі від 9 вересня 1868 року до свого друга Лева Модзалевського писав: «Наступного року думаю переїхати до себе на Батьківщину — в Київ». І після трагічної смерті сина Павла Ушинські таки купили будиночок на вулиці Тарасівській поблизу Київського університету.

Дружина Ушинського Надія Семенівна багато зробила для того, щоб відкрити початкову школу у хуторі Богданка, допомагала селянським дітям дістати вищу освіту, ще до реформи 1861 року Ушинські звільнили від кріпацтва селян і віддали їм значну частину своєї землі.

Доньки Ушинського Віра і Надія навчалися в Київській гімназії і Одеському інституті шляхетних дівчат. Старша дочка Віра відкрила на кошти батька і свої дві початкові школи в Києві. Менша дочка Надія у 1895 році на кошти своєї матері і свої побудувала в селі Богданці початкову школу для селянських дітей. Навчалися діти в школах за книгами Ушинського «Рідне слово» і «Дитячий світ».

Про синів знаємо мало. Відомо, що Костянтин і Володимир навчалися в Київській гімназії і загинули в революційній круговерті 1918 року в Чернігові. У поневіряннях минули пожовтневі роки доньки Надії. Вона емігрувала і в 1944 році померла в Празі. Друга донька Віра померла 1920 року в Києві. Найменша донька Ольга була дружиною голови Київської губернської земської управи Суховніна, який був послом в Константинополі. Вони мали чотирьох дітей, емігрували до Франції, де й померли. Всі онуки і правнуки великого педагога живуть за кордоном. Значне місце у педагогічній спадщині видатного педагога Ушинського посідають питання сім'ї і родинного виховання. Погляди Ушинського на родинне виховання формувались на ґрунті великої поваги до народу. Найпершим обов'язком громадянина і батька сім'ї є виховання громадян, корисних для суспільства, — вважав вчений. Найкращою вихователькою в родині Ушинський вважав матір. У своїх творах видатний педагог присвятив багато сторінок жінці, матері-виховательці. Вона є «необхідним посередницьким членом між наукою, мистецтвом і поезією, з одного боку, звичаями і характером народу, з другого...». «Важко уявити собі таке захоплення, яке могло б боротися в серці жінки з материнськими почуттями...»

Дуже жаль, що Костянтин Ушинський прожив коротке життя. Хвороба легенів стала фатальною для нього. У жовтні 1870 року Ушинський разом з синами виїхав до Криму, але в дорозі застудився, захворів на запалення легенів і зупинився в Одесі. Стан здоров'я значно погіршився. Через кілька днів до нього приїхали дружина і доньки. Він попрощався зі своїми рідними і ввечері 3-го січня 1871 року тихо помер.

Газета «Одеський вісник» писала: «... В Одесі не знайдеться жодного вчителя, жодної освіченої людини, жодної матері, яка дбає про своїх дітей, кому не було б відоме ім'я Костянтина Ушинського. Без усякого сумніву кожний з них готовий був би зробити все можливе, щоб утамувати муки страдника». Це свідчення всенародної шани.

Як і наш геній Тарас Шевченко, Костянтин Ушинський, будучи тяжко хворим, заповідав поховати його на схилах Дніпра-Славути. Труну з тілом Ушинського 9 січня 1871 року було перевезено до Києва. Поховано його у мальовничому і святому місці Видубецького монастиря під старезним каштаном.

Відомо, що поруч з могилою великого сина України була похована і його дружина Надія Ушинська, яка прожила 83 роки, і його онука Олена. На жаль, ще в 1936 році ці могили, як і багато інших, було знищено і через них прокладено асфальтову алею... Тяжко це усвідомлювати. Велич геніїв людства полягає не тільки в тому, що вони вражають силою свого інтелекту, силою своєї волі й характеру, значенням своїх наукових відкриттів і своєї діяльності.

Велич їх полягає також і в тому, що вони продовжують жити разом з нами, жити серед нас.

Ми можемо пишатися з того, що українець Костянтин Ушинський став великим педагогом, учителем не тільки російських і українських педагогів. У нього вчилися й найкращі грузинські, вірменські, фінські, татарські й болгарські педагоги. Встановлена срібна медаль українця Ушинського, якою нагороджують науковців і кращих педагогів тепер у Росії. На могилі учителя вчителів встановлено мармурову плиту з епітафією, автором якої був Павло Тичина:

В роки царської сваволі
Він жадав народу волі,
Працював для Батьківщини,
Душу розумів дитини,
Школу добував з безодні
Став безсмертним він сьогодні.

Нині настав благословенний час повернути ім'я Костянтина Дмитровича Ушинського, великого українського педагога з шеренги видатних педагогів світу, повернути його ідеї і книги, що є неперевершеними творами педагогічної літератури, які ввійшли до золотого фонду світової науки. Костянтин Ушинський — то є національна гордість народу України!

Література:

Терлецький В. Костянтин Ушинський і Сумщина. — Суми: Собор. — 1998. — 102 с.

Шендеровський В. «Ні, я українець». // Українське слово. — 2001. — 14-20 червня.

Мороз О. Педагог, який прагнув порятунку нації. // Нескорена нація. — 1998. — Ч. 7-8. — Лютий.

Видатний вчений і державотворець — Іван Фещенко-Чопівський

Іван Фещенко-Чопівський

Іва́н Адрі́янович Фе́щенко-Чопі́вський (20 січня 1884, м. Чуднів, Житомирщина — †2 вересня 1952) — вчений-металург, громадський і політичний діяч, міністр Центральної Ради та Директорії.
(20.01.1884-2.09.1952)

Народ мій є! Народ мій завжди буде! Ніхто не перекреслить мій народ!
Пощезнуть всі перевертні й прибуду І орди завойовників-заброд!

Василь Симоненко

Нове століття в шибку заглядає, Той самий чад, ті ж самі казани, Лиш інший
диявол дрова підкидає...
Ліна Костенко

За кілька днів ми переступимо і не просто межу століть, а й межу тисячоліть. Цілком природне для всього людства в такий історичний момент є бажання переглянути свої набутки, озирнутися в минуле і спробувати заглянути у майбутнє. Що чекає нас, людей розумних, за тією межею?

Ідея згармонізованого благоустрою залишається мрією, естафетою, що передається від однієї епохи до іншої і ще довго будитиме творчу потугу мислячих людей. Живемо, звісно, в теперішньому, але проблема пам'яті історичної залишатиметься актуальною для кожного народу, який прагне сягнути своїх глибин. Ця пам'ять потрібна і нам для духовного відродження, для усвідомлення своєї гідності, свого місця серед інших народів.

Проти нашого усвідомлення, хто ми є, і були спрямовані укази, постанови, директиви. Мета цього бестяльства — перетворення народу на безпам'ятну масу рабів, упоратися з якою набагато простіше. Чи не тому ми сьогодні так живемо і не можемо піднятися до рівня цивілізованих країн світу? Чи не тому нам сьогодні бракує на терені культури, науки, на державному рівні постатей національне свідомих?

Виходячи з цього, на порозі ХХІ століття мусимо якнайшвидше переробити, доповнити наші довідники і енциклопедії, щоб справді вони стали універсальним зібранням інформації з найрізноманітніших галузей сучасної науки, техніки й культури, своєрідним зведенням найважливіших надбань людської цивілізації, і повернути на їх сторінки сотні, тисячі славетних імен, які були вилучені з суто ідеологічних міркувань.

Інакше нашого самоусвідомлення як нації не станеться.

Ми вдячні вам, шановні радіослухачі, за розуміння і підтримку ідеї передачі, дякуємо, що надсилаєте матеріали, підказуєте, про кого хотіли б дізнатися. Про багатьох славних співвітчизників ми, як і ви, відшукуємо свідчення по різних джерелах, як і ви, робимо для себе відкриття, не перестаємо дивуватися, як багато було зроблено для того, щоб ми позбулися власної пам'яті.

От скажіть, чи багато вам розповідь таке прізвище: Іван Фещенко-Чопівський? Певно, що небагато. То ж познайомтесь із цим напрочуд талановитим нашим краянинуом у сьогоднішній нашій передачі.

Професор Іван Фещенко-Чопівський належить до когорти видатних учених в галузі фізико-математичних наук та природознавства, що створювала надійні

підвалини для з'яви науки про металознавство. Годі шукати це прізвище в енциклопедичних довідниках радянського періоду. Ще і сьогодні немає наукового дослідження доробку вченого. І лише в збірнику нарисів «Аксіоми для нащадків», Львів, 1992 рік є невелика розвідка про вченого. Написав її Олег Романів на основі неопублікованого автобіографічного нарису «Хроніка одного життя», який був переданий до НТШ у Львові донькою вченого Іреною Богун. На архівних матеріалах значилось: «Відчинити по моїй смерті».

А в «Енциклопедії Українознавства» Володимира Кубійовича читаємо: «Фещенко-Чопівський Іван визначний металург, громадський і політичний діяч, родом з міста Чуднова на Житомирщині, асистент катедри металургії Київського політехнічного інституту з 1909 року, діяч Української Партії Соціалістів-Федералістів, член Центральної Ради і Малої Ради з 1917 року, з кінця лютого 1918 року — міністр торгівлі й промислу в уряді Всеволода Голубовича...».

[Цікаво зазначити, що Всеволод Голубович в січні 1918 року очолював українську делегацію на мирних переговорах в Бересті, згодом у 30-х роках був засланий і доля цього 40-річного будівничого української держави далі невідома. Хоча ще цікавим є той факт, що син Голубовича Юрко був одружений з онучкою Івана Пулюя, донькою Наталії та Василя Барвінських.]

Але повернемося до постаті Івана Фещенка-Чопівського.

Народився Іван Чопівський 20 січня 1884 року в місті Чуднові на Житомирщині в сім'ї поштового службовця. Сім'я Чопівських походила зі старого козацького роду. Щоправда, існують матеріали, що засвідчують непересічність їхнього родоводу. Предки Чопівських володіли правом на землі в Чоповичах на підставі грамот удільних Київських князів.

Іван рано втратив батька. Отож з матір'ю вони переїзять з Чуднова до Житомира. Тут навчається в гімназії, після закінчення якої вступає на хімічний факультет Київського політехнічного інституту. Вибирає спеціальність — цукрове виробництво.

Але непередбачувана поїздка на Донбас змінює його захоплення і він вирішує присвятити себе металургії.

Характерно, що юнак активно включається в українське суспільне життя: активно працює в Київській «Просвіті», «Українській Громаді», Українському Науковому Товаристві.

Зауважимо, що діяльність київської «Просвіти» імені Т. Шевченка була започаткована 26 травня 1906 року, головою ради був Борис Грінченко,

заступником Леся Українка, членами ради — Сергій Єфремов, Ольга Косач, Іван Левицький... На відкритті Товариства Борис Грінченко сказав, що «Просвіта» повинна «вернути нашому культурному центрові те сяйво культурної поваги, яке одне тільки дає надії право на місце серед інших націй. Повинність почесна й велика, але тяжка й відповідальна». А згодом він напише, що «у нас справа просвіти є разом і справа нашого національного відродження».

Напевно заклик Грінченка до інтелігенції «з усієї сили стати до просвітньої роботи» був сприйнятий молодим Іваном Чопівським з глибоким розумінням справи.

Але на першому місці було навчання. 1907 року він з відзнакою закінчує інститут, отримує диплом інженера-металурга. Згодом отримує в цьому ж інституті посаду асистента відомого українського вченого-металурга професора Василя Іжевського. Пише перші наукові праці, до речі, праці українською мовою, друкується в Записках Українського Наукового Товариства. 1913 року Феценко-Чопівський після складання спеціальних іспитів отримує ступінь ад'юнкта (вчене звання). І, як відзнаку блискучих успіхів — дворічну стипендію у Бреслав для роботи в дослідному осередку одного із провідних металургів Заходу професора Обергоффера. Але вибухає Перша світова війна, і Феценко-Чопівський повертається до Києва. Викладає неорганічну хімію та веде факультатив з металургії у Київському політехнічному інституті. Багато читає. Відвідує всі акції українського клубу, утвореного Миколою Лисенком після заборони «Просвіти».

Він стає одним із активних діячів української партії соціалістів-федералістів. Ця партія об'єднувала українських інтелігентів, її членами були письменники, вчені, професори. Головою партії був Сергій Єфремов. Від цієї партії Феценко-Чопівського делегували спочатку до складу Київської міської думи, а вже 1917 року його обрали головою Київської губерніяльної ради. Як її представник, він увійшов до складу Центральної Ради. Його призначають керівником Промислового відділу Генерального секретаріату промисловості і торгівлі. Михайло Грушевський висловлює прохання підготувати Феценкові-Чопівському звіт про природні багатства та господарські можливості України.

Не забуває Феценко-Чопівський і про наукову діяльність. Протягом 1918-19 років він випускає двотомну працю «Природні багатства України», а 1921 року — двотомну «Економічну географію України».

1918 року Феценко-Чопівського призначають у державному кабінеті УНР під головуванням Голубовича на пост міністра промисловості і торгівлі. У період Гетьманату його арештовують і ув'язнюють у Лук'янівську тюрму, згодом випускають з вимогою залишити Україну.

В добу Директорії Феценко-Чопівський — заступник міністра народного господарства, а з лютого 1919 року — міністр і заступник прем'єр-міністра в кабінеті Сергія Остапенка (якого теж згодом у 1931 році заарештують і він зникне безвісти).

Проте доба Української державності, на яку так активно працював Іван Феценко-Чопівський, вступала у завершальну фазу. Польсько-російські переговори призвели до примирення з більшовизмом, і понад 50-тисячна армія Української Народної Республіки разом з державним апаратом відкотилася на польську територію. Симон Петлюра видає закон про створення у січні 21-го року своєрідного екзильного парламенту — Ради Республіки з місцем осідку у місті Тарнові (Польща). І от його Головою було призначено Феценка-Чопівського — безкомпромісного патріота і талановитого лідера. Але через 220 днів діяльності Рада Республіки припинила свою роботу 15 серпня 1921 року.

Так закінчився в житті Феценка-Чопівського державотворчий період. Він відходить від політичної діяльності. Розпочинається в його житті яскравий етап наукової творчості, що приніс йому славу найвизначнішого металознавця міжвоєнної Польщі у 30-40-х роках. Йому як добре знаному фахівцеві з міжнародним авторитетом пропонують посаду старшого асистента кафедри металургії та металографії у Варшавській політехніці, а вже з 1922 року він — професор металургії і металографії Гірничо-гутничої Академії у Кракові.

У 1927 році за дослідження проблем дифузії різних елементів у залізі, нікелю та кобальті отримує у Варшавській політехніці докторський ступінь, а в 1931 році — звання професора Краківської гірничої академії.

Розширюючи скупі рядки Енциклопедії Українознавства, дізнаємося, що високий фаховий авторитет українця зумовив численні пропозиції. Він погоджується у 1927 році створити і очолити дослідний осередок на металургійному заводі «Фріденсгітте», стає постійним радником польських зброєвих заводів, у 1931 році бере участь у створенні великого дослідного центру на металургійному заводі Бельдон (Baildon) у Катовицях.

Він продумує безліч ідей, формує власну наукову школу.

Внаслідок такої активної діяльності Івана Феценка-Чопівського обирають членом-кореспондентом Польської Академії наук, членом ряду зарубіжних наукових металургійних товариств Англії, США, Німеччини. Він очолював наукові делегації на міжнародних наукових форумах.

Не пориває він зв'язків з українськими науковими центрами. З 1926 року він дійсний член НТШ, регулярно друкує наукові праці українською мовою в «Збірнику математично-природничо-лікарської секції НТШ». Тут він вперше формулює нові прогресивні методи гартування криці, став співредактором журналу «Технічні вісті», активно розробляє українську технічну, зокрема металургійну, термінологію.

А ще в 1922-23 роках читає лекції з технології металів у Львівській таємній політехніці. І це зрозуміло, адже за тодішніми польськими порядками все українське переслідувалося.

Але почалася Друга світова війна. Феценко-Чопівський працює технічним консультантом на металургійному заводі Бельдон в Катовицях. Він успішно досліджує явища нерівномірності охолодження чавунних виробів. Представляє цю роботу для доповіді у Шлеське відділення Союзу німецьких металургів. Але сталося те, що мало статися — директор заводу Кукля та два помічники вченого Кінтер і Зайош присвоїли собі висліди цієї праці, надрукувавши її без участі вченого в журналі «Шталь унд айзен» за 1942 рік.

«Моє ім'я зникло, а добутий і опрацьований матеріал присвоїли собі інші», — з гіркотою згадував Феценко-Чопівський у своїй «Хроніці». Його ім'я навіть викреслили із списків членів Союзу німецьких металургів, заліза і сталі, куди його як знаного фахівця прийняли ще 1911 року.

А вчений Феценко-Чопівський зробив значний внесок у теорію хімічно-термічної обробки. Він провадив металографічні дослідження процесів науглення заліза, займався дифузією азоту, бору, цини, сірки, титану в залізі та інших металах, над спаюванням металів, вивчав діаграми стану багатоконпонентних металевих систем, легування криці та її механічних властивостей. Він заклав основи так званої кермованої металургії — зміцнення криці з прокатного нагріву. Він автор близько 140 наукових праць, опублікованих німецькою, польською, українською, російською, французькою та англійською мовами.

Фундаментальною його працею є тритомна монографія «Металознавство», обсягом понад 1100 сторінок, якій він віддав майже Ю років своєї праці. Вийшла ця книга у світ 1930-1936 рр. Польські вчені високо цінують вклад Феценка-Чопівського у польську науку та становлення шкіл в Польській Гірничо-гутничій Академії, вважають його патріархом польського металознавства. Навіть в часі війни громадська діяльність Феценка-Чопівського не припинялася: він очолює Український Допомоговий Комітет, згодом переоформлений у філію Українського Національного Об'єднання. Все це викликало негативну реакцію німецької влади, і на початку 1944 року він вдруге зазнає арешту з боку гестапо.

При підході до Катовиць Червоної Армії учений відмовився від виїзду на Захід. Наслідки не забарилися. У березні 1945 року його арештовує НКВС і перевозить до Києва. Це один із численних прикладів широкомасштабного полювання карних органів Радянської держави на українських діячів, які перебували в країнах Європи після війни. Як в'язень він працює на розчищенні Хрещатика.

Тут, у Києві, Феценка-Чопівського засуджують до 15 років позбавлення волі і засилають до концтабору Вяртсилья в Карельській АРСР, де він і помер (як зазначає в Енциклопедії Кубійович). Про останні роки життя вченого дізнаємося зі спогадів одного в'язня, доля якому дарувала можливість залишитися живим. Десь у 50-му році в Інті, біля Вологди, до нього (а він працював на складі), зачувши українську мову, підійшов виснажений чоловік, років 70-ти. Назвався професором Академії в Кракові і повідомив, що має призначення в Абезь — табір смертників. На прощання написав землякові у щоденнику такі слова: «Старші покладають надії на молодих, віддають їм пошану і спадок» і підписався повним ім'ям та прізвищем — Іван Феценко-Чопівський.

А ось про що довідуємось зі статті письменника Юрія Хорунжого «Інтинський «Мінлаг» — вимушена «батьківщина» українців»: «1948 рік, коли Інтинський «Мінлаг» став місцем ув'язнення майже виключно політичних, більшість контингенту складала українці з усіх областей України: гуманітарна і технічна інтелігенція, робітники, колгоспники, священослужителі, члени ОУН, бійці УПА. Серед в'язнів — колишній міністр торгу і промисловості, міністр народного господарства і віце-прем'єр уряду УНР Іван Феценко-Чопівський, відомі згодом українські письменники Григорій Кочур, Дмитро Паламарчук, Іван Савич, Григорій Полянкер, Андрій Хименко, Микола Сарма-Соколовський, Микола Василенко, Оріся Матешук, Пантелеймон Василевський та інші, актор Олександр Гринько, педагог Михайло Хорунжий, дослідник історії «Мінлагу» Леонід Рябченко...

А очолював «Інтлаг» полковник держбезпеки Михайло Халеев, який перебував на цій посаді 10 років і відзначався особливою винахідливістю в експлуатації в'язнів.»

Видана «органами правосуддя» родині довідка засвідчує, що смерть Івана Феценка-Чопівського настала 2 вересня 1952 року.

Так трагічно завершилося життя вченого та державотворця, одного із мільйонів українців, які боролися за національне визволення, за свою незалежну Україну.

А похований він, певно, в одній із тих незліченних братських могил імперського безмежного ГУЛАГу, серед тисяч і тисяч відомих, маловідомих і невідомих українців.

Нині настав благословенний час для повернення слави і честі вірних синів України — серед яких був Іван Феценко-Чопівський. Його науковий і громадянський подвиг — зразок для наслідування нашому молодому поколінню, служінню науці і Україні. Наш обов'язок вивчити наукову спадщину вченого, його наукові досягнення належним чином запровадити до навчальних програм з матеріалознавства, саме ж ім'я Феценка-Чопівського має бути записане золотими літерами в Книгу пам'яті відродженої незалежної України.

Література:

Енциклопедія Українознавства. / Гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. — Молоде життя. — 1980. — Т. 9. — С. 3495.

Романів О. М. Творець криці та української державності. — У кн.: Аксіоми для нащадків. / Упорядник О. Романчук. — Львів: Меморіал. — 1992. — 544 с.

Його народила Волинська земля — Георгій Харпак

Георгій Харпак

Геор́гій Харпа́к (Жорж Шарпак; 1 серпня 1924, Дубровиця Рівненської обл — †29 вересня 2010, Париж, Франція) — французький фізик єврейського походження, родом із Волині. Лауреат Нобелівської премії з фізики (1992) — за розвиток нових детекторів елементарних частинок, винахід так званих «камер Шарпака».

(1.08.1924 — 29.10.2010)

Тому, кому вдалося знайти ідею, яка дозволила б проникнути трохи глибше у вічну таїну природи, дарована велика милість.

А. Айнштайн

Готуючи кожну з наших передач¹, ми щоразу відкриваємо в історії світової науки імена наших земляків, які зробили вагомий внесок у процес пізнання природи та застосування її законів для добра людини. Ми з вами можемо по праву пишатися тим, що наша українська земля дала світові так багато видатних вчених. Одначе, у листах слухачів частенько виринає питання, чому серед лауреатів найпрестижнішої і найпочеснішої премії у науковому світі, Нобелівської премії, українських вчених немає? Невже ж таки і справді немає? Спробуємо заперечити. Відомо, що людство завдячує з'явою цієї премії винахідникові динаміту шведу Альфреду Бернгарду Нобелю. Це він, Нобель, заповів під гнів своєї рідні свої багатства світовій науковій спільноті.

У заповіті від 27 листопада 1895 року він напише: «...Все майно, що залишиться після мене, повинно бути розпродане і розподілене таким чином: капітал треба перевести в цінні папери і створити фонд, відсотки з якого будуть видаватися у вигляді премії тим, хто впродовж попереднього року приніс найбільшу користь людству. Відсотки необхідно розділили на п'ять рівних частин. Перша частина належатиме тому, хто зробив найбільш значиме відкриття або винахід в галузі фізики, друга — тому, хто зробив видатне відкриття або удосконалення в галузі хімії, третя — тому, хто добився видатних успіхів на терені фізіології або медицини, четверта — творцеві найбільш значимого літературного твору, в якому відображено людські ідеали, а п'ята — тому, хто вніс вагомий доробок в об'єднання народів, знищення рабства, зменшення чисельності існуючих армій і сприяння мирним договорам...».

Ось такі були умови Нобеля.

Бути Нобелівським лауреатом — означає досягти найвищої наукової нагороди, здобути всесвітню славу і визнання, а для країни лауреата ця премія є ознакою високого рівня розвитку вітчизняної науки, культури і освіти.

Першими лауреатами Нобелівської премії в 1901 році стали: німецький мікробіолог, імунолог Еміль фон Берінг, нідерландський хімік Якоб Хендрік Вант-Гофф та німецький фізик-експериментатор Вільгельм Конрад Рентген. Зазначимо, що до відкриття ікс-променів беззаперечно був причетний і наш земляк фізик Іван Пулюй. Сьогодні ми вже знаємо, що своє відкриття він зробив раніше німецького колеги. Але німецький вчений першим публічно заявив про відкриття променів. Тож вони і стали називатися рентгенівськими (на теренах тодішнього Радянського Союзу).

Можна назвати з півдюжини нобеліантів, яких породила українська земля. Свого часу вони змушені були емігрувати, згодом їх визнав увесь світ, але їхня наукова спадщина відкривається нам лише сьогодні. Назвемо бодай кілька наших-ненаших нобеліантів. Ілля Мечников — фізіолог, народився в селі Іванівці на Харківщині; Роалд Хофман — хімік, народився у місті Золочеві на Львівщині; Шмуель Агнон — родом із села Бучач на Тернопільщині; Зальман Ваксман — фізіолог, родом з Чернігівщини. Ще одне ім'я — Саймон Кузнець, хоч не козацького походження, але народився 30 квітня 1900 року в Харкові. Він став видатним американським економістом, займався дослідженнями з питань інвестицій та процесів нагромадження капіталу. Саме за свої наукові досягнення у 1971 році отримав Нобелівську премію. А ще добре знані широкому колу науковців, принаймні фізикам, Петро Капиця, Лев Ландау — славнозвісні фізики, які стали Нобелівськими лауреатами 1978 та 1962 років відповідно. Або згадаймо ще ім'я славетного співвітчизника, який своїм талантом міг

піднести світовий престиж нашої Батьківщини, ставши українським лауреатом Нобелівської премії. Це Михайло Ростовцев — відомий вчений ХХ-го століття, якого називали «Моммзенем ХХ-го століття», — народився в Житомирі, починав навчання в Київському університеті. [Завважимо, що Теодор Моммзен --- німець за походженням --- був першим і єдиним філологом і істориком, який став лауреатом премії Нобеля (1902 р.).] А Михайло Ростовцев міг би стати другим у світі істориком, удостоєним цієї відзнаки за фундаментальну працю «Історія Античного Світу», що принесла йому світову славу. Проте за радянських часів його праці і підручники було заборонено цитувати, бо його самого називали «профашистським елементом», хоча він з 1917 до 1925 року був дійсним членом Російської Академії наук. Про це довідуємося з «Енциклопедії Українознавства» Володимира Кубійовича.

Надзвичайно оригінальною є оцінка праць великого вченого одним із американських дослідників Фаркашем. Ось що він пише: «Свого часу Альберт Айнштайн, заперечуючи відкриті Ньютоном закони руху і до певної міри перепрошуючи за такий перегляд, писав, що ми бачимо далі за наших попередників лише тому, що стоїмо на плечах гігантів. У випадку з Ростовцевим ситуація протилежна: навіть стоячи на його плечах, ми не спроможні бачити так далеко, як він. Багато порушених проблем ще тільки належить нам дослідити, а ті, що вже вивчалися, — далекі від цілковитої ясності. Його дослідження (мистецтва звірячого стилю) настільки плідні, що ми й досі ніяк не вичерпали можливостей запропонованого ним шляху». Ось така розлога думка Фаркаша зі статті «Ростовцев и скифское искусство», вміщеної в журналі «Вестник древней истории», 1992 рік.

Справді, видатна постать в науці, а багатюща наукова спадщина Ростовцева знаходиться в спеціальному особистому архівному фонді бібліотеки Єльського університету в США.

Гордість за те, що українська земля дала світові так багато видатних вчених, зрозуміла і природня. Але чому не стали лауреатами ні Іван Пулюй, ані Іван Франко, ані Іван Горбачевський, ані винахідник електронного телебачення Борис Грабовський, [ані Михайло Ростовцев, зрештою]?.. Висновок такий: тільки власна держава, яка має міцну економіку й політичну стабільність, може захистити права своїх громадян і свої власні права. Як тут не згадати слова Альберта Айнштейна, якими він втішав Івана Пулюя: «Ви повинні бути горді тим, що Ви причетні до епохального відкриття... Хто за Вами стоїть, які уряди, які держави, які гроші?.. А за Рентгеном — увесь світ...»

Таки ж бо правда. Німеччина тоді вже мала силу в світі, а хто і що знав про Україну, її вірних синів?

Але сьогодні ми розповімо про одного нашого співвітчизника — українця, який таки став лауреатом Нобелівської премії. Це видатний фізик-експериментатор ХХ-го століття Георгій Харпак. Шведська Королівська Академія наук присудила йому Нобелівську премію з фізики 1992 року — «за винахід та вдосконалення детекторів частинок — багатодротинкової пропорційної камери».

Хоча Георгій Харпак — наш сучасник, відомостей про нього небагато. Деякі енциклопедії подають його ім'я та прізвище по-французьки — Жорж Шарпак. До речі, словник української мови тлумачить слово «шарпак» як діалектне, що означає «голота», «голодранці», тобто цілком притаманне українській мові слово. Це ім'я чи не вперше з'явилося в пресі у замітці доктора історичних наук з міста Рівного Гурія Бухала завдяки директору Музею Симона Петлюри в Парижі Василеві Михальчуку. Саме він розповів Гурію Бухалу про видатного фізика, а вже історик взявся його розшукувати. Отож, завдяки невтомним пошукам краян і ми дізналися про нашого земляка.

***

Народився майбутній Нобелівський лауреат 1 серпня 1924 року в маленькому містечку Дубровиця, що на півночі нинішньої Рівненської області. Тоді ця територія входила до Польщі. Родина була заможною. Батько займався виробництвом цегли, напоїв, морозива, вів торгівлю. Тут, на українській землі, пройшли перші вісім років життя Георгія. На той, важкий для України, час багато людей емігрувало. Тож і родина Харпаків переїздить 1932 року до Франції. У Парижі хлопець починає навчатися і вже 1938 року вступає до лицю Святої Луїзи. Але починається Друга світова війна. Георгію ще вдається провчитися у лицях, але в 1943 році юнак вступає до Руху Опору.

За УРЕ Рух Опору — це масовий національно-визвольний рух народів Європи і Азії проти німецько-фашистських, італійських і японських загарбників, їхніх союзників і пособників — колабораціоністів у роки Другої світової війни 1939-45 років. Головною ознакою Руху Опору була масова участь цивільного населення у воєнних діях... У багатьох державах Європи боротьба завершилася масовими збройними повстаннями, згадаймо Паризьке повстання 1944 року, яке було кульмінаційним моментом Руху Опору у Франції. Париж було повністю очищено від гітлерівців, що прискорило визволення всієї Франції від німецько-фашистських окупантів, врятувало столицю від зруйнування].

1944 року Георгія Харпака було арештовано і юнак потрапив до фашистського концентраційного табору. Пробув він у таборі Дахау один рік, вартій цілого життя, але вижив. І вже після війни 1945 року Георгій Харпак вступає до вищої гірничої школи, яку закінчує 1947 року. Далі навчається в знаменитому Коллеж де Франс. Тут він слухає лекції всесвітньовідомого

фізика Фредеріка Жоліо-Кюрі й починає працювати в його лабораторії. 1955 року отримує вчений ступінь доктора філософії з фізики. З 1959 року

Георгій Харпак починає свій науковий шлях працею в Європейському центрі ядрових досліджень ЦЕРНі, що знаходиться у Женеві. Тут він очолює наукову групу, що займається розробкою нових методик у ядрових дослідженнях.

Європейський науковий центр ядрових досліджень являє собою міжурядовий науковий заклад 12 держав (Австрія, Бельгія, Великобританія, Італія, Німеччина та інші). Він створений за підтримки ЮНЕСКО в 1954 році з метою проведення теоретичних та експериментальних робіт з фізики елементарних частинок. Координує ці дослідження наукова рада, що знаходиться в Західній Європі. Тут розміщені найдосконаліші пришвидшувачі елементарних частинок — синхротрони, накопичувальні протонні кільця, гігантські пришвидшувачі елементарних часток — колайдери. Один такий колайдер розміщено під землею (в тунелі) на глибині 100 метрів, довжина кільця пришвидшувача 27 км, діаметр 3,8 метра.

Удосконалення детекторів елементарних частинок тісно пов'язане з прогресом ядерної фізики. Саме присвоєння низки Нобелівських премій у минулому столітті в ділянці ядерної фізики та методичних робіт свідчить про важливість цих результатів. Нобелівські премії отримали англійські фізики Чарлз Вільсон (1927) за винахід камери Вільсона, Сесіл Пауел (1950) за розробку методу ядрової фотоемульсії, американський фізик Доналд Глезер (1960) за створення бульбашкової камери.

Зазначимо, що сьогодення наука, а саме нейтринна фізика, вимагає створення підземних лабораторій, які могли б забезпечити виключно низький радіоактивний фон, що є надзвичайно важливим для пошуку вкрай рідкісних ядрових і субядрових явищ. Пошук цих рідкісних явищ в природі є єдиним способом добратися, нехай і побічним чином, до енергій, недосяжних для пришвидшувачів як сьогодні, так і в близькому майбутньому.

Одна така високотехнологічна підземна лабораторія була побудована за пропозицією тогочасного Президента Національного інституту ядрової фізики в Італії Дзікікі для вивчення осциляцій в жмуті пришвидшуваних нейтрино. Цікавою є легенда, що сам Паулі, який висунув гіпотезу про існування в природі нейтрино, вважав, що експериментатори ніколи не зможуть його виявити. На щастя, він помилився. Отож, ця лабораторія розміщена під горою Гран Сассо в центральній області Італії на глибині 1400 метрів. Десять років експериментів з фізики елементарних частинок у Гран Сассо відзначені в прямому розумінні епохальними результатами в нейтринній фізиці.

З'ява потужних пришвидшувачів частинок потребувала якісного удосконалення методів реєстрування частинок та аналізу результатів, щоб можна було швидко і ефективно визначати основні фізичні залежності. Такий крок і був зроблений в 1968 році, коли Георгій Харпак винайшов багатодротинкову пропорційну камеру. Що являє собою цей прилад? Всі ми знаємо, що таке сито. Але дротинки в ситі мають бути лише паралельними і не повинні торкатися одна одної. Чим «сито» буде густішим, тим більше шансів «упіймати» космічну елементарну частинку. За таким принципом Георгій Харпак вирішив змайструвати свою камеру. Це паралельний ряд анодних дротинок, на які подається додатній потенціал, радіус цих дротинок 20 мкм (1 мікромітер дорівнює 10^{-6} метра), зверху і знизу дротинок знаходяться катодні площини і все це поміщається в інертний газ. Кожна анодна дротинка працює як незалежний пропорційний детектор. Це і є тією «родзинкою» винаходу Георгія Харпака.

Слід додати, що час, за який прилад готовий до реєстрування наступної частинки певною дротинкою, дорівнює Ю»б сек, а вся ця інформація накопичується і опрацьовується комп'ютером. А це дало можливість збільшити швидкість збору інформації у мільйони разів. Винаходи Харпака дали змогу досліджувати такі рідкісні взаємодії та складні ядерні реакції, які несуть інформацію про глибинні властивості матерії. Але щоб довести до технічної досконалості цей детектор, знадобилася висока експериментаторська винахідливість вченого. Саме він створив надійну технологію виготовлення БПК, підібрав певні композиційні матеріали, вдосконалив електронні блоки, розробив комп'ютерні програми опрацювання сигналів.

Спочатку це були надто дорогі електронні прилади, але Харпак удосконалював свій винахід і вже в 1992 році розміри такого детектора (БПК) досягали площі 5 x 5 м², містили 105 дротинок і працювали на діючому пришвидшувачі електронів і позитронів на зустрічних жмутах.

А мені хочеться висловити таку думку: сьогодні вчені вже досліджують так звані «квантові дроти» — можливо хтось і запропонує їх для створення більш потужніших детекторів для дослідження явищ, що не вкладаються в рамки Стандартної моделі нейтринної фізики?

Георгій Харпак згодом розробив і інші багатодротинкові детектори: дрейфову камеру, часопроеційну камеру, багаторозрядний лавинний детектор, газовий детектор з твердим фотокатодом. Ці наукові досягнення вченого і були відзначені у 1992 році Нобелівською премією у галузі фізики.

Внесок нашого земляка Георгія Харпака в науку був належним чином поцінований. Окрім присудження йому найпрестижнішої наукової відзнаки,

він є членом Французької Академії наук, почесним доктором чотирьох найшанованіших у світі академій. Йому виповнилося 78 років, але він продовжує працювати. Після присудження Нобелівської премії він зазначив, що його наукові зусилля будуть спрямовані в майбутньому на застосування багатодротинкової пропорційної камери у біології та медицині. Він впевнений, що це призведе до революції у цих галузях науки.

Ось ми і довідалися про ще одного вченого, народженого в Україні, але отримав він цю найвищу наукову премію, будучи французьким вченим. Його ім'я, безумовно, належить світові, але ми на батьківщині ще й сьогодні не поспішаємо з тим, щоб народ знав про нього. На його будинку в Дубровиці навіть не було меморіальної дошки. А не так давно саму будівлю, що встигла постаріти, пустили на злам (чим не подібна ситуація з будівлею, в якій свого часу народився і мешкав великий вчений фізик Іван Пулюй).

Справді, чи належно поцінуємо ми тих земляків, які (нехай навіть і в чужих наукових центрах) творили світову науку, робили епохальні відкриття? Ось уже десять років, як Георгій Харпак став лауреатом Нобелівської премії, а чи спромоглася наша влада, наша Національна Академія наук бодай щось зробити, аби всесвітньо відомого вченого, фізика-експериментатора запросити в Україну, як оце нещодавно було запрошено Нобелівського лауреата 2000-го року, віце-президента Російської Академії наук, директора Фізико-технічного інституту в Санкт-Петербурзі Жореса Івановича Алфьорова?

(Він, до речі, отримав нагороду за дослідження властивостей гетероструктур, на чому фактично тримається сучасна мікроелектроніка.) Така зустріч з Алфьоровим відбулася в конференц-залі Національної Академії наук. Вченому було вручено українську премію імені Вернадського, обрано співголовою українсько-російської програми «Нанофізика і наноелектроніка». На жаль, не прозвучало на цій зустрічі ім'я українського вченого, прекрасного експериментатора Миколи Голоняка, учня двічі Нобелівського лауреата в галузі фізики Джона Бардіна. Це Микола Голоняк стояв біля джерел створення напівпровідникових транзисторів та розробки гетероструктур.

А народився професор Голоняк 1928 року, батьки походили із Закарпаття. Був аспірантом в Іллінойському університеті у професора Джона Бардіна, якому в 1956 році було присуджено Нобелівську премію за розробку точково-контактного біполярного транзистора і створення двотранзисторного генератора-підсилювача. У 1972 році Бардін отримав другу Нобелівську премію, разом з Купером та Шріффером, за спільне створення теорії надпровідності, іменованої БКШ-теорією. Це Джон Бардін, будучи членом

Наукової ради при Президентові США Ейзенхауері, підтримав ідею спорудження у Вашингтоні пам'ятника Тарасові Шевченкові. Зауважимо, що саме в той час радником Президента США з питань науки був також українець за походженням, родом з Києва, професор Юрій Кістяківський, який був з Бардіном в дружніх стосунках ще з часів їхньої праці у 30-х роках в Гарвардському університеті.

А професор Микола Голоняк згодом став професором кафедри ім. Джона Бардіна в Іллінойському університеті, де розробив нові типи напівпровідникових лазерів на гетероструктурах та керовані випрямлячі, нові світлодіоди, структури з квантовими ямами і точками.

Недарма кажуть: нема пророка в своїй Вітчизні. А шкода! Багато ще незайманої цілини в історії української науки, безмежне поле пошуків для дослідників. А нині, завершуючи передачу, сподіватимемося, що український вчений, видатний фізик ХХ-го століття Георгій Харпак буде гідно пошанований на своїй Батьківщині. Бо як зазначає академік Іван Дзюба: «Елементами національного українського проекту мають бути реальне освоєння всієї повноти культурної спадщини, перетворення її в актуальний чинник самоусвідомлення суспільства, і важливе місце в цій спадщині належить цінностям, які створили українці в діаспорі...»

Пам'ятаймо про це, бо від того залежить, які набутки передамо у майбутнє України.

Література:

Гальчинський О. Нобелівський лауреат, що народився на українській землі. // Світ науки. — 2000. — № 3 (1). — С. 31-33.

Витрихівський М. Наш знаменитий краєнин. // Народна газета. — 2000. — № 2 (431). — 13 січня.

Конєв В. Нобелівський лауреат — родом із Рівненщини. // День.

Куликова Л. Вітчизняна наука: уроки втрат. Михайло Ростовцев — «Моммзен ХХ століття». // Вісник НАН України. — 2002. — № 1. — С. 53-57.

Видатний український фізик-теоретик — Зенон Храпливий

Зенон Храпливий

Зіновій (Зенон) Васильович Храпливий (15 березня 1904 — † 1983) — український фізик-теоретик. Професор високих шкіл. Брат Євгена Храпливого.

(15.03.1904-3.10.1983)

Все починалося з порядку, ним закінчиться і з нього ж почнеться знову,
згідно із законодавцем і містичною математикою небесного міста.

Томас Браун

Закони природи — змінюються, і тому лише сталість дивна.

Граф Рочестерський

Ми є. Були. І будем ми! И Вітчизна наша з нами.

Іван Багряний

Хочу почати нашу передачу¹ думкою великого подвижника української культури Пантелеймона Куліша. Вона, на мій погляд, є дуже актуальною для нашого сьогодення: «Суспільство, підпавши під чужоплемінну владу, неминуче деморалізується, доки беззавітно не визнає в ній охоронних засад благоустрою або не повстане проти них зі всією енергією відчуження...» Зайве казати, що наша передача спрямована на те, щоб не сталося отого повного деморалізування. Думається, що ми частенько не знаємо своєї історії та тих наших земляків, які зробили помітний внесок у розвиток цивілізації. Серед них і лауреатів Нобелівської премії. Так нещодавно Шведська Королівська Академія наук 1992 року присудила цю премію відомому фізику-експериментатору Георгію Харпаку «за винахід та вдосконалення детекторів частинок...» Вчений народився в місті Сарни Рівненської області. Тут, на цій українській землі пройшли його перші вісім років життя.

Та навіть у таких Нобелівських лауреатів, як письменники Олександр Солженіцин, Михайло Шолохов, фізик Ігор Тамм, простежується, так би мовити, «український слід». Матері двох перших мають українське походження...

Упродовж багатьох століть російська культура творилася людьми, що з тих чи тих причин позбавлені були — тією ж імперією — можливості творити у власній національній культурі. Сьогодні вже ніхто не заперечить, що російська культура впродовж тривалого історичного часу жила інтелектом українського народу. Ми неодноразово доводили це у наших передачах, про це пишуть нам і наші слухачі.

В листі кандидата хімічних наук Геннадія Гашка з Києва читаємо таке: «...Трагічна доля українського народу відобразилася і в долі всесвітньо відомого вченого Михайла Цвета. Революційні успіхи природничих наук в 50-70-х роках нашого (тепер вже минулого) століття, особливо в хімії, біохімії, медицині, генетиці і навіть у технології розділення ізотопів радіоактивних елементів, стали можливими завдяки винайденому вченим-українцем Цветом надзвичайно потужного методу, який він сам назвав «хроматографією»...»

Зазначу, що в Українській Радянській Енциклопедії, том 12, за 1985 рік, подано: «Хроматографія (від грецького *χρῶμα* — колір, забарвлення і

уроку — пишу) — фізико-хімічний метод розділення близьких за властивостями речовин. Розробив 1903 року М. С. Цвет...»

І тут же, через кілька сторінок надibuємо гасло: «Цвет Михайло Семенович (14.05.1872, м. Асті, Італія — 26.06.1919, Воронеж) — російський фізіолог і біохімік... З 1896 року — доктор Женевського університету, ... з 1902 — викладає у Варшавському університеті, з 1908 — в політехнічному інституті. З 1917 року — професор Юр'євського, з 1918 — Воронежського університетів...»

Те ж саме можна прочитати і в біографічному довідникові «Биологи», випущеному видавництвом «Наукова думка» 1984 року (російською мовою, звісно): «Цвет Михайло Семенович — російський ботанік, фізіолог і біохімік рослин...»

Але у листі нашого слухача читаємо далі не відому раніше інформацію про цього вченого: «В 1972 році весь науковий світ відзначив столітній ювілей цього титана науки. І тільки в цей ювілейний рік московський дослідник-хроматографіст Сакодинський поставив крапку у змаганні трьох держав — Італії, Австрії, Росії за право вважатись батьківщиною М. Цвета. Як тут не згадати змагання античних еллінських містдержав за право вважатись батьківщиною Гомера!

Насправді Михайло Цвет... був українцем, прямим нащадком родовитих чернігівських козаків Колодинських... Колодинські підтримали задум гетьмана Івана Мазепи вирвати рідний народ з «братніх» пазурів. Після трагічної поразки цього повстання Колодинські, рятуючись від переслідувань, взяли собі нове прізвище — Цвети...»

І далі читаємо в листі: «...Батько вченого був російським службовцем — послом в Італії, де одружився на безрідній дівчині-наймиці (реєстрація цього шлюбу відбулась в Італії)... на момент народження майбутнього вченого-винахідника сім'я знаходилася вже в Австрії, де і було проведено реєстрацію новонародженого малюка...»

Отакий цікавий лист.

Так, це ще один зразок привласнення чужого... Але, хоч наука є інтернаціональною, вона має бути об'єктивною: вчені, безсумнівно, належать до рідної культури, як і ті, що вже пізніше змушені були працювати не за власною волею на чужині.

Маємо згадати сьогодні ще одного талановитого блудного сина своєї Вітчизни, аби повернути пам'ять про нього на рідні терени і вписати його ім'я в пантеон України.

***

Отож, сьогодні наша передача про визначного фізика, професора, ім'я якого за радянського часу згадувати було «не модно», тому мало хто з фізиків середнього, ба навіть і старшого покоління (сам переконався) знає його прізвище. Це фізик-теоретик, дійсний член НТШ, з 1948 року професор університету в місті Сент-Луїс (США) Зенон Храпливий. Після довгого замовчування перша згадка про цього вченого прозвучала на загальних зборах НТШ у 1990-му році у Львові. І лише через чотири роки у Львівському університеті заходами фізичної комісії НТШ та фізичного факультету було проведено науковий семінар на тему: «Проблеми релятивістської квантової механіки системи частинок», присвячений 90-річчю від дня народження професора Зенона Храпливого, колишнього проректора Львівського університету.

В одному з чисел фізичного збірника НТШ за 1996 рік читаємо: «...Професор Зенон Храпливий був одним з перших українських фізиків-теоретиків, які вийшли на світовий рівень науки. Його праці публікувалися у престижних тодішніх журналах, таких як «Acta Physica Polonica», «Comptes Rendus» (Франція), «The Physical Review» (США), а також у «Збірнику математично-природописно-лікарської секції НТШ». Він часто виступав на міжнародних наукових конференціях і був визнаний за океаном як ерудований європейський вчений. Він був членом Нью-Йоркської Академії наук, членом Американського фізичного товариства та дійсним членом американського НТШ...»

Спершу зазначу, що в українських довідниках з фізики, енциклопедичних виданнях про професора Храпливого будь-якої інформації марно шукати. Маємо певні відомості про вченого, як і про його брата Євгена, громадського діяча, агронома, розбудовника сільськогосподарської освіти, професора ВУАН, засновника наукового журналу «Український агрономічний вісник» у «Енциклопедії Українознавства» Володимира Кубійовича.

Народився Зенон Храпливий 15 березня 1904 року в селі Лисівцях Заліщицького повіту Тернопільської області в родині сільського вчителя. Батько Василь Храпливий скоро помер, а мати Софія з родини Ганкевичів залишилася з чотирма синами. Всі сини згодом стали визначними представниками української інтелігенції. Спочатку родина переїздить до Тернополя, де хлопець закінчує народну школу.

Але наступають буремні часи в Європі — Перша світова війна. Братів мобілізують до австрійської армії, мати емігрує до Відня. Тут Зенон продовжує навчання спочатку у гімназії, але згодом їм було заборонено жити у столиці, і вони переїзять до Західної Австрії, де можна було вчитися

заочно. Після війни у 1918 році мати з сином повертаються до Збаража. [Старші сини опинилися в полоні. Добре, що з італійського фронту повернувся син Роман. Він бере активну участь в утвердженні української влади на Збаражчині, як представник регулярної армії ЗУНР, так званої Української Галицької Армії.] 1923 року Зенон Храпливий здає заочно іспит зрілості в Тернопільській гімназії.

«Гімназійна молодь того часу виростала у важкий переломний повоєнний період, — читаємо в книзі «Українська гімназія в Тернополі» за редакцією Степана Яреми, виданій до сторіччя гімназії в 1998 році. — Свіжими залишилися в пам'яті спомини про Українську державу й Українську Галицьку Армію. З жалем і болем переживала вона невдачу наших визвольних змагань, відступ УГА за Збруч. І цій молоді судилося бути під польською окупацією, бачити знуцання над українським народом, масові арешти провідних людей. Усі ці події мали немалий вплив на її духовне формування, зміцнювали її національну свідомість».

Живучи в матеріальній скруті, Зенону вдалося продовжити регулярне навчання лише 1926 року в Львівському університеті. Через три роки він складає іспит на вчителя математики та фізики. Розпочинає педагогічну працю, спочатку в Перемишлі у приватній гімназії, а опісля у чоловічій державній гімназії. В 1936 році повертається до Львова на посаду вчителя фізики І Академічної української гімназії.

Зі спогадів академіка Остапа Парасюка довідуємося, що це був педантичний лектор, який користувався авторитетом учнів — єдиний педагог гімназії, що не мав прізвища. Був вимогливим і суворим. Коли учень отримував три двійки підряд — він був приречений у цього професора.

Розуміючи катастрофічну нестачу української книжки в школах, професор Зенон Храпливий видає 1938 року перший український гімназійний підручник «Нарис фізики». Важливим є те, що в ньому подано в кінці українсько-польський словничок фізичної термінології.

Паралельно з педагогічною роботою Зенон Храпливий займається науковою діяльністю. Він бере участь у роботі наукового семінару Інституту теоретичної фізики при Львівському університеті. Науковий рівень семінару був досить високим, адже учасниками семінару були знані у Польщі та за її межами фізик-теоретик Войцех Рубінович, Стефан Щеньовський, який очолював кафедру теоретичної фізики в 1930-36 роках, Станіслав Лорія і асистенти Леопольд Інфельд та Василь Міліянчук.

Це був час бурхливого розвитку релятивістської квантової механіки. Досить сказати, що Василь Міліянчук, будучи ще студентом, опублікував у престижному журналі «Zeitschrift für Physik» 1932 року дві наукові статті

загальним обсягом 38 сторінок, присвячені релятивістській квантовій механіці Дірака. Зазначимо, що на сторінках цього журналу друкували свої статті такі великі вчені, як Планк, Айнштайн.

Не відстає від свого земляка Міліянчука і Зенон Храпливий. Він пише дві наукові статті: «Про від'ємні рівні в теорії Дірака» та «Про власний потенціал електрона у хвильовій механіці», які друкує в журналі «Acta Physica Poenopolitana». Саме вони стали основою його докторату, який йому присвоюють 1932 року. В той час було важливим для теоретиків пояснити фізично незрозумілі розв'язки рівняння Дірака з від'ємними енергіями. Внезапні сам Дірак геніально додумався, що існує частинка з додатнім зарядом. Саме Поль Дірак отримав 1933 року Нобелівську премію спільно зі Шредінгером за створення квантової механіки та релятивістської теорії руху електрона, що поєднали теорію відносності, кванти і спин. Важливим результатом теорії Дірака було передбачення існування позитрона. А ще 1933 року Дірак висунув гіпотезу про існування антиречовини. Так було на папері відкрито позитрон, який лише згодом знайшли експериментально. Отож, український вчений, як бачимо, перебував на той час на передньому краї теоретичної фізики, був близьким до відкриття позитрона та антиречовини.

Він і далі продовжує успішно займатися нелінійною електродинамікою Борна-Інфельда. З одним із них неодноразово зустрічався на семінарах у Львові.

Зазначимо, що Леопольд Інфельд — польський фізик, один з основоположників польської школи теоретичної фізики. Автор книги «Еволюція фізики» у співавторстві з Альбертом Айнштайном.

А Макс Борн — німецький фізик-теоретик, один із творців квантової механіки. Лауреат Нобелівської премії 1954 року.

На цій науковій ниві Зенон Храпливий отримує кілька важливих результатів з теорії нелінійної електродинаміки, з теорії спектрів водню та гелію. Він установив, що рівняння Лоренца руху електрона, які треба було додавати до рівнянь Максвелла, виводяться з рівнянь нелінійної електродинаміки.

До вченого приходять наукове визнання у світі. 1934 року Храпливого обирають дійсним членом НТШ, а згодом членом Наукової ради НТШ. Але з приходом радянської влади в 1939 році діяльність НТШ припиняється. Прихід на Західну Україну Червоної Армії кваліфікувався як визволення українського народу від окупаційного польського гніту. До праці в університеті запрошено таких визначних українських науковців як педагог і літературознавець, дійсний член ВУАН з 1929 року Василь Щурат, академіки — етнограф і композитор Філарет Колесса, історик Іван Крип'якевич, професори Кирило Студинський, Володимир Левицький, Мирон Зарицький.

Доктору Зенону Храпливому було запропоновано очолити кафедру теоретичної фізики і навіть призначено проректором університету з навчальної роботи.

Після приєднання 1939 року Західної України до УРСР Львівський університет справді було українізовано зі значними російськими впливами і переорганізовано: скасовано богословський факультет. У 1940 році університетові присвоєно ім'я Івана Франка. На викладацьку роботу прийшли зі Сходу багато викладачів на чолі з ректором і почалося запровадження радянського навчального процесу, почалася боротьба з будь-якими проявами українського патріотизму. Почалися репресії. Арешти національно налаштованої інтелігенції стали щоденним явищем і навіювали страх. Але вибухнула Друга світова війна і 1941 року до Львова прийшли німці.

Храпливий, щоби якимось прожити, влаштувався редактором в одному з видавництв шкільних книжок. І вже перед другим приходом советів Зенон Храпливий, пам'ятаючи перший їхній прихід, зважився на еміграцію, спочатку до Відня, а потім до Мюнхена. Він добре знав, що вже багато членів НТШ були репресовані й розстріляні. Серед них і професори Кирило Студинський та Петро Франко.

Нагадаємо шановним слухачам, що літературознавець і громадський діяч Кирило Студинський був обраний дійсним членом УАН. У 1934 році його вилучили зі списків академії за «контрреволюційну діяльність», а наприкінці 1939 року відновили. Восени 1939 року Студинський очолив Народні збори, що ухвалили приєднання Західної України до УРСР. Як депутат Верховної Ради УРСР намагався захистити людей від репресій. У червні 1941 року органи НКВС вивезли його з дружиною. І подальша доля вченого невідома.

А Петро Франко, син великого письменника, педагог і письменник також був депутатом Верховної Ради УРСР і саме йому було доручено виголосити Заяву повноважних Народних зборів про приєднання до УРСР. Але на початку війни був вивезений радянською владою з Галичини. Загинув за невідомих обставин...

Ось так розправлялася нова влада з правдивими патріотами української землі на західних теренах України. Тому Зенон Храпливий прийняв правильне рішення: емігрував. Опинившись в Мюнхені, Храпливий певний час працює професором фізики Міжнародного вільногосподарського університету, згодом — професором в Українському Технічно-Господарському інституті.

Український Технічно-Господарський інститут постав 1932 року як установа заочного навчання при Українській Господарській Академії в Подєбрадах. Після її ліквідації перебрав на себе також науково-педагогічну працю, мав

три відділи, технікум сільськогосподарський. У 1940-45 роках число студентів зросло до семи тисяч.

Після війни, вже в 1948 році Зенона Храпливого запрошують на посаду професора фізики в місто Сент-Луїс у США. Саме тут, на американській землі, Зенон Храпливий знову віддався науковій праці в ділянці релятивістської квантової механіки. Публікує цілу низку робіт у вельми престижному журналі «Physical Review». Стає дійсним членом Американського фізичного товариства, дійсним членом американського НТШ, членом Нью-Йоркської Академії наук, що свідчить про його наукове визнання.

Ми вже не раз пересвідчуємося, які тяжкі часи доводилося пережити українській інтелігенції в ті передвоєнні та післявоєнні періоди: еміграція, табори, переслідування, проблеми з працевлаштуванням. Проживаючи поза рідним краєм, люди мусили пам'ятати свій національний обов'язок, не впадати у зневіру, зберегти себе, жити, творити. Багато хто вийшов, як бачимо, на світові обрії своїм талантом, своєю працездатністю, як і герой нашої розповіді.

А що можна сказати нашим слухачам про особисте життя Зенона Храпливого?

Зенон Храпливий ще перед від'їздом до США одружується зі своєю ученицею Марією Курилець. В сім'ї Храпливих було двійко дітей — син Андрій та донька Леся. Син Андрій пішов батьковими слідами — став фізиком, але експериментатором. Він фахівець у галузі оптичних хвилеводів, заслужений працівник компанії Ей Ті Енд Ті Белл-Лабораторії у США Кілька разів приїздив на Україну — вже в післярадянський період. Дочка Леся Храплива — відома в діаспорі письменниця і громадська діячка.

Наостанок можна сказати про професора Зенона Храпливого хіба ось що. Вже будучи з 1972 року на пенсії, вчений займається перекладами, укладає словник.

Помер професор Зенон Храпливий 1983 року, проживши на світі 79 років, похований на українському цвинтарі-пантеоні у Баунд-Бруку (США).

Сьогодні в Українській незалежній державі вся сім'я Храпливих заслуговує на повернення до пам'яті народу. Їхня любов до рідного краю була неосяжною і вони мріяли про вільну українську державу. Згадаймо їх, чотирьох синів Василя Храпливого з села Лисівці, що неподалік Дністра — однієї з найдивовижніших річок, яку згадував Геродот у V столітті до нашої ери, Птолемей у II столітті до нашої ери.

Саме тут палало тепле родинне вогнище, що зігрівало синів на всіх дорогах нелегкого життя. Найстарший Іван Храпливий став доктором філології, викладав класичні мови у Коломийській гімназії, був репресований. Роман був чотарем в Українській Галицькій Армії, загинув у вирі визвольної боротьби за Україну; Євген Храпливий був професором сільськогосподарських наук, спричинився до розвою галицького села, заснував Товариство Українських Агрономів, був дійсним членом НТШ. Про долю Зенона ми вам щойно розповіли.

Отож, пам'ятаймо, що серед тих українців, хто віддавав багато сил та знань своєму народові, працюючи в чужому середовищі, був видатний український учений, фізик-теоретик професор Зенон Храпливий. Він вартий свого почесного місця в пантеоні славетних.

Література:

Енциклопедія Українознавства. / Гол ред. проф. д-р Володимир Кубійович. — Молоде життя. — 1980. — Т. 9. — С. 3633.

Тацуняк П. Про життєвий і творчий шлях професора З. Храпливого. // Фізичний збірник НТШ. — 1996. — Т. 2. — С. 269-274.

Тацуняк П. Український фізик із світовим ім'ям. // Спадщина. — 1996. — 11 червня.

Професор математики і творець термінології — Микола Чайківський

Микола Чайківський

Чайківський Микол Андрійович (2.01.1887 — 7.10.1970), математик і педагог родом з Бережан (Галичина), д. чл. НТШ, син Андрія Ч. (див.). 1914-18 співр. Союзу Визволення України у Фрайштадті, пізніше педагог у Галичині, з 1923 проф. Ін-ту Нар. Освіти в Одесі. У 1930-их рр. репресований, згодом проф. пед. ін-тів у Казахстані й у Львові. Автор посібника: «Квадратні рівняння», шкільних підручників: «Альгебра» і «Тригонометрія»; «Словник укр. матем. термінології» (1924), «Укр. матем. наук. бібліографія» (1931).

(2.01.1887-7.10.1970)

Метод розв'язання правильний, коли з самого початку ми можемо передбачити — і далі підтвердити це, — що слідуючи цьому методу, ми досягаємо мети.

Ляйбніц

Метод полягає в розміщенні й упорядкуванні того, на що має бути спрямоване вістря розуму з метою відкриття будь-якої істини.

Рене Декарт

А що таке життя? Чи те, що переждалось Чи все-таки життя — це те, що відбулось?

Ліна Костенко

Нам приємно, що наша передача¹ знаходить відлуння у слухачів.

Ми щиро дякуємо за листи, зокрема доктору хімічних наук Ярославу Бальону, Ганні Олександрівні Мерві з міста Городок на Хмельниччині, Іванові Лещенкові, Миколі Олександровичу Саєнкові з Кривого Рогу, який поділився своїми роздумами про світ. Цікавого листа разом зі своєю статтею «Сини небесні» надіслав член Спілки офіцерів України Олександр Могиль з Бердичева. «Наша українська земля щедра, подарувала людству цілу плеяду великих людей, вчених, винахідників, просвітителів, літераторів, державних діячів та митців, — розмірковує дописувач. — Та за ґратами фальсифікації відбувала ув'язнення наша минувшина. А скільки гідних співвітчизників залишилося на узбіччі слави, не були належно поціновані, а то й спалюжені, заборонені і несправедливо забуті. Тут простежується стара закономірність: чим сильнішою була особистість, тим жорстокіше розправлялася з нею система, яка прагнула всіх зробити однаковими». Пан Олександр називає цілу низку славетних імен науки, а серед них і видатного математика Миколу Чайківського. Саме про нього ми і розповімо сьогодні в передачі.

Цього вченого ми вже згадували в передачі, присвяченій видатному математикові Михайлові Кравчуку. Коли заарештували Михайла Кравчука у 1937 році, то одним із пунктів звинувачення була інкримінація йому «листування з польськими запродавцями...», а тими «польськими запродавцями» були Мирон Зарицький — один із фундаторів української математики в Західній Україні, а другим — Микола Чайківський, якому Кравчук допоміг перебратися через кордон на Радянську Україну та ще улаштував заступником директора Інституту математики. Цікаво зазначити, що Микола Чайківський був особисто знайомий із великими українськими вченими Іваном Пулюєм та Іваном Горбачевським. У 1968 році саме Микола Чайківський виступив на науковій конференції у Львівському університеті з доповіддю про науковий доробок та громадську діяльність визначного українського фізика.

А чи не найкращою публікацією про Івана Пулюя була ґрунтовна стаття Миколи Чайківського, яку він надрукував у 1908 році на пропозицію редакції книги «Альманах Віденський», що вийшла на відзначення 40-річчя товариства «Січ».

Ось лише одна цитата зі вступу до цієї розвідки: «В хвили, коли дотичні чинники відмовляють Українцям права до університету, мотивуючи се браком відповідних наукових сил, буде — здається — не від річи подати тутки біографію одного з найвизначніших наших учених, професора німецької техніки у Празі, д-ра Івана Пулюя, про якого наукову діяльність висказуються з великим признанием усі заграничні учені. Його апарати поміщають світові музеї, а його наукові твори перекладають ся на

французьку і англійську мову. Крім того — є др. Пулюй судовим знатоком для електротехніки і дорадником багатьох фабричних фірм, які не можуть часто-густо обійтися без його рад». «Біографія д-ра Пулюя важна для нас ще з того боку, що вона кине деяке світло на його відносини до Куліша та подасть нам кілька деталей, які відносяться до історії видання Святого Письма на українській мові».

Як дивовижно переплітає історія деколи людські долі! Чайківський дбав про повернення в Україну імені Пулюя. Сьогодні ж такого самого повернення із забуття потребує і його добре ім'я...

***

Микола Андрійович Чайківський народився 2 січня 1887 року в Бережанах — тепер районний центр Тернопільської області. Батько — Андрій Чайківський (так пишуть в сьогоденних літературних джерелах, хоча у цитованій нами статті про Пулюя за 1908 рік його прізвище — Чайківський) — за фахом адвокат. Він був відомим письменником, що вславився повістями з часів козаччини: «Козацька помста», «Полковник Михайло Кричевський», «Олексій Корнієнко», романом «Сагайдачний». Знали його як організатора товариств «Просвіти», «Січі», «Відродження» у містах Західної України. Мати Миколи, Наталія Гладилевич, вчителювала.

Микола виховувався в патріотичній родині, де в пошані була література та музика. Батьки грали на гітарі, кохалися в народній пісні, брали участь у хоровому товаристві «Бережанський Боян», де працювали композитори Остап Нижанківський, Денис Січинський. Своє захоплення батьки передали усім сімом дітям. Пізніше Микола Чайківський згадував: «Я змалечку жив серед книг. Вони стали для мене святістю. У батька була велика бібліотека, майже вся українська література, правда, її тоді ще не було занадто багато. Крім цього, було у нас чимало польських, німецьких та російських книг».

Навчався Чайківський у Бережанській початковій школі, а потім в гімназії, яку закінчив з відзнакою. Великий вплив на розвиток математичних здібностей майбутнього вченого мав учитель математики Цвондзінський, вихованець Берлінського університету. В гімназії його вчителями були видатний український письменник Богдан Лепкий та відомий мовознавець, фонетист і діалектолог Іван Зілінський, які згодом стали професорами Краківського та Празького університетів. Вже в гімназії Микола Чайківський брав участь у таємному гуртку, де учні вивчали українську історію й літературу.

З усіх захоплень, які були у серці юнака цього періоду, найбільше полонила його все ж таки математика. Отож, після закінчення гімназії Микола Чайківський вивчає математику в Празькій Німецькій вищій технічній школі,

а згодом в університеті на філософському факультеті у Відні. Останній рік навчання він провів у Львівському університеті. У Відні він слухав блискучі лекції з математики професора Мертенса, під керівництвом якого написав дисертацію з вищої алгебри. У Відні він вів активну діяльність в українському студентському товаристві «Січ», був його головою певний час. 1911 року успішно захищає у Відні дисертацію і отримує ступінь доктора філософії, а через рік складає іспит на звання вчителя математики і фізики середньої школи.

В 1912 році Микола одружився з Наталією Тунівною. Отримавши від австрійського міністерства освіти стипендію для наукового відрядження, Чайківські виїждять на рік до Берліна.

Після повернення він викладає математику в середніх школах Галичини — Львів, Тернопіль, Рава-Руська, очолює приватні гімназії в Яворові та Рогатині.

На запрошення гетьманського уряду України з січня 1919 року молодий математик викладає в новоствореному Кам'янець-Подільському університеті вищу математику. «Я можу з великою гордістю сказати — згадував Микола Чайківський пізніше про цей період діяльності, — що був другим, хто викладав вищу математику українською мовою; першим був Михайло Пилипович Кравчук у Києві...» Цікаво згадати, що згодом він бере участь у дворічній мандрівці по Європі з хором Олександра Кошиця, визначного диригента, композитора й етнографа. Повернувшись з Європи, у 1922-24 роках викладає вищу математику у Львівському таємному університеті і друкує низку наукових праць у «Збірнику математично-природописно-лікарської секції НТШ». Саме в цей період в усій своїй складності постає питання про необхідність розробки української математичної термінології. 26 травня 1923 року вчений виступає на II загальному з'їзді українських інженерів і техніків у Львові з рефератом «Завдання української наукової і технічної термінології».

Основні положення цієї праці актуальні ще й сьогодні. Процитуємо деякі думки Миколи Чайківського. «Говорити широко про вагу і потребу української наукової термінології річ цілком зайва. Легко прийти до переконання, що добра й одноцільна наукова термінологія необхідна для існування національної культури так само, як одноцільна літературна мова та одноцільний правопис». І ще: «Не раз доводиться нам чути, що справу термінології з обсягу стислих та прикладних наук треба вирішити принципово. Одні кажуть, що всі наукові терміни треба вживати так, як вони прийнялися в інших європейських мовах; зате другі раді б конче кожне слово за всяку ціну перекласти на українське».

Поборюючи інтернаціоналізаторів наукової мови, ми далекі від того, щоб підписатися під другою крайністю: перекладанням кожного терміну, без виїмки, на українське. Ця вимога при ближчій застанові покажеться теж неможливою... До того багато чужих слів здобуло собі в іншій мові право громадянства, й ми зовсім не маємо потреби їх викидати...»

Або: «Термінологія ніколи не може бути твором одної людини; вона мусить вийти як вислід спільної праці всіх фахівців, що потребують цієї термінології, разом із знавцями живої мови, які помагають їм узгоджувати термінологію з рештою живої мови. Повинно повстати на всіх землях України разом з еміграцією велике термінологічне об'єднання, метою якого було б зібрати народні термінологічні матеріали й доповнювати їх новими...».

«... Якби ми наважилися створити на власну руку нашу власну західно-українську наукову мову, то тим тільки спричинились би до дальшого роз'єднання великої нації; замість усіма силами йти до її зближення та остаточного злиття в одну цілість». Ось такі думки, наче говорені сьогодні.

Але працювати в умовах панської Польщі було надзвичайно тяжко. І Микола Чайківський мріє про переїзд на Велику Україну. Його підтримує в цьому Михайло Кравчук. І ось 1929 року вчений відгукується на пропозицію української громади переїхати на вакантну посаду професора математики в Інститут народної освіти в Одесу.

За спогадами дочки Катерини Чайківської: «Батько багато працював в Інституті (так називався тоді університет), працюючи над підручниками, термінологією, математичною бібліографією, брав активну участь в організації нового фізико-хімічно-математичного інституту, що готував викладачів вузів. У листі до Володимира Левицького 1932 року Чайківський писав: «...Роботи в мене, як і в усіх нас, більше, ніж треба. Та нічого не поробиш: такий час, що треба зробити всю цю роботу, якої він вимагає... На спілку з Кравчуком складаємо підручник вищої алгебри. Накінець з колективом авторів складаємо велику «Робітню книжку з математики для Інституту соцвиху» (тобто соціалістичного виховання — авт.)... Я ніколи не нарікаю, що знайшов у собі стільки відваги й енергії, щоб переїхати сюди».

А батькові своєму він писав: «Тату мій любий, рідні мої. Я знаю, як вам важко... Жадання працювати для свого народу може змусити чоловіка на неймовірний крок. Там, дома, я не мав можливості працювати для народу. Її у мене відняли. Хто? Ви самі ліпше знаєте того, «хто»...»

«Тепер мій дім тут, у сонячній Одесі, у державному університеті, де вільно звучить наша мова, де студенти і професори — свояки мені і брати. Ех, тату,

який жаль, що тут, на Великій Україні, немає Вас, який жаль, що Збруч перерізав надвоє наше серце і нашу культуру».

Однак ця активна, багатогранна праця в 1933 році раптово обривається арештом та засудженням до 10 років ув'язнення за сфабрикованою справою Української військової організації Скрипника.

Катерина Чайківська у своїх спогадах про батька пише: «Пам'ятаю той сонячний березневий день у 1933 році, коли батько пішов на роботу в інститут і не повернувся додому. А вночі прийшли до нас (це була їхня манера) з обшуком. Перевернули все догори дном, переглянули всі книжки, нічого не знайшли і пішли собі геть... Через деякий час арештували маму. Мене кілька разів викликали на допити в НКВС., як вияснилося пізніше, викликали для того, щоб показати батькові написані моєю рукою зізнання, аби він подумав, що я теж там і щоб, таким чином, впливати на нього. Маму випустили через чотири місяці, але зажадали, щоб ми виїхали з Одеси. Все це тяглося деякий час, ми не знали, куди нам їхати, поки не призначилося місце, де відбудуватиме кару батько.»

Результат арешту — Біломорсько-Балтійський канал, табори в Архангельській області аж до звільнення в 1943 році. Війна розкидала сім'ю і тільки щасливий випадок допоміг родині зібратися разом.

У спогадах дочки Катерини читаємо, що «батько не дуже любив згадувати про своє перебування «там». Але все ж таки дещо оповідав, хоча б оте, що його «табірка» почалася з чищення нужників (не повертається язик назвати оті приміщення туалетами). Як же, це було дуже цікаво: професор, доктор філософських наук — хай чистить відхожі місця. Хай знає, як «справедливо» пролетаріат розплачується зі своїми «ворогами».

Після поневірянь і пошуків роботи опиняється Микола Чайківський спершу в Семіпалатинському педагогічному інституті, а затим в Уральському. В 1945 році йому присвоїли звання доцента.

Але роки «виправно-трудових таборів» залишили в житті вченого тяжкі наслідки: «Я побачив, що за ці 10 років наука так сильно пішла вперед, що мені її вже не наздогнати... Мені залишилося займатися лише моєю «симпатією» з минулих років — класичною алгеброю, елементарною математикою...». За його словами, ще на засланні алгебра була для нього засобом проти божевілля.

Повернувшись в 1954 році на Україну, мріяв про педагогічну працю, але через своє «минуле» не зміг пройти відповідного конкурсу ні в Києві, ні в Херсоні, Миколаєві, Ужгороді, ні в інших містах. І лише 1956 року пройшов за конкурсом на посаду доцента Львівського педагогічного інституту. Тоді ж

Чайківському повідомили: «Ваша справа припинена і Ви реабілітовані постановою військового трибуналу 13 листопада 1956 року. Справа, за якою Ви були засуджені в 1933 році, припинена за необґрунтованістю звинувачень». Ось так.

Микола Чайківський — один з небагатьох, кому доля все-таки дарувала життя, і він зміг ще працювати за улюбленим фахом. З 1961 року він — професор Львівського університету, а вчене звання професора було присвоєне йому 1962 року.

Наукові досягнення Миколи Чайківського стосуються, головним чином, алгебри і теорії чисел. Значну частину його друкованих праць складають підручники для гімназій та методичні посібники. Його книга «Квадратні рівняння», що була надрукована 1959 року і якій він віддав багато років натхненної праці, користувалася великою популярністю серед вчителів і перевидавалася кілька разів.

А виданий у співавторстві «Російсько-український математичний словник» на 12.000 термінів актуальний і сьогодні. Вчений написав понад 50 наукових статей до Української Радянської Енциклопедії.

Микола Чайківський був високоерудованою людиною, надзвичайно працюючим вченим, педагогом з великої літери. «Займався і продовжую займатися також цікавою для мене темою, як естетика в математиці, яка дає мені надзвичайно велику насолоду та захоплює до живого» — писав Чайківський в одному з листів. А перед цим він опублікував статтю: «Краса в математиці». У багатьох популярних статтях вчений намагався розкрити «красу математичної науки і романтику наукового пошуку».

Успіх його лекцій можна уявити бодай з такого листа із Запоріжжя (автор — Чабаненко): «...мене завжди дивувала висока інтелігентність львів'ян, радувала їхня непереможна любов до рідної мови і культури. Як це радісно знати, що професор математики говорить рідною мовою і знає нашу літературу! На нашій Наддніпрянщині — це справжнє диво...

...Як би хотілося, щоб мої ровесники частіше слухали отаких професорів, як Ви, щоб вони частіше пригадували, хто вони, і якого роду, і для чого живуть на світі».

Судилося цьому чоловікові залишити добрий слід у серцях людей, з якими спілкувався, студентів, вчителів і колег. Гадаю, що він був щасливий, і підтвердженням цього був його 80-річний ювілей у 1967 році. Виступаючи на ювілеї, вчений сказав: «Мої батьки прищепили мені таку «бацилу», яка не давала мені спокою і гнала до громадської роботи,.. від молодих років

заставляла мене робити щось не для себе, а для всіх...». І справді, працював він і жив для всіх.

Відійшов із життя Микола Чайківський 7 жовтня 1970 року і поховано його на Личаківському цвинтарі у Львові.

Нині наукова спадщина Миколи Чайківського ще не досліджена. Наукові праці, публіцистичні розвідки, лекції з історії математики та шкільництва, — все це чекає наукового осмислення. І певно, що в цьому можуть допомогти люди, які знали вченого особисто.

Будемо сподіватися, що знайдуться такі дослідники наукового доробку вченого і напишуть книгу про Миколу Чайківського. Дай Боже, щоб так сталося.

Література:

Пташник Б. Й. Життя для народу. — У кн.: Аксіоми для нащадків. / Упорядник О. Романчук. — Львів: Меморіал. — 1992. — 544 с.

Маланюк М. Сподвижницька діяльність Миколи Чайківського. // Вісник Фонду Смакули. — 1997. — № 12. — С. 7-9.

Великий український філософ — Памфілій Юркевич

Памфілій Юркевич

Памфіл Данілович Юркевич (16 (28) лютого 1826, Ліпляве — †4 жовтня 1874) — український філософ і педагог родом з с. Ліпляве на Полтавщині, син православного священника.

(28.02.1826-16.10.1874)

Ти освятив дороги хресні
Щоб України маєстат
Водив до бою душі чесні,
Що не вжахнуться лютих страт.
Помимо втрат і безнадії —
На змаг ведуть твої слова.
Полум'яніють — Канів, Київ...
І не загасить їх Москва.
Нам той вогонь серця гартує
І сушить сльози на очах...
Євген Маланюк

... Інтелігентом стає той спеціаліст, що виконується духом нації та
вселюдської культури.
Михайло Грушевський

При майстрах якось легше. Вони — як атланти. Держать небо на плечах. Тому і є висота «. Цими словами славетної української поетеси Ліни Костенко найвлучніше можна передати враження наших слухачів, якими вони діляться з нами після кожної передачі.

Ми раді, що ці передачі потрібні людям для відчуття тієї висоти духу народного, що її тримають на собі подвижники науки і культури, якими по праву пишається рідна земля.

Я хотів би звернути увагу ще на оцей цікавий лист. Його написала пані Ангеліна Зелінська з міста Кременця Тернопільської області.

«Весь час чуємо по радіо, на телебаченні, читаємо в газетах про якусь нашу «вторинність». І в порівнянні з ким же? З людьми, яких ми вчили розуму. Та й тепер, хто ті всі христенки, приймаки, починки, аксьоненки, шахраї, ноздратенки й десятки інших, що стоять біля керма північної держави? Наші землячки. На жаль, забувають близькі сусіди, що в сузір'ї світочів російської науки і культури багато українських прізвищ. Звісно, в пору нашої бездержавності не могло бути інакше. Але сьогодні маємо повернути їх в лоно української культури. Може хоч в такий спосіб перестанемо бичувати самих себе вторинністю» — кінець цитати з листа.

Сама Ангеліна Зелінська походить зі славетного українського роду Юркевичів. Зізнаюсь, її лист схвилював мене, бо давно вже думав підготувати передачу про видатного українського філософа, педагога, професора Київської духовної семінарії, професора філософії Московського університету Памфіла Даниловича Юркевича.

Так, Памфіл Юркевич належить до когорти вчених-українців, які були привласнені Росією і видавалися за свої. Про це влучно сказав князь Ніколай Трубецкой, російський філолог і культурфілософ, професор славістики Віденського університету: «...Культура, яка з часів Петра I живе і розвивається в Росії, є органічним продовженням не московської, а київської української культури...»

Саме звідси, з України, до Москви забирали талановитих діячів, які вже заявили про себе у певних галузях науки і культури.

Тут доречно навести цитату видатного російського історика Василя Ключевського з листа до Памфіла Гвоздьова. Ось як він пише: » У нас нарешті читає Юркевич. Перетягнули-таки його з Києва, на досаду Київській академії. Адже ж він, як писав Степан (Флоринський), був її прикрасою... На лекції Юркевича щоразу приходять не лише студенти, але й інші зацікавлені: попечитель нашого університету генерал (єдиний представник воїнства у нас), ректор Альфонський, Сергієвський, співробітник його журналу

священик Преображенський та інші професори. Сергієвський навіть кидає свою лекцію у вівторок, тому що вона збігається з лекцією Юркевича...»

Але незважаючи на таку знаменитість, вчений практично є невідомим в наш час. Це, зокрема, зазначає Абрамов у передмові до книги «П. Д. Юркевич. Философские произведения» (Москва, видво «Правда», 1990 рік, 670 сторінок): «Памфіл Данилович Юркевич належить до тих вітчизняних філософів, доля яких — повне забуття. Це тим більше дивує, адже мислитель стояв біля підвалин оригінальної російської філософії, його праці вводили російського читача до сучасної йому проблематики європейської філософської думки, велика його заслуга у формуванні російської філософської лексики. Особливо необхідно відзначити його вплив на формування світогляду Володимира Соловйова, який вважав Юркевича своїм учителем...»

Отож, Юркевич був своїм серед чужих і став чужим серед сво'їх, коли так скоро забули. Давайте спробуємо розібратися.

Спершу зазначу, що, окрім філософа Володимира Соловйова, серед найвідоміших учнів Юркевича у Київській Духовній академії був і знаменитий український письменник, визначний майстер соціально-побутового роману Іван Нечуй-Левицький. Образ улюбленого вчителя відтворив він у своїй повісті «Хмари».

А тепер — життєпис Памфіла Даниловича Юркевича.

***

Народився майбутній філософ у селі Ліпнява Золотоніського повіту на Полтавщині (тепер Канівський район Черкаської області) у родині православного священика — за одними даними, 16 березня 1826 року, за іншими — 16 лютого 1827 року. Ця дата і зазначена в книзі за редакцією Абрамова «Юркевич. Філофські твори».

Про дату народження вченого можемо довідатися з листа Ангеліни Зелінської. «...Дані про рід свій по матері, Зінаїді Феофілівній Юркевич, знаю з початку XIX століття. Священик Данило Юркевич мав двох синів: Павла Даниловича, управляючого маєтком на Волині, та Памфіла Даниловича, філософа, професора Києво-Могилянської академії (зазначимо, що з 1819 року це була вже Київська Духовна академія), а згодом — Московського університету. Народився він 28 лютого (за новим стилем) 1826, а помер 16 жовтня 1874 року. У Павла Даниловича був син Яким Павлович, а його син — Юркевич Феофіл Якимович — це вже мій дід. Батько мій священик у четвертому поколінні... закінчив духовну семінарію...» Отож, древо роду Юркевичів сягає і глибини, і висоти.

Богословську освіту майбутній вчений здобув у Полтавській Духовній семінарії. Думав про вступ до медико-хірургічної академії. Але за наполяганням батька вступає 1847 року до Київської Духовної академії, блискуче закінчує її 1851 року. Його залишають для наукової діяльності в академії. З 1851 року він викладає філософію. Наступного року Юркевич отримує ступінь магістра з перейменуванням в бакалавра академії. Ще через рік йому висловлена подяка Святого Синоду «за відмінну наполегливість і надто корисну працю». В 1854 році Юркевича призначають помічником інспектора академії. На цій посаді він пробує два роки. З 1857 року він обіймає кафедру філософії і водночас читає німецьку мову. На викладацькій роботі кар'єра його вельми стрімка. 1858 року він екстраординарний професор, а з 1861 — професор Київської Духовної академії.

Київська Духовна академія посідала особливе місце серед інших освітянських закладів. Адже на той час в Росії філософія переживала нелегкі часи. Виклади філософії у вищих навчальних закладах було заборонено наляканим царем у зв'язку з хвилями революцій в Європі. Ця заборона оминула Київську Духовну академію через «зразкову поведінку». Рівень філософської освіти в академії особливо зріс за час перебування на посаді ректора її вихованця, пізніше архимандрита Херсонського Інокентія — від 1830 по 1840 роки. Отож, формування Юркевича як філософа відбувалося за часів відносно сприятливих.

Київський період у діяльності Юркевича був найпродуктивніший. Тут він написав більшість своїх філософських праць. Серед них: «Идея», «Сердце й его значение в духовной жизни человека по учению слова Божия», «Материализм и задачи философии», «Из науки о человеческом духе», «По поводу статей богословского содержания, помещенных в «Философском Лексиконе»», «Мир с ближними, как условие христианского общежития». Всі ці праці були написані вченим за три роки (1859-1861).

У філософа Декарта є такий вислів: «Філософія одна відрізняє нас від дикунів і варварів. І кожен народ тим більше цивілізований і освічений, чим краще в ньому філософствують. Тому нема для держави більшого блага, ніж мати справжніх філософів». Отож, після десятилітньої перерви, 1861 року в Московському університеті було знову відкрито кафедру філософії. Саме туди й запросили Юркевича, чи як висловився Василь Ключевський — «перетягнули».

За словами Густава Шпета, російського філософа-ідеаліста, віце-президента (1923-29 рр.) Російської академії художніх наук, Юркевич виявився в Росії єдиним «достатньо філософськи підготовленим, щоб зайняти без попереднього закордонного відрядження університетську кафедру».

Зазначимо, що сам Густав Шпет здійснив переклад книги Гегеля «Феноменологія духа» російською мовою, що вийшла друком 1959 року.

У Москві Юркевич читає історію філософії, логіку, психологію, педагогіку, викладає педагогіку в учительській семінарії військового відомства. Пише наукові праці: «Язык физиологов и психологов», «Разум по учению Платона и опыт по изучению Канта», «Игра подспудных сил». З галузі педагогіки Юркевич написав «Чтение о воспитании», «Курс общей педагогики». В рукопису залишалася «Метафізика», доля якої невідома.

У 1869 році Юркевича призначають деканом історико-філологічного факультету. На цій посаді він пробує до кінця свого життя.

Про викладацьку майстерність Юркевича ходили легенди. Учень Юркевича Василь Ключевський у листах до Порфирія Гвоздьова залишає такі спогади: «Уяви собі лишень. Аудиторія переповнена студентами і стільцями для «високих» відвідувачів. Ось розступається натовп, ...появляється свита під командою військового мундира, а на кафедрі піднімається маленький чоловік, смуглявий, зовсім не з маленьким обличчям, прекрасним широким і дещо виступаючим ротом, років 35-ти, в густих синіх окулярах, з рукавичкою коричневого кольору на лівій руці, розкланюється так повільно і, не сідаючи, стоячи, починає говорити з сильним хохлацьким акцентом. А навпроти нього як раз всілися буцімто навмисне Чичерін і Сергієвський — ці два великі софісти нашої науки...».

Або ще уривок з цього листування: «Я не записую за Юркевичем, це і неможливо. Хіба може бути до записування, коли нестримно, нескінченною ниткою в'ється думка, і ледве встигаєш слідкувати за її розвитком. Це і не потрібно. Після кожної лекції в голові залишається таке ясне уявлення про все прослухане, що варто лише докласти трохи уваги, щоб опісля змогти повторити весь ряд думок. Таке ясне, діалектичне послідовне викладання Юркевича...»

І далі: «...Юркевич привів нас до висновку, що не можна покладатися на який-небудь загальний погляд на історію філософії і з ним приступати до вивчення цього предмету. Розвиток філософії є різнобічним, як і будь-яка інша сфера життя людства, щоб підвести її під мірило якоїсь строго означеної вузької системи, теорії чи думки».

Філософію Юркевича визначають як конкретний ідеалізм або «філософію серця». Однією з найяскравіших праць Памфіла Юркевича вважається його філософсько-богословська праця «Серце та його значення в духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого». Він розвиває вчення про людину як вільну, індивідуальну, конкретну й відповідальну істоту. Людина є центральною темою його філософії, а серце в його вченні — охоронитель і

рушій фізичних сил людини, центр її душевного і духовного життя, багатогранних почувань, зворушень, пристрастей, центр її морального життя.

Ось невеличкий розсип філософських думок Памфіла Юркевича:

«Серце людини любить добро і вабиться до нього, як око любить споглядати прекрасне видовище і залюбки спиняється на ньому».

«Наше серце має в собі всю непосредність буття, первісно поставленого Богом. Тому можемо сказати, основа релігійної свідомості людського роду лежить у серці людини. Релігія не є щось стороннє для його духовної природи. Вона утворена на природному ґрунті».

«Слово Боже відчиняє нам, показує метафізичний початок любові серця до добра, коли вчить, що людина створена за образом Божим».

«Так... серце є часто більш надійним керівником наших дій та душевних рухів, ніж глибоко обміркована стратегія поведінки».

«Живі потреби люблячого серця, ще не охолодженого від досліду, побуджують його бачити і любити життя навіть там, де досвідчений розум не бачить нічого живого і натхненного. Людина починає свій моральний розвиток із рухів серця, яке завжди бажало би бачити благо, щастя, радісну гру життя, завжди бажало би зустрічати істоти радіючими, зігріваючими одне одного теплотою любові, зв'язані дружбою і взаємним співчуттям. Лише в такій формі здійсненого всезагального щастя світ уявляється йому як те, що гідне існування».

Цікаво зауважити, що Юркевич сам «реаліст» в повному філософському значенні цього терміну і «емпірист» — також в глибокому розумінні цього слова — виступав проти «сучасного (для того часу) філософського реалізму» і тієї «філософії досліду», яку проголосив тоді матеріалізм. Він добре розумів філософську цінність матеріалізму, але не менш охоче визнавав те позитивне, що матеріалістичний настрій його часу міг внести в науку, природознавство і філософію.

«Наша епоха знаходиться, справді, в прямій протилежності до середньовічної. Дуже часто трапляється, що тепер в ім'я цілком невинних природничих наук переслідують і мордують людину за її любов до істини духа, як колись поважні інквізитори мордували і переслідували її в ім'я Христа за його любов до істини природознавства...

Слід зазначити, що, починаючи з полеміки Чернишевського, його статті «Полемічні красоти» у журналі «Современник», почалося цькування і паплюження всього, що було пов'язане з Юркевичем. Про характер полеміки

може свідчити таке зізнання апологета російської революційно-демократичної інтелігенції. Він навіть не читав статтю свого опонента, але зневажливо і зверхньо написав: «Я почуваю себе настільки вищим мислителів типу Юркевича, що рішуче нецікаво мені знати їх думку про мене».

До речі, сам Юркевич у цій полеміці не знижувався ні до яких особистих випадів та нападів. І навіть в найбільш зловорожих пунктах прагнув відшукати елементи правди і на них вказував. Але, мабуть, саме тому Юркевич на якихось десять років зробився об'єктом нападів усієї російської «прогресивної» преси, нападів часто невимовно брутальних і ганебних. Виразно заступився за Юркевича Михайло Катков (буває й таке!), російський реакційний журналіст, видавець журналу «Русский вестник». Він зокрема писав: «Дійсно, пан Юркевич не відкидає те, у що так свято вірують пани Чернишевський та Антонович, але він, крім цього, допускає ще щось, чого ці добродії не допускають, не допускають суто через почуття сліпого культу, що забороняє використання особистої думки». Гарно сказано.

Парадокс філософських суперечок Юркевича і Чернишевського полягав у тому, що обидва вони відносили себе до філософії реалізму, з тією лише різницею, що реалізм Юркевича мав корені в платонівському реалізмі понять, а реалізм Чернишевського — у філософії наївного реалізму.

На думку Юркевича, «науковість матеріалізму полягає в указуванні на багатопланову залежність між фізіологічними і психологічними явищами, а також у визначенні причинного взаємозв'язку світу». Вчений вважав, що за певних обставин матеріалізм може стати справжньою філософською системою з розвинутою метафізичною проблематикою.

Радянські дослідники, які хоч і щось обнародували про Юркевича, то однозначно поборювали філософію вченого, «як релігійне, об'єктивно-ідеалістичне вчення про світ, як продукт діяльності Бога і духа». Натомість високо цінували творчість Юркевича такі визначні вчені-філософи, як Соловйов, Шпет, Чижевський, Рудко. Зокрема, вони підкреслювали зв'язок Юркевича з українською філософською традицією (Григорієм Сковородою, Миколою Гоголем) та об'єктивну цінність і модерний характер його думок.

До речі, слухач Юркевича Володимир Соловйов підкреслив і українську вдачу Юркевича. Дуже цікава думка. Ось вона: «Юркевич був родом з Полтавщини, походженням українець і назавше заховав у характері і мові яскравий відбиток свого походження. Індивідуальний характер Юркевича склався, без сумніву, на загальному тлі української природи, їй відповідала його задумливість, заглибленість у себе, чутливість більш інтенсивна, ніж екстенсивна, також впертість і замкненість, що доходила до хитрости. Юркевич мав нахил до тихого обміну думок з небагатьма приятелями. До

оцих рис треба додати ще одну, теж українську, — особливий рід сконцентрованого гумору. Він смішив мене сам лише ледве посміхаючись».

Залишив Юркевич по собі праць небагато (я вже майже всі їх назвав). Сьогодні можна було б посилатися на багатьох філософів у їхній оцінці наукового доробку вченого. Спільне їхнє твердження—це була людина надзвичайного обдаровання. У своїх філософських творах Юркевич — мислитель витонченої інтелектуальної культури, людина, переконана у всепереборній силі людського розуму і сповнена віри у блискуче майбутнє науки і просвіти. У творах богословських він демонструє усвідомлення обмеженості розуму поряд з великою таємницею богопізнання. Юркевич — це глибокий християнський антрополог і людина, котра впродовж цілого життя прагнула здійснення ідеї, яку заклала у підвалини свого етичного вчення, ідеї миру з ближніми як умови християнського співжиття.

Про особисте життя Памфіла Юркевича, на жаль, мало відомостей. Знаємо, що одружився Юркевич ще в Києві 1856 року. 1873 року, після довгої хвороби, його дружина померла в Криму. Значно більше маємо відомостей про родовід брата Павла, прапрадіда Ангеліни Зелінської. Вона пише у своєму листі, що її батько — священник у четвертому поколінні. Під час німецької окупації сім'я жила у Бердичеві. Деякий час в родині переховувалися радянський полонений і єврейка.

Можна лише собі уявити, на яку небезпеку наражалася сім'я з шести осіб, коли б хтось доніс про це німцям. Для деяких політиків ще один приклад, якими були в часі війни українські люди.

А згодом, вже за радянського часу, через повідомлення в КДБ однієї особи, що в церкві співають молитву — гімн «Боже великий, єдиний...», батько Ангеліни Зелінської отримав свої 10 років. Так і не був реабілітований. Постраждали в цій родині ще кілька осіб, які без зайвого галасу боролися вже в наші часи за українське відродження.

Повертаючись до постаті філософа Памфіла Юркевича, скажу, що смерть дружини сильно вплинула на вченого. Він тяжко захворів і більше не поправився на здоров'ї. Помер 16 жовтня 1874 року. Похований на цвинтарі Данилового монастиря в Москві.

В некролозі видатний російський філософ Володимир Соловйов, його учень, писав: «Якщо висотою і свободою думки, внутрішнім тоном міркувань, а не числом і обсягом написаних книг визначається значимість справжніх мислителів, то незаперечне почесне місце серед них має належати покійному московському професору Памфілу Даниловичу Юркевичу. В розумовому його характері дивовижним чином об'єдналися самостійність і широта поглядів зі щирим визнанням історичних переказів, глибиною сердечного

співчуття до всіх існуючих аспектів життя, з тонким осягненням критичної думки.»

Відомо, що після смерті Юркевича брат покійного перевіз рукописи до Києва. Тут він їх передав до бібліотеки Київської Духовної академії. Дослідник архіву Юркевича харківський історик церкви Ходзицький в 1914 році повідомив про «Щоденник» Юркевича, філософського характеру та «Історію німецької літератури», написану німецькою мовою,

Так, ще одне ім'я великого українця пізнаємо ми сьогодні. У свій час російський релігійний філософ, історик російської філософії Василь Зеньківський писав:

«Юркевич, звичайно, був далеко вищий свого часу, і недаремно він мав вплив на Соловйова. Можна лише жалкувати, що прекрасні праці Юркевича майже недоступні для читача — вони ніколи не передруковувалися. Якщо настане час, коли філософські праці Юркевича будуть зібрані і надруковані, його глибокі міркування знову відродяться для російської науки.» Будемо вірити і ми, що ідеї і твори Памфіла Юркевича відродяться не лише для російської філософської думки, а найперше для української науки і культури. Бо цього хочемо ми всі, добрі українці, цього хотів і брат нашої дописувачки Ангеліни Зелінської Олексій. Уривком з його останнього вірша ми і закінчуємо нашу передачу:

Тебе, Всесильного, молю, Аби воскресла Україна, Бо я її над все люблю, Вона для нас усіх єдина! Всели в серця людей любов, Бажання жити в згоді й мирі, Без воєн, чварів і обмов, Як браття рідні й друзі щирі!

Література:

Юркевич П. Д. Вибране. — К.: Абрис. — 1993.

Юркевич П. Д. Философские произведения. — М.: Правда. — 1990.

Ярмусь С. Памфіл Данилович Юркевич (1826-1874) та його філософська спадщина. — У кн.: Юркевич П. Д. Твори. — Вінніпег. — 1979.

Борець за національне відродження — Матвій Яворський

Матвій Яворський

Матвій Іванович Яворський (15 листопада 1885, с. Корчмин — †3 листопада 1937, Сандармох, Карелія) — історик, політичний діяч, академік Всеукраїнської академії наук.

(28.11.1884-3.11.1937)

Я не буду з вами, злочинці! Я не хочу робити вигляд, ніби я не знаю про ваш
злочин.

Тим паче я ніколи не стану вашим співником.

Іван Сокульський

Наш народ нагадує мені тютюн. Його весь час пасинкують. У нього велике,
дебеле листя, А цвіту де-не-де...

Олександр Довженко

Може найважливішим з наших завдань як національної спільноти було, є і буде пізнавати себе» — так сказав свого часу відомий український поет Євген Маланюк, цей вічно живий нерв української душі.

Для нього справді неприйнятною була байдужість українців до свого минулого. Він різко засуджував їхнє лінивство у царині самоосягнення власної сутності, свого місця в історії людства. Тож його заклик пізнати себе є актуальним до сьогодні.

Тому ми вдячні слухачам за жвавий відгук на наші передачі, якими ми намагаємося «здмухнути пил забуття» з чергової сторінки історії української науки, аби вам і собі явити ім'я, несправедливо затьмарене примхами часу.

Вкотре задумуюсь, яка трагічна доля нашої багатостраждальної землі. Одні її сини і дочки змушені були залишати свій рідний край, поневірятися на чужині. Інші, які становили національну еліту, як і мільйони простих людей, з великою вірогідністю мали шанси втрапити до нескінченного списку «ворогів народу» і бути розстріляними чи то в Биківні, що під Києвом, чи в Бабиному Яру, що в Києві, чи в урочищі Сандормох, на околиці Медвежогорська в Карелії, чи в багатьох інших місцях масових знищень українського люду на теренах «необъятной Родины»...

В чому ж полягала їхня історична провина? В чому провина Миколи Хвильового, Миколи Куліша, Сергія Єфремова, десятків членів так званої Спілки Визволення України (СВУ), сотень інших українських синів і дочок, розстріляних на честь 20-х роковин Жовтневої революції і закопаних в урочищі Сандормох в Карелії? Сьогодні ми можемо твердити, що драмою тієї генерації стало те, що вони були людьми революції, вони свято повірили, що комуністична ідея перекреслила вчорашній світ і нова культура починається з них. «Вони були засліплені, — як зазначав Євген Маланюк, — блиском вождів, вірили їм, йшли за ними, а вожді тим часом переймалися дріб'язковими питаннями і догматично намагалися втілити то одну, то іншу, запозичену з книжок, ідеологію. Отож, існують речі й люди, якими можна пожертвувати задля досягнення вищої мети — перемоги соціалізму з так званою «диктатурою пролетаріату» в усьому світі. Багато з них мали саме такі переконання, не сподіваючись, що самі стануть жертвами терору і репресій».

Така трагічна доля спіткала й академіка Матвія Івановича Яворського. Його разом з академіком Степаном Рудницьким і ще багатьма іншими українськими інтелігентами розстріляли більшовики 3 листопада 1937 року, саме до 20-х роковин Жовтневої революції в урочищі Сандормох. Про це довідуємося із Соловецького списку, впорядкованого А. Кондрацьким і професором Миколою Роженком і опублікованого в книзі «Злочин без кари», що вийшла друком 1998 року.

Про цього вченого, юридично реабілітованого лише в 1989 році, бодай щось дізнатися за радянської доби було неможливо. Це вдавалося лише з тих джерел, що доходили до нас з-за кордону. Саме так я довідався про Матвія Яворського з подарованої мені десь 1988 року його книги «Нарис історії України» в двох частинах. Передрук її було здійснено у 1986-87 роках в Аделаїді, Південна Австралія, Миколою Цюраком. Саме він, вихованець української гімназії в Городенці, приїхавши до Австралії 1949 року, створив приватну друкарню, що служила потребам української спільноти. Він і здійснив передрук книги Яворського.

У передмові до цього видання читаємо: «Ця публікація появилася вперше накладом Державного видавництва України у 1923 році, а наступного року вийшла її друга частина. Обидві частини охоплюють історію України від найдавніших часів до кінця періоду Гетьманщини. Третя частина цієї публікації, як нам відомо, не появилася. Проте в 20-х роках появилася ще одна публікація того самого автора — «Коротка історія України». Вона вийшла кількома накладами та була шкільним підручником на території Радянської України... Автором цієї публікації є маловідомий історик Матвій Яворський. Маловідомий, мабуть, тому, що будучи експонентом марксистської історичної школи, його недолюбливали противники цього напрямку в самій Радянській Україні, а виразніше — поза її границями. З другої сторони, хоч Яворський був виразником марксистської історичної школи, його концепція історії України була в конфлікті з концепцією деяких російських істориків, і тому він попав у неласку серед офіційних радянських чинників...

Немає сумніву, що така публікація сьогодні не могла б появитися в УРСР. Наскільки нам відомо, Матвій Яворський не був реабілітований. За свою концепцію української історії він заплатив своїм життям...»

Ось так, Микола Цюрак з Аделаїди, нині покійний, своєю працею намагався зберегти для України ім'я видатного вченого, історика Матвія Яворського. Адже в УРЕ, том 12, за 1985 рік, про вченого написано зовсім мало і ось в якому світлі: «...Узагальнюючі праці Яворського з історії України (переважно доба капіталізму), в тому числі вузівські та шкільні підручники, написані з позицій вульгарного соціологізму. Разом з тим на працях

Яворського позначився вплив хибних націоналістичних концепцій дожовтневої буржуазної історіографії. За серйозні ідеологічні помилки (перебільшення місця національного питання в революційній боротьбі, ідеалізацію дрібнобуржуазних націоналістичних партій, недооцінку авангардної ролі пролетаріату, більшовицьких організацій), праці Яворського 1929-30 року зазнали критики з боку радянських істориків-марксистів».

Для комуністичних науковців Яворський був «запеклим буржуазним націоналістом, який зумів приховати своє контрреволюційне минуле і, прикриваючись марксизмом, пропагував націоналістичні ідеї». «Большая Советская Энциклопедия» ще в лютому 1930 року називала Яворського «псевдомарксистом», який «проліз в партію», ідеалізував українських націоналістів і куркульство, не визнавав ролі російського пролетаріату... Така інформація про вченого виняткової мужності містилася в більшості енциклопедичних видань до останнього часу. Звичайно ж, такі ярлики і така офіційна оцінка доробку і постаті вченого наклали багаторічне табу на його ім'я в радянській історичній науці. Але час ставить все на свої місця. Вже в нашу, українську добу дослідникам життєпису і творчої спадщини Матвія Яворського водночас відкрилася велич і трагедія людини, покликаної своїм жорстоким часом і знищеної тією системою, яку породив цей час.

Матвій Яворський був уродженцем Галичини. Народився 28 листопада 1884 року в селі Корчин Сколівського району на Львівщині, в бідній сім'ї. Спершу Матвій навчався у Львівській гімназії за добродійницький кошт. Згодом вивчав право у Львівському та Віденському університетах. У 25-літньому віці закінчив юридичний факультет. Мав глибокі знання з історії, вільно володів дев'ятьма мовами. Ще в молоді роки почав цікавитися явищами соціально-економічного життя та історією правових систем на Україні. У 1912 році захищає дисертацію на тему «Соціальні основи підліткової злочинності» й одержує вчене звання доктора правничих наук. Продовжує наукову працю, знайомиться з визначними на той час культурними та політичними діячами: Іваном Франком, Михайлом Драгомановим, Михайлом Грушевським, Павликом та іншими.

Але наступають буремні роки Першої світової війни та революції в Росії. Матвія Яворського мобілізують до австрійського війська, де він був старшиною...

Які ж то були страшні та жахливі часи для українського народу, його інтелігенції, коли доводилося вести братовбивчу війну. Які то були страшні часи в Україні! Нарешті в Росії — лютнева революція, а у Києві утворюється Центральна Рада. Але похід на Київ муравйовців взимку вісімнадцятого року протверезив багатьох (згадаймо Крутянську трагедію). А як сприйняв ці події вже немолодий, як на той час, вчений Матвій Яворський?

Про цей період його життя мало відомостей, навіть в Енциклопедії Українознавства Кубійовича. З розвідки заслуженого вчителя України Віктора Лупейка «Шляхи істини», (1977 рік) дізнаємося, що Матвій Яворський прибуває до Києва з австрійською армією! Служить при штабі. І звісно, має можливість спостерігати за діяльністю Центральної Ради, а згодом — адміністрації гетьмана Павла Скоропадського. Все це дає, як кажуть, інформацію для роздумів. Потім Яворський служить в Українській Галицькій Армії сотником.

[УГА --- це назва регулярної армії ЗУНР після договору з армією генерала Денікіна (листопад 1919 року), перед цим відома була як Галицька Армія. Зародком УГА були Легіон УСС (українські січові стрільці) і відділи австро-угорської армії, сформовані з українців, що у Львові й на провінції підпорядковувалися Українській Національній Раді.]

Але знову події почали калейдоскопічно змінюватися, і коли почалася польсько-радянська війна у травні 1920 року, частина бригад УГА перейшла на бік червоних. Перейшов на бік більшовиків і Матвій Яворський, навіть очолив школу червоних старшин. У ту неймовірно складну епоху світогляд української інтелігенції зазнавав різких змін під впливом більшовицьких програм та дій. Згадаймо Павла Тичину, Володимира Сосюру, Олександра Довженка, Петра Панча, Остапа Вишню і багатьох інших, які, надто після обіцянок ленінського уряду щодо широкої автономії України, повірили в цю ідею. Повірили цим обіцянкам Михайло Грушевський, Володимир Винниченко і багато-багато інших вчених, які заходилися створювати Українську Академію наук... Дивовижно складний був час.

Не уникнув цього і Матвій Яворський. 1920 року він вступає до КП(б)У, бере участь в організації Всеукраїнського інституту марксизму-ленінізму. Коротко перебуває в Москві та Казані, і вже наприкінці 1920 року прибуває до Харкова, де викладає історію в Інституті народної освіти. Деякий час завідує Управлінням Укрнауки, очолює Товариство істориків-марксистів. З 1925 року він — дійсний член Київської марксистсько-ленінської кафедри при ВУАН, входить до Колегії комісаріату народної освіти. Він стає першим в Україні, хто запровадив більшовицькі політичні дисципліни до наукових закладів і стає лідером у більшовизації гуманітарних наук. Одним з перших Яворський запровадив курс лекцій «Ленін і національне питання». Він активно співпрацює з Миколою Скрипником.

Нагадаємо, що Микола Скрипник — один з керівних більшовицьких партійних і державних діячів на Україні 1917-33 років. В 1917 році — член головного штабу Жовтневої революції — Петроградського військово-революційного комітету. Скрипник відіграв велику роль у партійному керівництві, будучи з 1920 року членом ЦК КП(б)У і кандидатом у члени (з 1923), а з 1925 року членом його політбюро, брав активну участь в організації

Комінтерну, був директором Інституту марксизму-ленінізму, а з 1929 року — дійсний член ВУАН. Ще й в сучасній Україні Скрипника величають як національного героя, який нібито прагнув до створення Української держави на принципах марксизму-ленінізму і, на протест проти порушення цих принципів Сталіним, покінчив життя самогубством.

Але на його совісті — смерть сотень тисяч людей, засуджених за його вказівками до розстрілу чи на страждання в таборах Сибіру. Він брав особисту участь у слідстві Сергія Єфремова та інших підсудних у справі СВУ. Суперечлива постать у нашій історії.

Якою ж була наукова діяльність Яворського в цей період життя?

Незважаючи на таку активну політичну діяльність, Яворський надзвичайно плідно працює на ниві становлення науки. В 1920 році він видає брошуру «Історія класової боротьби на Україні», а далі виходять одна за одною праці, відомі насамперед як популярні підручники; «Нарис історії України» в двох томах, «Коротка історія України» (1927), «Історія України у стислому нарисі» (три видання 1928-1929 рр.). Згідно з ідеологічним унапрянням Яворський пише праці про революційні рухи в Україні — «История революционного движения на Украине» (1922), «Революция на Украине в її головних етапах» (1923), «Нариси з історії революційної боротьби на Україні» в двох томах, «Україна в епоху капіталізму» (1924-25) в трьох томах... А рівнобіжно — статті у спеціалізованих збірниках та журналах...

Дивовижно, як багато працював Матвій Яворський. Будучи високоосвіченою людиною, володів фактичним матеріалом, розумів важливість заповнення того вакууму, що утворився після розгрому незалежної Української Держави 1917-19 років. 1928 року Матвій Яворський захистив звання доктора історичних наук; у січні 1929 року Яворському присуджують вчений ступінь доктора історії культури без захисту дисертації, а влітку цього ж року його обирають дійсним членом ВУАН. Вибори 1929 року мали, до речі, виразне політичне забарвлення...

Академік Дмитро Праве, один з найвидатніших математиків на Україні, згадував: «Нещодавно закінчилися вибори до Академії наук СРСР — вибори надзвичайні в історії академій всього світу. В них брали участь наукові та громадські організації цілого Союзу, маючи на меті добрати кандидатів найгідніших як з погляду наукового, так і громадянського. Одним з найважливіших завдань було оновити старий склад Академії, вливши свіжих нових сил з оборонців марксо-ленінської ідеології, найвидатніших представників діалектичного матеріалізму».

Зрозуміло, що вибори до ВУАН проходили за тими самими принципами та правилами...

Хоч як би там воно було, Яворський, будучи обраним академіком, займає посаду секретаря історично-філологічного відділу і редактора його видань, стає членом Президії ВУАН. Його обирають до Білоруської Академії наук, він здійснює поїздки до Норвегії та Німеччини. Йому пропонують навіть залишитися на Заході...

Коли попав у неласку влади Михайло Грушевський, Яворський очолив відділ історії у ВУАН. У своїх публікаціях та виступах він твердив на підставі архівних матеріалів, що Київська Русь постала і скінчилася в Києві, а тому Росія, яка раніше називалася Московщиною, безпідставно привласнила собі назву «Русь». Він також доводив, що український народ розвивався окремо від московського... Якби він знав, що його спіткає незабарі! Справді, якби знав...

Україна стала своєрідним полігоном винищення не лише інтелектуальних сил країни, але й нищення українського селянства...

Почалися гучні процеси: «Шахтарська справа», СВУ, а потім нечуваний голодомор, якого не бачив світ... Вибивали ні в чому не винних людей. Тож яка доля спіткала Матвія Яворського у цей трагічний період для українського народу? Адже він все це бачив і розумів.

Все почалося для академіка Яворського ще раніше, коли академік-ленінець Михайло Покровський (про нього є в УРЕ розлога інформація) на форумі радянських вчених розпочав погромний похід проти українських істориків, яких очолював Матвій Яворський. Саме Покровський назвав Яворського «политическим проходимцем». Зазначу, що самого Покровського прибічники Сталіна розтропили ще в 1932 році. І почалося розвінчування, нищівна критика наукових праць Яворського. Згадалося, що Затонський назвав його ревізіоністом, а Микола Скрипник оцінив його погляди як «нівельований ленінізм».

У лютому 1930 року Яворського виключають з партії за «приховування темного минулого» (служба в УГА), його позбавляють звання академіка, твори оголошують «яворщиною». Процитую Віктора Лупейка: «Більшовицькому монстру ніхто не був у змозі догодити, вибивали колишніх петлюрівців та махновців, почали заарештовувати їх по селах та містах, потім відстрілювали правовірних, навіть Генеральний секретар Станіслав Косіор та український Єжов Віталій Балицький одержали свинцеві краплі. (У Сосюри було колись сформульовано — «кожного кулі чекає печать»).

Я процитую далі: «В українському інституті марксизму-ленінізму відбулася тоді дискусія, в ході якої «воззрения М. Й. Яворского кваліфіцировались не только как мелкобуржуазно-националистические, но и как правоулацкие,

идущие в русле правых уклонистов, т. е. группы Бухарина». І в цей час Яворський подав заяву про звільнення від обов'язків члена Президії ВУАН та секретаря 1-го Відділення Академії, а незабаром він був позбавлений і звання академіка. Друковані праці Матвія Яворського було вилучено з бібліотек в УРСР, а про нього майже не згадується в публікаціях на історичні теми.

Яворський за короткий термін написав і опублікував немало. В цих книгах перед українцями постала їхня власна історія. Вчений чітко розмежував Україну й Росію, писав про азіатські варварські московські порядки: «За цими порядками прийшла ще гірша неволя, аніж була під шляхтою... Московські воеводи дивилися і гострили зуби на Україну... Московські воеводи користувалися із заколотів, хазяйнували собі на Гетьманщині, як удома, збирали для себе податки, підбивали собі місця...» Ось так писав український вчений і про знищення Катериною Запорозької Січі, запровадження кріпацтва і про валуєвщину. «Вона (Росія) почала світову війну не на те, щоб втратити землі, а щоб ще нові придбати, а найперше — Галичину...»

Пильно відстоював Яворський самостійність української мови. Отож, з одного боку — вірний партійний ідеолог, з іншого — патріот, відданий правді історії свого народу. І ці дві сутності він намагався поєднати у своїх поглядах і відстоював усім своїм життям.

Зрозуміло, що чекало вченого. Та це зрозумів і він сам. Намагається врятуватися переїздом до Ленінграда, але 10 березня 1931 року там його заарештовують і засилають на Соловки. Розуміючи свою безвихідь, Матвій Яворський і пише лист-прокляття самому Сталіну...

У заяві до енкаведистських «верхів» 30 червня 1935 року він пише: «...Я вважаю знуцанням над людиною, яку, як і багатьох інших, сталінське «правосуддя» спочатку кидає у в'язницю лише за те, що він українець, який не проміняв любов до своєї Батьківщини на російський патріотизм, «підфарбований» інтернаціоналізмом... Я особисто «перекуватися» не стараюсь, обожнювати «геніального, любимого, рідного вождя всіх народів» не бажаю і взагалі вважаю для себе ганьбою таким чином купувати собі волю, тим більше, коли десятки тисяч української інтелігенції гине в тюрмах і таборах..., коли сотні тисяч пограбованих українських селян засівають Росію своїми кістками на каторжних роботах... Я вважаю, що при такому становищі на Україні для мене буде більше пошани померти разом з ними у спільному нашому каторжному житті, аніж рватися на волю, щоби жити життям хамелеона, який захлинається в захопленні перед політикою національного гніту і селянського грабунку в царстві соціалізму, що будеється, і загальної облуди, провокацій та свавілля».

Ось така цитата з книги «Жертви репресій», що вийшла 1993 року. Звичайно, що це був смертний вирок, який сам собі підписав академік Матвій Яворський.

Розстріляно Матвія Івановича Яворського 3 листопада 1937 року, на відзначення 20-х роковин Жовтневої революції у Медвежогорську і закопано у Сандормосі. Так більшовики брутально розстріляли Відродження України...

Чи могло статися інакше? Хто зна. Академік Матвій Яворський ще у 1923 році наголошував на «відрубності» української революції від російської. Він писав у своїй книжці «Революція на Вкраїні в її головніших етапах»: «Саме Україна має багато таких властивостей, що виводилися на ґрунті природніх умов, історичних ухилів, расових поріжностей. Через ці властивості й класова боротьба на Україні творилася де в чому своєрідно... На Вкраїні революція 1917 року пішла іншою дорогою, ніж в Росії...»

Певно, так й сталася б Українська Народна Республіка, проголошена в 1917 році, коли б комуністи своїми збройними потугами не завели її на більшовицьку дорогу.

Але чи був Матвій Яворський марксистом з переконання, чи тільки думав, що в умовах Радянської України під плащиком марксизму можна розвивати правдиву наукову діяльність в ділянці історії, невідомо. Проте академік Яворський ніколи не поділяв тез комуністичних ідеологів про виключну роль великоросів у розгортанні народницького руху. Академік Матвій Яворський, як і багато інших українських вчених, став жертвою геноциду.

Реабілітовано вченого у 1989 році. Але нескоро побачать світ його праці, навіть у сьогоденній незалежній Україні. Трагічна доля вченого-академіка Матвія Яворського, як і доля багатьох українських інтелігентів, що були наділені розумом і могли стати окрасою світової науки.

Інакше бути не могло, бо «сталінська національна політика», яка ґрунтувалася на пролетарському інтернаціоналізмі, що є невід'ємною частиною комуністичної ідеології, була ворожою до почуття національної гідності. Причиною нищення української нації була відсутність власної державності. Це розуміло багато свідомих українців, розумів це і Матвій Яворський. Саме за це його й було знищено, а ім'я було надовго забуте.

Настав час повернути славне ім'я великого вченого-патріота, безперечно мужньої людини-борця Матвія Івановича Яворського, який так любив свою Україну і впродовж всього життя, на базі обґрунтованих історичних доказів, утверджував її самостійність. І, мабуть, саме за книгами Матвія Яворського у

цьому сенсі сьогодні в незалежній Україні, як це було колись, має вивчатися історія України у вищих навчальних закладах, школах, технікумах. Але чи так станеться?

Боже, нам розуму дай.

Література:

Яворський М. Нарис історії України. — Аделаїда. Півд. Австралія. — 1986. — Ч. I. — 190 с.; Ч. II. — 1987. — 249 с.

Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. — 1997. — С. 57-60.

Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору 1937 року «Злочин без кари», 3-4 листопада 1997 р. / Автори-упорядники А. Кондрацький, М. Роженко. — К.: Стилос. — 1998.

Лупейко В. Шляхи до істини. Розповідь про забутого академіка. // Український вчений. — 1997. — Грудень.